Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni aastaraamat
2020

Eesti Kirjanike Liit

Teose väljaandmist on toetanud
Eesti Kultuurkapital

Koostaja Heli Allik
Keel ja korrektuur Katrin Hallas
Kujundus Illumeedium

SA Kultuurileht
Voorimehe 9, Tallinn
www.kl.ee

ISSN 2346-6499
Trükitud trükikojas Pakett

TÕLKIJA

VIII

Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni aastaraamat
2020

HÄÄL

VIII

Eesti Kirjanike Liidu
tõlkijate sektsiooni aastaraamat
2020

SISUKORD

SÜTITAV SISSEJUHATUS
7 SISSEJUHATUS TÕLKIMISSE. **Kaja Kann**

VESTLUSRING
13 „NÜÜD ROOTSLASED TULEVAD MÜRINAL KÕIK…“ Rootsikeelse kirjanduse tõlkijate vestlusring. **Tõnis Arnover**, **Ene Mäe**, **Kadi-Riin Haasma**, **Kadri Papp**, **Anu Saluäär**
26 PLAHVATAVAST AAFRIKA KIRJANDUSEST JA SELLE TÕLKIMISEST EESTI KEELDE. Aafrika kirjanduse vestlusring. **Ulla Kihva**, **Heili Sepp**, **Kaia Sisask**

ARTIKLID
42 **Kristiina Ross** Aja tõlkimisest
54 **Kalle Kasemaa** Uku Masing kui tõlkija
66 **Ivo Volt** Obstsöönsused vanakreeka komöödias ja selle tõlgetes eesti keelde
78 **Ulla Kihva** Aafrika ja maailmakirjanduse vihjete noppemäng Mabanckou moodi
91 **Ülo Siirak** Obstsöönsuste tõlkimine kolme August Sanga Catulluse tõlke näitel
102 **Ekaterina Velmezova** Jaan Kaplinski „floristika“ vene keeles (kogumiku „Tule tagasi helmemänd“ tõlkest)
114 **Liina Jääts** Tõlkenäidendi toimetamisest Edward Albee „Kes kardab Virginia Woolfi?“ näitel
135 **Anti Saar** Masintõlke väljavaadetest ilukirjanduse alal
144 **Ilze Tālberga** Läti ilukirjanduse tõlkimisest eesti keelde
154 **Ilona Martson** Ekseldes lume uudismaal: Varlam Šalamovi „Kolõma jutud“ ja vanglasläng
172 **Kruusa Kalju** Mida eesti keeles teha hiina luule riimidega?

INTERVJUU
191 Sõnu tunda. **Tiiu Koklaga** vestles Lauri Eesmaa

ARVUSTUS
210 **Made Luiga** Tõlkija ja elu

AUTAHVEL
216 EESTI KULTUURKAPITAL, ILUKIRJANDUSLIK TÕLGE. Vastavad 2019. aasta preemia nominendid **Heli Allik**, **Kadri Jaanits**, **Siiri Kolka**, **Carolina Pihelgas**, **Mati Sirkel**, **Aet Varik**. Küsib žürii

235 EESTI KULTUURKAPITAL, TÕLGE EESTI KEELEST VÕÕRKEELDE. Vastavad 2019. aasta preemia nominendid **Birgita Bonde Hansen**, **Danutė Sirijos Giraitė**, **Maima Grīnberga**, **Maximilian Murmann**, **Frans van Nes**, **Vera Prohhorova**. Küsib žürii

242 EESTI KULTUURKAPITAL, MÕTTEKIRJANDUSE TÕLGE. Vastavad 2019. aasta preemia nominendid **Kristjan Haljak**, **Martti Kalda**, **Kalle Kasemaa**, **Laurits Leedjärv**, **Mirjam Lepikult**, **Krista Räni**. Küsib Heli Allik

258 AUGUST SANGA LUULETÕLKE AUHIND. **Märt Väljataga** kiri, **Kruusa Kalju** kõne
264 EDVIN JA LEMBE HIEDELI NIMELINE TOIMETAJAAUHIND. **Asta Põldmäe** kõne

267 **KROONIKA**

Sütitav sissejuhatus

SISSEJUHATUS TÕLKIMISSE **KAJA KANN**

Paar aastat tagasi oli mul võimalus töötada Vene Teatris. Mind, vabakutselist, kaasaegse etenduskunstiga tegelevat inimest, kutsuti selleks, et pakkuda päev-päevalt traditsioonilise teatriga tegelevatele inimestele sõõm värskust. Võib-olla ka veidike lollust. Ei ole minul ette näidata väärikate vene koolkonna õpetajate pikka nimekirja. See-eest on mul kolleegidest sõbrad Saksamaa, Belgia ja Soome etenduskunsti kuulsate tegijate hulgas.

Kutsujad andsid ette ka teema. Neid huvitas saksa kirjaniku Anna Marshalli teismelistele mõeldud lastelugu „Vanaema ja 99 liblikat", mis räägib vanaema surmast lapse taju kaudu. Minu ülesanne oli juhtida tööprotsessi, mille tulemusena ei pea valmima lavastust. Kuna polnud teada, kuidas me omavahel klapime ja kas Kaja on üldse pädev valmisteosega välja tulema. Pidime trupiga küll esitlema oma kahe nädala pikkuse töö tulemust, kuid mingit nõuet luua suurepärane lavastus ei olnud. Täpselt minule sobiv kohustus.

Näitlejate valimine toimus bordelli põhimõttel. Istusime direktori kabinetis arvutiekraani ees ja vaatasime pilte. Üks tumedate juustega, teine heledate juustega. Üks mees ja teine naine. Üks noor ja teine vana. Ilusad inimesed kõik. Mul polnud aimugi, mille põhjal peaks neid valima. Oleksin soovinud töötada inimestega, kes tahavad minuga tööd teha. Aga see piltidelt ei selgunud. Tegin lihtsa kalkulatsiooni ja panin kokku võimalikult mitmekesise grupi.

Ma ei mäleta esimest tööperioodi. Ilmselt siis kõik sujus. Koos näitlejatega rääkisime isiklikke lugusid ja kogemusi surmast, töötasime minu poolt loodud koreograafiaga, improviseerisime. Kokku sai armas, mitte kuigi viimistletud, kuid elav tantsulavastus tekstiga. Pärast tööprotsessi ette näitamist oli lisaks näitlejatele ka juhtkond õnnelik ja tegi ettepaneku siiski päris lavastus valmis teha. No mis siis ikka, teeme, vastasin mina.

Trupis oli üks inimene, kes valdas eesti keelt, teised olid umbvenelased. Minu vene keel on aga miinimumtasemel. No ütleme, umbes 300 sõna, mida oskan öelda, ja ligi 1000 sõna, mida enam-vähem mõistan. Usun, et Moskva tänavatel mind paljaks ei röövitaks, samuti saan poes hakkama, aga sisulisi vestlusi niimoodi pidada ei saa. Aga eks minu töömeetod ongi rohkem kuulav kui rääkiv. Lootsin, et suudan inimeste mõtted tantsukeelde sulatada. Meile määrati ka tõlk, noor ja kena mees, kes õppis samal ajal näitlejaks TÜ Viljandi kultuuriakadeemias. Sel hetkel hakkasid probleemid ilmnema.

Trupp ootas kõva käega lavastajat, kes teab, seletab ja veenab näitlejaid. Huvitav, eelnevas protsessis nad seda ei oodanud. Kui lavastus ei pea valmis saama ja suure publiku ette jõudma, sobib hästi demokraatlik töömeetod, kus kõik saavad enda isikliku mõttega tervikusse panustada. Nüüd siis selline jama. Veetsime tunde ja päevi prooviruumis laua taga. Aeg möödus, esikas hakkas lähenema ja meie vestlused muutusid järjest tulisemaks. Sellises demokraatlikus õhkkonnas tekkis näitlejatel hirm. Äkki lavastaja ei teagi, mida ta teeb? Äkki lavastaja ei oskagi? Äkki tahab ta meid laval naeruvääristada? Ka mina hakkasin jonnima, ma ei kavatsenudki neile valmismaterjali ette anda ega oma autoriteeti kehtestada. Oli ju minu esimene ülesanne pakkuda näitlejatele teistsugust teatritegemise viisi, mitte teha suurepärast lavastust.

Püüdsime selgeks rääkida, mida keegi oma tegevusest ootab. Mina teatasin, et laval olen ma tavaliselt *исполнитель*. Nemad ei mõista ja ütlevad, et nemad on *актеры*. Ma tõlgin seda sõna inglise keele kaudu, just, just, nüüd hakkamegi tegutsema ja sooritama. Tõlk seletab vahele, et Kaja, seda sõna ei saa tõlkida teo kaudu. Eesti keeles on see ikkagi näitlemine, saad aru, *по Станиславскому*. Nad soovivad publikule midagi näidata ja sooviksid teada, mida nad peavad näitama hakkama. Pakun välja, et äkki te siis näitate etendajat. Olla *производитель* on neile arusaadav, aga mida täpselt nad tegema peavad, pole veel selge.

Tõlk seletab edasi, et по *Станиславскому* tähendab lihtsustatult läbielamise kunsti. Alusteksti tavaliselt loetakse, analüüsitakse, minnakse rolli sisse. Näitlemine по *Станиславскому* peaks olema orgaaniline ja see saavutatakse sisseelamise kaudu. No sellisel juhul soovitan neil seda konkreetset tegu läbi elada, ei midagi muud. Näiteks tõsta üks käsi üles ja venitada teine võimalikult alla. No ja siis, kui ma ütlen, et hakkame nüüd tegutsema, vaatavad mulle otsa mõistmatud pilgud. Aga, Kaja, kus on alustekst, kus on see asi, mille sisse nad peavad minema, mida me peame üle elama. Ja mida see kõik peaks üldse tähendama. Jään hätta, sest neid vastuseid ma ei taha anda.

Selleks et näitlejaid veidi motiveerida ja tegutsemiseks põhjust anda, avan taas need vanad head lood, mis nad esimesel perioodil jutustasid. Sergei, sul oli

ju *прекрасный* lugu Norra lumistest mägedest, kus te mikrobussiga kuristiku serval rippusite. Anna, sa ju rääkisid meile üliratsionaalselt oma vanaemast ja õuntest. Loendasid korve ja õunu. Ja Sveta, sinu liigutav lugu sellest, kuidas sind jäeti surnuga ühte ruumi. Kuidas sa tema kätt katsusid ja uurisid, võrreldes surnu ja elava inimese käe raskust.

Ja sel hetkel hakkas Sveta nutma. Tema ei saa ega suuda, see kõik on liiga *личный*. Küsin igaks juhuks tõlget, et mida see ikkagi tähendab. Tõlk seletab, et isiklik on see, mis kuulub ainult temale endale. Sellest ma saan ju aru, aga nüüd püüamegi kuidagi selle isikliku lavale tuua. Leida sellele abstraktse vormi mingi kujundi kujul. Tõlk vaatab nutvat näitlejat ja tõlgib tema pisaraid mulle edasi, et isiklik ongi see asi, mida ei saa avalikkusele näidata. Vaatan korraks küsivalt Aljona otsa, tema ju mõistab mõlemat keelt. Nüüd seletab Aljona, et vaata, Kaja, me siin oleme harjunud, et teater ei ole isiklik ja see pole ka tegu ega sooritus, see on näitlemine. Küsin tõlgilt ruttu üle, et mis see näitlemine siis ikkagi on. Tema ütleb, et näitlemine on *театр*. Ja olemegi alguses tagasi. See päev arutlesime selle üle, mis on teater. Püsti me laua tagant ei tõuse ja näitlejad hakkavad järjest enam kahtlema minu lavastajavõimetes.

Järgmisel päeval küsin ausalt, et kas nad не *уверят меня*. Ruumis on haudvaikus. Venelased on harjunud lavastajat austama. Temaga ei vaielda. Neile tundub, et enam madalamale oma autoriteeti langetada ei saa. Otsin taas abi tõlgilt, et äkki ma ei saa lihtsalt vene keelest aru ja sellepärast meie töö ei suju. Tema seletab, et *режиссер* on juht, ta teab, mida ta tahab, tal on idee ja ta teostab oma ideid teatris. No ilmselgelt ei kirjeldata hetkel mind.

Püüan uuesti suunata vestluse tegutsemise poole, et kui me soovime leida kunstilisemaid kujundeid, mis tärkavad isikliku *история* pealt, siis oleme faasis, kus tuleb hakata isiklikkusest loobuma. Võtta omaenese loost distants ja püüda seda kuidagi väljendada. Pakun välja, et me leiutaksime uue keele nendest rasketest asjadest rääkimiseks. Tõlk püüab tõlkida ja mina kuulen sõna „ajalugu“, tõlgendan seda kui minevikku. Ükskõik kelle oma. Kuna trupp on hakanud omavahel rääkima ja vaidlema, siis mõistan, et nende jaoks on ajalugu midagi koosotsustatult tähtsat, see pole suvaline minevik ega ka üksik hetk minevikust. Peagi unustavad nad mu olemasolu ära ja jutust jääb mulje, et need lood, mida Kaja tahab, ei olegi päris lood. Need on liiga juhuslikud, seosetud, nendes pole sündmust. *Событие* on teatris kõige tähtsam.

Teen viimase katse ja avaldan oma isiklikku arvamust, et Sveta, ma lihtsalt tahan su lugu kuulda, veel ja veel, ma tahan näha ja näidata teistele, kuidas sa väikese lapsena laipa katsusid. See füüsilisus, mida sa kirjeldasid ja kehaga kaasa seletasid, on nii puudutav, et seda kogemust, mille mina proovis sain, lihtsalt peab jagama ka teistega. Lisaks veel vene kultuurikontekst, milles laipa

ei jäeta üksi. Keegi peab valvama, kuni hing lahkub. See on vajalik ja sellest peab rääkima. Tolku on *мало*. Korjan oma viimased autoriteediriismed kokku ja otsustan päeva lõpetada muusika saatel tantsides.

Ruumis tekib ühine energia, kõik teevad tööd, keegi pole enam pinges. Otsustan astuda veel ühe sammu ja võtta ohjad enda kätte tagasi. Ütlen, et teeme nüüd nii, et sina liigud ainult ringis, nii keskmise kiirusega, ja sina ole seal paremal taga nurgas. Püsi paigal, vaata korraks maha, loe seitsmeni, tõsta pilk ja liigu keskmise kiirusega diagonaalis üle lava, siia ette vasakule. Tõstad pilgu üles ja loed kolmeni. Ja siis stopp. Et ülesanne selge oleks, tõlgib tõlk jutu üle. Esimesele näitlejale ütleb, et lavastaja soovib, et sa oleksid nagu hobune, kes kappab areenil, mitte võidu peale, aga, noh, nii oma lõbuks. Teise näitleja ülesandeks saab see, et ta on astunud kuhugi võõrasse ruumi, noh, nagu võõrasse pulma, tunneb end ebakindlalt, vaatab maha. Ebakindlus sunnib teda liikuma. Seejärel leiab ta parema paiga, seal lava ees, vasakul. Liigub sinna, sest sealt leiab ta inimese, kellega koos on mugavam, võib-olla on ta isegi tuttav. „Aga ära kiirusta, jää väärikaks, ära reeda oma ebakindlust. Ütle talle mõttes: „Tere“.“ Sel hetkel katkestan ma proovi.

Õhtul helistab direktor ja ütleb, et Sveta loobub projektis osalemast. Ta ei tundvat ennast *хорошо*, külmetus või midagi. Soovitab samas Svetaga nelja silma all kohtuda. Kohtumisel räägib Sveta ülekoormatusest, teeskleb köhatust, pühib nina ja seletab, et laps on vaja lasteaeda viia ja ta ei saa enam proovides osaleda. Mina ei anna alla. Leiame talle sobivad ajad ja kohtume kogu trupiga taas laua taga. Veel enne kohtumist kutsun tõlgi enda juurde ja palun, et ta enam ei tõlgiks. Süüdistan teda vales tõlkes, meelega minu jutu moonutamises. Mina ütlen „liikumine“, tema tõlgib „танец“, mina ütlen „liigutus“, tema tõlgib „жест“. Nõuan, et edaspidi seletab iga trupi liige ise, mida tema poolt kasutatud sõna tähendab. Näitlejatööle kohaselt saab alati tuua näiteid, kui miski arusaamatuks jääb. Ta ei saa aru, ta on solvunud, ta ju püüdis aidata, aga siiski nõustub. Venelastel on kombeks ülemusele alluda.

Kui oleme kõik kogunenud, küsin puises vene keeles, milles probleem. Seletan ka, et teatris töötamine on totaalselt vabatahtlik ja et tänase päeva teema on välja selgitada, kes tahab ja kuidas tahab töötada, et just sealt me lähemegi edasi. Ma olen avatud, minul dogmasid ei ole. Lõpuks saan ka probleemist aru. Näitlejad ei arva, et nende mõtted oleksid midagi väärt. Nad ei tunne end Tšehhovina, kuigi peaksid. Väikeste inimeste väikesi mõtteid ei tooda teatris lavale. Siin on Suurte Inimeste paik. Sveta ikkagi lahkub trupist ja tema tegelik põhjendus rabab mind jalust. Vene kultuuris ei mängita surmaga. Jah, surm on õigeusus normaalne, aga seda ei tooda lavale, see on nõidus ja ennustus. Surm on isiklik asi, see pole avalikult laadaplatsil presenteerimiseks. Nii võib õnnetuse kaela tõmmata. Selle argumendi vastu ma ei saa.

Mina mõtlesin, et me tegeleme teatriga, nii nagu alguses seletati, et see on mäng, et me läheme kuhugi, kellegi, millegi sisse ja toome selle hoopis teise asjana välja. Aga võta näpust, *meamp* on neile päris asi, nii päris, nagu mina poleks kunagi suutnud kujutelda.

Vestlusring

„NÜÜD ROOTSLASED TULEVAD MÜRINAL KÕIK…“

ROOTSIKEELSE KIRJANDUSE TÕLKIJATE VESTLUSRING.
OSALEJAD: **ANU SALUÄÄR**, **TÕNIS ARNOVER**, **ENE MÄE**, **KADRI PAPP**.
KÜSIS (JA VAHEL KA VASTAS) **KADI-RIIN HAASMA**

1896. aastal ilmus ajalehes Sakala rootsi kirjaniku Alfred Hedenstjerna uudisjutuke „Pääkohtumehe emissiga“, tõlkijaks oli märgitud keegi Aadi Aavakivi. Esimene Selma Lagerlöfi teose tõlge ilmus Linda Jõululehes 1898 ja tõenäoliselt esimene August Strindbergi eestindus 1902. Põhjus, miks peab rootsi keelest tõlkimise algust otsima lausa üle-eelmisest sajandist, peitub kahtlemata meie tihedalt põimunud ajaloos. Rootsi kirjandus on läbi aegade olnud eestlase lugemislaual väga oluline, ka näiteks teiste Põhjamaadega võrreldes. Lausa nii oluline, et viimastel aastatel on rootsi keel olnud tõlgitavate teoste arvult inglise keele järel auväärsel teisel kohal.

2020. aasta isevärki koroonakevadel – mille üks ülemaailmseid märksõnu on kummalise kokkusattumusena just Rootsi – said virtuaalses ruumis kokku mõned tõlkijad, kelle teeneid rootsi kirjanduse eestindamisel ei ole võimalik ülehinnata. Anu Saluäär, Tõnis Arnover, Ene Mäe, Kadri Papp ja Kadi-Riin Haasma pidasid meilivahetust marsruudil Keila-Tallinn-Kärdla-Årskogen/Saaremaa-Raudoja.

Kadi-Riin Haasma: Rootsi kirjanduse tõlkimine tundub olevat Eestis läbi aegade olnud päris heal järjel, nii nimetuste hulga kui ka kvaliteedi mõttes. Kellele või millele tuleb teie arvates tänulik olla?

Anu Saluäär: Olen aastakümneid tagasi kirjutanud rootsi kirjanduse tõlkimise kohta väikese ülevaate „Esimesed sada aastat rootsi kirjandust eesti keeles (1891–1991)", milleks hakkasin Kirjandusmuuseumis materjali koguma juba üliõpilaspõlves ja mis ilmus ajakirjas Keel ja Kirjandus (1991, nr 7) ja hiljem veidi täiendatud ja redigeeritud kujul minu raamatus „Põhjamaadest ja Eestist" (EKSA, 2008). Lühidalt – minu tees oli, et 19. sajandi lõpu populaarne vestekirjanik Sigurd (Alfred Hedenstjerna), keda olid kõik Eesti ajalehesabad täis, ei olnud siiski Rootsi suurim kirjanik. Võõramaa kirjandust tõlkides tuleks katsuda natuke süsteemsemalt mõne teise maa kultuuri vahendada, ka ajaloolises perspektiivis. Aja arenedes hakati muidugi ka Eestis tõlkima Lagerlöfi ja Strindbergi jne. Nii et esimesed 100 aastat rootsi kirjanduse tõlkimist on linnulennult kokku võetud, aga viimaste aastakümnete produktsioon on olnud igal rindel nii suur, et isegi teadlik lugeja ei jõua alati märgata, mis on tõlgitud ja ilmunud. Muidugi on olemas elektrooniline kataloog ESTER, mis sisaldab ilmumisfakte, aga mitte tõlgete valikut, analüüsi ega retseptsiooni. Miks valitakse teatud autoreid ja mida kirjastajad neist loodavad või lugejad arvavad? Ja kes valib, kas kirjastaja või tõlkija? Minu küllap ajast ja arust seadumus on olnud pigem kirjanduslooline kui kaubanduspoliitiline, vanast nõukogude-ajast jäänud põhimõte: kui olud on kitsad, tuleb tõlkida seda, mis jääb, seda, mis iseloomustab seda maad ja rahvast, kelle keelest sa tõlgid. Vanal hallil ajal, kui ilukirjandust avaldasid ainult Eesti Raamat ja Loomingu Raamatukogu, oli Skandinaavia kirjanduse valik eelkõige Arnold Raveli kindlates kätes ja ta suhtus valikutesse ülimalt tõsiselt, kui avaldamisruumi oli nii vähe. Iga tõlge pidi märkima verstaposti Rootsi kirjandusloos. Eesti keeles on ilmunud C. J. L. Almqvist, Verner von Heidenstam, Gustaf Fröding, Hjalmar Söderberg, Hjalmar Bergman, Pär Lagerkvist, Eyvind Johnson, Harry Martinson, Vilhelm Moberg, Frans G. Bengtsson, P. O. Enquist, Torgny Lindgren. Palju Ingmar Bergmani, seda peamiselt tänu kadunud Ülev Aaloele. Mõndagi on sellest reast veel puudu. Meie ju tahaksime ka, et rootslased tunneksid meie Vildet, Tammsaaret ja Ristikivi. Aga seda ei ole nii lihtne korraldada.

Nüüdne kommertslik kirjastamispoliitika püüab mõistagi, vastupidi, aina uusimat, aktuaalseimat, põnevaimat, veriseimat. (Siia sai väga palju superlatiive.) Turg on üle ujutatud aktuaalsete auhinnasaajate ja muidupõnevikega, aga kui palju neist värskeimatest nimedest ja nimetustest jääb tuleviku kirjanduslukku, kui paljusid neist loetakse veel järgmises lugejate põlvkonnas? Mina eelistaksin taaskasutust – laulis isa, laulis poega, luges ema, loeb tütar jne. Raamat ei tohiks olla ajaleht, mis homme ära visatakse ja mida enam keegi ei mäleta. Selles mõttes on minu arvates eeskujulik Eesti Raamatu „Põhjamaade romaani" sari, mis on koondanud enam-vähem püsiväärtusega teoseid.

Tõnis Arnover: Arvan, et nõukogude ajal oli rootsi kirjanduse tõlkimine heal järjel ja isegi mitmekülgsem kui praegu. Sellel on mitu põhjust. Riiklikel kirjastustel ei olnud otsest kasumivajadust, seal töötasid kogenud toimetajad

Arnold Ravel ja Anu Saluäär, kes tegid häid valikuid. Samuti võis alati pakkuma minna mõnd väärtkirjanduse teost, mis enamasti vastu võeti. Praegu on mulle kirjastused teinud eranditult krimkade pakkumisi ja kirjastustes ei leidu enam rootsi keelt valdavaid toimetajaid, enamasti on toimetaja väljastpoolt ega pruugi rootsi keelt osatagi.

Toon ühe näite. Üksjagu aega tagasi pakkusin Varrakule soomerootsi menukirjaniku Kjell Westö romaani „Kus kõndisime kunagi" tõlkimist. Krista Kaer ütles, et tore on, aga enne tõlkigu ma ära Stieg Larssoni krimka, mis oli hakanud Inglismaal suuremat huvi äratama. Kui see valmis sai, teatas Kaer, et ajad on rasked ja Westöd kirjastus ei soovi. Pöördusin sama pakkumisega Eesti Raamatu poole. Vastati, et tehku ma kõigepealt üks krimka ära ja siis vaatame. Viimaks aastate pärast Westö raamat siiski ilmus ja leidis tänulikke lugejaid.

Ene Mäe: Praegu on pilt kahtlemata kirjum ja kaootilisem kui Arnold Raveli päevil, aga eks lugejaskond ole ka kirjum ja niššidesse jaotunud. See aeg, kui kõik lugesid ühtesid ja samu raamatuid, vaevalt enam tagasi tuleb. Kas rootsi väärtkirjanduse käsi käiks Eestis paremini või halvemini, kui meil rootsi laiatarbekirjandust ei tõlgitaks? Ei tea, tõesti ei tea. Kahtlustan, et žanrid omavahel eriti ei konkureeri. Selliseid kõigesööjatest lugejaid, kes loevad suurest Rootsi-huvist kõike, mis Rootsist tuleb, ei saa olla kuigi palju. Kui katsuda kommertslikust küllastatusest midagi positiivset välja tuua, siis ehk seda, et töörohkuse tõttu on tõlkijate ring laiem ja uutel tulijatel on olnud kergem tõlkijaks saada kui ennevanasti. See ei ole ometi halb. Või on?

K.-R. H.: See on kahtlemata hea, harjutama tulebki hakata lihtsamaga ja seda võimalust on rootsi keelest tõlkijatel viimastel aastatel olnud küllaga, teiste keelte tõlkijad on vargsi isegi kadedust väljendanud. Tunnen ka enda pealt, et niinimetatud laiatarbekirjanduse tõlkimine lubab aegamööda turvaliselt keeles kümmelda, seda tunnetada ja õigetes kohtades kahelda, nii et mõne aja pärast söandab usin harjutaja ehk ka nõudlikuma teose ette võtta.

Kuid – kui alustuseks veel tausta avardada, tuleks lisada üks huvitav nüanss rootsi keelest tõlkimise puhul. Lisaks rootsi kirjandusele satub meie töölauale ka soomerootsi kirjandust. Kui palju on teil sellega kokkupuuteid olnud ja kas olulisim on eesti keelde jõudnud?

T. A.: Viimasel ajal olen just soomerootsi kirjandust tõlkinud, sealhulgas kolm Finlandia võitnud teost. Kõik valitud autorid on tugevad: Bo Carpelan, Kjell Westö, Ulla-Lena Lundberg, Jörn Donner, Lars Sund, Tove Jansson, Tove Appelgren. Tuntumatest ei ole tõlkinud Monika Fagerholmi, kelle raamat mullu kandideeris Finlandiale.

Meenub üks tore seik seoses hiljuti surnud Jörn Donneriga. Tegin temaga pärast Mannerheimi-raamatu ilmumist – olin tema raamatuga kokku paigutanud ka isa Kai Donneri mälestused marssalist – intervjuu ja küsisin muu hulgas, kuidas siis raamat meeldib. Üldse ei meeldi, oli Donnerile omane torsakas vastus. Ja kui küsisin põhjust, vastas ta, et tema raamat on palju parem. Ehk siis edeva mehe uhkus oli riivatud. Rahu tema põrmule.

On hämmastav, kuidas rahvakild, kes moodustab umbes viis protsenti Soome rahvastikust, on suutnud kultuurile nõnda palju anda, ja seda mitte üksnes kirjanduses. Võrdleksime näiteks eesti-venelaste panusega Eesti kultuuri? Muuseas, hakkasin pärast oma Rootsi-raamatut „Rootsi hiilguses ja varjus"

nüüd kirjutama raamatut soomerootslastest, kahjuks on see jäänud pisut ootele, kui üks ootamatu tõlge, millele ei saanud ära öelda, vahele tuli.

K.-R. H.: Mina avastasin tõlkijana soomerootsi kirjanduse õige hiljuti, kui elu viis mind kokku Merete Mazzarella raamatute ja isikuga. Olen selle eest väga tänulik, sest ma arvan, et üks mu elu meeldejäävamaid reise viis eelmisel suvel Tammisaarisse, Merete Mazzarella ja Lars Hertzbergi suvekoju, kus veedetud kolm päeva olid mitmes mõttes silmiavavad, ka soomerootsi kultuuri seisukohast. Tõlkija haruldane lisaboonus, oskan seda vääriliselt hinnata.

A. S.: Soomerootslaste alal on viimastel aastakümnetel küll Tõnise osa kõige suurem olnud. Ise olen tõlkinud kõigest ühe Bo Carpelani (1991) ja ühe Ulla-Lena Lundbergi teose (2013). Aga varasemas Loomingu Raamatukogus olid soomerootslased alati teretulnud külalised: esimesed vahendajad olid muidugi Arnold Ravel ja Ülev Aaloe. LR oli ka Kjell Westö esmaavaldaja aastal 1996, Fredrik Långi „Soome mehe mure“ ilmus 2003.

K.-R. H.: Kui nüüd jälle üle lahe Rootsi tagasi liikuda, siis kas tõlkimiseks ja avaldamiseks tehtud valik Eestis on praegu representatiivne, s.t kas samadest raamatutest räägitakse ka Rootsis? Kas kõik tänapäeva tipud jõuavad ka eesti keelde? Augusti-auhinnaga (Augustpriset) üritatakse ikka sammu pidada, Andersson, Khemiri, Wolff, Anyuru on eesti keeles olemas.

T. A.: Kõike ma ei jälgi, aga minu meelest ilmub nii Rootsis kui Soomes palju raamatuid, mida ka tunnustatakse, oma naba imetlemisest ja heaoluühiskonna probleemidest, mis eesti lugejale ei pruugi palju pakkuda.

A. S.: Oma vanema kirjanduse poole kallutatud sättumuse tõttu jätan hea meelega kõik aktuaalse teistele tegijatele. Muidugi on mõistlik olla kursis uute suundumuste ja auhinnasaajatega ja mõned neist on ju ka päris huvitavad, aga mingeid hetkel eriti silmipimestavaid tähti, tulevasi kirjandusklassikuid, kes oleksid meil tõlkimata jäänud, ma nagu eriti Rootsis ei näe. Aga ega mu informatsioon ei ole kõikehõlmav. Torgny Lindgren ja Per Olov Enquist on ka kahjuks juba surnud ja sealt, Parnassose tipult, ei ole enam midagi oodata.

Kadri Papp: Tõlkimiseks ja avaldamiseks tehtud valik Eestis langeb üsna kenasti kokku Rootsi kirjastuste liidu tehtud ekspordistatistikaga, mida läbi aastate juhib ülekaalukalt endiselt Astrid Lindgren. Võrreldes aastatega 2006–2010 kasvas sõlmitud tõlkelepingute arv 2014.–2018. aastatel 29%. Ainus klassik ehk *högstatusförfattare* on selles nimekirjas Selma Lagerlöf. Kahekümnest enim tõlgitud autorist seitse on lastekirjanikud, kümme krimiautorid ja kaks nn *feelgood*-raamatute autorid – Jonas Jonasson ja Fredrik Backman. Viimased kaks on tegelikult ainsad, kes krimiautoritega võistelda suudavad. (Vt Andreas Hedberg „Svensk litteraturs spridning i världen“.)

Nii et ei, nn *högstatuslitteratur* võõrkeeltesse, sealhulgas ka eesti keelde, massiliselt ei jõua, vaid jääb pigem marginaalseks. Põhjused on ilmselgelt majanduslikud, selle kohta oskaksid kirjastuste esindajad kindlasti rohkem öelda. Kulturrådet toetab teatud tingimustel teatud raamatute tõlgete avaldamist (üks tingimus on kusjuures, et tegemist EI oleks krimiromaaniga), aga see on üsna pikaajaline ja keeruline protsess, seega on kirjastustel kahtlemata majanduslikult mõistlikum valida avaldamiseks n-ö kindel kaart – endale

nime teinud ja müügiedu tõestanud krimiautor.

K.-R. H.: Päris huvitav, et viimastel aastatel on rootsi ilukirjanduse tõlked olnud nimetuste arvult inglise keele järel teisel kohal. Vahe on küll kümnekordne (2018 oli neid 330 *vs.* 33), aga ikkagi jäävad tunduvalt tahapoole nii suured keeled nagu prantsuse ja saksa. Kas süüdi on ainult krimilaine või on veel midagi/kedagi esile tõsta? Miks eestlane rootsi kirjandust loeb?

A. S.: Loetavuse uurimine huvitaks mind ka. Kas kõikidel nendel *Nordic noir*'idel on tõesti nii palju himukaid lugejaid? Kuidas on laenutamise ja ostmisega? Krimkasid lugedes on eestlasel küllap päris ükskõik, kas need on norra, Taani või Rootsi krimkad. Aga huvile rootsi kirjanduse vastu panid siiski vist aluse Lagerlöf ja Strindberg.

T. A.: Tõlgete arv ei tähenda midagi, olen kindel, et suurema osa neist moodustavad krimkad. Osa inimesi lihtsalt on suured krimkalugejad ja eks kirjastused seetõttu neid ka eelistavad. Kindlasti on Eestis päris pikk Põhjamaade kirjanduse lugemise harjumus, eriti vanema põlvkonna seas, kui võtta arvesse Põhjamaade ja Nobeli romaanide sarjad, samuti Astrid Lindgreni lasteraamatud. Aga nagu Rootsi elust näha, hakkab see idülliline maailm otsa saama ja sellega koos muutub kirjandus. Ja muidugi on lugemise valik paisunud tohutu suureks, nii et isegi head asjad kipuvad sinna hulka ära kaduma.

K. P.: Rootsi krimikirjanduse edu maailmas on kindlasti üks põhjusi, miks seda nii palju ka eesti keelde on tõlgitud. Eks selle tuules satub sekka ka muid raamatuid. Samas ei maksa unustada, et rootslased suhtuvad oma kirjanduse levitamisse täie tõsidusega, sama kehtib tegelikult ka näiteks Rootsi (pop)muusika kohta. Rootsi kirjanduse „infrastruktuuri" moodustavad kirjanduseksperdi kesksed tegijad: kirjastused, agendid, Kulturrådet, Svenska institutet jne.

Miks eestlane rootsi kirjandust loeb? Loetakse ju ikka neid raamatuid, mis kirjastused on välja valinud ja avaldanud. Minu meelest on rootslased ja eestlased sarnase meelelaadiga, võib-olla sellepärast. Need, kes on lapsena Lindgreni lugenud, on rootsi kirjandusega juba varakult tuttavad, sellega n-ö harjunud. Teine põhjus on ehk see, et Eestis õpetatakse nüüdsel ajal päris palju rootsi keelt nii koolides kui ka ülikoolis, tõlkijaid on väga palju juurde tulnud.

E. M.: Jah, statistikat hoiab kahtlemata üleval krimilaine. Aga mitte ainult. Viimasel ajal on üha nähtavamaks tõusnud see laine, mida esindavad Jonas Jonasson ja Fredrik Backman. Muinaslood täiskasvanutele, kes suureks eal ei kasu. Tõlkides esimest Backmani („Mees nimega Ove"), pidasin seda mingiks veidraks anomaaliaks. Nii lapsemeelselt häbitut manipuleerimist naerulihaste ja pisarakanalitega polnud ma rootsi kirjanduses enne kohanud. Nüüdseks on selge, et Fredrik Backman ei ole põgus moeröögatus, vaid sootuks vintskem nähtus. Mõnes mõttes oleks Backman nagu Lindgreni õpilane – eelkõige oma oskuse poolest luua sooja inimliku mõistmise oaasi.

On veel üks nähtus, mida laineks nimetada oleks küll liig, aga väärib ehk siiski mainimist, et rootsi autofiktsioon on meile jõudnud leinaraamatute kujul: Tom Malmquisti „Igal hetkel oleme veel elus" ja Carolina Setterwalli „Loodame parimat". Malmquisti varjatud emotsionaalsus, oskus väljendada tundeid, ilma et ta neid kirjeldaks – isegi niisuguses pihtimuslikus žanris jäetakse minategelase sees toimuv ridade

vahele –, on eesti lugejale hästi mõistetav, arvan ma. Põhjamaine reserveeritus ja sile või karune koor, mille all peitub midagi muud, on meil ju ühine.

K.-R. H.: Krimilaine hakkab tasapisi hääbuma, seda tunnistavad ka kirjastajad, eks siis jääbki küsimus, kas midagi tuleb asemele. Backman on tõesti hea näide, tõlkisin ise mullu tema „Ärevil inimesed“ ja tean, et tema stiil kõnetab väga paljusid, ka mind. Lisaksin samuti, et lastekirjandusel läheb päris hästi, see küll küsimuses toodud statistikas ei kajastu, kuid näiteks Lasse ja Maia detektiivibüroo sari on väga populaarne ja eks seal ole ausalt öeldes ka päris palju Astrid Lindgreni vaibi sees…

Mis on omakorda põnev teema. Astrid Lindgren ja Vladimir Beekman on üles kasvatanud mitu põlvkonda eestlasi, vahel tundub, et eestlased tunnevad Lindgreni pareminigi kui rootslased. Beekmani töö sealjuures ei ole sugugi vähetähtis. Samas on imelik, et mõnes mõttes ei vasta ta tõlge ehk „dünaamilisele ekvivalentsile“, tema tekstis on ikka võrdlemisi palju sõnasõnalist tõlget ja tõlkevigu, aga need justkui loovadki tema maailma. Ja mulle tundub, et see „tema maailm“ ongi ehk sillutanud teed ka muule rootsi kirjandusele.

T. A.: Beekman oli ise ka kirjanik ja isegi kui ta tegi vigu, siis on need kirjanduslikult ikkagi nauditavad. Mina ei arva, et üksnes Lindgreni raamatud on juhtinud inimesi rootsi kirjanduse juurde. Tihti mängib oma osa ka juhus. Võin rääkida oma kogemusest. Lugesin nooruses Loomingu Raamatukogus Ülev Aaloe tõlgitud Torgny Lindgreni raamatut „Mao tee kalju peal“, mis oma lummava keele ja maailmaga jäi mind kummitama. Tellisin Soomest tema järgmise raamatu „Valgus“, kutsusin ülikoolikaaslase Väino Klausi kampa ja tõlkisime selle kahasse õpipoisitööna ära. Nii see tõlkimine lahti läks ning Torgny Lindgreni vaimustus püsis mul tema surmani, ja usun, et ka tõlgete lugejad ei ole pettunud.

A. S.: Kuklimuklirohi, Kurrunurruvutisaar ja Segasumma suvila on igatahes eesti keeles juured alla ajanud. Nii et lastekirjanduse tõlkimisel on loominguline lähenemine lausa kohustus. Ja tõlkevigu lapsed ju läbi ei näe, tundub lihtsalt omamoodi lõbus, kui laps ütleb emale „väike emme“.

K. P.: Võib-olla on asi selles, et Lindgren on lihtsalt nii geniaalne lastekirjanik, et isegi mitte-tipptõlge seda kuigivõrd ei riku.

E. M.: Beekmani kanoonilisi Lindgreni-tõlkeid armastatakse kui lahutamatut osa lapsepõlvest. Kui inimene kedagi või midagi armastab, siis ikka kõige naha ja karvadega. Vigu ja veidrusi mitte ainult ei andestata, vaid needki muutuvad kanooniliseks, olgu need tõlketehniliselt nii tirriteerivad kui tahes. Minul puuduvad andmed eestlaste ja rootslaste Lindgreni-armastuse võrdlemiseks, aga ei tundu üldsegi võimatu, et Lindgren on jätnud eesti lugejate mällu eredama jälje, sest eesti lastele või vähemalt nõukaaegsetele eesti lastele oli Lindgren sisuliselt ainus aken Rootsi. Maailm, mis sellest aknast paistis, oli imeliselt helge ja soe, turvaline ja harmooniline, olgugi et see oli veel *folkhemmet*'i-eelne Rootsi, kus vaesemate ja nõrgemate elu polnud kaugeltki meelakkumine. Ometi õnnestus Lindgrenil seda idüllina kujutada ja meie jäime uskuma, et Rootsi ongi õnnemaa.

K.-R. H.: Sellesama õnnemaa Rootsi sünget *Nordic noir*'i ehk põnevuskirjandust oleme juba palju nimetanud ja eks see olegi nähtus omaette – kuidas teie seda iseloomustaksite, mis on selle edu võti?

A. S.: Tõesti, see on üleilmne fenomen. Saksamaal igatahes on Rootsi krimkad aastaid olnud müügitabelite tipus. Ja ega nad alati ju halvad ei ole. On loodud meeldejäävaid tegelaskujusid: komissar Wallander (Henning Mankell), ajakirjanik Annika Bengtzon (Liza Marklund), Lars Martin Johansson (Leif GW Persson). Viimase vaimukaid ja intelligentseid politseiromaane hindan ma kõrgemalt kui Stieg Larssoni ülepingutatud süžeesid ja Alexander Söderbergi pööraseid veriseid seiklusi. Aga see on temperamendi küsimus, kes mida eelistab. Minu lemmik oli omal ajal salapärane pseudonüümne autor Bo Balderson, kelle žanr oli koomiline poliitkriminull.

T. A.: Minu meelest on see nagu veerev lumepall. Kuna tuntumate krimikirjanike sissetulekud on väga suured, siis tuleb peale järjest uusi ja uusi üritajaid, mis teeb ka supi lahjemaks, sest kui aus olla, eks hakka ju kõik õige ruttu korduma. Ja kuna maailmas on rootsi krimkadel minekut, siis ostavad kirjastajad rahvusvahelistel messidel pimesi ära täiesti algajate autoriõigusi, lootes, et tegemist on uue tõusva tähega, kes rikkust majja toob. Meenutagem, kuidas Stieg Larsson nii mõnegi kirjastaja rikkaks tegi, kui veel tundmatu autori avaldamisõigused ära osteti.

K. P.: Nagu öeldud, kirjanduse ekspordiga tegeldakse sihikindlalt.

Üks esimesi rahvusvahelisele turule murdnud krimikirjanikke oli Henning Mankell. Tema järel oli teistel ehk juba mõnevõrra lihtsam, tee oli n-ö sisse aetud. Kui Stieg Larssoni raamatud kuulsuse tipul olid, hakkasid välismaa kirjastused rohkem ka muu Rootsi krimikirjanduse vastu huvi tundma. Nõudlus tekitab aga omakorda pakkumist.

Sageli tekitavad kõige populaarsemad raamatud omamoodi trendi. Jonas Jonassoni „100-aastane…“ tekitas näiteks *feelgood*-raamatute trendi. Need moed võivad kesta pikemat või lühemat aega ja neid on raske ennustada. Praegu näiteks tundub, et krimikirjanduses on nõudlus „naiseliku perspektiivi“ järele, krimi- ja põnevusraamatuid, kus peategelaseks mees, on raskem müüa.

E. M.: *Nordic noir*'i puhul hinnatakse selle sotsiaalset mõõdet. Selle žanri paremad esindajad ei piirdu lihtsalt närvikõdi pakkumisega, vaid otsivad vastuseid küsimusele, mida ühiskond valesti teeb või tegemata jätab, kui heaoluriigi sileda pinna all saavad areneda niisugused olud ja inimsuhted, mis sünnitavad koletisi. Üks hea näide niisugusest sotsiaalse närviga kirjandusest on autorite tandem Anders Roslund ja Börge Hellström. Ajapikku tekivad muidugi väsimusemärgid, kui kõik tänapäeva ühiskonna mädapaised (narkomaania, inimkaubandus, prostitutsioon, organiseeritud kuritegevus, lastepilastamine jne) on risti-põiki läbi kirjutatud, nii et isegi tugevatel tegijatel, kes on hingega asja juures, on raske midagi uut öelda, rääkimata ladvalõikajatest, kes üritavad ikka ja jälle „Lohetätoveeringut“ kloonida. Sellepärast on nüüd hakatud pöörduma minevikku ja võetud ette möödunud sajandite mädapaised. Niklas Natt och Dag debüteeris romaaniga „1793“ (eesti keeles „Stockholm 1793“), mida on nimetatud *Bellman noir*'iks, sest selle teose mõrvad ja muud jubedused toimuvad samas ajas ja samades oludes, millest kõnelevad Carl Michael Bellmani laulud. Oi, millistes oludes! Solgijärved, tiisikus, tüüfus… ma parem ei jätka. Vähemalt üks helge emotsioon on lugejale garanteeritud – sügav tänutunne võimaluse eest elada käesoleval

sajandil. Selles mõttes on see uus trend tõesti värskendav.

Rootsi krimikirjanduses on muidugi teisigi voole peale *noir*'i. On olemas ka *myspysdeckare* – kriminaalsed lood hubases miljöös, enamasti naisautorite sulest. Leif GW Persson on öelnud, et talle ei meeldi, kui kuritegudest kirjutavad inimesed, kes kasutavad kuritegu üksnes ettekäändena mingi loo jutustamiseks. Mulle hakkab tunduma, et säärase ettekäände vajamine ongi Põhjamaade suure krimilaine kõige tüütum tagajärg: autorid, kes tegelikult tahaksid kirjutada hoopis muudest asjadest, tunnevad sundi põimida oma loosse mingi kriminaalne mõistatus – tolksti nagu pisuhänd –, sest turg ihkab verd.

K.-R. H.: Jah, see on mullegi silma jäänud. Kui sealt nüüd edasi ja detailsemaks minna, siis on raamatutes jäänud kummitama mõned läbivad motiivid. Vähemasti mina märkan ühtepuhku, kuidas viimaste aastakümnete rootsi kirjandusest vilksatavad läbi Astrid Lindgren ja Olof Palme. Kas ka teil on kogunenud märksõnu või teemasid, mis on rootsi kirjanikul hinge peal või justkui kollektiivses mälus, jäävad raamatust raamatusse kõlama?

A. S.: Olof Palme asjast on meil ju nüüd tänu sinule, Kadi-Riin, lugeda sellesama Leif GW Perssoni kolmeosaline „uurimus", millega võiks selle protsessi lõpetatuks lugeda. Ega politseiline uurimine enam ikka midagi uut päevavalgele ei too, kuigi aeg-ajalt, mõrva aastapäeva paiku, ikka paisatakse meediasse mõni kõmu-uudis.

Aga Astrid Lindgren muutis kindlasti kogu maailma lastekirjandust ja tema mõju ei kustu, vaid levib aastatega veelgi.

K. P.: Kui konkreetsetest inimestest rääkida, siis lisaks Olof Palmele ehk Knutby koguduse *Kristi brud* ehk Kristuse pruut Åsa Waldau. Aga nähtustest kõneldes kahtlemata *folkhemmet*'i, rahvakodu idee, õigemini selle illusiooni purunemine aja jooksul ja see, mis kunagisest progressiivsest elamuehituse miljoniprogrammist tänaseks on saanud.

T. A.: On tore, kui Rootsi politsei nüüd viimaks Olof Palme mõrvari jälile on jõudnud, nagu ta väidab. Eks Olof Palmega ole nagu Estoniaga, tapmise mõistatus on püsinud ja vandenõuteooriad möllavad. Tõlkisin kirjastuse tellimusel hiljuti ära Jan Stocklassa romaani „Stieg Larssoni jälgedes". Autor on raamatu üles ehitanud Larssoni koostatud Olof Palme surma uurimise arhiivile, mis Larssoni varase surma tõttu oli aastateks seisma jäänud. Eks loodeti Stieg Larssoni ja Olof Palme nimele, mis pidid tagama müügiedu. Edust ma ei tea, aga raamatust jäi küll armetu mulje mõrva uurinud Rootsi politsei saamatusest, mis kestab tänapäevani, kui nad ei oska Rootsis üha jätkuvate plahvatuste kohta midagi asjalikku kosta.

E. M.: Mulle on silma torganud rootsi kirjanduse Stockholmi-kesksus. Mingil määral on pealinna ja suurima linna domineerimine loomulik, aga minu meelest ületab see mõistlikud proportsioonid. Stockholmi vaim lehvib ühel või teisel moel ka nende teoste kohal, mille tegevus ei toimu üldsegi Stockholmis, ja mõnikord võtab Stockholmi kohalolek päris veidraid vorme. Loodetavasti ei ole see asi päriselus ja reaalsete inimeste teadvuses siiski nii hull.

K.-R. H.: Räägime keelest ka. Kuidas kommenteerite väidet, et rootsikeelne tekst on lihtne? Laused on lühikesed ja sageli on tegu nn õhtulehekeelega, millest peaks ka 11-aastane aru saama. Kas see kehtib ainult ajaviitekirjandusepõnevike puhul või on ka tõsisema

kirjanduse vorm aja jooksul lihtsustunud? Kas see võib olla üks põhjus, miks ta võrdlemisi hästi müüb ehk üsna paljudeni jõuab?

T. A.: Lühike lause ei tähenda, et tekst oleks lihtne ja hõlpsalt tõlgitav. Lihtlabaselt tõlkides võib midagi üsna lamedat välja tulla. Kui meister on selle kirja pannud, siis on suur kunst panna see sama lummavalt kõlama nagu autoril. Just seda olen ma püüdnud Torgny Lindgreni, Bo Carpelani, Tove Appelgreni jt lugudega või Tomas Tranströmeri haikudega saavutada.

A. S.: Mulle isiklikult on lühike kõnekeelne lause kõige raskem tõlkida, ükskõik mis keelest. Sest selles on rohkem konteksti kui teksti. Ja alati ei pruugi selle mõttele üldse pihta saada. See on nagu repliik laval – „möhh?". Arva ära, mis nägu või liigutust selle juurde tehakse ja millele ütleja parajasti tegelikult mõtleb. Pikk keeruline lause aitab ise endale kaasa, sest mõtet katsutakse väljendada nii põhjalikult kui võimalik. Olen alati öelnud, et tõlkimine on nagu vastuvoolu ujumine, sulle ujub vastu igasuguseid „märke", pilpaid, puulehti, heinakõrsi, vahutorte jne. Katsu nende põhjal otsustada, mis jõgi see on, kust tuleb ja kuhu läheb, ja lõpuks ise kuivale ujuda.

K. P.: Minu meelest ei saa niimoodi üldistada, et rootsikeelne tekst on lihtne. Sõltub ikka ju tekstist. Põnevike puhul ongi raskem mingit keerulist filosoofilist juttu arendada. See pole õige koht ega õige sihtgrupp. Kõik keeled muutuvad ajas, ka Rootsis kurdetakse keele lihtsustumise ja anglitsismide massilise leviku üle.

E. M.: „Õhtulehekeel" tuleb vist eelkõige sellest, et paljud autorid on vähemalt mingil eluetapil töötanud ajakirjanikuna ja toonud teatud maneerid ajakirjandusest ilukirjandusse kaasa. Mul on kuri kahtlus, et Rootsi ajakirjanikke koolitavad õppeasutused õpetavad neid kirjutama ilma öeldisteta lauseid, et leheruumi säästa. Kust nad muidu selle peale tuleksid?

Sellele lihtsuseväitele ei tahaks ma küll alla kirjutada, sest esiteks võib ka lihtsa lauseehitusega tekst olla kaelamurdvalt raske, ja teiseks olen kogenud, et lihtsuse ja keerukuse piirid ei kattu žanripiiridega. Ajalooliste põnevike autor Niklas Natt och Dag kasutab arhailise hõnguga keelt, millel on õhtulehekeelega väga vähe ühist. Arne Dahl on oma stiili viimasel ajal lihtsustanud, aga sokutab oma põnevikesse endiselt James Joyce'i ja Shakespeare'i – vahel avalikult, vahel salaja. Fredrik Backman armastab hullupööra kalambuure ja muid keelekrutskeid.

K.-R. H.: Kas teid tabab sageli kiusatus kolmesõnalisi elliptilisi lauseid pikemaks kokku lohistada ning kasutada ikka ja jälle korduva „säger han" asemel variatsioone? Muid tekstitehnilisi tähelepanekuid ja pähkleid?

T. A.: Tihti jääb tõesti tunne, et rootsi autorid „ütlema" kohta muud sõna peale *säga* ei tunne. Vana kooli toimetaja Arnold Ravel väitis, et kui autoril nii on, siis ei tohi seda varieerida, ehkki eesti keeles saab selles seoses kasutada suurt hulka sõnu. Viimasel ajal on mõni toimetaja ka minu tõlgetes seda rohkem varieerinud ja ma ei ole pahaks pannud.

A. S.: Ma ei muuda iial lühikest lauset pikaks ega vastupidi. See on nagu põhireegel. Ja *säger han* on ju sama mis inglise keeles *he says*. See on lihtsalt tehniline märkus, sellega ei kaasne nüansse, mis annavad öeldule mingit värvingut. Igasugune nüansilisamine tundub tänapäeva kirjanduse puhul liigne, sellepärast olen ma toimetajana ka igasuguste „prigisemiste" ja

„mühahtamiste“ vastu – see on autori moonutamine. Kui autor varieerib, siis muidugi varieerime kaasa.

K. P.: Lihtne tekst pole alati sugugi lihtne tõlkida, nii et see ka eesti keeles loomulik jääb. Ja eriti oma viimase tõlkimise valguses on mul ka täpselt vastupidine kogemus, kolmesõnaliste lausete kõrval olid metsikud lohed, üks lause võis olla terve lõigu pikkune, vähemalt kolmandik lehekülge. „Säger han“ on jah selline tobe koht, rootsikeelse teksti sees ei pane nagu tähelegi, aga eestikeelses jääb lausa häirima. Tuleb midagi muud välja mõelda. Igasuguseid pähkleid on ette tulnud. Näiteks jäin krimiromaani tõlkimisega täiesti ootamatult toppama, sest oli vaja endale selgeks teha alajaama detailide eestikeelsed nimetused.

E. M.: Ilma tõsise hädavajaduseta ma autori lauseid liitma ega lahutama ei kipu. Mis saatelausetesse puutub, ei ole rootsi autorid minu arust üldsegi nii väga ühe lauaga löödud. Mõni varieerib tegusõnu suure hoolega ja mõni kirjutab täiesti puhtaid saatelauseteta dialooge. Nii et kes tahab, suudab „säger han“-klišeed vältida küll. Minu meelest on see ikkagi pigem autori valik kui rahvuslik puue. Ei näe põhjust vägisi varieerida.

Minu alaline tehniline peavaluallikas on kohanimed. Rootsi kohanimi on enamasti üheks sõnaks kokku kirjutatud kombinatsioon nimetuum + liigisõna + artikkel. Neid nimesid lausetesse sobitades olen ma tihti dilemma ees, sest mõistus ütleb üht ja vaist teist. Mõistus käsib kohelda nimesid jagamatu tervikuna ja mitte avada tülikat vihmaussipurki, aga vaist tahab kirve sisse lüüa. No näiteks mida teha sillaga, mille nimi on Liljeholmsbron? Kas auto sõidab üle Liljeholmsbroni, üle Liljeholmsbro, üle Liljeholmi silla või üle Liljeholmeni silla? Või äkki koguni üle Liljeholmsbroni silla? Universaalset reeglit, mis toimiks igas tekstis ja kontekstis ja iga nime puhul, ei ole ma siiamaani leidnud ega leiagi vist. Nii ma siis laveerin kogu aeg mõistuse ja vaistu vahel ja leiutan iga kord põlve otsas uue jalgratta, olenevalt igasugustest asjaoludest, näiteks silpide arvust nimes.

K.-R. H.: Oo, kohanimed, tore, et sa seda mainisid! Kogu su jutt on väga tuttav. Muuseas, mina valiks sinu näite puhul ilmselt Liljeholmeni silla, lähtun üldiselt kohanimest, mis on sildil, ja võimalusel väldin „broni silla“ korrutamist; siin töötab, sest sild viib tõesti Liljeholmenile. Aga näiteks Västerbron?

E. M.: Selles see konks ongi, et kohanimed ei esine tekstis ühekaupa. Niipea kui oled Liljeholmeni silla õnnelikult paika saanud, vaatab järgmiselt leheküljelt vastu Västerbron või Norrbron, mida oleks jabur Västeri sillaks ja Norri sillaks tõlkida. Kõige probleemsemad ongi lühikesed nimed, millel on ühesilbiline liigisõna: *bron, ön, ån, sjön*. Mu käsi ei taha tõusta kirjutama „Svartåni suudmest üle Lillsjöni Sandönile“, sest vaist tahaks siin artikli ära jätta ja ühe silbi kokku hoida: „Svartå suudmest üle Lillsjö Sandöle“. Kui katsuda iga nime puhul eraldi parim lahendus leida, tuleb nendest parimatest lahendustest kokku veidralt kirju tervikpilt. Nokk kinni ja saba lahti. Alati jääb miski kripeldama.

K.-R. H.: Võtame nüüd konkreetsed raamatud ette. Mis on olnud teie läbi aegade kõige keerulisem töö?

E. M.: Göran Tunströmi romaan „Varas“ ei olnud üldiselt ülearu keeruline, aga seda tõlkides tegin ise oma elu maksimaalselt keeruliseks. Nimelt tsiteeritakse seal üht 17. sajandi kirja,

kus on juttu Hõbepiibli teekonnast Rootsi. Võtsin endale pähe, et kiri peab tõlkes välja nägema sama ajastutruu nagu originaalis, ja otsustasin matkida Forseliuse-eelset eesti kirjakeelt. Noppisin ühest vanema kirjakeele tekstide kogumikust ükshaaval vajalikke sõnu, kusjuures igal sõnal oli umbes neli-viis alternatiivset kirjapilti, sest iga pastor oli põlve otsas omaenda kirjaviisi leiutanud. Kui nendest killukestest laotud mosaiik lõpuks koos oli, ehmatas tulemus mind ennastki. Sain aru, et lugeja on ka inimene, ja kirjutasin teksti pisut leebemalt ümber, aga suuri kompromisse ei teinud. Praegu tagasi vaadates tundub hullumeelne, et pühendasin ühele leheküljele vähemalt kuu aega, aga tol ajal olin lihtsalt nii täis mängu-hasarti ja indu ennast proovile panna ja nii tohutult õnnelik, et sain tõlkida teost, mille tõlkimisest olin kümme aastat unistanud.

A. S.: Esimesena tuleb meelde Ulla-Lena Lundbergi raamat tema linnureisidest Siberisse (LR), kus oli tegemist mulle üpriski võõra ornitoloogiaga. Aga eesti ornitoloogide koostatud sõnastiku ja autori enda juhtnööride abil see probleem lahenes. Murdekeele mured Mobergi väljarändajate-eeposes lahendasin Arnold Raveli nõuandel markeerimisega – eri maakondadest pärit talurahvas räägib tuntavalt lihtrahvalikku kõnekeelt, millel ei ole ühegi kindla eesti murde tunnuseid, või kui, siis ainult natuke. „Asunikes“ hakkas sisserändajate rootsi keel segunema inglise keelega, mis käib ju teistmoodi kui eesti keele segunemine inglise keelega. Ega ma ei arva, et mul oleks seal ideaalne lahendus, aga kuidagimoodi ehk ajab asja ära. Ja kolmandaks, etnograafia: üsna pingutav oli eestirootslaste materiaalse kultuuri kirjeldamine ja rannarootsi murretest arusaamine „Kuldrannakeses“. Kakskümmend aastat tagasi seda tõlkima hakates olin ise veel üsna suures teadmatuses eestirootslastest ja õppisin töö käigus tohutu palju.

K.-R. H.: Mõne raamatu või teksti puhul on vaja võtit, mis ei pruugi end kohe ilmutada. Leif GW Perssoni komissar Bäckströmi kõnepruugi leidsin siis, kui otsisin talle päris elust konkreetse eeskuju ja kujutasin kogu juttu selle inimese suus ette. Lasteraamatutega on olnud omajagu maadlemist, sest sõnamängud eeldavad leidlikkust (kuigi vahel tuleb ka leppida ja see ilu kaotsi lasta), samas on rootsi keeles palju inglise laene, mille puhul tuleb samuti pidevalt otsustada, kas laename samamoodi või üritame siiski oma sõnadega; pedagoog minus ütleb üht, tänapäeva laste kõnepruuki kuulates ilmneb teine muster. Ka Backmani „Ärevil inimesed“ lustis vaimukate sõnamängudega, Ene toimetas, pusisime ikka omajagu.

T. A.: Mainin kaks, vahest isegi mitte kõige raskemat, aga see-eest huvitavat kogemust. Üks on seotud minu lemmiku Torgny Lindgreni romaaniga „Batseba“, mis räägib Batseba ja kuningas Taaveti armastusloo. Kirjanik oli kasutanud piiblilähedast keelt ja seganud seda talle ainuomase stiiliga, mis kokku andis nauditava tulemuse, ka eesti keeles.

Uue aja algul tõlkisin Jaan Tõnissoni pojapoja Tõnis Tõnissoni raamatu „Võim: sünge hobi“. Kirjanikuga koos saime tõlke ilusti tehtud, aga see mõtteviis oli mulle imelikult võõras. Läks mõni aeg mööda ja minu väike tütar itsitas lugedes. Itsitas teine kord, läksin siis vaatama, mida ta loeb, ja näen, et koomiksit. Vaatasin minagi ja alles siis sain aru, et Tõnisson oli kasutanud koomiksikeelt. Kuna minu lastetoas

neid ei olnud, siis avastasin nüüd uue mõtteväljenduse.

K.-R. H.: Kas kuklas kummitab mõni raamat, mida tahaks kindlasti tõlkida, aga seni pole leidunud kirjastust, kes sellesse usuks?

A. S.: Ikka veel loodan, et minult tellitakse Leif GW Perssoni „Detektiiv surivoodil". Tegin tõlkega juba mitu aastat tagasi algust, et sümpaatne politseijuht Lars Martin Johansson auga hauda saata. Aga muidu olen Rootsi praegu maha jätnud ja pühendunud Taani vanimale ajaloole.

T. A.: Eks ikka juhtu neid kätte, aga kirjastused on turuolukorra tõttu väga ettevaatlikuks muutunud. Aidata võib ainult see, et nii Rootsi kui Soome oma kirjanduse väljaandmist toetavad, mitte et pakutav raamat neid veenaks.

K. P.: Mul on paar sellist raamatut, mida lugedes olen mõelnud, et tahaks seda tõlkida. Veel pole jõudnud neid ühelegi kirjastusele pakkuma hakata, muud asjad on vahele tulnud.

E. M.: Rootsi kirjandusest ei ole mul ühtegi täitumata unistust hinge peal. Unistused kasvavad praegu teisel põllul. Mul on kasutusel kolmeväljasüsteem – vaheldumisi nii rootsi, taani kui norra keelest.

K.-R. H.: Kõik me oleme aastaid tõlkimisega tegelenud, aga miks me seda teeme? Mis teile täiesti isiklikult selle töö juures rõõmu ja rahuldust pakub, kui jätta kõrvale ebamäärane „hea raamatu eesti lugejani viimine"?

T. A.: Töötasin aastaid majandusajakirjanikuna. Kuna olen filoloog, läks elu liiga üksluiseks. Vastukaaluks hakkasin ilukirjandust tõlkima ja kuna tegin seda töö kõrvalt, siis sain valida meelepäraseid autoreid ja tekste, mille ümberpanek on pakkunud tõelist rahuldust.

A. S.: Sellele küsimusele on lihtne vastata, et ma ju muud ei oskagi ega tahagi teha. Kui päevas pole ridagi tõlgitud, tundub, et päev on mõttetult elatud. See on päris aus vastus. Ja veel parem, kui saab tõlkida seda, mida ise oled valinud, just selle mõttega, et mis sulle meeldib, võiks ju teistele ka meeldida. Isegi siis, kui ma kunagi ei saa tagasisidet, et meeldis. Ülihärva kostab vastukaja. Aga just hiljuti juhtus, et üks Vormsi rahvariietes muusik tuli mind ekstra tänama Sven Danelli „Kuldrannakese" tõlkimise eest. Ta on seda raamatut korduvalt lugenud ja nüüd hiljuti uuesti. See ajas küll silmad vett täis. Ja ükskord tõi keegi anonüümne lugeja Loomingu Raamatukogu toimetusse ilusa meepotikese „Mothanderi tõlkijale". Tänu talle siinkohal. Ei ole mõttetult tööd tehtud.

K. P.: Tõlkimine on mingis mõttes nagu (raskemat sorti) ristsõna lahendamine. Tekib hasart, kas saad sellest (puhtalt, ilma sodimata!) jagu. Eelmisel sügisel oli mul huvitav ja rõõmus kogemus. Helistas mulle ühel päeval tundmatu number, helistaja oli aastatetagune põgus tuttav, kes väga kiitis ühte minu tõlget. Ta oli raamatu originaali lugenud ja ostis tõlke emale kingituseks, aga luges selle ka ise läbi, tahtis uudishimust näha, kas ja kuidas on võimalik niisugust teksti üldse tõlkida. Nii et see oli minu jaoks täiesti ootamatu ja väga tore tunnustus. Järelikult panin vähemalt selle raamatu tõlkimisega täppi.

E. M.: Naudin eelkõige tõlkimise protsessi. Otsimispõnevust ja leidmisrõõmu. Mängurõõmu. Mängu ilu. „Tööd ei tee, tõlgib raamatuid," ütles mu naaber. Ja nii ongi. Kui mul tekib tõlkides tunne, et teen tööd, siis on midagi valesti.

K.-R. H.: Mängu ilu on täpne väljend, kasutan seda isegi. Juba kümmekond aastat on mul vaba hetke tekkides tunne, et… kui õige tõlgiks edasi.

Mis viibki sujuvalt lugemissoovituseni: valige üks rootsi keelest (ükskõik kelle) tõlgitud autor/raamat, ei pea olema viimasest ajast, mis on teie meelest Eestis teenimatult varju jäänud.

T. A.: Mullu ilmus minu tõlkena Bo Carpelani „Lapsepõli“, mis käsitleb lapsepõlve keerulisel sõjaeelsel ajal 1930. aastatel. Et Carpelan oli geenide poolest aadlik ja loomult luuletaja, siis on tekst väga pildilik ja lüüriline, mis toob sellesse keerulisse aega helgust. Minule tõi silma ette oma lapsepõlveseiklused sõjajärgse Tallinna tagahoovides. Tõlkides hakkad ju kuulma, kuidas tekst sees jookseb ja kõlab, aga selle raamatu puhul oli veel tore sellele kinnitust saada Vikerraadios näitleja esituses.

Ja veel. Veidi rohkem kui aasta tagasi ilmus mul mahukas raamat (460 lk) Rootsi ajaloost, kultuurist ja majandusest, kus olen kokku võtnud oma 30-aastase tõlkimise ja majandusajakirjaniku kogemused ja ajaloohuvi. Usun, et enamik eesti lugejaid leiab sealt Rootsi kohta palju sellist, mida seni ei teadnud. Arvan, et ei ole just palju tõlkijaid, kes oma tõlgitava maa kohta niisuguse koondkokkuvõtte on teinud. Minu teada ei ole teised tõlkijad sel puhul isegi kulmu kergitanud. Nii palju siis Rootsi-huvist.

E. M.: Johannes Anyuru on Eestis vastu võetud vaikides või võõristades – ei kipu ju keegi naljalt arvustama Aafrika pagulase lugu („Paradiisist tuli torm“, Heidi Saare tõlge) või düstoopiat mitterootslaste ümberkasvatuslaagrist („Nad upuvad oma emade pisaratesse“, Mari Jesmini tõlge) –, aga minu meelest väärib Anyuru kindlasti lugemist. Luuletajate proosat on alati hea lugeda. Isegi kui nad pidevalt metafooridega ei mängi, näevad nad hoopis teisi pilte, teisi detaile kui näiteks ajakirjaniku taustaga autorid.

K.-R. H.: Jonas Hassen Khemiri! „Kõik, mida ma ei mäleta“. Seda ma küll ei tõlkinud ise, vaid toimetasin, aga Aet Varik tegi imelise tõlke ja siinsamaski eespool korduvalt mainitud rahvakodu sümbol läheb seal lõpuks särinal põlema. Nüüdisaegne, vormiliselt põnev ja mõjus. Ja Merete Mazzarella „Vanaemadest ja lastelastest“ peaks oma esseevormi ja eluliste mõtetega sobima kõikidele naisterahvastele, selleks ei pea sugugi vanaema olema.

A. S.: Oma särk on ihule kõige ligemal. Ilma igasuguse tähelepanuta jäi „Nobeli laureaatide“ sarjas ilmunud Verner von Heidenstami kaheosaline ajalooraamat „Rootslased ja nende valitsejad“. Aga see ei ole vähendanud minu huvi ajaloo vastu. Mina sain oma tõlkimiselõbu kätte.

Ent vastukaja on puudunud ka paljudel teistel huvitavatel tõlketeostel, mitte ainult minu tõlgitutel. Ühelt poolt tuleb see kultuuriajakirjanduse huvipuudusest või suundumisest teistele radadele. Uus heliplaat või uus arvutimäng hõivab rohkem ajaleheruumi kui Skandinaavia kirjanduse uus tõlge. Lugeja, kes tahab kursil püsida, peab ise hoolega raamatupoes peale passima. Muidugi – tõlkijad ise võiksid oma kolleege paremini jälgida ja püüda ka vahel asja huvides midagi valgustada. Me kõik oleme Tõnisele võlgu tema Rootsi-raamatu vastukaja. Aga tõlkijad on tavaliselt tagasihoidlikud omaetteolijad ja tellimust ajalehe poolt vaevalt tuleb. Ainus võimalus on Postimehe vahel ilmuv kirjastuste reklaamleht Raamat, vist üks kord kuus.

PLAHVATAVAST AAFRIKA KIRJANDUSEST JA SELLE TÕLKIMISEST EESTI KEELDE

AAFRIKA KIRJANDUSE VESTLUSRING.
HEILI SEPP (EESTVEDAJA), **ULLA KIHVA** JA **KAIA SISASK**

14. septembril 2019 toimus Tallinnas Kadriorus kolmas Kirjandustänava festival, mis peamiselt oli pühendatud eesti kirjandusele, kuid kus toimus ka vestlusring Aafrika kirjandusest ja selle tõlkimisest. Miks Aafrika? Eks ikka sellepärast, et selle mandri ja traditsiooniga seotud kirjandus nõuab järjest rohkem täie iseenesestmõistetavusega enesest rääkimist kogu maailmas. Kuid ka Eestis võiks justkui täheldada väikest Aafrika-plahvatust – korraga on avaldatud mitmeid väljaandeid ja käsitlusi, mida veel mõned aastad tagasi oodatagi poleks osanud. 2018. aastal tõlgiti Varrakus Chinua Achebe romaan „Kõik vajub koost“ (Heili Sepp) ja Chimamanda Ngozi Adichie „Pool kollast päikest“ (Triinu Pakk), millele sai osaks soe ja huvitatud vastuvõtt; 2019. aasta juulis-augustis ilmus Aafrika-teemaline Vikerkaare topeltnumber ja Loomingu Raamatukogus nägid ilmavalgust kaks Aafrika raamatut – Lõuna-Aafrikast pärit autori Zakes Mda „Suremise viisid“ Heili Sepa tõlkes ja Kongos sündinud Alain Mabanckou romaani „Katkine Klaas“ eestindus Ulla Kihvalt. Kirjandustänava vestluses osalesidki tõlkijad Heili Sepp ja Ulla Kihva ning lisaks neile Tallinna Ülikoolis (muu hulgas) frankofoonse kirjanduse loenguid pidav Kaia Sisask. Et huvitavad mõtted ka kirjalikult säiliks ning et jutuajamisest oleks võimalik avastada veel uusi vaatenurki, avaldame vestluse, seda veidi modifitseeritud ja täiendatud kujul.

Heili Sepp: Ei saa öelda, et Eesti tõlkekirjandus oleks vaene nõndanimetatud valge autori poolt kirjutatud Aafrika teostest, aga musta Aafrikaga me ei ole nii väga tuttavad. Samas on see väga lai nähtus. Mina isiklikult olen rohkem tuttav ingliskeelse Aafrika kirjandusega, Ulla ja Kaia jälle teavad rohkem prantsuskeelsest Aafrika kirjandusest. Me vaatame täna neid mõlemat, ja muu hulgas vaatame ka seda, kui palju siin on üldse ühisosa, millest me rääkida saame.

Ma mõtlesin, kas alustada liikumist üldiselt üksikule või üksikult üldisele, ja otsustasin, et liigume üksikult üldisele. Me teeme esmalt tutvust nende autoritega, kelle pärast me siia olemegi kokku tulnud, sest mind ja Ullat ei oleks siia kindlasti kutsutud, kui me ei oleks värskelt tõlkinud Zakes Mda ja Alain Mabanckou romaane. Niisiis loen ma kõigepealt ette ühe lõigu enda tõlgitud Zakes Mda romaanist „Suremise viisid" ja siis selgitan natuke, miks ma just selle lõigu valisin – miks ütleb see minu meelest nii tõlgitud romaani kui ka ehk Aafrika kirjanduse kohta laiemalt midagi väga iseloomulikku –, ja ka seda, mille pärast me võiksime üldse selle kirjandusega tuttavaks saada. Mainin veel nii palju, et „Suremise viisid" ehk originaalis „Ways of Dying" on ilmunud esmalt 1995. aastal ja peegeldab Lõuna-Aafrika elu väga suurte muutuste ajajärgul pärast apartheidi langemist. Mõnes mõttes meenutab see mulle natuke muide ka seda Eestit, mida meie 90. aastatel nägime – kuigi, kui ma olen selle võrdluse toonud, siis mõned mu tuttavad on väga endast välja läinud ja öelnud, et asi kindlasti ei olnud nii hull. Aga kui te loete raamatut, eks siis ise näete. Ja ma lisan veel, et Toloki, kes on peategelane, on professionaalne leinaja, ta käib ühelt matuselt teisele, mille kaudu me saame ka Lõuna-Aafrika slummieluga tuttavaks. Aga lõik on siis järgmine:

„Toloki räägib talle ühest üsna hiljutisest juhtumist, kui naerma puhkes terve kalmistu. Ühel ja samal ajal toimus neli matust. Üks neist, iseäranis kärarikas, oli Siioni koguduse matus, sest siionlased taovad palvetades trummi ja tantsivad ringi. Matusel, kus Toloki leinas, olid asjad väga pühalikud, sest see perekond kuulus usulahku, mis uskus surnute matmisesse vaikse väärikuse saatel. Kõigil neil matustel jutlustajad jutustasid, kõnemehed pidasid kõnesid ja inimesed laulsid mitmesuguseid koraale. Igaühel tuli keskenduda just selle matuse tegevustele, millel tema osales, ja eirata teiste matuste kära.

Siionlaste matuste Teelesaatjal oli kõmisev hääl. Kõik kõrvad kõigil neljal matusel olid peagi temale suunatud ja inimesed ei pööranud enam enda matustele tähelepanu. Ta tegi kadunukese kohta nilbe nalja ning kõik surnuaia eri matustel viibijad purskasid naerma. See juhtus samal hetkel, kui preester sellel matusel, kus Toloki leinas, oli hõivatud rituaali kõige tõsisema osaga, milleks oli kadunukese hinge eest palumine, et taevaväravate ees võtaks ta õnnelikult vastu ei keegi muu kui Püha Peetrus ise. Isegi preester ei suutnud naeru pidada. Kõik naersid kaua, sest see oli selline nali, mis poeb sulle naha alla. Naerad kõigepealt ja siis jätad järele. Aga mõne minuti pärast mõtled sellele naljale uuesti ja puhked taas naerma. Naer tuli pursetena ja mõned inimesed lausa väänlesid selle käes maas. Kui neli matuserongkäiku viimaks eri suundades laiali marssisid, naersid mõned inimesed ikka veel."[1]

[1] Zakes Mda, Suremise viisid. Tlk Heili Sepp. Kultuurileht, 2019, Loomingu Raamatukogu nr 24–26, lk 130.

See oli omal moel humoorikas tsitaat, ning niisugune stiil ja hääletoon on sellele raamatule hästi omased, aga küllap ei tekkinud kellelgi kahtlust, et tegelikult käib jutt millestki väga tõsisest. Asjaolu, et nelja matust peeti korraga; ja peeti matuseid, kus lahkunud olid pärit eri traditsioonidest, annab aimu sellest, kui massiline oli surm sellel maal ja selles kogukonnas. Tegelikult on selle humoorika ja sooja kirjelduse taga katse tulla toime millegi väga õudsega. Romaani surma- ja matuseküllane atmosfäär peegeldab ulatuslikku *black-on-black* (ehk kohalike etniliste gruppide vahelist, eeskätt suulude ja koosade vahel toimunud) vägivalda 1990.–1991. aastate Lõuna-Aafrikas. Mda sõnul on kõik teoses kirjeldatud surmad – ka jaburaimad ja õudseimad – päriselt juhtunud. Ta noppis need kas ajalehtedest või juhtusid need mõne ta sugulasega.

Sellele lõigule omased tundevarjundid iseloomustavad kogu romaani. Ja veidi iseloomustavad need minu meelest kogu seda Aafrika kirjandust, mida mina lugenud olen. Nagu öeldud, mina olen rohkem tuttav anglofoonse Aafrika kirjandusega. Ühest küljest ei pääse selles tavaliselt väga traagilistest, ka räigetest teemadest, aga teisest küljest on sellele ilukirjandusele väga sageli omane teatav muhe jutustajatoon ja selline triksterlik olek. Ma jätsin teadlikult sissejuhatavaks tsitaadiks valimata mõne räigema koha, sest raamatus on ka ikka täitsa hirmsaid mõrvade kirjeldusi, ilma igasuguse naljata – aga siis, varem või hiljem, jõuame ikkagi tagasi humoorikamate nootideni. Sedasi tutvustaksin Mdad mina. Nüüd aga annan ma sõna Ullale: palun tutvusta mõne lõigu ja sõnaga ka Mabanckoud.

Ulla Kihva: Kongo Vabariigis sündinud Alain Mabanckou on üks tänapäeva tuntumaid prantsuskeelseid Aafrika kirjanikke. Ma arvan, et temagi puhul on muhedus täkkesse märksõna. Mabanckou jutustamisviis on mahlakas, (keele)mänguline, vürtsitatud musta huumori ja vimkadega. Seejuures jääb ta empaatiliseks, ta võib olla terav, aga mitte kuri.

Nagu Mdagi puhul kumavad seejuures huumorist läbi tõsised, valusad teemad. „Katkises Klaasis“ avaldub see nii üksikisiku kui ka ühiskonna tasandil. Oma kurbnaljakatest juhtumistest jutustavad nimitegelasele Katkisele Klaasile Kongo sadamalinna Pointe-Noire'i kurikuulsa Tuulest Viidud Krediidi baari kunded. Näiteks Trükkali-nimeline tegelane, kes läks Prantsusmaale õnne otsima, saavutas seal kõik ihaldatu – väärika töö, hea elujärje ja perekonnaidülli – ning kaotas siis hoobilt kõik, olles sunnitud, saba jalge vahel, kodumaale naasma. Katkine Klaas ise on kunagine tubli õpetaja, kes armastas oma ametit väga, aga jäi sellest viinavea tõttu ilma ja laskub nüüd mööda allakäigutreppi järjest sügavamale. Ikka ja jälle kerkivad baariletiäärsetes pihtimustes esile inimsuhete teemad.

Samal ajal käsitleb Mabanckou aga laiemalt Aafrika riikide valupunkte: koloniaalminevik ja suhted kunagiste kolonisaatoritega, migratsioon, rassism, ühiskonna ajuvaba toimimine või õigemini mittetoimimine, absurdne bürokraatia, korruptsioon, repressiivsed riigiinstitutsioonid, sõnavabaduse puudumine, kõigutamatud diktaatorid, kitsas võimuladvik, kes supleb ise kullas ja laseb ülejäänud ühiskonnal vaesuses vireleda. Mabanckou serveerib seda kõike huumorikastmes, et neist karmidest teemadest üldse rääkida saaks.

Ma ütleks, et „Katkises Klaasis“ (originaalis „Verre Cassé“, ilmunud 2005) on grotesk üle võlli ka võrreldes

Mabanckou ülejäänud loominguga. Seepärast, erinevalt Heilist, vajutan mina gaasipedaali kohe alguses põhja – valisin tekstinäite, mis esindab mabanckoulikku julget huumorit. Teine põhjus, miks nimelt see lõik: „Katkine Klaas“ on otsast otsani intertekstuaalne, kokku on Mabanckou peitnud romaani mitusada viidet teistele kirjandusteostele. Järgnev lühike katkend annab maitse suhu. Taustakirjelduseks nii palju, et kaks tegelast võtavad mõõtu kusemises. Üks on Kraanitar, kvartali vägev kusekuninganna, ja teine Casimir, „kes elab laia elu“ – ülbe keigar, kes julgeb tulla naisele väljakutset esitama.

„...ülbitseja kusi nüüd märksa veenvamalt, ja me panime tähele, et tema elementaarosake on paisunud kaks, isegi kolm korda, nii et me hõõrusime uskumatuses silmi, ja tema äkitselt pundunud kotid pungitasid nagu kaks palmiveini täis joogipauna, ja ta kusi, ise juubeldades, ja ta vilistas seejuures Trois-Cents'i kvartali kolmekrossiooperit, seejärel Maldorori laule, siis üht Zao lugu, et pilgud enda peale tõmmata, Kraanitar oli samal ajal hingega asja kallal, ta peeretas mitu korda nii hullusti, et me pidime nina kinni pigistama ja kõrvad katma, sest see haises vängelt ja kõmises nagu jäärapühal taevasse lastav ilutulestik, tema puuks haises nagu Nigeeriasse smugeldatav naftaleen, ja kohati kõlas see nagu New Orleansi pruugitud trompeti törtsatus, ja sellal kui me keskendunult Kraanitari elevandiahtrit jõllitasime, teatas meile üks tunnistajatest, et teisel pool on Casimir, kes elab laia elu, tegemas otsustavat pööret, imet, mis vääriks paavstilt õndsakskuulutamist, me tormasime kõik kohale, et lähemalt näha, imet ei tohi maha magada, isegi kui see ei sünni Lourdes'is, tuleb olla tunnistajaks sündmustele, millest veel sajandeid hiljemgi räägitakse, parem on olla tunnistajaks kui kuulata papagoisid, kes jutustavad teile armastusest koolera ajal, nii et me kiirustasime Casimiri juurde, kes elab laia elu, et ajaloolist imet tunnistada, ja meil vajus suu lahti, seda tuli oma silmaga näha, et uskuda, ja me nägime, et Casimir, kes elab laia elu, oli kuseniredega tõetruu Prantsusmaa kaardi ja territooriumi maha joonistanud, tema ontlik kusejuga langes täpipealt keset Pariisi, „see pole veel midagi, ma võin ka Hiina kaardi joonistada ja otse mõnele Pekingi tänavale kusta“...“[2]

H. S.: Kas see on üks selline tüüpiline Mabanckou tekstinäide?

U. K.: „Katkise Klaasi“ kontekstis keskmine – on vängemaid, aga ka leebemaid stseene. Mis puutub intertekstuaalsusesse, siis see on ikkagi „Katkise Klaasi“ eripära. Mabanckou pikib viiteid ka oma muudesse teostesse, aga mitte nii palju nagu siin. Lugejal ei jää märkamata veel teinegi iseärasus – traditsioonilise lausestuse eiramine. Raamatus pole lause alguse suurtähti ega punkte, neid asendavad komad. On ju jutuvestjaks alailma joogine kroonik Katkine Klaas ja nõnda saavad sündmused paberile suulises keeles ühe hingetõmbega, lõppematu jutuvooluna. Mabanckoud on kirjanikuna mõjutanud suuline pärimus: ta kirjutab niimoodi, nagu temale lapsepõlves jutte vesteti.

Mõnus huumor on Mabanckou loomingus läbiv, aga see varieerub vänguse-pehmuse skaalal olenevalt sellest, kes jutustab. Näiteks romaani „Kured on surematud“ („Les cigognes sont immortelles“, 2018) minajutustaja on 11-aastane Michel (kelle prototüübiks

[2] Alain Mabanckou, Katkine Klaas. Tlk Ulla Kihva. Kultuurileht, 2019, Loomingu Raamatukogu nr 13–15, lk 59–60.

võiks olla justkui Mabanckou ise) ja sestap iseloomustab ka raamatut helge toon, olgugi et raamatu sündmuste ajalooliseks taustaks on 1977. aasta märtsikuu jõhker riigipööre Kongos. Muide, 1969–1992 oli Kongo kommunistlik riik ja raamatu pealkiri tuleb venekeelsest laulust, mis on pühendatud kodumaa eest langenud vene sõduritele, kes surematute kurgedena edasi lendasid. Seda laulu pidid kommunistliku Kongo koolilapsed pähe tuupima.

Teemade mõttes on Mabanckou sukeldunud ka traditsioonilisse Aafrika pärimusse, seda Prantsusmaal maineka Renaudot' kirjandusauhinna pälvinud romaaniga „Okassea memuaarid" („Mémoires de porc-épic", 2006). Loo aluseks on legend, mille kohaselt on igal inimesel oma teisikloom, selline krati moodi tegelane, kellele peremees ülesandeid ette annab. Jutustajahääl kuulubki ühele väikesele, kavalale ja kentsakale okasseale. Eespool nimetatud romaanide tegevus toimub Aafrikas, aga Mabanckou on käsitlenud ka diasporaa-teemat, näiteks rikkaliku kõnekeelega romaanis „Black Bazar" (2009), kus ta maalib pildi Pariisi 18. linnajakku Château Rouge'i kvartalisse koondunud mustanahaliste kogukonna igapäevaelust.

H. S.: Aga nüüd, Kaia, kui hästi esindab sinu arvates see Ulla ette loetud lõik prantsuskeelset Aafrika kirjandust?

Kaia Sisask: Mulle tundub, et see esindab väga hästi just tänapäeva Aafrika kirjanduse häält. Ma pean ülikoolis loenguid prantsuskeelsest Aafrika kirjandusest ja seal me võtame pigem vanemaid tekste. Aga võiks öelda, et just tänapäevases kirjanduses leiab Aafrika midagi, mis on tema päris hääl, sest nüüd ta enam nii palju ei otsi ega jäljenda kui varem. Ja see teeb ka kommunikatsiooni Euroopa kirjandustega palju huvitavamaks. Sest alguses, kui Aafrika hakkas üldse ennast teadvustama – ma räägin just prantsuskeelsest Aafrikast –, sündis see paljuski otsese vastandumise pinnalt läänega. Näiteks tekkis *négritude*'i liikumine, mis vastandas end lääne kultuurile: Aafrika kultuur on midagi sellist, mis põhineb intuitsioonil ja rütmidel, põhineb traditsioonil ja suulisusel, lääne kultuur jällegi midagi sellist mõistuspärast, loogilist, mis ei oska neid „kosmilisi rütme" kuulata. Siis, või tegelikult juba natuke pärast dekoloniseerimist tuldi sellest välja ja hakati väga realistlikult uute ühiskondade probleeme kujutama. See toimus kuni 20. sajandi lõpuni, aga samas oldi võib-olla pisut selles realismispetsiifikas kinni, ja kindlasti ka ohvrimentaliteedis. Nii et pärast läänele vastandumist hakati läänt ja tema žanreid ehk liigagi palju jäljendama.

Aga mulle näib, et tänapäeva autorite puhul on tunda just teatavat vabadust, komplekside puudumist. See kahe kultuuri, kahe maailma vahel balansseerimine on loomulik ja pigem rikastav. Just nagu see Mabanckou suhestumine maailmakirjandusega – nagu Ulla ütles, Mabanckou põimib neid teoseid igal sammul oma teksti. See on selline mänglemine ja nende kultuuride vahel liikumine ja sealt puudub see kramp, mis on varasemas Aafrika kirjanduses. Just see moodustab minu arvates praeguse Aafrika hääle. See hääl on humoorikas, mänguline, aga nalja taga ei puudu traagika; see hääl on soojus inimeste vastu. Ja muidugi oma ühiskonna üle reflekteerimine, ka kõikvõimalike veidruste nägemine.

Aga muidugi on Aafrika autoreid, kes ütlevad, et me ei peaks üldse rääkima Aafrika kirjandusest, et kirjandus on midagi universaalset. Ja üle maa-

ilma toetavad paljud kirjanikud seda seisukohta – kirjandus on ainult üks, seda ei ole võimalik geograafiaga piiritleda. Aga minu meelest meid huvitab ikkagi kindlasti ka kohalik koloriit, kui me raamatuid loeme, nii et ma ei tea, kas ma päris selle väitega nõus olen.

H. S.: Sa ütlesid päris mitu asja, mis sõltumata sellest, et ma ei tea midagi prantsuskeelsest Aafrika kirjandusest, tulid mullegi väga tuttavad ette. Ma mõtlesin sügavalt, kui ma kirjutasin artiklit ingliskeelse Aafrika kirjanduse kohta, mis ilmus Aafrika-teemalises Vikerkaares[3], et tõepoolest on Aafrika praegu selles faasis, kus hakatakse ise rääkima oma lugu. Loomulikult ei saanud Aafrika kirjandus algust kusagil eelmise sajandi üheksakümnendatel aastatel, tegelikult on ka 20. sajandi esimesel poolel ja ka 50., 60., ja 70. aastatel kirjutatud väga palju olulist. Aga 20. sajandi lõpus on pilt – vähemasti selles, mis puudutab ingliskeelset kirjandust – küll kõvasti muutunud. See oma hääl on hakanud välja tulema ja võib-olla siis ei olda enam nii tugevalt kaitsepositsioonil. Poliitiline situatsioon oli ju samuti 60. ja 70. aastatel hoopis teistsugune. Mingis osas oli ka siis väga tihe suhe lääne või õigupoolest põhja maailmaga; inimesed käisid haridust omandamas oma endisel koloniaal-emamaal, aga nad tulid tagasi, et omal sünnimaal uut elu luua.

Praegust Aafrika ingliskeelse kirjanduse konteksti jälgides tuleb aga öelda, et mõnele muule mandrile suundunud – näiteks läände mõnda ülikooli õppima läinud – ei vastanda ennast läänega, vaid pigem toimub mingit sorti integreerumine. Taiye Selasi on üks inglise keeles kirjutavatest Lääne-Aafrika päritolu kirjanikest, keda nimetatakse sageli just Aafrika kirjanikuks. Ta elab Ameerika Ühendriikides ja ongi tegelikult ka üles kasvanud Ameerikas. Tema nimetab ennast ja ka paljusid teisi Aafrikaga väga tugevalt seotud kirjanikke *afropolitan* ehk eestindatuna vahest afropoliitseteks kirjanikeks või afropolitaanideks. Sel juhul ei peeta *afropolitan*'i määratlusega haaratuks mitte pelgalt diasporaa kirjandust, selge on aga see, et Aafrika kirjanduse mõiste jääb talle kitsaks. Selasile vaidlevad vastu väga paljud olulised kirjanikud. Näiteks põlvkonna võrra vanem Ama Ata Aidoo – Ghana elav klassik – on pidanud sellist sõnamängu enesepõlguse väljenduseks ja leiab, et säherdune peen nimetus on võetud tarvitusele selleks, et peita selle taha hirmu kõige Aafrikaga seonduva ees. Mitmete Aafrika juurtega kirjanike hoiak on aga vastupidine Aidoole ja neile, kes nimetavad end rõhutatult Aafrika kirjanikeks. Näiteks kui Taiye Selasi küsis kord Nigeeria päritolu, kuid suurema osa oma elust Suurbritannias elanud tuntud kirjanikult ja poeedilt Ben Okrilt, kas ta peab end Aafrika kirjanikuks, vastas too: „On olemas kahte sorti kirjanikke: head kirjanikud ja halvad kirjanikud."

Niisiis võib ekselda oma mõtetega lausa nii kaugele, et eitada üldse Aafrika kirjanduse olemasolu ja öeldagi, et on vaid mingisugune üldine maailmakirjandus. Kirjutan kõigest sellest pikemalt ka oma juba jutuks olnud artiklis. Kokkuvõttes on aga küsimus ikka üks ja sama: kas üldse on olemas Aafrika kirjandust. Ma ise olen ka jõudnud järelduseni, et küllap ikka on, sest väga paljud Aafrika kirjanikud identifitseerivad ennast selle kaudu väga selgelt, sealhulgas isegi need, kes ei ole sündinud Aafrikas. Puudutan artiklis sedagi

[3] Heili Sepp, Õdutu õud ja tõde. Mõtteid ingliskeelsest Aafrika romaanist 21. sajandil. Vikerkaar, 2019, nr 7–8, lk 116–131.

tõdemust, mis võib olla tavalisele eesti lugejale üllatav, et enamik vähegi olulisi Aafrika kirjanikke, keda meie teame, elavad tegelikult kas Lääne-Euroopas või Ameerika Ühendriikides, ja kui ma nüüd järele mõtlen, siis Mabanckou elab vist ka Prantsusmaal.

U. K.: Varsti peaaegu kakskümmend aastat on Mabanckou elanud tegelikult USAs. Ta on Los Angeleses UCLAs õppejõud ja loebki seal prantsuskeelsete kirjanduste ainet. Kuigi enne seda ta tõepoolest elas ja õppis pikalt Prantsusmaal, tal on nii Kongo kui ka Prantsuse kodakondsus. Kongo jääb tema inspiratsiooniallikaks, millest ta kirjutab, samas on Prantsusmaa ja USA teda oluliselt mõjutanud. Nagu ta poeetiliselt ütleb, on ta kirjanikust rändlind, kelle koduks on maailm. Nii et kuigi Mabanckou hing ja looming on kahtlemata tihedalt seotud kodumaaga, on ta üks neist kirjanikest, kes ei poolda rangete piiride tõmbamist ja sildistamist.

Näiteks analüüsib Mabanckou Collège de France'is peetud prantsuskeelse Aafrika kirjanduse loengusarjas muu hulgas ka seda, kuidas kastidesse jaotamine Aafrika kirjandusele vastu võib töötada. Paljusid prantsuskeelseid Aafrika autoreid avaldavad Prantsusmaa kirjastused. Loodud on eraldi sarju, näiteks Gallimardil „Continents Noirs" („Mustad mandrid"), mille idee oleks justkui Aafrika autoreid rohkem esile tõsta, positiivselt diskrimineerida, aga tegelikkuses võib tulemuseks olla hoopis marginaliseerimine, piiridesse surumine ja stereotüüpide taasloomine. Kirjanduses peab ikkagi määrav olema anne, mitte geograafilised piirid või nahavärv. Nagu nad omavahel naljatlevad, on ka mustanahalise autori eesmärk pääseda Gallimardi põhisarja „Collection Blanche" („Valge sari"). Nii et lisaks inspiratsioonijuurtele tuleb prantsuskeelsete autorite puhul otsapidi mängu ka põhimõtteline keele- ja frankofooniaküsimus: prantsuse keel kuulub aafriklastele samavõrd kui prantslastele ja ei tohi luua hierarhiat, kus kuskil eraldi, kõrgemal on prantsuse kirjandus ja siis tulevad ülejäänud „perifeersed frankofoonsed" kirjandused; kus Aafrika prantsuskeelseid kirjanikke koheldakse kui võõrkeelseid.

K. S.: Prantslased on ise päris palju mõelnud, mis see frankofoonne kirjandus õieti on. Ja samamoodi on nad mõelnud, mis see Aafrika kirjandus õieti on, aga nagu sa just ka Mabanckou kohta ütlesid, inspiratsiooniallikas on neil teostel ikkagi Aafrika. Kirjanik võib olla immigrant ja elada kus iganes, aga kui ta tegeleb oma sünnimaa probleemidega, või oma probleemidega just ühest kindlast paigast pärit immigrandina, siis me võiksime teda ikkagi klassifitseerida frankofoonseks kirjanikuks või siis Aafrika kirjanikuks, mitte prantsuse kirjanikuks. Aga, Heili, sul oli selles Vikerkaare artiklis üks väga hea kolmikjaotus.

H. S.: Jah, ma analüüsisin seal 21. sajandi ingliskeelset Aafrika kirjandust ja minu esimene ülesanne oli samuti aru saada, mis pagana asi see Aafrika kirjandus on – kuidas ma julgen seda määratleda; iseäranis mina, kes ma olen sellest väga kaugel. Ja tõsi on see, et lõpuks joonistus välja, millist kolme tüüpi lugusid selles kirjanduses enamasti leidub. Stardipunktiks võtsin ma kriteeriumid, mida kasutatakse Aafrikas ühe väga olulise kirjandusauhinna määramisel, pean silmas 2000. aastal rajatud novelliauhinda The Caine Prize for African Writing, millega kaasneb 10 000 naela võiduraha, mis on üsna märkimisväärne. Auhinda kutsutakse ka Aafrika Bookeriks. Aafriklased ar-

mastavad hirmsasti novelle kirjutada, seejuures ka prantsuse keelt rääkivad aafriklased. Ma ei usu, et on liialdus väita, et just see auhind on andnud omapoolse tõuke ja kasvulava viimase paarikümne aasta Aafrika kirjanduse plahvatusele. Mitmed sel konkursil edukalt esinenud noorkirjanikud on leidnud jõudu ja inspiratsiooni (majanduslikust toest rääkimata) peatseks debüütromaanide avaldamiseks. Saanud soodsad kirjastamislepingud, on nad nüüdseks bestsellerite autorid. Nii näiteks võitis 2011. aasta konkursi noor Zimbabwe autor NoViolet Bulawayo novelliga, millest arenes edasi 2013. aastal ilmunud romaan „We Need New Names" („Meil on vaja uusi nimesid"). Esimese zimbabwelasena sai sama auhinna siiski 2004. aastal Brian Chikwava, kelle debüütromaan ilmus viie aasta pärast. Aasta varem võitis konkursi keenialanna Yvonne Owuor, kelle romaan „Dust" („Tolm") ilmus 2014. aastal ja kogus hulgaliselt tunnustust. Neid näiteid on veelgi – näiteks möödunud aastal ühe enim laineid löönud Zambia-teemalise debüütromaani „Old Drift" („Vana Triiv") autor Namwali Serpell võitis auhinna 2015. aastal. Võistlusele saadavad oma novelle aktiivselt aga ka n-ö vanad kalad, sest Caine'i auhind on ihaldusväärne. Auhinnale enese kandidatuuri esitamine on piiratud sellega, et autor peab olema kas sündinud Aafrikas või tema vanematest vähemalt üks peab olema sündinud Aafrikas; või siis peab autoril olema Aafrika kodakondsus või peab vähemalt ühel vanemal olema Aafrika kodakondsus. See tähendab seda, et tegelikult saavad auhinda pälvida ja ennast esitada ka inimesed, kes on Aafrikas ainult külas käinud, olemata seal elanud ega haridust omandanud; otseselt ei ole selle auhinna andmine seotud ka sellega, et need lood peavad olema kantud Aafrika temaatikast. Kui nad seda ei ole, siis puudutavad nad enamasti muidugi immigratsiooniteemat.

Aga kui nüüd tulla nende kolme lootüübi juurde, siis väga suur hulk autoreid, kes ise identifitseerivad ennast Aafrika kirjanikena (või siis keda Aafrika kirjanduskogukond identifitseerib Aafrika kirjanikena), kirjutavad „musta mehe" või pooleldi Aafrika päritolu inimese elust lääne ühiskonnas. Kuidas ta seal toime tuleb. Mina nimetasin neid lugusid „immigrandilugudeks". Kui see on nii-öelda *afropolitan*-kirjandus, siis räägib see sellest maailmast, kus näiteks suguvõsa elab Aafrikas, inimene ise õpib näiteks Ameerika Ühendriikides ja kulgeb niimoodi mängeldes ühelt mandrilt teisele, võib-olla käib kolmandalgi, kui tal aega on. Siis on loomulikult veel see teine Aafrika läänemaailmas, kellel ei ole nii palju raha – kellel veab, kui ta kuidagi sinna läänemaailma saab; on mõningaid romaane illegaalsetest pagulasteekondadest ja sellest, kuidas läänemaailmas prostituudina, või kuidas veel, hakkama saadakse.

Teine osa lugusid on siis need, kus kirjeldatakse elu Aafrikas. Neile panin ma nimeks „lood Aafrika mandrilt". Järjest rohkem on neid Aafrika autoreid, kes küll elavad võib-olla juba lapsest peale kas Ameerikas või näiteks Inglismaal või Šotimaal, aga nende aines on kas valdavas osas või täielikult elu Aafrikas. Põhjus, miks nad suudavad sellest nii hästi kirjutada, on see, et nad on endiselt väga tihedalt seotud oma suguvõsaga, kes elab sellel maal, heal juhul käivad seal ka tihti külas. Kolmas tüüp on aga „vaheruumi" lood, nagu mina neid nimetan. Need on sellise liminaalse keskkonna lood,

kus liigutakse ühest keskkonnast teise – näiteks läänest Aafrikasse, linnast maale jne –, või siis on need sellised sümboolsed lood, mis tegelikult räägivad samast teemast – kuidas tulla maailmas toime selle „teisena", kohati võõrana, mittekuuluvana. *Uncanny* või *unheimlich,* see mõiste on väga kohane, kui rääkida Aafrika kirjandusest, selline võõristuse ja kohanemise õhkkond. Ja nende vaheruumilugude sees on veel omaette alateema, mida meie nimetaks *fantasy* või ulme. Aafrika kirjanduse kontekstis on neid vahel raske eristada, ja vahel on raske tõmmata joont sealse *fantasy* ja maagilise realismi vahele. Kõige kuulsam Aafrikast pärit ingliskeelset ulmet kirjutav kirjanik on Nnedi Okorafor (kes, tõsi küll, pole isegi Aafrikas sündinud). Teda ei ole kahjuks eesti keelde tõlgitud, kuid ta on üle maailma niivõrd tuntud, et tegelikult võiks. Tema nimetab seda, mida tema kirjutab, *African Jujuism*'iks ja talle on väga oluline, et ta saaks oma määratlusest kinni pidada. Olen täheldanud teda isegi selgelt ärritumas, kui keegi ütleb tema esindatava žanri kohta afrofuturism või *African-American science-fiction*. Emotsioonid nimetamisküsimuse ümber on seotud sama asjaga, mida Kaia mainis – iseenda loo jutustamine on niivõrd oluline ja nimi on loomulikult üks element sellest. Aga kas sul, Kaia, tekkis vahepeal mingeid mõtteid?

K. S.: Jah, päris palju. Kõigepealt see vaheruumi küsimus. Selline vaheruum on tõepoolest olemas. Kui prantsuskeelsest Aafrikast rääkida, siis on sealgi tõepoolest palju teoseid, kus on kõikvõimalikest aspektidest, nii positiivsetest kui negatiivsetest, kujutatud seda, kuidas see vaheruum hakkab juba lapsepõlvest peale tekkima, sest haridus on ju prantsuskeelne. Kui me võtame Põhja-Aafrika, siis seal on küll olukord nn Mustast Aafrikast natuke erinev, seal oli väga palju alternatiivset haridust, olid koraanikoolid. Kes ei tahtnud Prantsuse kooli minna, neile finantseeris kohalik kogukond koraanikoolis käimist. Aga kui laps läks ikkagi Prantsuse kooli, siis seal hakkas ta kohe prantsuse keelt õppima, ja kohe tekkis kooli ja koduse kultuuri vahel ka katkestus. Nagu ma juba enne mainisin, prantsuse kultuuri tajuti millegi selge ja loogilisena, kohalik traditsioon põhines pigem rahvajuttudel, intuitiivsusel, igasugustel uskumustel. Sealt hakkab peale võõrandumine, tekib lõhe. Kõigepealt näiteks suhetes emaga; poeg või tütar ei suuda enam leida emaga kontakti, kuna too on lihtne, hariduseta naine. Ema proovib küll võib-olla sammu pidada ja samuti õppida lapse kõrvalt, aga tavaliselt see ei õnnestu. Nii juured rebenevad ja see on traagiline, aga tekib ka teatav ahvatlus, natuke tahetakse ehk ka olla nagu prantslane. On üks huvitav tuneesia kirjanik, Albert Memmi, kes kirjeldab veel üht võimalikku olukorda. Tema on juudi päritolu – Tuneesias on üldse suur juudi kogukond – ja ta kirjeldab oma romaanis „Soolasammas" („La statue de sel", 1953), kuidas ta on lausa kolme kultuuri vahel, kuidas ta ei leia ennast ja kuidas ta püüab saada „õigeks" prantslaseks, aga koolis on üks tema õpetaja lisaks veel hoopis korsiklane ja teine on elsaslane ja need ei ole ka õiged prantslased. Selles romaanis tulevad need vaheolu probleemid väga hästi välja, ja mitte ainult suhetes prantsuse kultuuriga, vaid väga mitme kultuuriga. Aga see problemaatika on erinev olenevalt sellest, kas tegu on Põhja-Aafrikaga, Magribiga, s.t Tuneesia, Alžeeria ja Marokoga, kus on islami kultuur, või Musta Aafrikaga, Saha-

ra-taguse Aafrikaga. Mustas Aafrikas algab haridus kristlikest misjonäridest ja nende maade kirjanduses juhtub rohkem seda, et haritud poissi, kes on juba käinud prantsuse koolis, kohalik rahvas imetleb – ta on oma külakogukonnas tähtis inimene. Põhja-Aafrikas seevastu on pigem selline suhtumine, et „sa igavene kollaboratsionist!". Sest seal on ju olnud Alžeeria sõda, nii et prantsuskeelse hariduse saanuid tajuti ikka natuke vaenlastena, patriootlikum oli ennast prantsuse haridusele vastandada. Aga kahtlemata on lõhestatus ja vaheolu olnud läbivalt kogu Aafrika kirjanduse teemad.

H. S.: Seoses sellega tuli mul mõte: Ulla, ehk saad sa ette lugeda selle Mabanckou tsitaadi eriti paljude viidetega kuulsatele teostele – see illustreerib eriti hästi kõikvõimalike kultuuride põimumist.

U. K.: „...ma mäletan ikka veel oma esimest rännakut läbi Aafrika riigi, see riik oli Guinea, ma olin Aafrika laps, mind vaimustas seppade töö, mind paelus siuglev müstiline madu, kes neelas alla pilliroo, mida ma oleks nagu päriselt käes hoidnud, ja õige pea tulin ma tagasi kodumaale, ma maitsesin nii magusaid leivapuu vilju, mul oli tuba hotellis Poolteist Elu, mida praegu enam ei eksisteeri ja kus mu isa olevat igal õhtul, džässi ja palmiveini vahepeal, rõõmust hõisanud, ja kus ma soojendasin end oma päritolu tule paistel, aga ikkagi tuli kohe lahkuda, mitte sulguda kodumaa soojuse rüppe, tuli käia mööda mandrit, et kuulata Aafrika eleegiat, varjude laule, tuli läbida platoosid ja steppe, lootuses kohata karavani viimast ellujäänut, tuli lahkuda, päriselt lahkuda, liikuda ikka edasi, mandri põhjaranniku poole, taluda üksilduste üksildust, kuulda plahvatust, näha tagurpidist jõge, peatuda suures majas ühe Aafrika suve valguses, jätta manner seljataha, avastada teisi lõunamaid, siseneda Macondo külla, läbi elada sada aastat üksildust, seiklusi, avastusi, lasta end võluda Melquiadese nime kandva tegelase maagial, lasta end vaimustada armulugudel, hullumeelsusel ja surmal, läbida vaikselt maa-alune käik, mis viib arusaamiseni inimtunnetest, ma pidin kõigepealt astuma rohelisse majja, siis jõudma välja suisa Indiasse, et kuulata, kuidas tark Tagore „Gitandžalit" ette kannab, ma pidin läbi kammima Euroopa, mis meie sõbrale Trükkalile nii armas on, mina kui võõras, mina kui mässav inimene, mina kui Caligula, ma käisin kannul mehel, keda kutsuti doktor Živagoks ja kes sumpas lumes, see oli esimene kord, kui ma nägin, mis asi on lumi...".“[4]

H. S.: Kas siin oli siis niimoodi, et iga sõna, iga fraas oli mingisuguse maailmakirjandusse kuuluva teose pealkiri?

U. K.: Peaaegu.

H. S.: Oled sa muuhulgas kindel, et sa said kõigile neile pihta? Ja kuidas sa selle tõlkimisega hakkama said, või mis sa tegid? Kõik need pealkirjad kindlasti ei ole eestlasele tuttavad, sest raamatud ei ole eesti keelde tõlgitud; neid ei teata.

U. K.: See oli tõlkimisel tõesti paras pähkel. Andsin oma parima ja usun, et suur osa sai tabatud, aga viimse kui ühe eest ma pead siiski ei anna. Osa teostest on eesti lugejale maailmakirjandusest tuttavad, aga ligi sada viidet on Mabanckoul just Aafrika ja prantsuskeelse Kariibi piirkonna teostele. Võrdluseks, et Aafrika kirjanduse teoseid on eestindatud kolmekümne ringis.

Autori mäng maailmakirjanduse viidetega on üks romaani alustalasid,

[4] Alain Mabanckou, Katkine Klaas, lk 115–116.

sestap pidi viitemängu ikkagi säilitama. Lahendus oli kompenseerimis- ja asendusvõte, et eesti lugeja võiks teoseid reaalselt ära tunda. Näiteks siin on Léopold Sédar Senghori „Élégies majeuresi“ asemel Ben Okri „Aafrika eleegia“, kuna esimest eesti keeles ei ole. Samas Sony Labou Tansi „Poolteist elu“ („La vie et demie“), mis mitu korda romaanist läbi käib, on jäänud nagu originaalis – prantsuse keele oskajatest Aafrika kirjanduse tundjad saavad vihje välja noppida. Seesuguse „kaotsimineku“ kompenseerimiseks on sobivas kohas eesti keeles olemasoleva teose pealkiri lisaks pikitud, näiteks Yasmina Khadra „Plahvatus“, mida originaalis ei ole.

H. S.: Aga kui nüüd eelneva juurde tagasi tulla, miks mulle see lõik meeldib, on just see, et Mabanckou on siin demonstreerinud: Aafrika kirjandus ei ole mingi isoleeritud asi. Siin oli päris mitu sellist teost, mis on pärit Euroopast või kusagilt mujalt maailmast, ta oli nad sujuvalt teksti sisse põiminud – see on samuti osa tema kultuuritaustast, nagu me saame siit järeldada. Ma eeldan, et sina ei pannud neid siia ise, sa ikka tõlkisid – nii nad olid juba originaalis, eks?

U. K.: Jah, Pasternak, García Marquez, Camus olid originaalis, samamoodi Tagore, kuigi tema puhul sai viide asendatud eestindatud „Gitandžaliga“. Ka Camus’ „Caligula“ on asendus.

H. S.: Aga nüüd, kuna see siin on põhimõtteliselt siiski Eesti kirjanduse festival, üritaks nihutada meie juturingi veidike ka selles suunas. Ma küsiks esmalt Kaia käest – mis sa arvad, kui orgaanilise osana see tõlgitud Aafrika kirjandus sulandub Eesti tõlkekirjandusse? Miks eestlane peaks seda lugema, mis on sel meiega pistmist? Mina isiklikult olen alati tajunud seda paralleeli: meie enda kirjandus on ka suhteliselt noor. Aga sina oled väga õige inimene sellest rääkima, sa oled ka eesti kirjandust uurinud, peamiselt Noor-Eestit; Tuglas on olnud samuti üks neid inimesi, kes end sellest nii-öelda mullahütist üles töötas nagu paljud need Aafrika autoridki – mis sa kostad selle kõige peale?

K. S.: Siin võiks kohe mõelda Tiit Hennoste enesekoloniseerimise küsimusele, kas me oleme eestlastena ennast koloniseerinud, kui me oleme lääne kirjandusest palju üle võtnud. Samamoodi hakkas ju Aafrika kirjandus tegelikult vägagi imiteerima lääne kirjandust. On ju romaan kui selline ise lääne nähtus, samas kui Aafrika põlistraditsioon on suuline. Aga teisest küljest, mida siis oleks pidanud tegema? Viimane aeg on kõiki neid lugusid üles kirjutada, sest muidu nad lihtsalt kaovad, see traditsioon kaob. Ja kuidas seda siis teha? Loomulikult võeti üle ja õpiti lääne kirjandusest. Õpiti kõigepealt realistlikust romaanist, aga väga hästi haakusid ka sümbolism ja sürrealism, sellised kirjandusvoolud, mis läksid lääne endisele klassitsistlikule traditsioonile vastu. Aga igast asjast õpiti, õpiti uusromaanist, õpiti teadvuse voolust – nagu me Mabanckou puhulgi näeme, ta kirjutab ilma kirjavahemärkideta. Ja tõesti, sama võib öelda ka eestlaste kohta – meiegi hakkasime oma kirjandusega Noor-Eestist peale jäljendama mitmeti neid Lääne-Euroopa kirjanduse suundi. Eks me kõik õpi üksteiselt, aga ma ei julgeks seda nimetada enesekoloniseerimiseks. See on pigem loomulik protsess. Aga kui sa küsid, kas meie kogemustes ja ajaloos mingit sarnasust võiks olla, siis see on küll võib-olla natuke kauge paralleel, aga kui mõelda, et Pariisis oli hiljuti Eesti ja Baltimaade impressionistide näitus, ja seda nimeta-

ti prantsuse keeles „Les âmes sauvages“ („Metsikud hinged“), siis on prantslastel ikka tuntav see eksootikaiha – meist otsitakse mingisugust metsikust, mingit ürgsust. Ja küllap Aafrika kirjandusest samuti. Mis sest, et räägitakse universaalsusest, väljatulekust mingist ebamäärasest ürgsusest – inimesele on ikkagi omane otsida teistsugusust, eksootikat. Ma ei teagi tegelikult, kellega meie nüüd ennast õigupoolest peaksime samastama, kas selle metsiku hingega või lääne inimesega. Aga me mõlemad oleme natuke see metsik ürgne hing tänapäevase väga kultiveeritud prantslase jaoks; või vähemalt tahetakse meid vahel sellisena näha.

H. S.: Jaa. Ja ma küsin sinult, Ulla, midagi sarnast – kas see oli sulle täiesti võõras raamat või tundsid sa siit ka midagi omast nii-öelda eestlasena? Ja lisaks, mis sina arvad, miks peaks üldse Aafrika kirjandust eesti keelde tõlkima?

U. K.: Huvitav küsimus, sest jah, loomulikult, „Katkise Klaasi“ sündmused toimuvad Kongos, romaan räägib sealsest eluolust ja ajalookogemusest, mis võib eestlase jaoks olla väga kauge.

Aga sellest hoolimata on raamat minu jaoks ikkagi kuidagi oma. Keerleb see ju inimeste lugude ümber ja inimene oma murede, rõõmude, otsingute, katsumuste, põrumiste, pahedega, mida me Tuulest Viidud Krediidi kundede näitel näeme, on ikka kõikjal ühesugune. Kui n-ö dekoratsioonid välja vahetada, siis võiksid Mabanckou kirjeldatud katkised klaasid toimetada ükskõik kus maailmanurgas, samamoodi Eestis.

Nähtavasti pole ma ainuke, kes on äratundmist kogenud. Näiteks kujutas Jürgen Rooste[5] „Katkist Klaasi“ lugedes pidevalt ette mõne Eesti väikekoha kõrtsiurgast või poetagust, sealseid mehi-naisi ja nende elusid, Triinu Pakule[6] tõi lugu aga meelde 1990. aastate Tartu legendaarse õllehoovi.

Kui tulla korra metsikute hingede ja eksootika juurde, mida Kaia mainis, siis „Katkise Klaasi“ ja paljude teiste Aafrika kirjanike teoste lehekülgedelt jooksevad tihti läbi kõiksugu ravitsejad-nõiad, sortsid-posijad. Aga samamoodi on ka eestlased alati olnud ravimtaimede ja looduse tundjad, käinud pühades hiites ja ohvrikividel. Ja tänapäeval käivad tšakraid avamas.

Miks on vaja Aafrika kirjandust eesti keelde tõlkida? Täpselt sellepärast, et tuleb üks Kongo või Lõuna-Aafrika autor, avab meile sealse ühiskonna olemust ja räägib meile ühtlasi midagi meie endi kohta. Nii nagu hea kirjandus seda teeb.

Aafrika kirjanduse eestindamine muudab meid olulise maailmakultuuri ja -kirjanduse osa võrra rikkamaks. Nagu varem vestlusest läbi käis, on tähtis, et Aafrika saaks ise oma lugusid jutustada, rääkida just neist teemadest, mis neile korda lähevad. Ideaalis oleks ju tore, kui midagi oleks esindatud igast riigist, samuti eri perioodidest, mis peegeldaks nende kirjanduste kujunemislugu ja inimeste muutumist ajas.

H. S.: Võib-olla sul on juba midagi plaanis? On sul tunne, et kedagi peab veel tõlkima?

U. K.: Kindlasti. Kui algusest pihta hakata, siis Aimé Césaire'i[7], kes oli üks alusepanijaist *négritude*'i liikumisele, mis mõjutas prantsuskeelse Aafrika kirjanduse väljakujunemist ja eneseteadvuse kasvu, ning tema proosapoee-

[5] Jürgen Rooste, Kuidas Aafrika kirjandus meid endale meelde tuletab. Maaleht, 13.10.2019.

[6] Triinu Pakk, Aafrika romaani tiigrikssaamine. Vikerkaar, nr 7–8, 2019, lk 113.

[7] Aimé Césaire'i luuletus „Tervituseks Kolmandale Maailmale“ on ilmunud kogumikus „Vabaduskoidiku rütmid: aafrika poeesiat“ (1964) E. Tederi tõlkes.

mi „Cahier d'un retour au pays natal" (1939 ja 1947). Siinkohal olekski hea mainida ka Kariibi mere prantsuskeelseid piirkondi – Haitit ning Prantsuse ülemeremaid Prantsuse Guajaanat, Guadeloupe'i ja Martinique'i, kus suur osa elanikest on Aafrika päritolu. Césaire ise oli Martinique'ilt, veel üks *négritude*'i liikumise juhtfiguur Léon-Gontran Damas Prantsuse Guajaanast, nii et Kariibi prantsuskeelset kirjandust võiks Aafrikaga kõrvuti vaadata.

Mina sooviksin näiteks tõlkida Guadeloupe'i kirjaniku Maryse Condé romaani „Mangroovi ületamine" („Traversée de la Mangrove", 1989). Lugu saab alguse, kui segastel asjaoludel sureb salapärane võõramaalane, kelle saabumine väikesesse umbsesse Rivière au Seli külla on kõigi sealsete asukate elu omamoodi raputanud. Kui külaelanikud kordamööda kadunut meenutavad, koorub lugeja ees kiht kihi haaval välja läbilõige Guadeloupe'i ühiskonnast, milles ei puudu pinged ega vastuolud: vaen, mida tekitab kõik võõras, teistsugune ja väljastpoolt tulev, aga samas ka endasarnane; eemaletõukamine põhjusel, et kellegi nahavärv on liiga must, liiga valge, liiga vahepealne. Maryse Condé jutustab meile Guadeloupe'i koloniaalmineviku järelkajadest, kreoolikultuurist, traditsioonilistest uskumustest, elukorraldusest, naise rollist kõiges selles, aga samal ajal ka ühiskonna moderniseerumisest sedamööda, kuidas maailma järjest uusi aknaid avaneb. Näiteks võivad Rivière au Seli elanikud küll seletada maavärinat surnud mehe viimase maapealse vingerpussina, aga siis jälle paneb keegi idanema mõtte botaanikaaia rajamisest – sest turistid näivad ju sellistest asjadest vaimustuvat –, mis äralõigatud küla külastusmagnetiks muudaks. Nõnda puistab Condé siia-sinna väikeseid igapäevaelulisi tähelepanekuid, mis selle kauge saare lähedaseks maalivad, isegi kui lugeja seal kunagi käinud pole.

Veel soovitaksin Ruanda kirjaniku Scholastique Mukasonga[8] romaani „Niiluse Jumalaema" („Notre-Dame du Nil", 2012). Raamat kujutab elu 1970. aastatel Ruanda elitaristlikus tütarlastelütseumis, kus noored oleks justkui nagu noored ikka… Aga ei ole. Selle riigi koolides on tutsidele kehtestatud 10protsendiline etniline kvoot. Algusest peale saadab lugemist näriv eelaimus, et noored, kes pole üles kasvades näinud muud kui viha õhutamist, võivad olla võimelised millekski võikaks. Scholastique Mukasonga sündis 1956. aastal Ruandas ja koges ise tutsina tagakiusamist. 1992. aastal asus ta elama Prantsusmaale ja pääses 1994. aastal toimunud tutside genotsiidist, paljud tema pereliikmed kahjuks mitte.

Kolmandaks tooksin esile Emmanuel Dongala novellikogu „Džäss ja palmivein" („Jazz et vin de palme", 1982), milles ta kirjutab nii oma sünnimaast Kongo Vabariigist kui ka USAst. See on humoorikas, samas ühiskonnakriitiline ja kohati värskendavalt sürr lugemine. Värvikaim näide ongi nimilugu „Džäss ja palmivein" – Kongos maanduvad tulnukad ja hakkavad sealt kogu maakera koloniseerima. ÜRO on paanikas, kõigi riikide delegaadid pakuvad lahendusi, kuidas kriisist välja tulla. Ja džässil ja palmiveinil võib selle kõigega midagi pistmist olla.

H. S.: Aga kas sul, Kaia, on tunne, et keegi oluline on tõlkimata? Minu süda sai natuke rahu, kui Achebe sai tõlgitud. Nii olulise teose nagu „Kõik vajub

[8] Scholastique Mukasongalt on ilmunud eesti keeles novell „Titicarabi" Triinu Tamme tõlkes (Vikerkaar, 2019, nr 7–8, lk 16–22).

koost“ puudumine eesti tõlkekirjandusest tundus lausa kummaline. Aga kas on keegi veel prantsuskeelsest Aafrika kirjandusest puudu?

K. S.: Sa küsid umbes nii, nagu neid oleks sadade ja tuhandete kaupa tõlgitud.

H. S.: Kellest alustada?

K. S.: Alustama peaks, täpselt nagu Ulla ütles, Aimé Césaire'ist, kõige algusest. Kuigi tänapäeval kõnetab meid rohkem ehk ikkagi meie kaasaegne kirjandus. Sealt meeldib mulle näiteks Calixthe Beyala. Temal on selline raamat nagu „Belleville'i väike prints“ („Le petit prince de Belleville“, 1992), mida ma soovitaksin. Belleville on immigrantide kvartal Pariisis ja see on veidi burleskne lugu sellest, kuidas Aafrikast tulnud perekond oma traditsioonidega ei suuda seal kohaneda: mees peab enesestmõistetavalt mitut naist, laps ei saagi aru, kelle laps ta tegelikult on, ja nii edasi. Kui te olete lugenud näiteks Romain Gary romaani „Elu alles ees“ (eesti keeles Tõnu Õnnepalu tõlkes), mis on suure soojusega kirjutatud raamat ja samasuguste värvikate tüüpidega immigrantide kvartalis, siis see meenutab natuke seda meeleolu ja õhustikku.

Siis on üks huvitav Senegali autor Fatou Diome, kes abiellus Prantsusmaale ja kes lõhub müüte, mille kohaselt kõik immigrandid, või vähemalt Prantsusmaa immigrandid, on majandusliku kasu peal väljas. Ta püüab neid klišeesid murda. Samas räägib ta ka sellest, millest muidugi ka paljud teised autorid on rääkinud, et Prantsusmaa ei ole mingisugune eldoraado. Aafrikas on kujutlus Prantsusmaast kui unelmate maast ja kui inimesed, kes elavad immigrandina Prantsusmaal, tulevad Aafrikasse külla, ei taha nad tunnistada, milline on nende tegelik elu, ja süvendavad veelgi seda eldoraado müüti. Või siis selline Togo autor nagu Sami Tchak. Üks tema raamat, mida olen lugenud, kannab pealkirja „Nõnda kõneles mu isa“ („Ainsi parlait mon père“, 2018), mis viitab muidugi Nietzschele ja tema teosele „Nõnda kõneles Zarathustra“. Seal on tegelasteks isa ja poeg, kusjuures poeg on intellektuaal ja kõvasti prantsuse haridust saanud ja ta vestleb oma isaga, lihtsa inimesega, kes on külasepp. Isa on traditsioonilise tarkuse kandja, aga romaan ei taha luua mingit polaarset vastandust, nagu tegid *négritude*'i-kirjanikud. Lääne kultuuril on jällegi oma tarkus, ja raamat ongi siis selline mõtteterade vahetamine, väga filosoofiline. See näitab, kuidas need kaks maailma, mõlemal oma tarkus, ikkagi kuskil kokku saavad.

H. S.: Mina saan omalt poolt öelda, et loomulikult olen ka mina mõelnud välja terve rea teoseid, mida võiks ja tuleks eesti keelde kindlasti tõlkida, aga paraku tuleks ilmselt alustada ikkagi olulisest klassikast, mis on puudu jäänud. Eesti keelde pole näiteks tõlgitud esimest Aafrika mustanahalist – äkki isegi ainsat siiamaani – kirjandusnobelisti Wole Soyinkat. Kõige kuulsamad on muidugi selle autori näidendid, aga tal on ka mälestusteraamat, romaane. See on lünk, mille võiks täita.

Oma juba jutuks tulnud Vikerkaare artiklis ei saanud Triinu Pakk jätta mainimata ka Ngũgĩ wa Thiong'ot, Keenia autorit, üht tähtsamat vanema põlvkonna kirjanikku, kes kirjutab tänase päevani. Tema on selle poolest märkimisväärne, et ta on oluline tegelane keelediskursuses; tema oli üks neid – ta ei olnud ainuke, aga kõige olulisem –, kes kunagi 1970. aastatel pärast tervet hulka ingliskeelseid ja juba klassikaks kujunenud lühiromaane otsustas, et nüüd on sellega kõik, ta

hakkab kirjutama omaenda emakeeles, milleks on kikuju. Mitmed neist on ta tõlkinud hiljem pärast ise inglise keelde. Tema kindlasti vääriks tõlkimist. Aga keda ma ise ilmselt tahaksin tõlkida järgmisena, ja kus on järjekordne suur auk, on naiskirjanikud. Valgenahalisi Aafrika naiskirjanikke on ju tõlgitud, Gordimeri näiteks, aga mustanahalisi klassikuid ei ole. Tõsi, päris tänapäevane naisautor, keda võib tajuda lausa staarina, on eesti keeles esindatud – Chimamanda Adichie –, aga mustanahaliste naisautorite klassikat on ju täitsa tugevalt olemas ja üks olulisemaid teoseid on 1988. aastal ilmunud Tsitsi Dangarembga „Nervous Conditions" – otsetõlkes võiks pealkiri eesti keeles olla ehk „Närvilised olud", aga tegelikult on Dangarembga võtnud oma romaani nimetamisel aluseks tsitaadi Jean-Paul Sartre'i eessõnast kuulsa Martinique'i päritolu mustanahalise psühhiaatri Frantz Fanoni 1961. aasta teosele „Selle maailma neetud" („Les damnés de la terre"), mis räägib rassisuhetest ja -identiteedist. Tolles viidatud lausekatkes ütleb Sartre „L'indigénat est une névrose [--]", viidates Prantsuse kolooniates kasutusel olnud „pärismaalase staatusele" kui neuroosile. Dangarembgal on eessõna ingliskeelse tõlke kaudu omandanud see määratlus laiema tähenduse, iseloomustades kolonialiseeritu seisundit tervikuna. Viidatud romaan kõneleb Zimbabwe lähiajaloost ühe tüdruku arengu kaudu. Teine sama põlvkonna Zimbabwe naiskirjanik, kes vääriks tundmist, on nüüdseks kahjuks surnud Yvonne Vera. On muidugi terve hulk teisi autoreid, keda soovitaksin lugeda või tahaksin tõlkida, aga kõigini arusaadavalt ei jõua. Nagu sai mainitud, on vähemasti ingliskeelses Aafrika kirjanduses toimunud lausa plahvatus.

Nii, aga mulle tundub, et me peame siin nüüd otsad kokku tõmbama. Aitäh Kaiale ja Ullale. Loodame, et lähitulevikus leiab raamatupoodidesse tee veel häid Aafrika kirjanduse näiteid, panduna ümber meie emakeelde. Kõike ilmselgelt ei jõua, küllap saab parimalgi juhul tõlgitud üksnes jäämäe tipp, aga loodame siis, et see tipp on terava pilguga üles leitud.

Artiklid

AJA TÕLKIMISEST[1]
KRISTIINA ROSS

Varauusaegse teksti tõlkimisel võib tekkida küsimus, kas näiteks pika taibuga tegelase kohta saab öelda *tal on pikad juhtmed* või seostab nüüdne lugeja väljendit liiga otse elektri- või telefonijuhtmetega. Ja kui tundub, et selline seos tõesti tekib, kas siis väljendi kasutamist võiks õigustada võimalus, et tegelikult on selle taga mingid muud juhtmed, oletatavasti vankri juhtmed, mille pikkuse seosest vankri liikumiskiirusega ei tõlkija ega lugeja praegu küll enam isegi sõnaraamatute abil aru ei saa.[2] Pealegi ei tea ilmselt ei tõlkija ega lugeja, kas seesugused juhtmed 16. sajandil näiteks Prantsusmaa vankritel olid olemas või mitte (ehkki selle saaks muidugi välja uurida). Viimane kaalutlus seob ajaliselt kaugete tekstide tõlkimise problemaatika geograafiliselt kaugete tekstide vahendamisel kerkivate küsimustega. Samamoodi nagu *pikkade juhtmete* ajalise sobilikkuse üle võib juurelda sellegi üle, kas näiteks väljendit *läks omadega rappa* sobib tarvitada kõrbelistelt aladelt pärit originaali vahendamisel või oleks parem seda vältida.

Vanade tekstide tõlkimine sarnanebki igat laadi kaugete tekstide tõlkimisega. Tõlkija peab otsustama, kas ta püüab originaali (ajalist, geograafilist või kultuurilist) kaugust säilitada ja võib-olla koguni rõhutada või üritab sellest mööda vaadata ja teksti lugejale võimalikult hubaselt loetavaks sõnastada. Kummagi

[1] Kirjutise aluseks on 31.8.2019 tõlkijate suvekoolis Taevaskojas peetud ettekanne.

[2] Vankri *juhtmed* (või *juhted* või *juhed* või *juhivitsad* vms) olid vankri esimese telje mõlemast otsast aisa külge käivad vitsad, traadid või nöörid, mis tagasid stabiilse juhtimise. Vt nt Ferdinand Johann Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus, 1973, 165. veerg; Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost ja toim Ants Viires. 3., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007, lk 17 sub *ais*. Kõnekäändude raamatus antakse väljendi *pikad juhtmed* all ka paralleelvõimalus *Tal on pikad teljeotsad*, mis näib selgelt viitavat väljendi seosele vankri ehitusega – vt Eesti kõnekäänud I. Toimetaja Asta Õim. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2020, lk 797.

äärmuse karid on kõigi kauguste korral üsna ühesugused. Ometi kasutatakse ajalise ja geograafilis-kultuurilise kauguse vahendamisest rääkides äärmuste tähistamiseks eri sõnu: esimesel juhul räägitakse historiseerivast ja tänapäevastavast tõlkest, teisel juhul eksotiseerivast ja kodustavast tõlkest. Ka intuitiivselt tundub, just nagu peaks aja tõlkimises olema midagi erilist. Jättes kõrvale sügavama küsimuse aja ja ruumi olemusest ning teose ajalis-ruumilisest suhestikust, püüan järgnevas praktilisest tõlkimiskogemusest lähtudes arutleda, kuidas üldse ajalist kaugust tõlkes edasi anda saab ja kas aja tõlkimises leidub tõesti midagi spetsiifilist võrreldes geograafilis-kultuurilise kauguse vahendamisega. Arutluse ajendiks on kolm eestindust: Michel de Montaigne'i „Esseid", Blaise Pascali „Mõtted" ja Jean-Jacques Rousseau „Pihtimused". Montaigne pani oma esseed kirja 16. sajandi teisel poolel,[3] Pascal oma mõtted 17. sajandi keskpaigas[4] ning Rousseau oma pihtimused 18. sajandi teisel poolel.[5] Ajaliselt eraldab neid tänapäeva eesti lugejast niisiis neli ja pool kuni kaks ja pool sajandit, kuid geograafilis-kultuuriliselt usume end laias laastus kuuluvat ühte, euroopalikku kultuuriruumi. Olen nende teoste tõlkimisega tegelenud rohkem kui kahe viimase aastakümne jooksul ja originaalide ilmumiskronoloogia suhtes natuke vales järjekorras: eesti keeles ilmusid kõigepealt Pascali „Mõtted"[6] ja alles seejärel asusin tõlkima Montaigne'i „Esseid",[7] ehkki Pascal tõukub sageli Montaigne'ist. Pascali tõlkimise käigust ei ole kirjalikke tunnistusi säilinud, Montaigne'iga töötamisest on juhuse kombel alles mõned failid toimetaja Kajar Pruuli ja minu vaheliste servaarutlustega. Rousseau tõlge ei ole veel päriselt valmis.[8] Nii et lisaks nelja ja poole kuni kahe ja poole sajandilisele ajalisele distantsile originaali ja tõlke vahel tulevad arutlemisel paratamatult mängu ka muud ajategurid, nagu tõlkimise enda kronoloogia, tõlkija arusaamade võimalik teisenemine ajas ning mäletamise ja unustamise

[3] Michel de Montaigne'i (1533–1592) esseed („Essais") on kirjutatud ajavahemikus 1572–1592; esimesed kaks osa ilmusid 1580, koos kolmanda osaga ilmusid need täiendatuna uuesti 1588, seejärel täiendas autor tekste veelgi elu lõpuni; postuumselt anti „Esseed" esimest korda välja 1595.

[4] Blaise Pascal (1623–1662) kavandas suurejoonelist teost, mille pealkiri ei ole teada; praegu nimetuse all „Les Pensées" tuntud raamat pandi tema käsikirjaliste märkmete põhjal kokku pärast autori surma ja ilmus ajavahemikus 1662–1666; hiljem on teost käsikirjade põhjal ümber komponeeritud.

[5] J.-J. Rousseau (1712–1778) „Pihtimused" („Les confessions") koosnevad 12 raamatust, neist 6 esimest on kirjutatud aastatel 1765–1767 ja avaldati postuumselt 1782; viimased 6 on kirjutatud 1769–1770 ja avaldati 1789.

[6] Blaise Pascal, Mõtted. Tõlkinud Kristiina Ross. Toimetanud Edvin Hiedel. Tallinn: Hortus Litterarum, Logos, 1998.

[7] Esimene, väiksem valik: Michel de Montaigne, Esseed. Tõlkinud Kristiina Ross. Toimetanud Tiiu Viirand. Ladinakeelsed tsitaadid ja nende tõlked toimetanud Marju Lepajõe. Europeia, 62. Tallinn: Perioodika, 2001; teine, suurem valik: Michel de Montaigne, Esseid. Tõlkinud Kristiina Ross. Toimetanud Kajar Pruul. Ladina- ja kreekakeelsed tsitaadid toimetanud ja ositi tõlkinud Marju Lepajõe. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

[8] Väike lõik „Pihtimuste" algusest on ilmunud ajakirjas Vikerkaar, 2020, nr 1–2, lk 2–15; tervikuna ilmub raamat loodetavasti järgmisel aastal kirjastuse Varrak väljaandel.

deformatsioonid selles osas, mille kohta kirjalikud märkmed puuduvad. Aja eritlemisel toetun Peeter Toropi ja Bruno Osimo aja tõlgitavuse käsitlusele.[9]

Kultuurilise aja kihid prantsuse ja eesti keeles

Torop ja Osimo toovad aja kirjeldatavusest ja tõlgitavusest rääkides esile neli komponenti. Lihtsustatult oleksid need: 1) akrooniline komponent ehk tõlkija tehniline valik, kas kasutada historiseerivat või moderniseerivat tõlkemeetodit, 2) sünkroonse retseptsiooni komponent ehk küsimus sellest, kuidas tõlget sihtkultuuris vastu võetakse, 3) evolutsiooniline komponent ehk väike diakroonia ehk tõlkeprotsessi enda tehnilised ja psühholoogilised etapid, 4) kultuurilooline komponent ehk suur diakroonia ehk küsimus eri ajastutele iseloomulike stiilide esindatusest lähtetekstis ja lähte- ja sihtkultuuris.

Esimese komponendi kohta olgu öeldud, et olen mõõdukalt historiseeriva tõlkestrateegia pooldajana pidanud kõigi kolme teose tõlkimisel ajastu õhustiku säilitamist oluliseks. Lähemalt juurdlemata olen „ajastu õhustiku" all ebamääraselt silmas pidanud vist peamiselt seoseid, millest Torop ja Osimo räägivad neljanda, kultuuriloolise komponendi all.

Kultuuriloolise komponendi puhul mainivad Torop ja Osimo kõigepealt, et juba originaali keelekasutus võib olla oma aja n-ö keskmise poeetilise keele suhtes erinev. Kui autor kasutab oma kaasaegset poeetilist keelt, võib tõlkija Toropi ja Osimo sõnul tõlkimisel valida oma kaasaegse keele, kuid kui originaalis kirjeldatakse kirjutamise ajast varasemaid sündmusi ning autor on kasutanud selleks arhaiseerivat keelevarianti, siis peaks ka tõlkija leidma viisi, kuidas neid ajalisi kihistusi tõlkes vahendada.10 Kolme siinse jutu taustaks oleva teose kohta tuleb tõdeda, et nende kõigi keelekasutus oli oma ajas pigem uuendusmeelne. Niivõrd kuivõrd seda määratlust ühe või teise autori korral ilma anakronistlikuks muutumata üldse saab kasutada. Montaigne, näiteks, ei olnud kindlasti mingi keeleuuendaja aaviklikus mõttes. Ja ehkki ta hindas oma kaasaegset kõnekeelt, olid tema eeskujuks antiikautorid ning kohati kasutas ta vanu ladinapäraseid konstruktsioone ja tähendusseoseid. Aga kuivõrd ta oli esimene, kes üritas prantsuse keeles kirja panna arutlevat teksti, siis osutus kõik tema kirjapandu prantsuse keeles uuenduslikuks. (Samas, just selle tõttu, et ta oli esimene ja et prantsuse keel parasjagu tormiliselt arenes, vananes tema keel suhteliselt ruttu.) Õieti oli keel kõigi kolme autori jaoks eeskätt mõtte edasiandmise vahend, mitte omaette eesmärk, mille kallal nokitsemisele ja mille stilistilisele viimistlemisele eraldi tähelepanu tasunuks pöörata. Nii et autori sihipärase arhaiseerimissooviga tõlkijal neid kolme autorit vahendades tegeleda pole vaja ja sellest küljest võiks kõigi kolme korral rahumeeli tõlkes kasutada tavalist tänapäeva eesti keelt.

[9] Peeter Torop, Bruno Osimo, Historical identity of translation: from describability to translatability of time. Trames, 2010, 14(4), 383–393.
[10] Torop ja Osimo, Historical identity, lk 390.

Torop ja Osimo eristavad ajaloolist aega ja kultuurilist aega.[11] Ajaloolise ajaga on määratletav autori ja tõlkija elu, kirjutamise ja tõlkimise aeg ning teose sündmuste aeg. Kultuurilise aja täpsemat definitsiooni artiklis ei anta, kuid mõistet seostatakse kultuurilooliste stiilide esindatusega lähte- ja sihtkultuuris. Tõdetakse, et kultuuridel on erinev arengurütm ja vähemates (*minor*) kultuurides võib mõni kultuurikiht puududa. Näiteks on autorite sõnul prantsuse klassitsismi perioodi teoste tõlkimisel eesti või vene keelde see suur erinevus, et vene kultuuris on oma klassitsistlik traditsioon koos vastava stilistilise varamuga olemas, eesti kirjanduses aga klassitsistlik omaparadigma puudub ning tõlkimisel tuleb sobilik stiil alles luua.

Nii see eesti keele korral kahtlemata on. Asi pole muidugi mitte ainult klassitsismis, vaid kogu 16.–18. sajandi kirjanduse tõlkimisel eesti keelde tuleb leppida olukorraga, et vastav või ligilähedanegi enam-vähem sünkroonne stiilikihistus eesti kirjakeelest puudub. Kuivõrd eesti kirjakeel sündis koloniaalsetes tingimustes misjonikeelena, oli 16. sajandil tekkima hakkava eestikeelse kirjasõna suhe oma loojatega prantsuse traditsioonist põhimõtteliselt erinev. Montaigne kasutas prantsuse keelt mõtlemise vahendina, saksa pastorid eesti keelt misjoni tööriistana. Kui mingit Montaigne'i esseede analoogi eesti keele ajaloost otsida, siis ligilähedasena on Uku Masing käsitlenud jutlusetekste, mille Pühavaimu kiriku pastor Georg Müller pidas ajavahemikul 1600–1606.[12] Aga seegi kõrvutus saab olla ainult väga tinglik.

Blaise Pascali ajaks oli eesti kirjakeel jõudnud juba mõnevõrra nõtkemasse faasi. Adrian Virginiuse ja Johann Hornungi keelt saab (taas muidugi väga tinglikult) pidada Pascali keelega kõrvutatavalt täpseks ja elegantseks. Tollase keele tippsaavutus, *Wastne Testament*, on tänapäeval tõlke inspireerijana küll kahtlane, kuivõrd see on lõunaeestikeelne, kuid 18. sajandi keeleuuendajate põhjaeestikeelsed väljaanded, näiteks 1694.–1695. aasta kirikukäsiraamat, võiksid mingi stilistilise ekvivalendi otsimisel teoreetiliselt allikana kõne alla tulla. Funktsiooni ja žanri poolest on muidugi endiselt tegemist hoopis teistlaadi tekstiga, nii et sisulisest küljest võiks lähimaks vasteks kuulutada alles Kristian Jaak Petersoni *Päevaraamatu* (1818–1822).[13]

[11] Torop ja Osimo, Historical identity, lk 390–392.

[12] Uku Masing, „Somnium umbrae". Uku Masing, Eesti vanema kirjakeele lood, Tartu: Ilmamaa, 1999, lk 135–239, 261–296. Nagu Montaigne'i esseed, nii on ka Georg Mülleri tekstid nüüdseks tõlgitud tänapäevasesse eesti keelde: Georg Müller. Jutluseraamat. Koostanud Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Toimetanud Külli Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. Eesti mõttelugu 78. Tartu: Ilmamaa, 2007. Montaigne'i ja Mülleri võrreldavuse kohta vt pikemalt: K. Ross, Luksusasi. (Retsensioon.) Keel ja Kirjandus, 2010, nr 12, lk 931–935.

[13] 17. sajandist on muide üks selgepiiriline ja ere stilistiline eesti keele kihistus täiesti olemas, nimelt barokne keel. See, juhuluules, mõnes piiblitõlkevariandis ja eriti riimilistes kirikulaulude esile tulev keele- või stiilivariant on eesti tõlkeloos väga omanäoline ja kohati tõeliselt leidlik ning vaimukas nähtus, aga Pascali tõlkimiseks sealt midagi laenata pole.

Rousseau „Pihtimuste“ kaasaeg, 18. sajandi teine pool, on eesti kirjakeele arengus ajajärk, mida on üsna vähe uuritud. Piibel oli tõlgitud ja kirjakeel sellega loodud, sellesse piiblikeelde pandi ümber pietistlikku või äärmuslikult hernhuutlikku vagakirjandust ja moraliseerivaid või rahvavalgustuslikke lugusid. Päris sajandi lõpus tuli Arvelius välja oma valgustusliku keeleprogrammiga,[14] aga eelromantilise eneseanalüüsi jaoks eesti keeles vahendeid ei otsitud. „Pihtimustega“ stilistiliselt suhestuvat eesti keelt saaks ehk otsida alles 19. sajandi keskpaiga sentimentaalsest tõlkekirjandusest või Suve Jaanilt.

Eri maade kultuuriliste aegade võimaliku sünkroniseerimise üle arutades tasub tähele panna, et kultuurilise aja ekvivalente näib isegi mängu korras olevat mõttekas otsida ainult ühe suurema traditsiooni või kultuuriruumi piires, kus vastavused on käsitletavad kultuurilise ülekandena. Prantsuse ja eesti kirjanduslike suhete vaatlusel see mõtteviis töötab, sest olemegi harjunud eesti kirjakultuuri vaatama Lääne-Euroopa (ja vene) kultuuri omakeelse järeleaitamistunnina. Seevastu näiteks Vana-Hiina kirjandust tõlkides kultuurilise sünkroniseerimise kiusatust ilmselt tekkida ei saa. Näib, et historiseerivat ehk kultuurilist aega rõhutavat tõlkestrateegiat saabki rakendada ainult üldraamistuselt kodusest kultuuriruumist pärit originaali vahendamisel.

Tõlkekeele historiseerimisviisidest

Isegi kui kirjeldatud paralleele aktsepteerida, ei tähenda see, et historiseerivas tõlkes oleks võimalik originaaliga sel viisil „sünkroniseeritud“ sihtkeelt töötlemata kujul rakendada. See ei ole isegi eksperimendi kujul võimalik, nagu näitas kunagine katsetus, mille käigus üritasime koos nelja kolleegiga tõlkida Voltaire'i 1756. aastal ilmunud juttu „Platoni unenägu“ (*Songe de Platon*), kasutades igaüks erinevat tõlkedominanti.[15] Katse otsida kõigile Voltaire'i sõnadele eesti keelest võimalikult sünkroonne tegelikkuses fikseeritud vaste August Wilhelm Hupeli 1780. aastal ilmunud sõnaraamatust või vähemalt selle teisest trükist (1818) pakkus palju lõbu, aga ei olnud praktilise tõlkimise seisukohast tõsiselt võetav.

Tõlkes saaks kasutada ikkagi ainult üksikuid ajastuomase keele elemente. Kõige kindlamini annavad lugejale õigest ajastust märku muidugi historismid. Historism on definitsiooni järgi sõna, mis tähistab käibelt kadunud eset või nähtust ja on lugejale selgeks viiteks, et jutt käib möödunud ajastust. Originaalkeele historismide tõlkimisel on peamiseks probleemiks see, et paljudel neist pole eesti keeles kunagi vastet olnudki. Sellisel juhul tuleb otsustada, kas jätta tõlkesse originaalkeelend ning selgitada seda kommentaaris või otsida

[14] Jaan Undusk, Luterlik, valgustuslik ja romantiline keeleideoloogia meie vanemas kirjakultuuris. Vikerkaar, 2010, nr 10–11, lk 73–90.

[15] Heete Sahkai, Kristiina Ross, Triin Kallas, Dominandipõhiste tõlkemeetodite äärmuslikud võimalused. Ettekanne konverentsil „Tõlketeooriad ja -praktikad. Võrdlev lähenemine“ 3. detsembril 2005 Tartu Ülikoolis.

mingi kirjeldav eesti vaste (mis võib ikkagi kommenteerimist vajada). Näiteks kuidas tõlkida eesti keelde Rousseau „Pihtimustes“ korduvalt esinev sõnaühend *fermier général*, millega 17/18. sajandil tähistati kuninglikku maksukogujat, kellel võis olla tollases Prantsuse ühiskonnas ja eriti kultuuriringkondades väga mõjukas positsioon? Head lahendust polegi, aga ehkki tegemist on ajaloolise terminiga, ei erine selle tõlkimise problemaatika tänapäevastest võõra struktuuriga kultuuridest pärit teoste tõlkimisel kerkivatest küsimustest. Nii et tõlketehniliselt pole põhjust pidada historismide edasiandmist ajaspetsiifiliseks.

Aja tõlgitavuse aspektist näib põnevam küsida, kas tõlke historiseerimiseks on võimalik kasutada arhaisme ehk keeleliselt vananenud sõnu ja väljendeid, millega tähistatavat eset või nähtust endiselt tuntakse? Mida ütlevad lugejale vananenud, nüüdiskeelest kõrvale jäänud sõnad või väljendid ja kas nende abil saab taasluua mingit kindlat ajajärku või vähemasti ähmasemalt minevikuhõngulist õhustikku?

Eespool toodud sünkroniseeringute taustal tasuks niisiis mõelda, mis vihjeid annaksid nüüdislugejale Georg Mülleri, Johann Hornungi ja Kristian Jaak Petersoni või Suve Jaani tekstidest laenatud keelendid. Seda tuleks kaaluda üksikute keelendite haaval ja üht-teist tarvitamiskõlbulikku oleks vanadest kihistustest võib-olla võimalik leida, kuid üldrakendatava stiliseerimispõhimõttena selline laenamine ilmselt ei töötaks. Vaevalt oleksid stilistilise ajavihjena sõnatasandil rakendatavad Mülleri *kõhnrett* 'kurat', Hornungi *kiunuma* tähenduses 'nutma, kaebama' või Petersoni *emaasi* 'mateeria' jms. Varasemate autorite keeles esinenud grammatilisi konstruktsioone, näiteks 16. sajandi kirjakeele pahupidist täiendikonstruktsiooni (mida Mülleril veel üsna harva esineb, aga siiski), nagu *see sakrament sest altarist* pro *altarisakrament*, või Hornungi pöörduva eitussõnaga vorme, nagu *en karda* jms, tõlgendaks tänapäeva lugeja ilmselt kas otsese veana või võõra- või murdepärasusena, aga mitte ajalise märguandena.

Keeleteaduslikult korrektsed ajastumärgid lugeja jaoks tõenäoliselt ei tööta. Äärmisel juhul oleks keeleliste valikutega võimalik tekitada mingi ebamäärane, fiktsionaalne *ajaloolisuse* ja *vanasuse* mulje, mis ei pruugi teadusliku tõega klappida. Näiteks võib oletada, et *sid*-lõpuline mitmuse osastav sõnadest, kus tänapäeva keeles tundub loomulikum lühike, vokaallõpuline vorm (*jalgasid* pro *jalgu*), võiks aidata praktilises tõlkes mingit vanasuse muljet tekitada. Kuigi *sid*-vormid hakkasid kirjakeeles jõudsamalt levima alles 19. sajandi keskpaigast[16] ja piiblitõlkes, mis esindab 18. sajandi keelt, olid tavalised veel lühikesed vokaallõpulised vormid (*jalgo pessema*, *on hawo lönud*), mõjuvad *sid*-lõpulised vormid (lühikese paralleelvormi olemasolul) tänapäeva keeles vanamoelisena, sest Johannes Aaviku keeleuuenduse mõjul hakkas *sid*-partitiiv 20. sajandil jälle taanduma. Samas pole selge, mille vanusele *jalgasid* sobiks vihjama: kas teose vanusele või pigem (näiteks otseses või siirdkõnes) mõne tegelase eale või vaimsele vanamoelisusele.

[16] Huno Rätsep, Eesti keele ajalooline morfoloogia, II. Tartu, 1979, lk 22.

Muidugi, stiil ei olegi sõnad ja vormid. Ajastu stiili ei määra mitte sõnatüved ja grammatilised vormid ja konstruktsioonid, mida siis kasutati, vaid mingi üldisem viis, kuidas need sõnad ja vormid kokku pandi. Selle viisi tõlkimise osas ei tohiks aga eri ajastu stiilide või individuaalsete autorite stiilide vahel põhimõttelist vahet olla: tõlkija kas tahab seda edasi anda või mitte. Ja kui tahab, siis saab ta kasutada ainult neid vahendeid, mida sihtkeele tänapäevane lugeja mõistab.

Näiteid aja tõlkimise taotlustest

Sedasi arutades kipub historiseeriv tõlkepõhimõte koost lagunema. Ometi olen mäletamisi kõiki kolme autorit tõlkides teadvustanud, et tegemist on vanade tekstidega, ning pidanud vajalikuks originaali ja tõlke vahelisele ajalõhele vihjata. Toodagu selle kohta kolm näidet, mis pärinevad ääremärkustena säilinud mõttevahetustest, mida Montaigne'i tõlkimise aegu toimetaja Kajar Pruuliga pidasin.

Esimene näide puudutab lauseehitust või pigem laiemalt stiili. Essee „Kommetest ja sellest, kui raske on muuta kehtivat seadust" oli 2001. aastal juba ilmunud, 2011. aastal asus Kajar Pruul seda üle toimetama. Tõlkes oli selline, praktiliselt sõna-sõnalt tõlgitud koht: „Kas leidub nii veidrat arvamust (jätan kõrvale religioonides kätkeva räige pettuse, millest nii paljusid suuri rahvaid ja nii paljusid võimekaid isiksusi on nähtud joobuvat; sest kuivõrd see valdkond jääb väljapoole meie inimlikke arusaamu, siis on kergemini välja vabandatav, kui keegi, keda jumalik soosing pole selles küsimuses eriliselt valgustanud, siin omadega rappa läheb); aga kas teiste arvamuste seas leidub mõnda, mis oleks nii kummaline, et harjumus poleks seda mõnes oma suva järgi valitud paigas seadusega maksma pannud ja kehtestanud?"[17] Selle juurde on Kajar Pruul (KP) kirjutanud servamärkuse, millele mina (KR) olen omakorda vastanud:

(1)
KP: [K]as see lausestruktuur (Kas leidub… arvamust …; aga kas teiste arvamuste seas leidub mõnda…) siin ikka juba liiga üle võlli ei lähe?

KR: Muidugi läheb, selles mõttes, et arvutil kirjutades oleks ilmselt isegi M[ontainge] selle ümber teinud. Vbl ma eksin, aga mu meelest ta lause peegeldab aega, kui kirjutada tuli käsitsi ja paber oli kallis: kui mingi algus juba kirja sai pandud, siis tuli sealt edasi minna, liiga palju ei saanud maha tõmmata ega ümber teha. Pernon[18] jätab selle alguseosa lihtsalt ära. Aga ehk saaks siin kuidagi kirjavahemärkidega mängida? „();" asemele „- -," ; s.t sulgude ja semikooloni asemele mõttekriipsud ja koma? Ja võib-olla ka „teiste arvamuste" asemele „muude arvamuste"?

[17] Montaigne 2001, lk 43; Montaigne 2013, lk 38.

[18] Pernon – viide tõlkimisel kasutatud Guy de Pernoni tänapäeva prantsuse keelde tõlgitud versioonile *Montaigne. Les essais. Traduction en français moderne du texte de l'édition de 1595 par Guy de Pernon*. 2020, e-versioon.

Nagu tsiteeritud põhjendusest nähtub, olen Montaigne'i stiili seostanud ajaga. Ka mitmest muust analoogilisest servaarutelust kumab läbi eeldus, et Montaigne'i stiil on tingitud tema ajastust. Küllap saabki väita, et just seetõttu, et varem ei olnud prantsuse keeles arutlevat teksti kirja pandud, eksponeerib Montaigne esseežanri rajajana eriti eksplitsiitselt katsetamist, mõtelda proovimist, ning ehkki praegu enam nii kirja ei pandaks, tuleks seda katsetamist lugeda tema stiili osaks ja üritada tõlkes edasi anda. Kust sellistel juhtudel läheb piir, millest üle minnes täpsuse taotlemine tõlke absurdseks muudab, on omaette küsimus. Kajar, kes on toimetajana äärmiselt delikaatne, tundlik ja avatud, neelas paljugi neist bukvalismidest alla, ent paiguti leidis, et lähen originaalitäpsuses liiga kaugele. Toodud näites jäin endale siiski kindlaks, ent see on n-ö maitseotsus. Siinse kirjutise kontekstis on olulisem, et ehkki seostasin servamärkuste järgi otsustades seesuguseid fraasistruktuure tõlkimisel ajalise aspektiga, käsitledes esseede stiili vahendamisest omaette „kultuurilise ajana", tuleb tunnistada, et tõlketehniliselt ei erine Montaigne'i stiili edasiandmine kelle tahes tänapäevase autori stiilist, kes oma mõtte ekslemist eksponeerida suvatseb. Tõlkija peab igal juhul ühtviisi valima, kas üritada kõiki kobamisi ja keerdkäike täpselt järele aimata või tulla lugejale vastu ja teha öeldust natukenegi selgem parafraas.

Ajaspetsiifilisemad näivad olevat sõnavastete võimalused. Siingi on valikuid, mida olen tõlkimise ajal pidanud historiseerimisvõtteks, ent mis tagantjärele kaaludes selleks ei liigitu. Nii olen püüdnud vältida uuemaid, eesti keele struktuuriga kohanemata laene ehk võõrsõnu, nagu neid eesti keelekirjelduses nimetatakse,19 isegi kui need tähenduse poolest eriti hästi sobiksid. Nagu tunnistavad servavestlused, olen seda teinud sihipäraselt ja läbimõeldult. Näiteks Montaigne'i essees „Sellest, et hea ja kurja taju sõltub suures osas arvamusest, mis meil nende kohta on" esineb selline lause: „Aga kuna meie oleme end looduse juhtnööride kammitsaist vabastanud, et usaldada ennast oma mõttekujutuste pidetu vabaduse hoolde, siis püüdkem vähemasti need kujutused kõige meeldivamasse suunda juhtida." Seda, varem juba ilmunud teksti üle toimetades on Kajar Pruul servamärkuses välja kirjutanud tõlkevastega *mõttekujutused* seonduva originaalteksti ja lisanud sellele tähelepaneku, mida olen omakorda kommenteerinud:

(2)
pour nous abandonner à la vagabonde liberté de noz fantasies : au moins aydons nous à les plier du costé le plus aggreable

KP: [H]uvipärast jälitasin *fantasies* vasteid Sebondis,[20] sain sellise rea: *mõttekäigud, kujutelmad, mõttesähvatused, arvamused, meeleolud, tujud, mõtted, kujutlused* (vist korra ka *unelmad*). Mitte et ma selle koolkonna esindaja oleks,

[19] Võõrsõna on keeles muganemata või osaliselt muganenud laensõna, millel on võõraks peetavaid struktuurijooni – Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross, Eesti keele käsiraamat, Tallinn: Eesti Keele Instituut, EKSA, 2020, lk 63.
[20] Sebond – viide esseele „Apoloogia Raimond Sebondile" (2. raamat, 12. essee).

kes arvab, et iga originaali sõna peab igal korral olema tõlgitud sama sõnaga, otse vastupidi, aga igaks juhuks juhin tähelepanu nö.

KR: Jah, selle sõnaga olin hädas, ükski neist vastetest pole päris õige; kõige täpsem olekski ikka *fantaasia*, aga sai nagu otsustatud, et hiliseid võõrsõnu üritan vältida. Kuna ükski päriselt ei sobi, siis on vasted hajutatud (vahel vist ka näiteks „uiud") [---]

Struktuuri-võõrsõnade vältimisega tegelesin ka Pascali tõlkides ja mäletamisi üritasin „Mõtete" eestinduses esialgu hoiduda isegi sõnast *religioon*, mis küll praktikas õnneks ei osutunud võimalikuks. Praegu historiseerivaid keelelisi taotlusi vaagides tundub niisugune püüe teoreetiliseltki vildakas. Võib ju vaielda, kas võõrsõnad on ilusad või mitte ja kus on nende kasutamisel mõistlik piir, aga nende vältimine lootuses eestindust seeläbi kuidagi umbmääraselt mingisse suvalisse vanemasse ajakihistusse paigutada on põhjendamatu. Meie kirjakultuuri mõjutanud saksa 17. sajandi arutluskeel oli näiteks (vähemalt mõne autori tekstides) kindlasti palju võõrsõnade-rohkem kui keskmine tänapäevane saksa- või eestikeelne tekst. Nii et võõrsõnadest (või mis tahes uuematest laenudest või uudistuletistest) hoidumine iseenesest ei tee teksti mitte kuidagi „vanapärasemaks". Vastupidi, teatud vanade stiilikihistuste vahendamisel võiksid need just nimelt eriti sobilikud olla. Nagu eespool tõdetud, ei pruugi sõna või vormi keeleteaduslik vanus anda lugejale sugugi „õiget" ajalist vihjet.

On siiski vähemalt üks rühm sõnu, mis näivad olevat kultuuriloolise ajaga fataalsemalt seotud. Nimelt sõnad, mida on mingist hetkest peale hakatud kasutama terminina kindlate mõistete tähistamiseks. Kui mõiste sisu on aja jooksul koos inimteadmiste kasvu või teisenemisega oluliselt muutunud, võib see vanade tekstide tõlkimisel osutuda probleemiks. Teemat on siinsamas „Tõlkija hääles" teadusliku terminoloogiaga seonduvalt käsitlenud Lauri Laanisto.[21]

Sõnade tähenduse vastu eksitakse muidugi paratamatult iga vana teksti tõlkimisel ja lugemisel, sest tähendus teiseneb pidevalt, sedamööda kuidas muutub inimeste maailmapilt ja kontekst, milles sõnu kasutatakse. Ükski sõna ei tähenda tänases tekstis täpselt sedasama mida neli ja pool sajandit tagasi. Kuni teisenemine toimub suuremate mullistusteta, saab sõnu siiski järjepidevalt kasutada, uuemad tähendusvarjundid tulevad lihtsalt tasapisi juurde ja vanemad unustatakse. Aeg annab ennast tunda siis, kui üksteisest tulenevad järkjärgulised tähendusnihked on millalgi korraga suurema hüppe teinud. Terminilaadsed sõnad on seotud oma valdkonna terviklike mõtteparadigmadega. Kui paradigma muutub, saab termin järsku uue sisu, kusjuures seda tähistav sõna võib jääda samaks, aga võib ka muutuda. Tõlkimisel võib paradigmaatiline hüpe tekitada probleeme nii siis, kui varasem kihistus sihtkeelest puudub, kui ka siis, kui see on sihtkeeles olemas.

[21] Lauri Laanisto, Universaalsuse tõlkimine ajas ja ruumis: rännakud terminoloogiliste eksisammude jälgedes. Tõlkija hääl V, Tallinn, SA Kultuurileht, 2017, lk 79–89.

Tüüpilise teadusterminoloogia valdkonda kuuluva kõhklusena meenub nii Pascali kui Montaigne'i tõlkimise käigust häda prantsuse sõnaga *ciron*, mille eesti tänapäevaseks vasteks on *pisilest*. 16/17. sajandi eesti keeles sellest loomast ei räägitud. Pascali „Mõtetes" saigi *ciron* tõlgitud tänapäevaselt *pisilestaks*, ehkki selline vaste lörtsib originaali ilusa mõttekäigu natuke ära. Pascal räägib pisilestast, arutledes inimese keskpärasuse ja suhestamatuse üle ning selle üle, kuidas ühelt poolt on (hiljuti leiutatud) teleskoobiga võimalik uurida kaugusi ja hiiglaslikke vahemaid, mida inimene tajudagi ei suuda, ja teiselt poolt saab (samuti hiljuti leiutatud) mikroskoobiga uurida kõige väiksemaid loomi, kelle kohta varem arvati, et nad ise enam väiksemateks osadeks ei liigendugi. Selles kontekstis ütleb Pascal: „Las pisilest näitab talle oma tillukeses kehas veel võrreldamatult väiksemaid osakesi: lülilisi jalgu, veresooni oma jalgades, verd oma veresoontes, mahlu selles veres, tilku oma mahlades, aure nendes tilkades."[22] Kuna just pisilest oli tõesti see, keda tol ajal mikroskoobis uuriti, siis nii see tõlkes jäigi, ehkki prantsuse *ciron* (mis on tuletatud sõnast tähendusega 'vaha' koos diminutiivse liitega) võib tõesti tähistada miskit, mis ise ei liigendu, ja seetõttu peitub originaali lauses ootamatus. Eesti *pisilest* näib aga juba nime poolest evivat mingit struktuuri, mistõttu eesti lause ei mõju lugejale üldsegi üllatavana.

Sama sõna tuli hiljem ette ka Montaigne'i tõlkes ja seal soovitas Kajar Pruul kasutada vastena *mutukas*, mis konkreetses kontekstis ehk olekski sobinud, ent kuna Pascal viitas ilmselgelt samale loomale, kellele Montaigne'gi, tõlkisin ta siingi pisilestaks. Kuigi Montaigne ei ole kindlasti teaduslikult täpne terminikasutaja ja tema puhul oleks *mutukas* täiesti mõeldav lahendus olnud. Ometi tekkis ka Montaigne'i mõttekäikude vahendamisel terminoloogilisi probleeme. Näiteks olen juba varem kirjeldanud kimbatust, mida valmistas sõna *mal* 'halb, kuri, kehv; häda, viletsus' jms ning kogu vastavatüvelise sõnapesa edasiandmine.[23] Prantsuse keeles selle sõnaga tähistatav mõiste on kristlikus Euroopas muidugi nii ohtralt koormatud, et selle tõlkimisraskustes mängivad lisaks ajalisele distantsile kaasa ka lähte- ja sihtkeele erinevad kultuuriseosed ja mõjutajad.

Selgemini ainult ajateguriga seonduva terminilaadse sõna tõlkimise kohta pakub näite essee „Apoloogia Raimond Sebondile" alguslõik, mis oli käsikirjas tõlgitud nii: „Teadmine on tõepoolest väga kasulik ja tähtis omadus. Need, kes teda põlgavad, tunnistavad seeläbi selgesti oma rumalust; aga ometi ei hinda mina tema väärtust nii hirmus kõrgeks, nagu mõned talle omistavad, näiteks filosoof Herillos, kes asetas temasse ülima hüve ja arvas, et teadmise võimuses on teha meid targaks ja õnnelikuks; mida mina ei usu, nagu sedagi, mis mõned teised on öelnud, et teadmine olla igasuguse vooruse ema ja et igasuguse pahe sünnitajaks olla teadmatus." Sõna *teadmine*, mida siin oli kasutatud prantsuse

[22] Pascal 1998, lk 40.

[23] Kristiina Ross, Eesti kurjast. Vikerkaar, 2014, nr 1–2, lk 59–71.

sõna *science* vastena, kordub tekstis mitmel pool mujalgi, ning sel teemal sugenes toimetajaga järgmine servaarutelu:

(3)
KP: *science* – miskit, eriti ses avalõigus, vist nüansseerida tuleks, sest kõik asetused justkui ei istu ikka laitmatult sellega: kui mitte radikaalsemalt, siis vahest mõnes kohas panna: teadmised?

KR: Mitmust ei saa nagu kuidagi kasutada, sest ta räägib siin selgelt ühest kindlast asjast. Pernon kasutab siin *connaissance*, öeldes, et *science* ei sobi. Mis

võiks ju olla *tunnetus*, aga see on nisuke kahtlane. Mu arust tüvi peaks kindlasti verbiga *teadma* seotud olema. EKSSis on olemas *teadmus* – naljakas sõna, aga ehk sobiks teadmisest paremini, igatahes tähenduse mõttes oleks vist täpne? Et pannagi siis kõik kolm: *teadmus*, *teadmuse*, *teadmus*.

Siin on tegemist tõesti puhtalt ajalise probleemiga, sest sõna *science* – *teadus* vajab erikäsitlust nii lähte- kui ka sihtkeeles. Nii nagu originaali tänapäevastatud versioonis on sõnast *science* siinkohal loobutud, oleks ka eesti tõlkes selle esmane tänapäevane vaste *teadus* eksitav, sest vahepeal on teadmistel tuginevast tegevusest saanud omaette oluline inimühiskonda mõjutav valdkond. Tõsi, „Eesti keele seletava sõnaraamatu" ja „Sõnaveebi" järgi[24] on sõnal *teadus* lisaks praegusele tavatähendusele ikka veel alles ka vananenud tähendus 'teadmine', aga lugedes fraasi *teaduse võimuses on teha meid targaks ja õnnelikuks*, nüüdislugeja vaevalt selle peale oskaks tulla. Tõlkija peab leidma viisi, kuidas tuua vana sisu lugejani nii, et lugejal ei tekiks anakronistlikke tänapäevaseid seoseid (või tekiks neid võimalikult vähe, sest päriselt neid vältida niikuinii ei õnnestu). Nii saigi siin lõigus ning hiljem veel paljudes kohtades läbi terve tõlke prantsuse *science* eesti vasteks pandud *teadmus*. Meenutatagu, et tsiteeritud mõttevahetus toimus aastal 2011, kui see sõna ei olnud veel nii massiliselt moodi läinud nagu praegu. Nüüd, aastal 2020, vist niisugust lahendust enam ei valiks. Aga midagi tuleks välja mõelda.

Kokkuvõtlikult tuleb nõnda siis tõdeda, et historiseeriva tõlkestrateegia praktiliseks rakendamiseks ei olegi kuigi palju võimalusi. Ainuke päris kindel võte on historismide kasutamine, aga seda ei saa pidada ajaspetsiifiliseks tehniliseks nipiks, sest historismid töötavad täpselt samamoodi nagu eksotismid teistsugusest kultuurikontekstist pärit võõrapärase teksti edastamisel. Ähmasemat laadi vanasuse hõngu saab luua arhaismide abil, aga nendega õnnestub heal juhul vanapärastada mõnd kindlat tegelast või mõtteliini, mitte kogu teost. Nõnda jääbki sõnade omaaegse tähenduse teadvustamine ja tänapäevaste seoste vältimine historiseerida sooviva tõlkija ainsaks töövõtteks. See on tegelikult üsna keeruline ülesanne, sest kui sõna foneetiline kuju ei ole muutunud, on

[24] https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=teadus&F=M, https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/teadus/1.

sisulise külje teisenemist sageli raske teadvustada. Ja võib vaielda, kui kaugele tõlkija selle teisenemise teadvustamisel peab minema. Tähendused, nagu öeldud, muutuvad pidevalt ja sõnad hoiavad neid pidevalt muutuvaid tähendusi ainult näiliselt muutumatuna, lastes minevikust tänapäeva keeles arusaadavalt rääkida. See arusaadavus on igal juhul illusioon. Nii et piiri tõmbamine varasemast ajast rääkimiseks kasutuskõlbulike ja kasutuskõlbmatute sõnade vahele on lõppkokkuvõttes tõlkija sisetunde küsimus.

Järeldus, et historiseeriv tõlkeprintsiip saab tähendada ainult hoidumist anakronistlikust sõnakasutusest, johtub võib-olla eesti kirjasõna vaevalisest koloniaalsest algusest. Täiesti usutav, et siinset arutlust ajendanud tekstid pärinevad lihtsalt eesti kirjakeele jaoks „liiga varajasest" ajast ja näiteks 20. sajandi alguse kirjandust tõlkides oleks võimalik kuidagi ära kasutada meie enda enam-vähem sünkroonseid stiilikihistusi. Samas pole siiski selge, kas ja kui palju teiskeelseteski kultuurides omakeelset varasemat stilistikat tegelikus tõlkepraktikas rakendatakse. Ehk tuleb isegi lähtekultuuriga ühise varasema stiilikihistuse olemasolu korral vana teksti tõlkides sobilik stiil ikkagi uuesti luua või vana vähemalt oluliselt värskendada. Tõlkija peab igal juhul lähtuma oma kaasaegsest keelest ning looma seda tarvitades uue, fiktsionaalselt minevikulise õhustiku.

Kirjutise valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles" ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

UKU MASING KUI TÕLKIJA
KALLE KASEMAA

Väljapaistvate polüglottide seas, nagu Richard Burton (kes tõlkis „1001 ööd“ ja „Kaamasuutra“), Ignaz Goldziher (19-aastaselt promoveerus arabistikas, 21-aastaselt habiliteerus), Jakob Polotsky (kes esimesena seletas lahti kopti keele grammatilise süsteemi), Annemarie Schimmel (19-aastaselt promoveerus arabistikas, 26-aastaselt teine doktoritöö usundiloos, tõlked araabia, pärsia, urdu, türgi, sindhi jt keeltest), Friedrich Rückert (saksa kultuuriruumis ületamatud tõlked araabia, pärsia, sanskriti keelest), Pent Nurmekund (õpetas Tartu Ülikoolis 1955.–1985. aastal 33 keelt) jt, kuulub kindel koht ka luuletajale, teoloogile, lingvistile, folkloristile ja tõlkijale Uku Masingule.

Arvatavasti on asjakohane esitada kõigepealt ülevaade Uku Masingu elukäigust ning kirjutistest, mis heidavad valgust tema isikule. Uku Masing sündis 11. augustil 1909 Rapla lähedal Raikkülas tõsiusklikus perekonnas. Kuna kodus oli igasuguseid misjoniajakirju – neid anti Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses välja hulgaliselt –, tutvus ta lapsena kaugemate maadega ning sealt tärkas tema huvi „eksootiliste“ rahvaste uskumuste ja keelte vastu. Noore Masingu huvid olid suunatud kirjandusele, kunstile, loodusele (ta on kirjutanud raamatu „Mälestusi taimedest“, mida botaanikud on hinnanud silmapaistvalt pädevaks) ja maailmaruumile. Sünnipärase vaegnägijana ei asunud ta astronoomiat õppima, vaid astus 1926 Tartu Ülikooli usuteaduskonda. Teise ja neljanda aasta üliõpilasena kirjutas ta kaks teoloogilist uurimistööd, millest teine tunnistati magistrikraadi vääriliseks. Uku Masing lõpetas Tartu Ülikooli magistrikraadiga 1930 ning täiendas end Eesti Vabariigi stipendiaadina Saksamaal Tübingenis ja Berliinis 1930–1933 (maailmakuulus Tübingeni Ülikooli arabistika- ja etiopistikaprofessor Enno Littmann – kellelt pärineb minu meelest parim „1001 öö“ tõlge – tahtis teda

endale assistendiks, kuid Masing ei nõustunud natslikule Saksamaale jääma). 1933–1940 oli ta Tartu Ülikoolis õppejõud kuni usuteaduskonna sulgemiseni augustis 1940. Seejärel töötas ta Õpetatud Eesti Seltsi mündikabineti konservaatorina ning tegi mitmeid juhutöid. Sõja-aastatel, kui oli rohkesti aega, tegeles ta indiaani keeltega: koostas bribri keele grammatika ülevaate, töötas kitšekeelsete tekstidega ning luges koos naisega tiibeti keelt.[1] 1949–1963 töötas ta Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Usuteaduse Instituudi õppejõuna; viimaselt kohalt lahkus ta kiriku juhtkonnas valitsevate intriigide tõttu, mis olid tema vastu suunatud. Sellest ajast peale kuni surmani 25. aprillil 1985 oli Uku Masing vaba inimene – nii palju kui Nõukogude kord ja tervis seda võimaldasid.

Ent raskeile oludele vaatamata – halvenev tervis, tööks vajaliku kirjanduse raske kättesaadavus (siin aitasid Uku Masingut tema rohked sõbrad ja lähedased, kes tellisid või saatsid raamatuid NSV Liidust ning välismaalt – nt meetrite viisi kirjandust Ameerika indiaanlaste kohta), uurimistöö tulemuste kesine avaldamisvõimalus eluajal (üheks tänuväärseks võimaluseks oli Praha Ülikooli teoloogiateaduskonna ajakiri Communio Viatorum, kus 1959–1979 sai ilmuda mitmeid Uku Masingu artikleid; nende eestikeelseid tõlkeid on ilmunud 1998. aastal kirjastuses Ilmamaa ilmunud teoses: Uku Masing, „Meil on lootust“) – ei kaotanud Masing elu lõpuni huvi teda noorpõlvest peale köitnud teemade vastu, mille ilmekaks kajastuseks on ulatuslikud folkloristikaalased kirjutised, samuti töö eestikeelse piiblitõlke valmimise nimel. Uku Masingu uurimusi soome-ugri rahvaste usundi, rahvaluule ja eesti keele kohta on ilmunud Emakeele Seltsi aastaraamatutes, ajakirjas Keel ja Kirjandus ning tollasel Lääne-Saksamaal ilmunud teatmeteoses „Enzyklopädie des Märchens“ (Masingult telliti artikleid soome-ugri, Siberi ja Kaukaasia rahvaste muinasjutu kohta; selles seoses on Masing öelnud, et kui ta oli lugenud umbes 40 000 lehekülge Kaukaasia rahvaste kohta, siis oli tal endal juba midagi öelda). Semitistika ja folkloristika alalt on avaldatud Uku Masingu artikleid TÜ orientalistikakabineti üllitistes ning väljaandes „Sēmeiōtikē“. Masingu õpilase Isidor Levini poolt Moskvas avaldatud avaari, osseedi ja abhaasi muinasjutukogude teaduslikud kommentaarid pärinevad samuti Uku Masingult.

Pärast Uku Masingu surma on kirjastus Ilmamaa avaldanud tema luulekogud I–VI (Tartu, 2000–2005), samuti esseekogud ning uurimused „Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt“ (1993, teine, täiendatud trükk 2008), „Budismist“ (1995), „Eesti usund“ (1995), „Pessimismi põhjendus“ (1995), „Meil on lootust“ (1998), „Eesti vanema kirjakeele lood“ (1999), „Üldine usundilugu“ (2000), „Polüneesia usund“ (2004), „Keelest ja meelest“ (2004),

[1] Vt Henning Trüper, Uku Masingu kirjad Enno Littmannile 1933–1943. Akadeemia, 2020, nr 2, lk 865j.

„Aarded tellistes“ (2011); valik teoloogilisi töid on koondatud kogumikku „Uku Masing ja Piibel“ (2005). Uku Masingu isikule ja tema ajale rohkesti valgust heitvad kirjad õpingukaaslasele, hilisemale EELK peapiiskopile Jaan Kiivitile, teda kirjandusega varustanud Vello Salole, õpilasele Toomas Paulile, ning Kalju Kirdele ja Lii Klemetsile on avaldatud vastavalt 2006, 2013, 2015, 2014 ja 2012; kirjavahetus Linnart Mälliga ilmus 2018 Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi aastaraamatus – lausa üllatava avameelsusega avab Masing end noorele mehele, kelles ta näeb mõttekaaslast ja tulevast kolleegi.

Nüüd peaks järgnema ülevaade Uku Masingu iseloomulikematest tõlgetest. 14-aastasena ilmutas Masing ajakirjas Agu C. Farrère'i jutustuse tõlke prantsuse keelest (Ignaz Goldziher tõlkis türgi keelest 16-aastasena ning Annemarie Schimmel tegeles 18-astasena pärsiakeelsete tekstidega). Kuna usuteaduskonnas õpiti kohustuslikus korras heebrea keelt, Masing aga huvitus ka teistest semiidi keeltest, tõlkis ta araabia ja süüria keelest lühemaid palu, mis ilmusid 1929 ja 1930 ajalehes Eesti Kirik. Semiidi keelte hulka kuuluv vana-etioopia keel on semitistide vaateväljas küllaltki kõrvalisel kohal, võib-olla sellekeelse kirjanduse vähesuse ja raskesti kättesaadavuse tõttu (Euroopas!); Uku Masing huvitus sellest aga iseäranis; ta süvenes selle õppimisse tolleaegse esmajärgulise etiopisti Enno Littmanni käe all Tübingenis, ning tema doktoritöös „Der Prophet Obadja“ (1937 jõudsid ilmuda esimesed 176 lk, lk 177–422 olid trükivalmis, kuid nõukogude korra kehtestamisel 1940 hävitati need – säilinud on üksnes korrektuurpoognad) on erilist tähelepanu vääriv osa pühendatud Obadja raamatu etioopiakeelsele tõlkele. See doktoritöö on hämmastav saavutus ka selles mõttes, et tegeleb Vana Testamendi prohvetiga, kelle vastu on ülimalt vähe huvi tuntud ning kelle tekst heebrea keeles on ainult kaks lehekülge, Masing aga on seda kommenteerinud kaheköitelises uurimuses (esimesed 422 lehekülge olid vaid „Sissejuhatus prohvet Obadja raamatusse“, järgnema pidi veel teist sama palju), kus on kasutatud kogu Tartu ja Berliini raamatukogudes leiduv kirjandus Vana Testamendi uurimise mitme tuhande aastasest ajaloost; iseäranis väärib märkimist, et on töötatud läbi 16.–17. sajandi ladinakeelne kirjandus, mida praegusel ajal keegi ei loe – esiteks keeleoskamatuse tõttu, teiseks seepärast, et sealt on väga vähe huvitavat ja olulist leida. Sellise teose puhul hüüataks sakslane: „Unding!“ („eba-asi“, s.t asi, mida pole olemas ega ka tohi olemas olla); kuid see on heaks näiteks Masingu põhjalikkusest (eessõnas ta ütleb, et pärast tema töö ilmumist pole lähema paarisaja aasta jooksul tarvis selle teemaga enam tegeleda). Et kasvatada huvi Etioopia vastu, mis parajasti kannatas Itaalia agressiooni all, tõlkis ta 1935 etioopia keelest „Zar'a Jaa'koobi arutamised“ (uustrükk 1936; samuti 2012). 1936 ilmus Uku Masingu tõlkes Rabindranath Tagore „Gitandžali. Aednik“ (uustrükina „Gitandžali“ Loomingu Raamatukogus 1976 ja „Aednik“ Loomingu Raamatukogus 1974, ning mõlemad tekstid veel koos „Puuvilja kogumiga“ Tartus Ilmamaa kirjastuses aastal

2006); see inglise keelest tehtud tõlge olevat tal valminud teismelisena, kuid keegi ei hakanud poisikese „näputööd“ raamatuna avaldama.

1936–37 valmis Uku Masingul üsna soliidne heebrea keele grammatika (264 lk), ning 1940 ilmunud „Suure Piibli“ juubeliväljaandesse oli ta heebrea keelest tõlkinud luuleosad – mis on umbes 1/3 Vana Testamendi mahust. Nõukogude ajal ülikoolis töö kaotanud, tõlkis ta vana-araabia luuletaja aš-Šanfara poeemi „Lāmījatu-l-´arabī“ (ilmunud 1993 ja 2008 juba mainitud teoses „Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt“) ning pärsia keelest ´Umar-i Khajjāmi nelikvärsse (ilmunud samuti eespool mainitud teoses 1993; täiendatult 2008). Vene keelest tõlkis ta mitme autori luuletusi, mis ilmusid ajakirja Viisnurk numbrites 1940 ja 1941. Umbes samal ajal tõlkis Masing araabia keelest valiku 1001 öö juttudest, kuid sõja puhkemise ja sellele järgnenud hoogsa ülesehitustöö tõttu – kui olid olulisemal kohal sellised teosed nagu nt Fjodor Gladkovi „Tsement“ ja „Energia“ – jäid need ilmumata (ilmusid alles 2007 Johannes Esto Ühingu väljaandena pealkirja all „Tuhande ja ühe öö jutte Uku Masingu tõlkes“).

Uku Masingul oli kombeks sõpradele ja lähedastele oma tõlkeid kinkida, ning nõnda valmiski 1947 Louïse Labé „Eleegiad ja sonetid“ (esitrükk ajakirjas Akadeemia 1993, raamatuna Tartus kirjastuses Ilmamaa 2007). Et Uku Masing oli teatud perioodil *persona non grata* – Tartu Ülikooli rektor keelas raamatukogu töötajatel isegi teda teenindada –, pidid tema tõlgitud katkendid Homerose „Iliasest“ keskkoolidele määratud kirjanduselugemikes ilmuma anonüümselt. Ajapikku hakkas Nõukogude Eesti kultuurielus valitsenud somp hajuma ning nii ilmusid „Kreeka kirjanduse antoloogias“ 1964 mitmed Masingu luuletõlked. Sanskriti keelest tõlgitud teoses „Vetāla kakskümmend viis juttu“, mis ilmus kirjastuses Eesti Raamat aastal 1969, pärinevad luuletõlked Uku Masingult. 1971 ilmunud „Rooma kirjanduse antoloogiasse“ on Masing tõlkinud katkeid Lucretiuse „Asjade loomusest“. Siinkirjutaja meeleheaks (ja julgustuseks) tõlkis Masing kopti keelest „Manilaste laule“ (ilmunud „EELK Usuteaduse Instituudi toimetistes“ 1986, samuti Tartus 2006). Kopti keelest – mille tundjate arv Läänes piirdub vast mõnesajaga – on ta tõlkinud veel Philippose evangeeliumi (ilmunud 1986, samuti Tartus 2005) ja Tooma evangeeliumi (ilmunud 1986 ning Tartus 2005). 1979 tõlkis Masing inglise keelest Isaac Asimovi „Naljahamba“ (mille lavastas Jaan Tooming 1985). Sama aastaga on dateeritud käsikirjaline – kinkimiseks mõeldud? – Kamo no Chomei „Kümne ruutjalgse osmiku raamat“, mille Jaan Tooming tõi samal aastal lavale.

Uku Masingu ülikooliajal, kaasõppijate abistamiseks tehtud tõlge kreeka keelest (vanakreeka keel oli usuteaduskonnas kohustuslik õppeaine) „Klemensi esimene kiri korintlastele“ ilmus EELK aastaraamatutes 1983–84 (uustrükk 2002 teoses „Apostlikud isad“). Samal eesmärgil valminud tõlge ladina keelest, kirikuisa Hieronymose „Kuulsatest meestest“ ilmus Tartus 2007 (väärib märkimist, et see Hieronymose teos on seni tõlgitud „ainult itaalia, inglise,

uuskreeka ja vene keelde, mille kõrval eesti keel asetub viiendaks“[2]). 1984 ilmunud „Renessansi kirjanduse antoloogia“ sisaldab mitmeid Uku Masingu tõlkeid itaalia, prantsuse ja saksa keelest. Katalaani muinasjutte „Paadimehe tõed“ tõlkis Masing katalaani keelest ja need jõudsid ilmuda veel Masingu eluajal 1985. aastal kirjastuses Kunst.

1986 ilmus „EELK Usuteaduse Instituudi toimetistes“ süüria keelest tõlgitud „Pärlilaul“ (uustrükk Tartus 2006) ning samas väljaandes 1989 Meister Eckharti keskülemsaksakeelsete teoste „Jumaliku lohutuse raamat“ ja „Õilsast inimesest“ tõlge (uustrükk Tartu 2005). Koostöös Toomas Pauli ja Hillar Põlluga valminud Uue Testamendi ja psalmide tõlge (vastavalt kreeka ja heebrea keelest) ilmus 1989, uustrükk 1990. 1991. aasta Loomingu Raamatukogu 36.–37. numbrina ilmus jidiši keelest tehtud Jitshok Leib Peretsi jutustuse „Kui mitte veel kõrgemale...“ tõlge. Sõjajärgsetel aastatel valminud, kinkimiseks mõeldud rabi Nahmani „Lugu seitsmest sandist“ (heebrea keelest) ilmus ajakirjas Akadeemia 1992 (uustrükk 2004 teoses „Rabi Nahmani imelised lood“). Esimese Šmuel Josef Agnoni jutustuse „Puuraiuja“ tõlkis Masing heebrea keelest juba 1948; 1966 tellis Loomingu Raamatukogu temalt veel tosina jagu vastselt Nobeli auhinnaga pärjatud Agnoni jutustusi, kuid 1967 puhkenud sõda araabia riikidega tegi nende avaldamise võimatuks (Nõukogude Liidu ametlikus propagandas kujutati USAd ja Iisraeli kõige kurjemate vastastena). Siiski tekkis lootus Masingu tõlgitud jutustused – mille käsikirja siinkirjutaja trükivalmiks seadis – avaldada, kuid kummalistel põhjustel ei saanud Loomingu Raamatukogu sellega hakkama ning need ilmusid 1993 kirjastuse Aviv väljaandel teoses „Jutustusi“; aasta hiljem avaldas Loomingu Raamatukogu 8.–9. numbris teoses „Teine nägu: jutte armastusest“ Agnoni jutustuse „Vaenlasest lembijaks“ Uku Masingu tõlkes. 1996 ilmus inglise keelest tõlgitud Cyril Edwin Mitchinson Joadi „Sissejuhatus filosoofiasse“, mille Masing olevat haigevoodis olles oma abikaasale eestikeelsena valjusti ette lugenud, kes selle siis kohemaid kirja pani. 1997 ilmusid Masingu jaapani keelest tõlgitud „Haikud“ ja „Tankad“; 1999 inglise keelest tõlgitud Claude Houghtoni „Kolmanda korruse tagumise ajutine“, ning 2005 „Muinasaja kirjanduse antoloogias“ sumeri keelest tõlgitud „Lugalbandalaul“. 2008 avaldati faksiimileväljaandena Rabindranath Tagore „Hinge sosistused“, mille Uku Masing kalligraafilise käsikirjana 1947. aastal oli pühendanud oma õemehele Evald Saele.

Muidugi ei piirdunud Uku Masingu keelteoskus nende keeltega, millest ta on tõlkinud. On teada, et ta tundis kiilkirjalist akadi keelt – mis kuulub semitistika raudvara hulka –, Polüneesia rahvaste keeli (havai, tahiiti, maoori, samoa, mis kõik on väga sarnased), ungari keelt, handi-mansi keelt, mitmeid lähemaid soome-ugri keeli, oli lugenud tiibeti tekste (Friedrich Welleri „Das Leben des

[2] Marju Lepajõe, Hieronymus ehk Kuidas saadakse tõlkijate kaitsepühakuks. Tõlkija hääl VI. Kultuurileht, 2018, lk 43.

Buddha von Aśvaghoṣa“ tiibetikeelses tekstis on ta teinud (küsimärgiga varustatud) parandusettepanekuid), koostanud ühe Lõuna-Ameerika indiaani keele grammatika, ja kes teab, mis kõik veel. Kuid ühenduses kirjutise pealkirjaga tuleb eelkõige juttu tema tõlgetest.

Uku Masingu tõlgetest kõneldes saan paraku teha ainult üldist laadi tähelepanekuid, sest araabia-, süüria-, etioopia-, koptikeelsed algupärandid pole mulle kättesaadavad, et analüüsida tõlgete metoodikat ning vastavust originaalile või kaugust sellest. Loodan aga, et ka nende uitpilkude najal on võimalik Masingu kui tõlkija kohta järeldusi teha. Ses suhtes on kõige huvipakkuvamad tõlked araabia ja heebrea keelest. Mõlema puhul on Masing taotlenud võimalikult suurt täpsust.

Millised vahendid on tal selleks kasutada olnud?

1. Uku Masing oli eluaeg käsitsi kirjutaja. Ta paistis silma kunstimeelega (temalt on säilinud kümneid akvarelle ja joonistusi kõigist eluperioodidest, eriti aga sellest ajast, kui Tartu Ülikooli raamatukogu oli talle suletud, on ta ise tunnistanud). Teaduskonnale esitatud võistlustööd on mõlemad kirjutatud ilusas peenes käekirjas (kirjutusmasin oli kallis riistapuu ning Masing sai seda endale lubada alles siis, kui ta oli juba täiskohaga ülikooli õppejõud). Peen käekiri – halva silmanägemise juures – jäi talle saatjaks elu lõpuni; nii on ta kirjutanud näidendi „Palimplastid“ (kahest versioonist lühem on avaldatud juba mainitud teoses „Pessimismi põhjendus“) ruudulisse vihikusse, kahe ruudu kohta kolm kirjarida!

2. Sõnaraamatud. Araabia keele jaoks kasutas Masing G. W. Freytagi 4-köitelist ladinakeelset sõnaraamatut (ilmunud: Halis Saxonum 1830–37), R. P. A. Dozy prantsuskeelset sõnaraamatut (ilmunud: Leyde 1881) ja E. W. Lane'i 8-köitelist ingliskeelset sõnaraamatut (ilmunud: London 1863–95), mis kõik olid olemas Tartu Ülikooli raamatukogus. Lane'i sõnaraamatu aluseks on araablaste endi leksikograafia-alased tööd, kuid koostaja surma tõttu jäi teos lõpetamata. Seda mahukat tööd ei söandatud pika aja jooksul jätkata, ning alles pärast II maailmasõda on Deutsche Morgenländische Gesellschaft asja uuesti kätte võtnud. Seni on sellest ilmunud mitu köidet, kusjuures mahust annab tunnistust see, et „l“ tähega algavad sõnad paiknevad enam kui 2500 leheküljel – kõik sõnad on esitatud koos iseloomulike kasutuskohtadega ning tõlkevasted on nii saksa kui inglise keeles; näiteks olgu sõnajuur *laqiḥa*, „to conceive, become pregnant; to be or become fertilized, fruitful, pollinated“ võtab enda alla leheküljed 1057–1084, ning selle tuletiste hulgas on sedavõrd spetsiifilised sõnad nagu *laqūḥun*, „milch-camel“ (millele on pühendatud kaks lehekülge) ning *malqūḥun*, „term or attribute for the foetus of a camel“ (öeldakse üldse, et igal araabia sõnal on neli tähendust: 1) sõna tähendab midagi; 2) see tähendab midagi vastupidist; 3) see tähendab midagi, mis on seotud kaameliga; 4) see

tähendab midagi nilbet või seksuaalset). Süüria keele kohta oli tal kasutada C. Brockelmanni ladinakeelne sõnaraamat (Halis Saxonum 1928), samuti R. Payne Smithi kaheköiteline „Thesaurus Syriacus“ (Oxonii 1868–97, on olemas Tartu Ülikooli raamatukogus). W. E. Crumi „A Coptic Dictionary“ (Oxford 1939) Eestis ei ole, küll aga oli Masingul W. Westendorfi „Koptisches Handwörterbuch“ (Heidelberg 1965–77), mille sõbrad tema jaoks Saksamaalt hankisid. Kreeka ja ladina keele sõnaraamatutega Eestis erilist muret ei olnud. Küll aga on Elieser Ben Jehuda heebrea keele tesaurusest olemas ainult kaheksa esimest köidet, sest Nõukogude korra tulekuga selle järgmiste köidete (neid on kokku 17) tulemine Tartusse katkes. Masingul olid kasutada Vana Testamendi heebrea keele sõnaraamatud (mõni neist mitmeköiteline), uuema keele osas aga ainult F. L. Šapiro sõnaraamat (ilmunud: Moskva 1963), mille maht on küllaltki soliidne, kuid mis muidugi ei esita hulka tänapäeva keele sõnu ja väljendeid. Seades trükivalmis Šmuel Josef Agnoni jutustusi, tuli siinkirjutajal täita mitukümmend lünka, mõned neist Agnoni keelekasutusele – see on omaette teema – üllatavalt eriomased; nii näiteks kasutab Agnon sõna, mida Ben Jehuda teatel on heebrea keele ajaloo umbes 3000 aasta jooksul enne teda üksnes kaks korda kasutatud! Sumeri keele sõnaraamatut pole minu teada praeguseni olemas; sumeroloogid sedeldavad endale tekstides esinevaid sõnu, tekstiväljaanded aga on tihti varustatud vastavate sõnastikega.

Mis hakkab Uku Masingu tõlgete puhul silma ja mis teeb need eriliseks?

1. Püüe araabia riimproosat edasi anda, nt „Tuhande ja ühe öö juttudes“: „...üks vapramaid kuningaid ja tublimaid sultaneid. Ta võitis muslimite võitluseid ja kristlaste rannakantse ja linnuseid... (talle) meeldisid lihtrahva jutlemised ja kõik, millele tuginesid nende ütlemised... (naiste) hulgas on selliseid, kes haaravad mõõga, ja sarnaseid, kes suutvat anastada nad (= vastased) ning jätta igasuguse häda lõõga.“[3] Tuleb tunnistada, et see araabia kõrgproosas levinud vormivõte on eesti keeles üpris raskesti edasiantav, ning Uku Masingu sellekohased katsed, nt „Üks lehhekülg ühhe vanna nöia pävaramatost“ (juba mainitud teoses „Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt“), pole võrreldavad sellega, millega on saanud hakkama Friedrich Rückert araabia vigursõnastaja al-Hariri (11.–12. saj) tõlkes: *... sprach ich, als ich mit ihm allein war: „Der Frost hat dich hart gezwackt, stelle dich künftig lieber nicht mehr nackt!“ – Er sprach: „Wen beschirmen Gottes Gnaden, dem kann die Hitz' und der Frost nicht schaden. Fastet man doch zu Gottes Preise, dass einem besser wurde die Speise, so verlohnt es sich wohl auch, nackt zu gehn, um sich so mit Kleidern bepackt zu sehn.“ Dann erhob er zum Flucht den Fuss und rief mit Verdruss: „Du weisst, meine Art ist, zu wandern aus einem Jagdrevier zum andern; was hältst du mich auf und stellst meinen Lauf und vergällst meinen Kauf?...“*

[3] Lk 77.

2. Sõnastuse täpne vastavus algkeelele, nt „Tuhande ja ühe öö juttudes“: „sülg kuivas suust“[4], „hüppas püsti oma jalgade peale“[5]; Agnoni jutustuses „Veski-omanik ja mölder“ ütleb rabi möldrile, kes istub vankris: „Astu alla!“ (mitte „astu maha“ või „tule maha“)[6]. Kirjas Vello Salole tunnistab ta, et „kopti futuuri ja konjunktiivi pole osanud tõlkida järjekindlalt ühtmoodi“[7]; samas teoses kirjutab ta: „„pean tegema“, „tahan teha“ ei ole eestlasele futuurid; „leen tegemas“ („leema“ on Wiedemanni sõnaraamatust võetud sõna – K. K.) ehk oleks, kuid seda ei saa enam elustada vist. On veel kaks võimalust: „võtan teha“ (mu meelest duratiivsem kui „hakkan tegema“), ja „saan tegema“.“[8] Ilmselt saaks selliseid näiteid tuua ka Masingu tõlgete vallas muudest keeltest.

3. Araabia keele haruldaste sõnade edasiandmine eesti keeles. Olgu öeldud, et araabia luuletajate uhkuseasjaks oli vähetuntud sõnade kasutamine; luuletajad võtsid ette pikki retki suguharude juurde, et korjata ainult neile tuntud sõnu, ning armastasid pikkida neid eriti „luulelistesse“ lõikudesse, näiteks kõrberänduri kaameli kaela kirjeldusse (tegemist on nii spetsiifilise toposega, et on olemas isegi termin „*camel section* araabia luules“). Raamatus „Vaatlusi maailmale teoloogi seisukohalt“ avaldatud aš-Šanfara poeemi värsstõlget[9] on õpetlik võrrelda sõnasõnalise proosatõlkega[10], kusjuures lk 420j on toodud ära haruldaste või vähetuntud sõnade tähendused, mida Masing on kasutanud, nt rübjatama = saduldama, vilbas = kärme, püüd = saak, ükspuine = oksadeta, tulgutama = tulla laskma, mald = kannatlikkus, riiva minema = luhtuma, kihuvihm = hõre vihm (araablastel vihma teine aste), kibe nälg = kõige tugevam nälg (araablaste seitse astet nälja tähistamiseks), jne, jne.

Uku Masingu „Tuhande ja ühe öö juttude“ tõlget võib mõnes mõttes võrrelda Richard Burtoni tõlkega, mille esimene köide ilmus 1885 (kokku on seda kümme köidet pluss kuus täiendusköidet). Burtoni kohta on öeldud, et tema tõlge jääb sõnavara rikkuselt alla vaid Shakespeare'ile, ning Burton püüdis juttude tegelaste kõnepruuki kongeniaalselt edasi anda: meremehed kõnelesid meremeeste keelt, kurjategijad kurjategijate keelt jne. Tulemuseks oli see, et esimene köide sai ilmumise järel (Victoria-aegne Inglismaa!) hävitava kriitika osaliseks; seepeale moodustas tõlkija Burton Club'i ning järgmised köited jõudsid ettetellimise korras selle klubi liikmeteni – mis seletab ka selle väljaande harulduse. Burton on tõlkes kasutanud näiteks Austraalia kurjategijate slängi, nii et tänapäevane Briti arabist tunnistab, et ilma käepärast oleva araabiakeel-

[4] Lk 24.
[5] Lk 32.
[6] Šmuel Josef Agnon, Jutustusi, lk 144.
[7] Mari-Liis Tammiste (koost), Uku Masing. Vello Salo. Vaimusõdurid viletsuse ajal. Ilmamaa, 2013, lk 90.
[8] Lk 84j.
[9] Lk 399–403.
[10] Lk 416–419.

se originaalita pole see tõlge loetav. (Tõsi küll, Burton pole alati piinlikult täpne: on kohti, kus ta üsnagi ohjeldamatult laseb oma fantaasial lennata.) Richard Burton on tõlkinud veel Portugali eepose „Lusiaadid“, pärsia keelest Saadi „Roosiaia“ (1888; eesti keeles Haljand Udami tõlkes 1974), sanskriti keelest „Kaamasuutra“ (1883), samuti Nafzawi erootikatraktaadi „Lõhnav aed“ (1886). Kõmuline saatus oli Burtoni tõlkel „The Kasidah of Haji Abdu El-Yezdi. A Lay of the Higher Law“, mis on praktiliselt tundmatu, sest pärast abikaasa surma ostis Lady Burton kokku kõik selle eksemplarid ning hävitas need, et vältida skandaalsete varjude kerkimist aadliseisusse tõstetud mehe kohale. Samal põhjusel hävitas ta mehe rohkem kui 40 aasta vältel mitmes maailmajaos peetud päevikud.

Uku Masingu Vana Testamendi tõlke kohatiseks võrdluseks sobib ehk Marin Buberi tõlge saksa keelde, mille kohta on öeldud, et see on heebrea keel saksa keele sõnadega, nt *Darnahung*, „ohverdus“ (< *nahe*, „lähedal“; heebrea keeles kasutatakse sel puhul samuti lähedust väljendavat sõnajuurt), *kinderbloss*, *kinderbar*, „lastetu“, *befittichte Vögel*, „tiivulised linnud“, *Gott sprach: Das Wasser wimmle, ein Wimmeln lebenden Wesens, und Vogelflug fliege über der Erde vorüber dem Antlitz des Himmelgewölbs* – eestikeelses piiblitõlkes: „Vesi kihagu elavaist olendeist, ja maa peal lennaku linnud taevalaotuse poole“[11]; Noa laeva loos *der Kasten ruhte in der siebenten Mondneuung, am 17. Tag auf die Neuung, auf dem Gebirge Ararat. Des Wassers war ein Gehen und ein Weichen bis an die 10. Neuung* – „seitsmenda kuu 17. päeval peatus laev Ararati mägede kohal. Vesi vähenes üha 10. kuuni“[12]; Buberi sõna *Neuung*, „kuu“ vastab heebrea sõnale *ḥodeš* (*ḥ*ādāš aga on „uus“).

Mõnikord võib täpne tõlkimine mõjuda pigem kurioosumina, nagu näiteks André Chouraqi prantsuskeelses piiblitõlkes (ilmunud 1974). Chouraqi pärines Põhja-Aafrika juudi perekonnast, kus religioonikeel oli heebrea keel, tänavakeel araabia keel, kirjutamiskeeleks aga oli tema sõnul prantsuse keel, milles ta omandas Pariisis õigusteaduse doktorikraadi. 1. Ms 1,1 tõlgib ta: „Entête Elohim créait les ciels et la terre“ – heebrea Piibel algab sõnaga *be-reʾšīt* (*rōʾš* on „pea“, sellele vastab prantsuse *tête*); 1. Ms 1,27 kõlab Chouraqi tõlkes: „Elohim crée le glébeux à sa replique...“ – *glébeux*, „muldne“ tuleneb sõnast *glèbe*, „maamuld“, nii nagu heebrea keeles *ʾādām*, „inimene/Aadam“ vastab sõnale *ʾadāmā*, „maamuld“; *replique*, „vastus“ peab vist tähendama „vastet“, ning Chouraqi kasutab seda heebrea sõna *ṣelem*, „pilt, võrdkuju, vaste“ edastamiseks. Kõige kummalisem on Chouraqi tõlkes Jeremija raamatu 42,12, kus Jumal ütleb Iisraeli rahvale: „Je vous donnerai des matrices et vous matricierai.“ Heebrea

[11] 1. Ms 1,20.
[12] 1. Ms 8,4j.

tekstis seisab sel kohal nimisõna *raḥamīm* ning tegusõnavorm üldsemiitlikust sõnajuurest *rḥm*; heebrea *reḥem* (araabia *riḥm*), „naise suguelund, emakas“, mitmuses „sisikond (kui halastuse või kaastunde asupaik“), ning alles sellest tuleneb „halastus“. Prantsuse sõna *matrice* tähendab samuti „emakat“, seega Chouraqi järgi Jumal annab iisraeli rahvale üskasid ja „üsastab“ neid. Ma ei tea, kas prantsuse tavalugeja mõtleb sel puhul (kingituseks saadud) seksiobjektidele, nii nagu see sõna esineb Kohtumõistjate raamatus 5,30, kus *reḥem* tähistab sõjasaagiks saadud orjatari.

Mõnikord võis valjusti loetud piibliteksti kuulmisel tekkida kummalisi (väär) tõlkeid/tõlgendusi. Nii näiteks Galilea Kaana pulma („Ja kolmandal päeval olid pulmad Galilea Kaanas...“[13]) lugu on katoliiklikus Itaalias lihtrahva poolt mõistetud kui Galileo koera pulma: sõna *Cana* („Kaana“) seostus kuulajale sõnaga *cane* („koer“), ning selle väärmõistmise alusel koostas Rooma murdeluuletaja Giuseppe Gioacchino Belli (1791–1863) kena luuletuse *Le nozze der cane de Galileo* („Galileo koera pulm“, mis on toodud ära teoses „Mille anni sicut dies hesterna...“[14]. Nimetatud teoses esitatud teise, hilisema murdeluuletaja Trilussa luuletus pole aga kuuldud piiblikoha vääriti mõistmisega küll seletatav:

Dio chiese a Adamo: „Chi ha magnato er pomo?“
„Io!“ fece lui, „Ma me l'ha dato lei.“
„Eva?“ – „Sicuro. Mica lo direi...“
E scappò fòra er primo gentiluomo.

Jumal küsis Aadamalt: „Kes sõi õuna?“
„Mina!“ ütles ta, „aga ta andis selle mulle.“
„Eeva?“ – „Muidugi. Muidu ma ei ütleks seda...“
Ja nii sündis esimene aumees.

Kommentaariks: „aumees“ – kes ei valeta, aga ajab süü naise kaela!

Näiteks Uku Masingu imetlusväärsest originaalilähedusest on luuleosad India klassikalises kirjandusteoses „Vetāla kakskümmend viis juttu“. Seal on Masing suutnud sanskritikeelseid pikki liitsõnu usutavalt eesti keeles edasi anda, nt „nägu kuupõsesõõr“[15], „kõigesaam ja teostusvõim“[16], „umblollus, ahnekäelisus“[17], „lõppvõiduandja võigasmorn“ ning „palmsirgejalgne“[18], „õrnkäsi,

[13] Johannese evangeelium 2,1.
[14] Marju Lepajõe, Andres Gross (toim), Mille anni sicut dies hesterna...: studia in honorem Kalle Kasemaa. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 288j.
[15] Vetāla kakskümmend viis juttu. Tlk Uku Masing ja Linnart Mäll. Tallinn, Eesti Raamat, 1969, lk 7.
[16] Samas, lk 14.
[17] Samas, lk 27.
[18] Samas, lk 41.

õrnjalg, hurmasuu“[19], „kuunäosäraõnnesähved“[20], „mesilasepereparvepälvemaiassuu“[21] jt. Võrdluseks võib esitada Friedrich Rückerti sõnamoodustisi sanskritikeelse „Gitagovinda“ (12. saj) tõlkest: *lächeltaubenetzt* („naeratusekasteniisutet“ suu), *liebesentzündete kusslichgemündete* („armastussüttinud suudlussuuline“ nägu), *wonnebegierblickend* („mõnuihalustvaatav“), *augengazellenbewegungumhegend* („silmagasellideliikumisthoidev“) jne.

Millistest juhtjoontest lähtus Uku Masing 1989 ilmunud „Uue Testamendi ja psalmide“ tõlke puhul, sellest annavad aimu tema kirjad Uue Testamendi tõlkijale Toomas Paulile. Esitagem neist mõned väljavõtted:

1. „Ma ei tea, kas (Markuse evangeeliumi) nigelavõitu kreeka keelt tuleb parandada tänapäeval usutud eesti keeleks“.[22]
2. „Jakobuse kirjas *hapax legomena*id on palju. Arhailiste keelendite kasutamine seepärast on õigustatud“.[23]
3. „„Ja“ liidab rohkem kui „ning“. Keegi ei ütle: „mees ning naine“; aga „tuli ning ütles“ = „tuli ja ütles“.[24]
4. „Kui „aga“ saab lausesse teisele või (veel parem) kolmandale kohale, ei sunni ta ütlema, et lause on vastandatud eelnevale“.[25]
5. „Uus Testament ei ole mõeldud kirjanduslikuks teoseks, seepärast pole sobiv tõlkida ilukirjanduseks“.[26]
6. „Tõlge peab olema „dokumentaalne“, st asendama lugejale originaali (nagu kahekeelsete riigilepingute tekstid on võrdselt kehtivad)“.[27]
7. Soomlaste uue piiblitõlke kohta: „Tõlkijale peaks olema ükskõik, kas originaali stiil ja mõtted on „vastuvõetavad moodsale inimesele“, soomlastele pole. Püüavad teha umbes nõnda, et „libedalt ja ludinal läheks alla“. Nagunii ei lähe ega tohi minna, sest siis poleks UT (= Uut Testamenti – K. K.) vajagi“.[28]
8. „Kui UT autorid talusid parataktilisi lauseid, mis õigusega neid indoger maanistada hüpotaktilisteks“.[29]
9. „Et“ ja „selleks et“ erinevus: „Deklaratiivses pidulikus stiilis võivad partiklidki olla pikemad“.[30] Kooliõpetajate hinnang 1989. aasta Uue Testamendi väljaandele oli kiitev: seda on valjusti ette lugedes tunduvalt parem mõista kui varasemat piibliteksti, s.t 1968. aasta väljaannet, mis trükiti Rootsis, aga levis Eestis ulatuslikult, ning milles Vana Testament oli Rootsis elava Endel Kõpu tõlgitud, Uus Testament aga Harald Põllu tõlkes, mis ilmus enne II maailmasõda.

[19] Samas, lk 63.
[20] Samas, lk 90.
[21] Samas, lk 103.
[22] Mari-Liis Tammiste (koost), Uku Masing, Toomas Paul. Usalda ennast. Ilmamaa, 2015, lk 132.
[23] Samas.
[24] Lk 219.
[25] Lk 218.
[26] Lk 229.
[27] Lk 230.
[28] Lk 245.
[29] Lk 286.
[30] Lk 318.

Haljand Udami õpetaja Moskvas, Nõukogude Liidu juhtiv iranist Andrei Berthels on öelnud, et tõlke tõeliseks õnnestumiseks on vähe sellest, et tunda lähteteksti keelt ja tõlketeksti keelt; tuleb tunda veel ajastut ja keskkonda, milles lähtetekst sündis, ning selle keele kasutajate mõtteviisi ja kultuuri. Kõiki neid nõudmisi on ühe tõlkija puhul tihti raske täita; Uku Masingu puhul olid need aga täidetud.

OBSTSÖÖNSUSED VANA-KREEKA KOMÖÖDIAS JA SELLE TÕLGETES EESTI KEELDE

IVO VOLT

Vanakreeka kirjanduse obstsöönseim žanr on kindlasti nn vana Atika komöödia. Selle peamine esindaja on Aristophanes 11 säilinud komöödiaga, aga nii temalt endalt kui ka teistelt autoreilt on säilinud ka ohtralt katkendeid.[1] Vanale komöödiale on iseloomulik jämekoomika nii kostüümis (suured kunstfallosed peaaegu kõikidel meestegelastel, kõhu- ja istmikupolstrid) kui ka sõnalisel tasandil; viimase tähistamiseks kasutati antiikajal sõna aichrologia (inetu kõnelemine).[2] Üldiselt arvatakse, et komöödia puhul on obstsöönsuste kasutamise taust rituaalne, seostudes apotropailise sõimu ja solvanguga.[3] Rituaalne seos teeb vanast komöödiast ka autorile suhteliselt turvalise žanri, kus licentia poetica oli laiaulatuslik ning laval oli võimalik ohutult esitada solvanguid näiteks poliitikute pihta, kelle haavamine tavaelus oleks kindlasti lõppenud halvasti. Komöödiat etendati omamoodi „turvatsoonis", komöödia sai funktsioneerida poliitilise kriitika erivormina ning toonase demokraatliku sõnavabaduse väljendusena: see vabadus ei olnud küll päris piiramatu, ent märkimisväärselt avar.[4]

---

[1] Uusim väljaanne: Poetae Comici Graeci. Toim R. Kassel, C. Austin. Berliin, 1983 jj (tavapärane lühend K–A või PCG); varasem standardväljaanne: Comicorum Atticorum fragmenta. Toim T. Kock. Leipzig, 1880.

[2] Vana komöödia obstsöönse keelekasutuse kohta on põhjapanev uurimus J. Henderson, The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy. Yale University Press, 1975 (2nd ed. Oxford University Press, 1991).

[3] Mööndusteks kohta selles osas vt nt R. M. Rosen, „Aischrology in Old Comedy and the Question of „Ritual Obscenity"", rmt: Ancient Obscenities: Their Nature and Use in the Ancient Greek and Roman Worlds. Toim D. Dutsch, A. Suter. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2015, lk 71–90.

[4] Eesti keeles vt ülevaadet: P. Wilson, „Õuduse ja naeru vägi: suur draamaajastu", rmt: Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas. Toim O. Taplin. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019, lk 110.

Lisaks vanale komöödiale leiame vanakreeka kirjanduses obstsöönsusi mõnevõrra ka jambis, miimis ja epigrammis, väljaspool neid žanreid veel mõnel üksikul autoril ning pealdistes. Tänu papüüruseleidudele on meil peaaegu täielikul kujul olemas ka nn uue komöödia kuulsaima autori Menandrose „Pahurdaja“ ning katkendeid tema ja teiste uue komöödia autorite teostest, aga uues komöödias obstsöönsusi sellisel kujul enam ei esine (mõne üksiku erandiga fragmentides).

Käesolev artikkel ei ole koht komöödia obstsöönsuste päritolu ning žanri laiema ühiskondliku konteksti lahkamiseks, kuid olgu siiski juhitud tähelepanu probleemile, millega paljud uurijad kokku puutuvad: vanas komöödias on huumor ja obstsöönsused omavahel seotud viisil, mida teistes kirjandusžanrites ei kohta, ning obstsöönsused näivad olevat žanri lahutamatu osa.[5] Vana komöödia obstsöönsustest küllastatus torkab kogu ülejäänud kreeka kirjanduse taustal teravalt silma: esindatud on kõikvõimalikud kasutusviisid, kõige jämedamatest ja labasematest kõnekeele sõnadest kuni peente, metafoorsete, vihjeliste ja läbimõeldud struktuuriga lõikudeni.

Eelkõige kõige jämedamate obstsöönsuste kasutamine on tekitanud teatud ebamugavusi hilisematele kreeka autoritele, ent on olnud veelgi probleemsem moodsatesse keeltesse tõlkijate jaoks. Nii näiteks on algselt 1924. aastal „Loeb Classical Library“ sarjas ilmunud Aristophanese „Lysistrate“ puhul lisatud märkus: „In this play Mr. Rogers [tõlkija Benjamin Bickley Rogers] prints text and translation not side by side but separately, the translation *for obvious reasons* being in many places only a paraphrase“ (minu esiletõst). Sama teksti 1946. aasta trükis on originaal ja tõlge küll paralleelselt, ent paljud kohad on esitatud parafraasina, osa teksti seejuures täielikumalt ladina keeles. (Võrdluseks võib tuua, et sama sarja umbes samal ajal ilmunud Martialise epigrammide väljaandes on ladinakeelne tekst ja tõlge esitatud küll paralleelselt, ent obstsöönse sisuga epigrammide puhul ei ole tõlge antud mitte inglise, vaid itaalia keeles.) 1990. aastate lõpus samas sarjas ilmunud Jeffrey Hendersoni uues kolmeköitelises väljaandes on keelekasutus moodne ja teksti tsenseeritud ei ole, ent lisatud on hoiatus, et Aristophanese keelekasutus ja kirjeldatud tegevused „võivad mõnd lugejat rabada kui šokeerivalt jämedad, seksistlikud, homofoobsed, ksenofoobsed vms“.

Sellel taustal otsustasin vaadelda põhiliste obstsöönsuste vahendamise seisukohalt Aristophanese tõlkeid eesti keelde (kõrvale jäävad peaaegu kõik metafoorsed obstsöönsused). Eesti keeles on ilmunud kolme Aristophanese komöödia terviktõlked: 1964. a „Kreeka kirjanduse antoloogias“ Uku Masingu tõlkes „Ratsanikud“ ja „Pilved“ ning 2006. a „Vanakreeka kirjanduse antoloogias“

[5] Vt ka S. Halliwell, Greek Laughter: A Study of Cultural Psychology from Homer to Early Christianity. Cambridge University Press, 2008, lk 215–263 (peatükk „Aischrology, shame and Old Comedy“).

Anne Lille tõlkes „Lysistrate“. Lisaks on 1964. a antoloogias ilmunud katkend komöödiast „Plutos“ (read 487–618) Ain Kaalepi ja Ülo Torpatsi tõlkes ning ajakirjas Akadeemia (2006, kd 12, lk 2686–2706) katkendid „Lindudest“ Mari Murdvee tõlkes (read 1–450, 723–736 ja 753–756).[6]

Nagu enamikus keeltes, on ka vanakreeka ja ladina keeles obstsöönsuste väljendamiseks palju võimalusi, millest mõned on otsesed, mõned metafoorsed. Rääkides põhilistest obstsöönsustest, mõtleme ka tänapäeval kõige otsesemaid sõnu, mis seostuvad suguorganitega ning mitmesuguste seksuaalsete ja ekskretoorsete toimingutega. Sellistel sõnadel ei ole üldjuhul teist, algset tähendust, mis pehmendaks nende mõju, või on selline tähendus praktilises keelekasutuses unustatud, näiteks metafoorne algtähendus on aja jooksul täielikult kadunud. Põhilisi obstsöönsusi ei kasutata n-ö viisakas kõnes ega ka suuremas osas kirjanduž žanreis, küll aga esinevad nad teatud žanreis ning ka mittekirjanduslikes tekstides, seega ilmselt ka intiimsfääris ja kõnekeeles.

Ladina keele puhul on põhilised obstsöönsused kirjanduses levinud epigrammis (Catullus, eriti Martialis, nn *carmina Priapea* ehk Priapuse laulud), harva mujal (nt satiiris, eriti Horatiuse „Satiiride“ I raamatus). Poolkirjanduslikest žanritest leidub neid farsis ja miimis, mittekirjanduslikest tekstidest on neid leitud eelkõige Pompei grafitis. „Tõlkija hääle“ käesolevas numbris kirjutab Ülo Siirak obstsöönsuste kategoriseerimisest ladina keeles ning nende tõlkimisest Catulluse näitel.[7] Aastaid tagasi ilmus minu enda õpipoisitöö, lühike käsitlus ladina obstsöönsustest ja nende tõlkimisest fookusega Rooma epigrammatikul Martialisel.[8]

Vanakreeka keeles on palju väljendeid seksuaalvahekorra tähistamiseks. 2. sajandil pKr elanud Egiptusest pärit kreeka õpetlane Iulios Polydeukes (paremini tuntud ladinapärase nimega Julius Pollux) esitab oma „Onomastikonis“ (5.92–93) nimekirja, kus on vastavad verbid nii loomade kui ka inimeste kohta, inimeste puhul seejuures nii „viisakad“ (nagu ὁμιλῆσαι, μιχθῆναι, διαλεχθῆναι, ἐντυχεῖν, πλησιάσαι, κοινωνῆσαι, συναναπαύσασθαι, εἰς ταὐτὸν ἐλθεῖν, συγκατακλιθῆναι, συγκατακοιμηθῆναι, συγγενέσθαι, σποδεῖν, ὀπύειν, ἀφροδισιάζειν, συμπλέκεσθαι) kui ka kõnekeelsed, mida kasutavat oma naljades komöödiaautorid: ληκεῖν, δρυμάττειν, φλᾶν, σκορδοῦν, στενάσαι, σπλεκοῦν. Kummatigi võib viimasena mainituist vaid üht sõna pidada nn põhiliste obstsöönsuste hulka kuuluvaks ning kõik „madalama“ kategooria sõnad jää-

[6] Aristophanese teistest komöödiatest on ilmunud lühemad katkendid (kokku 55 rida) Oliver Taplini koostatud raamatus „Kirjandus Kreeka ja Rooma maailmas“ (2019, tlk Janika Päll); ajakirjas Vikerkaar (2017, nr 9) on ilmunud komöödiakirjanik Platoni „Phaoni“ katkendid (tlk I. Volt).
[7] Ü. Siirak, „Obstsöönsuste tõlkimine kolme August Sanga Catulluse tõlke näitel“. Tõlkija hääl, 2020, nr 8, lk 91–101.
[8] I. Volt, „Obstsöönne Martialis.“ Vikerkaar, 1996, nr 8–9, lk 177–183.

vad nimekirjas mainimata. Nagu on esile toodud,[9] kipuvad ka vanakreeka keele sõnaraamatud põhiliste obstsöönsuste koha pealt jätma kasutaja omapäi, mainides vaid väikest osa nende esinemisjuhtudest ning esitades tähendusi üsna pealiskaudselt ja ümberütlevalt.

Järgnevalt annan ülevaate vanakreeka keele põhilistest obstsöönsustest ja nende vahendamisest olemasolevates eesti komöödiatõlgetes. Kuna aluseks on võetud vaid ilmunud tõlked, jäävad vaatluse alt välja mõned obstsöönsused, mida tõlgitud tekstides ei ole kasutatud (nt anaalset seksuaaltegevust tähistav πυγίζειν, mis üllataval kombel on komöödiatekstides haruldane).

Põhiline heteroseksuaalset (aga mõnel juhul ka homoseksuaalset) vahekorda kirjeldav vanakreeka verb, n-ö *vox propria*, on **βινεῖν**, *binein* (ladina vaste: *futuere*), mille etümoloogia ei ole teada. Sõna leidub kirjandusžanreist peamiselt komöödias, ent see oli antiikajal laialt tuntud,[10] seejuures esineb seda väga palju pealdistes (ka βεν-tüvelisena). Sõnastikes on mõnikord täiendatud, et tegemist on vägivaldse või abieluvälise vahekorraga, ent allikad sellist kitsendust ei kinnita.

Sageli kasutatakse samas tähenduses ka tavakeeles sagedast verbi κινεῖν, *kinein*, mille põhitähendus on 'liigutama'. Miks selline tavaline sõna on saanud seksuaalse tähenduse ning sobivas kontekstis funktsioneerib kvaasiobstsöönsusena, ei ole päris selge,[11] ent üks põhjusi võib olla kõlaline ja morfoloogiline sarnasus (vaid ühetäheline erinevus kogu paradigmas) ning „liigutamise" selgelt mõistetav mitmetähenduslikkus, mis kokkuvõttes annab autorile palju avaramad võimalused nalja konstrueerimiseks. Ühtlasi on selline kahe vormilt sarnase verbi kasutus põhjustanud tekstoloogilisi probleeme, sest käsikirjades on mõnikord valida kahe variandi vahel.[12]

„Ratsanikud" on *aischrologia* musternäide ning metsiku sõimu ja roppuste poolest teistest komöödiatest tunduvalt intensiivsem ja agressiivsem, seda eelkõige homoseksuaalse ja skatoloogilise huumori osas, rünnates niiviisi poliitik Kleonit, keda Aristophanes jälestas. Verbist *binein* esineb siin frekventatiivne passiivne vorm (v. 1242): Paflagoon küsib siin Vorstikaupmehelt, mis ametit too noorukina pidama hakkas. Vastus kõlab'Ἠλλαντοπώλουν καί τι καὶ βινεσκόμην – Uku Masingu tõlkes „Ma vorste müüsin ning ka ennast meestele" (sõna-sõnalt 'ma vorste müüsin, lasin end ka keppida'). Samuti

[9] Vt D. Bain, „Six Greek verbs of sexual congress (βινῶ, κινῶ, πυγίζω, ληκῶ, οἴφω, λαικάζω)". Classical Quarterly, 1991, kd 41, nr 1, lk 51–77.

[10] Ka Cicero sai sel teemal sõna võtta, kui ta ühes kirjas (*Ad fam*. 9.22.3) kurdab, et „kui me ütleme *terni* [kolmekaupa], pole midagi laiduväärset, kui aga *bini* [kahekaupa], on see ropp? „Kreeklastele küll," ütled sa. Sõnas endas pole seega midagi, sest ka mina oskan kreeka keelt ja ütlen sulle ikka *bini*, aga sina teed näo, nagu ma ütleksin seda kreeka, mitte ladina keeles."

[11] Vt pikemalt D. Bain, „Six Greek verbs of sexual congress", lk 63–67.

[12] Sealsamas, lk 63, 65.

kasutatakse sellest verbist desideratiivset ehk soovi väljendavat vormi βινητιᾶν, nt komöödiakirjanik Platoni katkendis (fr. 188.21): ἔξεστιν ὑμῖν διὰ κενῆς βινητιᾶν („siin ilmaaegu kepikorda ootate", tlk Ivo Volt), aga ka Aristophanese „Lysistrates" (v. 715): Βινητιῶμεν, ᾗ βράχιστον τοῦ λόγου („Kui ütlen otse, meeste järgi hullud me", tlk Anne Lill).

Eesti keelde tõlgitud komöödiatekstidest on just seksuaalsete obstsöönsuste poolest mõistetavatel põhjustel kõige rikkam viimasena tsiteeritu, Aristophanese komöödia „Lysistrate", mida tuntakse ka seksistreigi-komöödiana, ent see on tunduvalt naljatlevamas ja kergemas stiilis kui „Ratsanikud". Naispeategelase nimi ei ole siin küll obstsöönse kaastähendusega (Lysistrate on „sõjaväe laialisaatja"), ent ühe naistegelase, Myrrhine abikaasa nimi Kinesias seostub otseselt ülalpool mainitud verbiga *kinein*. 411. a eKr lavastatud komöödias on kestmas pikk sõda spartalaste ja ateenlaste vahel, mis peegeldab tegelikke olusid. Komöödia on sõjavastane, seda esindab abielunaiste seksistreik, ent samas kajastab see naiste ja meeste vahelise võimu probleemi (mõistagi meesautori vaatenurgast ja koomilises võtmes).

Anne Lille eestikeelses tõlkes on verbi *binein* vahendatud erinevalt. Juba tsiteeritud kohas on selle desideratiivset vormi tõlgitud ümberütlevalt kui „meeste järele hull olema". Sõnasõnalised vasted, vähemasti konkreetse verbi osas, leiame reas 954 (Οἴμοι τί πάθω; Τίνα βινήσω – „Oi, oi, mis piin! Kuidas keppida saan?") ja 966 (καὶ μὴ βινῶν τοὺς ὄρθρους – „ei saagi keppida kuskil"). Ka ridades 1178–80 on valitud otsene vaste:

> Ποίοισιν, ὦ τᾶν, ξυμμάχοις; Ἐστύκαμεν.
> Οὐ ταὐτὰ δόξει τοῖσι συμμάχοισι νῷν,
> βινεῖν, ἅπασιν;

> Mis liitlastega kokku? Hoopis naisega
> ja ikka enda naisi kepiks, liitlastel
> on nende jaod.

Ümberütlevalt on vahendatud dialoog ridades 933–934 (Ἀλλὰ σισύραν οὐκ ἔχεις. / – Μὰ Δί' οὐδὲ δέομαί γ', ἀλλὰ βινεῖν βούλομαι. – „Ja kus on tekk? – Oo, Zeus, mu peale sind on tarvis, milleks tekk?"; otsetõlkes: „Zeusi nimel, pole vaja, ma tahan hoopis keppida"). Sellise tõlkestrateegiaga on teksti sisse toodud tabav sõnaline nali, mida originaalis ei leidu. Reas 1092 on verbi objekt meessoost (οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐ Κλεισθένη βινήσομεν – „siis kepi Kleisthenese persse torkame") ning tõlkes on lihtsat väljendit („hakkame Kleisthenest keppima") ühelt poolt pisut pehmendatud, ent teisalt on lisatud originaalis puuduv „persse" ning säilitatud kõlaline vihje „kepi" abil.

Juhtub ka, et originaalis põhilist obstsöönsust väljendavat verbi ei esinegi, ent tõlge on kraadi võrra kangem, nii on reas 796 (Βούλομαί σε, γραῦ, κύσαι) tõlkes „Mutt, ma annan keppi sul", mis otsesõnu oleks „Tahan, eit, sind musitada".

Ülalpool mainitud kvaasiobstsöönse verbi **κινεῖν**, *kinein* (ja desideratiivse paralleelvormi κινητιᾶν, *kinetian*) vahendamisel on tõlkijal mõneti rohkem vabadust, sest alati saab argumenteerida metafoorsema keelekasutuse poolt. „Ratsanikes" (v. 364) ütleb Vorstikaupmees: Ἐγὼ δὲ κινήσω γέ σου τὸν πρωκτὸν ἀντὶ φύσκης – sõna-sõnalt „Mina aga liigutan su perset soole asemel", Masingul „Kuid perset sul ma jõlgutan pea vorstisoole kombel". (Ka selles kohas esineb mõnedes käsikirjades vorm βινήσω, ent osa filolooge peab siin sisuliselt sobivamaks hoopis sõna βυνήσω 'topin täis', mis hilisemas kreeka keeles hääldus täpselt samamoodi kui βινήσω ning sobiks siin hästi kokku vorstitoppimise teemaga.) Hiljem samas komöödias hoopleb Paflagoon Vorstikaupmehe ees (v. 876 j): ὅστις / ἔπαυσα τοὺς κινουμένους – Masingul „Kas ma hoorust ei kaotanud", mille peale Vorstikaupmees irooniliselt vastab:

> Οὔκουν σε δῆτα ταῦτα δεινόν ἐστι πρωκτοτηρεῖν
> παῦσαί τε τοὺς κινουμένους; Κοὐκ ἔσθ' ὅπως ἐκείνους
> οὐχὶ φθονῶν ἔπαυσας, ἵνα μὴ ῥήτορες γένοιντο.
>
> On totter ikka tõesti vist, et pead sa persevalvet
> ja hoorust hoopled kaotanud! Ei lillasid sa põlgaks
> muu tõttu küll, kui kartes, et neist reetorid ka saavad.

Passiivne vorm κινούμενοι on Masingul Paflagooni repliigis jäänud täpsustamata („hoorus"), ent Vorstikaupmehe vastuses lisandub sellele selgitav „lillasid".

Sarnaselt tõlgib Masing ka „Pilvedes" (v. 1102), kus esineb samuti passiivne vorm κινούμενοι, mis viitab tagasi mõni rida eespool leiduvale sõnale εὐρύπρωκτος, *euryprōktos* 'laia persega' (kasutatuna passiivsete homoseksuaalide kohta); siin on tõlkes vastavalt „hoorakamp" ja „lillad":

> – πολὺ πλείονας, νὴ τοὺς θεούς,
> τοὺς εὐρυπρώκτους. τουτονὶ
> γοῦν οἶδ' ἐγὼ κἀκεινονὶ
> καὶ τὸν κομήτην τουτονί.
> – τί δῆτ' ἐρεῖς;
> – ἡττήμεθ'. ὦ κινούμενοι,
>
> – „Oh tapku taevas, lillasid
> on palju rohkem! Näe, ma tean,
> siin üht ja tuttav on ka too
> ja seegi keigar tolkapea!"
> – „Mis öelda nüüd?"
> – „Oh hoorakamp, ma kaotasin!"

Pisut hiljem samas komöödias (v. 1371) leiame taas täiesti selge seksuaalakti tähenduse: ὡς ἐκίνει / ἀδελφός [---] τὴν ὁμομητρίαν ἀδελφήν – Masingul „kuis vend [---] täisõega tempu teind." Keerulisem juhtum on „Lysistrates" (v. 1166), kus tegemist on läbirääkimistega spartalaste ja ateenlaste vahel ning kogu ümb-

ritsev kontekst on laetud metafooridest, mis ühelt poolt käivad naise keha, teisalt aga maakohtade ja sadamate kohta, seetõttu on ka originaali küsimus Κᾷτα τίνα κινήσομεν; tõlkes lahendatud kui „Ja kus me randume?". Situatsioon otse nõuab siin originaalis kahetähenduslikku sõna.

Verbi **λαικάζειν**, *laikazein* tõlgendavad hilisantiigi ja Bütsantsi allikad tegusõna βινεῖν, binein sünonüümina, ent nagu hilisemad uurimused on näidanud, on tegemist selgelt oraalset seksi tähistava sõnaga (lad *fellare*).[13] Aristophanesel esineb see verb kahel korral, sh „Ratsanikes" (v. 167), kus Masingu vaste viitab küll mingile seksuaalsele tegevusele, ent jätab selle sisu täpsustamata:

> βουλὴν πατήσεις καὶ στρατηγοὺς κλαστάσεις,
> δήσεις, φυλάξεις, ἐν πρυτανείῳ λαικάσεις.

> strateege laasid, ning nõunikke sõtkutad,
> viid vangi, valvad, riigisööklas pordutad!

Põhiline, vulgaarne kreeka sõna meessuguorgani jaoks on **πέος**, *peos* (lad *mentula*). Aristophanese „Lysistrates" on see üsna sage sõna, esinedes viiel korral (see on ka sisuliselt oluline „tegelane" kogu komöödias, sest just sellest otsustavad naised ju loobuda): v. 124 Ἀφεκτέα τοίνυν ἐστὶν ἡμῖν τοῦ πέους – „Meil kõigil tarvis voodirõõmu-riistast loobuda"; v. 134–135 Τοῦτο μᾶλλον τοῦ πέους· / οὐδὲν γὰρ οἷον… – „kuid sellest asjast ma ei suuda loobuda / ja jätta…"; v. 415 νεανίαν καὶ πέος ἔχοντ' οὐ παιδικόν· – „kes noor on küll, kuid riista poolest täitsa mees"; v. 928 Ἀλλ' ἦ τὸ πέος τόδ' Ἡρακλῆς ξενίζεται; – „Kas riist mul peab siis ootama kui Herakles?" ning v. 1011–1012 Ἐγὼ δ' ἑτέρους ἐνθένδε τῇ βουλῇ φράσω / πρέσβεις ἑλέσθαι τὸ πέος ἐπιδείξας τοδί. – „Siis teiselt poolt ma nõuan meie võimudelt, / et otsustavad need, kel kepp on püsti veel."

„Ratsanikes" esineb see sõna ühel korral (v. 1010), kui ropu suuga Vorstikaupmees käratab Paflagoonile: Τὸ πέος οὑτοσὶ δάκοι. – „See siin hammustagu riista" (Masingul: „Las pistab persse endale!"). Üks kord kohtame sõna ka „Pilvedes" (v. 734), kus Sokrates tuleb Strepsiadeselt uurima, kas ta on midagi välja mõelnud ehk „kas tal on midagi" (Masingul „Ons miski käes?"), millele viimane vastab: οὐδέν γε πλὴν ἢ τὸ πέος ἐν τῇ δεξιᾷ – „ei midagi muud kui riist paremas käes" (Masingul: „Ei üldse muud – vaid asjariist jäi pihku mul").

Teine samatähenduslik ning samuti pigem vulgaarne sõna on **ψωλή**, *psōlē*, mis tähistab jäigastunud sugutit. Leiame selle „Lysistrates" (v. 979), kus vanameeste koor kirub kõrvalepuiklevat naist ja võrdleb teda heinatuustiga, mille tormituul peaks õhku tõstma, kaugele kandma ja siis uuesti kõrgelt maha kukkuda laskma: περὶ τὴν ψωλὴν περιβαίη – „ja jäägu ta mehe riista otsa siis kinni". „Lysistrates" on kasutatud ka samatüvelist verbi ἀποψωλεῖν (v. 1136):

[13] Vt eriti H. D. Jocelyn, „A Greek Indecency and its Students: *ΛΑΙΚΑΖΕΙΝ*." Proceedings of the Cambridge Philological Society, n.s. 30, 1980, lk 12–66.

Ἐγὼ δ' ἀπόλλυμαί γ' ἀπεψωλημένος – Lillel „Ma piinlen, hukkun, kannatan nii hirmsasti", ent täpsemalt „Ma ju hukkun, sest riist on nõnda kõva" vms. Teine samatüveline nimisõna ψωλός tähistab inimest, kelle riist on kõva. „Ratsanikes" (v. 964) ütleb Vorstikaupmees: ψωλὸν γενέσθαι δεῖ σε μέχρι τοῦ μυρρίνου, mis õigupoolest tähendab, et (oraaklit uskudes) „tuleb sul olla jäik kuni kubemekarvadeni". Masing on segase koha lahendanud teistsuguse hoiatusega: „till kukub küljest hoopis teda sul uskudes".

Teatud sõnad on küll sama otsekohesed kui põhilised obstsöönsused, ent on keeles omandanud pehmenenud, süütuma tähenduse. Üks selliseid on πόσθη, *posthē*, mis tähistab küll sugutit, ent pigem väikest ja/või lapse oma (vrd „noku"). „Pilvedes" (v. 1014) täiendab seda tähendust veel omadussõna „väike": πυγὴν μεγάλην, πόσθην μικράν – „lihaseis tagupool, pisiraasuke till".

Mõnikord viidatakse suguliikmele konkreetse nimisõnata, kasutades erektsiooni tähistavat verbi στύειν, *styein* 'kõvastama' (lad *erigere*; nimisõna sellest on στῦμα, *styma*, lad *erectio*), mida leidub kreeka tekstides ainult seoses peenisega. Seda kohtab „Lysistrates" mitmel korral. Esmalt näeme seda naiste seksist loobumise vandes (v. 214, kordusena 215): perfekti partitsiip ἐστυκώς on tõlgitud kui „täkku täis"; reas 598 ἔτι στῦσαι δυνατὸς on vasteks „ju ikkagi täkku täis" (otsetõlkes „veel võimeline kikki minema"). Seejärel kurdab Myrrhine abikaasa Kinesias oma raske olukorra üle pärast seda, kui naine on otsustanud seksistreigiga liituda: „mul paistab, lausa kõik on läind ja söömine / ei paku mingit rõõmu, riist kui püsti on" (v. 869: Ἔστυκα γάρ). Pisut hiljem kujutatakse ateenlaste ja Sparta saadiku kohtumist ning esimesed on kahtlustavad, sest Sparta saadiku riiete alt pungub midagi. Kinesias prahvatab (v. 989): Ἀλλ' ἔστυκας, ὦ μιαρώτατε – „Va kõlvatul on püsti kepp." (Sparta saadik ajab tagasi, et see on hoopis spartalaste teatepulk.) Ülalpool verbi *binein* puhul mainitud reas 1178 on kreeka keeles ἐστύκαμεν 'meil on kõva', mis on eesti keeles jäänud tõlkimata.

Naissuguorgani tähistamiseks on põhiline obstsöönne sõna **κύσθος**, *kysthos* (lad *cunnus*). Tõlgitud tekstides esineb see ühel korral „Lysistrates", v. 1158: Ἐγὼ δὲ κύσθον γ' οὐδέπω καλλίονα – Anne Lillel siiski ümberütlevalt „Nii kauneid puusi alles annab otsida!". Värsis 1001 on kasutusel segase tähendusega haruldane, ent selgelt vulgaarne väljend ἀπὸ τῶν ὑσσάκων, mille vasteks on osavalt valitud kõnekeelne „tissi-tussi". Reas 824 esineb ka *hapax legomenon* σάκανδρος, mis 10. sajandi entsüklopeedia „Suda" väitel tähendab naissuguorganit ning mille vaste Lille tõlkes on „jalgevahe".

Põhilistest obstsöönsustest peab veel nimetama sõna **πρωκτός**, *prōktos* (lad *culus*), mille tõlkimisel „perseks" ei ole eesti tõlkijatel probleeme olnud. See on mitmel puhul esinenud juba ka ülalpool tsiteeritud katkendeis seoses teiste obstsöönsustega, sealhulgas „Ratsanikes" (v. 878) koomilise verbi πρωκτοτηρεῖν

koosseisus, mis Masingul on tõlgitud „persevalve pidamiseks“. Samas komöödias esineb ka räme ähvarduste tiraad, mis lõpeb nii (v. 381): (σκεψόμεσθ’ εὖ κἀνδρικῶς κεχηνότος) τὸν πρωκτὸν, εἰ χαλαζᾷ – Masingul „siis kaeme järgi hoolega, et kas tal ehk on äkki paeluss perses“ (originaalis räägitakse paelussi asemel küll köbrukestest vms, otsetõlkes „kas tal perses sajab rahet“). Sõna πρωκτός esineb „Ratsanikes“ ka v. 78 (siin tõlgitud kui „persmik“) ja v. 721. „Pilvede“ v. 164 ja 165 räägitakse sääskede tagumikust ning v. 714 kurdab Strepsiades pseudotraagilises toonis, kuidas korintlased (s.o lutikad, κόρεις, sest need on kõlalt sarnased sõnad) „kõik persest läbi mul poevad“ (τὸν πρωκτὸν διορύττουσιν); v. 193 on see tõlgitud „perseauguks“.

„Lysistrates“ (v. 1148) poetab murrakus kõnelev spartalane tõsise lepitusjutu vahele ἀλλ’ ὁ πρωκτὸς ἄφατον ὡς καλός – „A illos perse om täl küll.“ Naise kohta on see sõna haruldane, esinedes Aristophanesel vaid kolm korda ning alati spetsiifilises kontekstis: siin spartalase, s.o võõra suu läbi.

Teine sarnase, ent tunduvalt leebema tähendusega sõna (pigem „tagumik“) on πυγή, *pygē*, mis esineb ka teistes kirjanduszanrites ning ka naiste puhul. „Ratsanikes“ (v. 1368) leidub sellest ka deminutiivne vorm: Πολλοῖς γ’ ὑπολίσποις πυγιδίοισιν ἐχαρίσω. – „Nii mõndki vaevatundnud perset rõõmustad!“ Masing on ka siin kasutanud harjunud vastet, mis on kindlasti kõnekeelsem, labasem, aga puhuti ilmselt ka meetriliselt mugavam.

Skatoloogilisest sõnavarast, mille seos põhiliste obstsöönsustega on mõnevõrra hägus, tuleb nimetada verbi χέζειν, *hezein* ’sittuma’, nimisõna σκῶρ, *skōr* ’sitt’ (ka ’sõnnik’; selle sõna genitiivi vormist σκατός, *skatos* on tuletatud ka lause alguses olev võõrsõna; tavakeelsem ning teisteski žanreis kasutatav sõna on κόπρος, *kopros*) ning verbe βδεῖν, *bdein* ja πέρδεσθαι, *perdesthai* ’peeretama’ ja viimasega samatüvelist nimisõna πορδή, *pordē* ’peer’. Ka nende sõnade kasutus piirdub suuresti vana komöödiaga ning selle sees „madalate“ tüüpidega. Allpool on esitatud vaid väike valik näiteid. Skatoloogiline huumor on enamasti lihtne ja üheselt mõistetav, erinevalt seksuaalsete tegevustega seotud naljadest. Sellal kui seks on inimeste elus sageli keeruline ja nüansseeritud nähtus, on raske leida midagi vähem komplitseeritut kui roojamine.[14] „Sita- ja peerunaljad“ mõjuvad komöödialaval otsekohe ja pingutuseta ning samas puudub neis agressiivne pool; kõige hullem, mis saab juhtuda, on see, et keegi laseb end täis. Sageli lõpetavad nad pikema monoloogi või dialoogi, kutsudes vähese loomingulise vaevaga esile publiku tahtmatu naeru. „Ratsanikes“ juhtub niiviisi näiteks v. 70, kus esimese orja esitatud komöödia taustatutvustuse lõpetab kurtmine Paflagooni üle, kes nõuab orjadelt pistist, mida nood peavad andma, „muidu taat taob makku meid / niimoodi, et meil kaheksa korda lendab pask (ὀκταπλάσιον χέζομεν)“. Komöödias tundub olevat olnud tuntud võrdlus, et

[14] Vt ka J. Henderson, The Maculate Muse, lk 188 jj.

hädakannataja on varmas kiiruga ka võõraid jalanõusid kasutama, et kiiremini oma murele lahendus leida, nt „Ratsanikud“ v. 888–889: „Noh, otsekui mees joomapeol sees pressi tundes (χεσείῃ, sõna-sõnalt „kui tahab sitale“), välja / võib minna teise kingades...“

Sageli on skatoloogilise huumori kasutamine seotud hirmuga, nt sõttamineku ees, „Ratsanikud“ v.1057: ἀλλ’ οὐκ ἂν μαχέσαιτο· χέσαιτο γάρ, εἰ μαχέσαιτο – Masingul originaali lõpukordust osavalt alliteratsiooniga jäljendades „sõtta ta minna ei julge ja teeks vaid julke, kui julgeks“. „Pilvedes“ kasutab verbi korduvalt Strepsiades, nt v. 295 kõuekartuse puhul (κεἰ θέμις ἐστίν, νυνί γ’ ἤδη, κεἰ μὴ θέμις ἐστί, χεσείω – „Kas sallima peaks või keelama siis seda sündsus, ma ikkagi situn!“). Ka raskuse kandmine võib kutsuda esile ägamise „oh, sitt tuleb püksi“ („Ratsanikud“ v. 998: Οἴμ’ ὡς χεσείω – Masingul seekord leebemalt „Selg looka läeb!“).

Skatoloogilise huumori näitena olgu toodud veel kolm Strepsiadese rida „Pilvedest“ (v. 389–391), mille jätan kommenteerimata:

> χὥσπερ βροντὴ τὸ ζωμίδιον παταγεῖ καὶ δεινὰ κέκραγεν,
> ἀτρέμας πρῶτον, παππὰξ παππάξ, κἄπειτ’ ἐπάγει παπαπαππάξ·
> χὥταν χέζω, κομιδῇ βροντᾷ, παπαπαππάξ, ὥσπερ ἐκεῖναι.
>
> See leemeke just nagu mürtsutav kõu sees jubedalt raksuma pistab,
> alul tasaselt teeb põraporr, põraporr, siis vungiga põrradiporrporr;
> kui pask tuleb, siis juba otsegu pilv üha põrradipõrrdi ta mürtsub.

Lõpetuseks vaatlen veel üht obstsöönset sõna, nimelt verbi **δέφειν** ’hõõruma’, mis esineb enamasti mediaalses vormis ja tähendusega ’masturbeerima’ v ’pihku peksma’. „Ratsanike“ proloogis, kus areneb sõnamänguline vestlus kahe orja vahel, on tõlkijal olnud lahendada korraga mitu küsimust: kuidas edasi anda sõnamäng ning kuidas edasi anda obstsöönne verb. Sõnamängust arusaamiseks tuleb esitada proloogist pikem lõik (v. 21–29); tegevuse taustaks on orjade soov pääseda viletsa peremehe eest (A tähistab esimest orja, B teist).

{B} Λέγε δὴ μο – λω – μεν ξυνεχὲς ὡδὶ ξυλλαβών.
{A} Καὶ δὴ λέγω· <Μολωμεν>.
{B} Ἐξόπισθέ νυν
αὐ – το φάθι τοῦ μολωμεν.
{A} Αὐτο.
{B} Πάνυ καλῶς.
Ὥσπερ δεφόμενός νυν ἀτρέμα πρῶτον λέγε
τὸ <μολωμεν>, εἶτα δ’ <αὐτο>, κᾆτ’ ἐπάγων πυκνόν.
{A} Μολωμεν αὐτο μολωμεν αὐτομολῶμεν.
{B} Ἦν,
οὐχ ἡδύ;
{A} Νὴ Δία· πλήν γε περὶ τῷ δέρματι
δέδοικα τουτονὶ τὸν οἰωνόν.

{B} Τί δαί;
{A} Ὅτιὴ τὸ δέρμα δεφομένων ἀπέρχεται.

{B} Noh, ütle siis „suu pist ma“ silbid ropsu koos.
{A} „Suupist ma“ ütlen siis.
{B} Ja selle peale nüüd
„joo okk“ sa lausu mulle.
{A} Jook!
{B} Just nõnda jah!
Nüüd targu, justkui kannikasse lõigates,
„suupist ma“ ütle, „jook“, ja siis kõik kähku koos!
{A} Suupist ma jook suupistma, jooksu pistma.
{B} Näe,
eks meeldi see?
{A} Jah, Zeusi eest, kuid hirmu teeb
mul mõelda, et mu nahka mainid.
{B} Kus ja kuis?
{A} Sest hästi kannikate nahka lõikab nuut.

Sõnamäng on Uku Masingul edasi antud väga osavalt ning tõlkes lisanduvad fraasid „jook“ ja „suupist“, enne kui tuleb kokku soovitus „jooksu pistma“, lisavad tegelikult täiendava sõnamängukihi, mida originaalis ei leidu (kreeka αὐτομολεῖν tähendab ’deserteerima’, ’ära jooksma’, ent selle osised on lihtsalt αὐτός ’ise’ ning aoristitüvi μολ- verbist βλώσκειν ’minema, tulema’). Keerulisemad on lood lõigu teise naljaga. Originaalis soovitab teine ori esimesel neid sõnu öelda justkui pihku pekstes (ὥσπερ δεφόμενος), tehes seda esmalt aeglaselt, seejärel aga kiiremini (lavaversioonis kaasnes sellega arvatavalt ka vastav liigutus). Tõlkes on sellest saanud „justkui kannikasse lõigates“. Lõigu puänt saabub reas 29, kus tõlkes on taas sisse toodud kannikad, et luua seos varasema mainimisega (s.o kannikate mainimine = naha peale saamine). Originaalis on tõesti mainitud nahka (δέρμα), ent orja hirm on, et masturbeerimine teeb kahju tema eesnahale.

*

Kreeka vana komöödia vahendamisel uutesse keeltesse on obstsöönsused aegade jooksul olnud problemaatilised. Kuna vanakreeka komöödiate tõlketraditsioon eesti keelde on üpris noor, siis meie tõlkeloos näiteks inglise tõlgetega võrreldavat obstsöönsuste tsenseerimist ei kohta. Nagu võis eeldada, on Anne Lille 2006. aastal ilmunud tõlge vabameelse tõlkekeelega, väljendades osa obstsöönsusi ka eesti keeles otsese vastega (eelkõige „keppima“, mida teistes tõlgetes ei leidu). Meessuguorgani puhul on siiski valitud vasteks neutraalsem ja tavakeelsem „riist“ (või siis „kepp“ vms), mis on osutunud aktsepteeritavaks kompromisslahenduseks ka vastava ladinakeelse sõna *mentula* vahendamisel Rooma kirjanduse tõlgetes. Naissuguorgani puhul on otsese vaste kasutamise

barjäär nähtavasti veelgi kõrgem, ent esinemiskohtade vähesus ei luba siin suuri üldistusi teha. Uku Masingu Aristophanese-tõlgete puhul tuleb siiski imestada, mis moel need 1964. aastal tsensuurist läbi läksid, sest eriti „Ratsanikud" on tulvil rämedaid nalju ja sõnakasutust, mis ei ole sugugi alati metafooride tihnikusse peitunud.

Arvatavasti jätkavad tulevased vana komöödia eesti keelde tõlkijad vabameelsemat tõlketraditsiooni, ent seniste tõlkemeistrite loomingut lähemalt analüüsides ning originaaliga võrreldes jõuavad nad peagi arusaamisele, et komöödia tõlkimisel ei ole roppused *per se* sugugi suurim takistus. See, mis vana komöödia tõlkimise nii keeruliseks teeb, on ilmselgete ja ka varjatud naljade vahendamine nii, et eesti lugejani jõuaks kohale erineva tasandi huumor: nii rämedad kepp-persse-tüüpi sajatused kui peened sõnamängud, ilma et peaks liiga sageli pöörduma selgitavate märkuste poole. Loodan, et kui sellised lugemistõlked on olemas, tekib ka huvilisi, kelle innustusel sünnib mõnest komöödiast lavatõlgegi.

AAFRIKA JA MAAILMA-KIRJANDUSE VIHJETE NOPPEMÄNG MABANCKOU MOODI

ULLA KIHVA

Kongo Vabariigist pärit kirjaniku Alain Mabanckou (1966) romaani „Katkine Klaas“ samanimeline peategelane, endine õpetaja, kõneles oma koolijütsidele nõnda: „…keele puhul pole tähtsad mitte reeglid, vaid erandid, ma ütlesin, et kui nad on meie ilmastikutundliku keele kõikidest eranditest aru saanud ja need meelde jätnud, siis tulevad reeglid nagu lupsti, reeglid kerkivad nagu iseenesest pinnale, ja et ühel päeval võivad nad reeglitele ja lauseehitusele isegi vilistada, kui nad on kord suureks kasvanud ja mõistnud, et keel pole mitte kui tasahilju voolav jõgi, vaid hoopis jõgi, mida saab tagurpidi voolama panna…“[1]

Tundub, et selle põhimõtte on Katkine Klaas üle võtnud ei kelleltki muult kui oma loojalt endalt. Pole kahtlustki, Alain Mabanckou – kirjanik ning kirjandusõppejõud, kes on lugenud USA tudengitele prantsuskeelsete kirjanduste aineid alates 2002. aastast ning valitud 2015.–2016. aastal esimese kirjanikuna kunstiloome kateedri lektoriks väärikas Collège de France’is – on keeles ja kirjanduses kodus nagu kala vees: sulpsab-vulpsab, kuis hing ihkab, ja kui isu tuleb, paneb ka kirjandusjõed omatahtsi voolama.

Näiteks torkab juba raamatut lehitsedes silma täielik punktivabadus ning lause alguse suurtähtede puudumine, teksti liigendavad komad. Sellega annab Mabanckou edasi Tuulest Viidud Krediidi nime kandva baari joodikust krooniku Katkise Klaasi kaootilist jutuvoolu ja kõnekeelt, mille sisse lipsab kohati ka kõrgem, kantseliitlikum või poeetilisem register.

Lisaks keelelistele vimkadele lustib Alain Mabanckou aga sama suure mõnuga maailmakirjanduse voogudes – just „Katkist Klaasi“ võib näha autori armastus- ja austusavaldusena kirjandusele ja teistele (kunstilistele) inspiratsiooni-

[1] Alain Mabanckou, Katkine Klaas. Tlk Ulla Kihva. Kultuurileht, 2019, Loomingu Raamatukogu nr 13–15, lk 103–104.

allikatele. Mabanckou on romaani pikkinud mitusada viidet kirjandusteostele, sealhulgas piiblile ja koomiksitele. Ent ka lauludele, filmidele, ajakirjadele, ajaloolistele sündmustele, isikutele või tsitaatidele. Enamik neist on seejuures märkamatult teksti põimunud. On tunda, millise mängleva kergusega see autoril tulnud on, ja samasugust äratundmisrõõmu kogevad ka kirjandussõpradest lugejad, kes iga paari lehekülje või suisa rea tagant mõne tuttava maiuspala üles nopivad.

Alain Mabanckou on sündinud Kongos, elanud ja õppinud pikalt Prantsusmaal ning seadnud end nüüdseks sisse Ameerika Ühendriikides. Kirjanikku mõjutanud erinevad kultuuritaustad ja kirjandusmaailmad kohtuvad „Katkise Klaasi" lehekülgedel. Rikkaliku vihjemängu eestindamine nõudis aga nuputamist ja kohati tõlkeliselt julgeid otsuseid, sest suur osa Mabanckou viidatud teostest ei ole eesti keeles ilmunud. Prantsuse ja ülejäänud maailmakirjanduse puhul läks veidi libedamalt, kuna sealt on rohkem tõlgitud, ent Aafrika kirjandust, sedagi peaasjalikult ingliskeelsetelt autoritelt, on eestindatud kokku vaid kolmekümne teose ringis. Mabanckoul on seevastu osutusi ainuüksi Aafrika ja Kariibi kirjandustele – enamasti just prantsuskeelsetele – ligemale sada. Ideaalne variant ehk Mabanckou originaal identselt ja ilma niheteta edasi anda polnud paraku võimalik. Tuli leida teine lahendus, et intertekstuaalne mäng, teose üks suuremaid võlusid, eesti keeles säilitada.

Joonealuste märkuste võimalus sai kiiresti välistatud. Autor taotles tekstiga voolavust ning arvukad joonealused selgitused oleksid lugemisrütmi hakkinud; neid polnud ka originaalis. Mabanckou on öelnud, et pealkirjad on teksti peidetud nõnda, et suurematel kirjandusgurmaanidel on küll võimalus äratundmismängu mängida, kuid lugu saab edukalt lugeda ka neile tähelepanu pööramata. Ühtlasi tuleb nentida, et ilmselt ei pruugi kõik osutused olla tabatavad prantsuskeelselegi lugejale: esiteks on need lihtsalt nii sujuvalt jutustusse sulandunud, teiseks eeldab see lugejalt päris head ülevaadet Aafrika ja muust maailmakirjandusest.

Nõnda sai otsustatud, et eestindus taotleb just originaali funktsiooni edasiandmist: pakkuda lugejale äratundmisrõõmu maailmakirjandusest. Eesmärgi täitmiseks sai ka tõlkides Mabanckou mängulis-loomingulisest lähenemisest snitti võetud: paratamatute kadude korvamiseks on tõlkes kasutatud kompenseerimis- ja asendusvõtet, et originaalilähedane lugemiselamus ka eesti keeles säiliks.

Seejuures ei tasu kurvastada, nagu Aafrika hingusest midagi alles ei jääks. Kaugeltki mitte kõik eestindamata teoste pealkirjad pole tõlkes asendatud. Asendus toimus vaid juhul, kui sähvatas mõni hea, kontekstiga klappiv lahendus, või siis, kui Mabanckou mängis vihjetega rõhutatult terve lõigu või isegi paari-kolme lehekülje ulatuses. Ülejäänud juhtudel jäi pealkiri otsetõlkesse – seega äratuntavaks neile eesti lugejaile, kes on Aafrika prantsuskeelse kirjandusega

rohkem kursis. Asendusest enam sai kasutatud kompenseerimist ehk eestlasele tuttavate osutuste lisamist kohtades, kus originaalis neid polnudki. Eestindusse sai niisiis tegelikult ühtekokku veel rohkem vihjeid kui prantsuse keeles.

Selline vaba lähenemine tõlkele pole mõistagi igapäevane või kergekäeline otsus, eriti siis, kui „Katkine Klaas" juhtub olema tõlkija päris esimene avaldatud tõlge. Südamest tänu Leena Tomasbergile, kes oli imeline ja toetav toimetaja Kirjanike Liidu noortele tõlkijatele mõeldud meister-selli programmi raames ning kes julgustas vajadusel ka lennukamatele tõlkelahendustele, kui originaali tekst seda parajasti nõudis.

Põhimõtteline lähenemine tõlkele ei saanud paika mitte tööprotsessi alguses, vaid selle käigus, kui selgus, et osutusi tuleb kokku sadades. Et kõik ikka üles leida, tuli pidevalt teha tausta- ja kontrollimistööd, mille juures olid heaks abimeheks Google ja ESTER. Parema ülevaate tarvis said viited jaotatud eri tabelitesse: Aafrika ja Kariibi, prantsuse ning maailmakirjandus, filmid, laulud, tsitaadid jm. Igale teosele läks juurde märge, kas see on juba eestindatud või mitte; kui ei, siis kas see jääb otsetõlkesse või kas leiduks ehk mõni tabav asendus. Eraldi nimekiri potentsiaalsetest „lisapealkirjadest", millega sobival hetkel mängida, sai kokku Mabanckou kombel raamaturiiulit silmitsedes, Rahvusraamatukogu külastades ja eestindatud Aafrika teostega tutvudes või ka näiteks Eesti kirjastuste kodulehtedele kiigates. Kontekstist sõltuvalt sai igale juhtumile lähenetud eraldi, kuid samas joonistus välja süsteem, mida ilmestavad järgnevad tõlkelahendused ja põnevamad näited. Käesolevat artiklit võivad huvilised, kes juurdlevad, mida „Katkise Klaasiga" siis eesti keeles ikkagi tehtud sai, võtta ka kui väikestviisi legendi.

Vanad tuttavad

„lugu oli nii, et Tuulest Viidud Krediidi baari peremees..." Nende sõnadega algab romaan ja nendest sõnadest on selge, et vihjeid hakkab pudenema kõikjalt. Prantsuse keeles kannab „Katkise Klaasi" legendaarne baar nime Le Crédit a voyagé, mis on ristand Louis-Ferdinand Céline'i romaanidest „Voyage au bout de la nuit" („Reis öö lõppu"[2]) ja „Mort à crédit" („Surm järelmaksuga"[3]). Mõlemad teosed on eestindatud ja annaksid kombineerides kokku „järelmaks on reisinud/reisil". Kuid et nimi ka tõlkes sama kelmikalt kõlaks nagu prantsuse keeles – lisaks veel üks puhtpraktiline kaalutlus: et see ka käänatav oleks –, sai lokaal tõlkes ristitud hoopis Tuulest Viidud Krediidiks[4]. Eesti lugeja ei jää aga ilma vihjetest Céline'ile, märgilisele autorile, kes tõi prantsuse kirjandusse kõnekeele, nii nagu kasutab suulist keelt ka Mabanckou. „Katkises Klaasis" toimetavad tegelased Céline ja Ferdinand, samuti vilksab läbi pealkiri „Surm järelmaksuga":

[2] E.k: Louis-Ferdinand Céline, Reis öö lõppu. Tlk Heli Allik. Tallinn, Varrak, 2010.
[3] E.k: Louis-Ferdinand Céline, Surm järelmaksuga. Tlk Heli Allik. Tallinn, Varrak, 2019.
[4] E.k: Margaret Mitchell. Tuulest viidud. 1. Tlk August Hanko. Tartu, Maret, 1940.

elle ajoutait qu'elle aurait souhaité ma mort rapide et soudaine à la place de cette **mort à crédit** qui la faisait bien plus souffrir („Verre Cassé", lk 157[5])

ta lisas, et sooviks pigem mu surma nüüd ja praegu selle **järelmaksuga surma** asemel, mis on veel talumatum („Katkine Klaas", lk 88)

Maailmakirjandusest on tuttav ka mitmegi teise tegelase nimi: Kangekaelne Tigu nagu alžeeria kirjaniku Rachid Boudjedra romaan „L'escargot entêté"; Kiilaspäine Lauljatar nagu rumeenia-prantsuse kirjaniku Eugène Ionesco näidend „La Cantatrice chauve"[6]; sorts Null Viga on oletatavasti saanud oma nime prantsuse keele ortograafiaõpiku „Zéro faute" järgi; prostituudi nimi on Alice[7], sest nagu ta raamatus seletab, tuleb kõigi imede jaoks minna just tema juurde; Casimir, kes elab laia elu, on tuttav Jean d'Ormessoni romaanist „Casimir mène la grande vie", aga kui teda hakatakse ühel hetkel hüüdma hoopis Geograaf Casimiriks, võib sealt lugeda vihjet prantsuse geograafile Casimir Maistre'ile (1867–1957), kes tegi ekspeditsioone Aafrikasse; „Katkise Klaasi" lõpus tuleb mängu tegelane Holden, kes on justkui otse J. D. Salingeri romaani „Kuristik rukkis"[8] lehekülgedelt Tuulest Viidud Krediiti sisse astunud.

Aafrika kirjandusvaramu

Ligi sada viidet on Mabanckoul Aafrika ning prantsuskeelse Kariibi-piirkonna kirjandustele. Kuigi Martinique, Guadeloupe ja Prantsuse Guajaana kuuluvad Prantsusmaa koosseisu, vaatleme neid siin artiklis koos Aafrikaga põhjusel, et nende autorid panid 1930. aastatel koos aluse kirjanduslikule ja poliitilisele *négritude*'i-liikumisele, mis seejärel oluliselt mõjutas sealsete kirjanduste kujunemist ja üldist eneseteadvuse kasvu. Võib vaimusilmas ette kujutada, kuidas kirjandusprofessor Mabanckoul seisavad kõik suured Aafrika ning muu maailma kirjandusklassikud ja isiklikud lemmikud koduses raamatukogus kenasti reas, kust pilku üle lastes need ka „Katkise Klaasi" kaante vahele jõudsid, nagu autor oma tööprotsessi on avanud.

Olgugi et Aafrika kirjandust on eesti keeles ilmunud vähe, kolmekümne teose ja valikkogu ringis, on mõned Mabanckou mainitud märgilised klassikud ka meie emakeeles olemas, nagu Nigeeria autori Ben Okri „Näljutatud tee"[9] („The

[5] Siin ja edaspidi pärinevad viited originaalteosele järgmisest väljaandest: Alain Mabanckou, Verre Cassé. Éditions du Seuil, 2005.
[6] E.k: Eugène Ionesco, Kiilaspäine lauljatar: näidendid. Tlk Guido Ivandi, Signe Ernist, Aleksander Kurtna. Tallinn, Perioodika, 1993.
[7] E.k: Lewis Carroll, Alice Imedemaal. Tlk Linda Bakis ja Ants Oras. Tartu, Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1940.
[8] E.k: J. D. Salinger, Kuristik rukkis. Tlk Valda Raud. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, 1961, nr 32–34.
[9] E.k: Ben Okri, Näljutatud tee. Tlk Anne Lange. Tallinn, Kupar, 1998.

Famished Road“), „Aafrika eleegia“[10] („An African Elegy“) ja „Jumalaid hämmastades“[11] („Astonishing the Gods“), lõuna-aafriklase André Brinki „Kuivvalge aeg“[12] („A Dry White Season“) või veel ühe Nigeeria klassiku Chinua Achebe romaan „**Kõik vajub koost**“[13] („Things Fall Apart“/„Le monde s'effondre“). Pealkiri pärineb Achebel William Butler Yeatsi poeemist „Teine tulemine“[14], mille eestindatud read kõlavad „Kõik vajub laiali, keskpaik ei pea“. „Katkist Klaasi“ tõlkima asudes ei olnud eestindus Achebe romaanist veel ilmunud ning esialgu sai aluseks võetud Yeatsi poeem. Kui lõplik, poeemist pisut teistsugune pealkiri selgus, sai siiski otsustatud ka väike lisavihje Yeatsile alles jätta:

> je te dis que c'est pas elle qui pouvait me commander comme ça, c'est moi en plus qui payais tout à la maison, et c'est elle qui se permettait de faire la loi, tu as déjà vu ça où dans ce **monde qui s'effondre**, hein, jamais vu, je te dis („Verre Cassé“, lk 46–47)

> ma ütlen, polnud tema asi mind niimoodi käsutada, niikuinii olin mina see, kes kõige eest maksis, ja tema siin tuleb mulle ütlema, mida tohib ja mida ei tohi, **kõik vajub koost**, keskpaik ei pea, oled sa sellist asja varem kuulnud, ah, mitte iial, ma ütlen („Katkine Klaas“, lk 28)

Eestindatud on ka Nigeeria kirjaniku Amos Tutuola „Palmiveinijoodik“[15] („The Palm-Wine Drinkard“), kuid prantsuskeelne pealkiri, mida Mabanckou mõistagi kasutab, erineb veidi eesti ja inglise omadest („L'ivrogne dans la brousse“ ehk „joodik võsas/pärapõrgus“). See nõudis Mabanckoud tõlkides kombineerimist, et oleks eesti pealkiri, aga ühtlasi läheks edasi sužeeliin – ametivõimud tahavad joodikust õpetajat linnakoolist maapiirkonda üle viia:

> et pourquoi ces moralisateurs n'allaient pas eux-mêmes vivre en brousse, hein, j'ai donc refusé d'aller en exil là-bas, dans l'arrière-pays, parce que je ne voulais pas être un **ivrogne dans la brousse** („Verre Cassé“, lk 180)

> ja miks need moraalijüngrid ise pärapõrgusse elama ei lähe, ah, nii et ma keeldusin minemast eksiili, viimasesse kolkasse, sest ma ei tahtnud olla **palmiveinijoodik** pärapõrgus („Katkine Klaas“, lk 100)

Enamjaolt tuli aga tõdeda, et Aafrika teoseid, mille pealkirju on Mabanckou romaani peitnud, ei ole veel eestindatud. Arvukate viidete tuvastamine oli omaette lugu ja selleks jagus erinevaid taktikaid, näiteks kõhutunde kuulamine: kui fraasi lugedes turgatas pähe küsimus, miks küll on Mabanckou otsustanud just

[10] E.k: Ben Okri, Aafrika eleegia. Tlk Mathura. Lelle, Allikaäärne, 2014.
[11] E.k: Ben Okri, Jumalaid hämmastades. Tlk Mathura. Lelle, Allikaäärne, 2012.
[12] E.k: André Brink, Kuivvalge aeg. Tlk Krista Kaer. Tallinn, Eesti Raamat, 1988.
[13] E.k: Chinua Achebe, Kõik vajub koost. Tlk Heili Sepp. Tallinn, Varrak, 2018.
[14] E.k: William Butler Yeats, Teine tulemine. Tlk Märt Väljataga. Vikerkaar, 2016, nr 10–11.
[15] E.k: Amos Tutuola, Palmiveinijoodik ja tema koolnud veinilaskja koolnute linnas. Tlk Mathura. Lelle, Allikaäärne, 2015.

nõndaviisi kirjutada, siis enamjaolt selguski sõnu otsingumootorisse toksides, et tegu on mõne järjekordse (raamatu)pealkirjaga. Mida lehekülg edasi, seda treenitumaks kõhutunne muutus. Sel moel sai leitud näiteks Mali autori Amadou Hampâté Bâ rahvalikku tüüpi jutt „La querelle des deux lézards" („Kahe sisaliku kähmlus"):

> le gouvernement en a discuté au Conseil des ministres, et certains dirigeants du pays ont réclamé la fermeture immédiate et sans condition de l'établissement, mais d'autres s'y sont opposés avec des arguments à peine plus convaincants, du coup le pays a été divisé en **deux** pour cette petite **querelle de lézards** („Verre Cassé", lk 17)

> valitsus tõstatas teema ministrite nõukogus, ja osa valitsusest nõudis lokaali kohest tingimusteta sulgemist, teised aga hakkasid vastu mitte just palju veenvamate argumentidega, väike **sisalikevaheline kähmlus** oli seega riigi **kaheks** lõhestanud („Katkine Klaas", lk 12)

Kui mõni pealkiri leitud, tasus heita pilk autori ülejäänud bibliograafiale. Näiteks Haiti-Kanada kirjaniku, Prantsuse Akadeemia liikme ja ka päriselus Mabanckou hea sõbra Dany Laferrière'i teoseid on „Katkisesse Klaasi" põimitud seitse („Le goût des jeunes filles", „Eroshima", „La chair du maître", „Comment faire l'amour à un nègre sans se fatiguer", „Le cri des oiseaux fous", „Chronique de la dérive douce", „Pays sans chapeau"), millest kolm Pampersi-tüübist pajatavasse peatükki:

> c'est vrai que j'aime les filles chaudes du quartier Rex, oui, j'aime **le goût des jeunes filles** [---] donc je me trouvais dans mon milieu naturel, l'école de la chair, le quartier **Eroshima** [---] et une de ces petites m'a demandé ce soir-là si je souhaitais un massage spécial qu'elles appellent ***la chair du maître***, j'ai dit illico oui pour ***la chair du maître*** parce qu'**un de mes amis haïtiens qui vit maintenant à Montréal** m'en avait dit du bien („Verre Cassé", lk 47, 51)

> tõsi jah, mulle meeldivad Rexi kvartali kuumad Lolitad, jah, mulle meeldib **noorte tüdrukute mekk** [---] nii et ma olin oma loomulikus keskkonnas, ihu koolis, **Eroshima kvartalis** [---] ja üks totsidest küsis mult tol sumedal ööl, kas ma sooviks üht erilist massaažī, mida nad nimetavad „**Isanda ihuks**", ma ütlesin **„Isanda ihule"** otsekohe jah, sest **üks mu Haiti sõpradest, kes elab nüüd Montréalis**, oli mulle seda kiitnud („Katkine Klaas", lk 28, 30)

Eelnevas lõigus on peale Laferrière'i esindatud veel jaapani kirjaniku Yukio Mishima romaan „Ihu kool"/„L'École de la chair", mida ei ole eestindatud. Korvamiseks on sisse toodud Vladimir Nabokovi „Lolita"[16] ja F. Scott Fitzgeraldi „Sume on öö"[17].

[16] E.k: Vladimir Nabokov, Lolita. Tlk Hans Luik, värsid tõlkinud Märt Väljataga. Tallinn, Eesti Raamat, 1990.
[17] E.k: F. Scott Fitzgerald, Sume on öö. Tlk Enn Soosaar. Tallinn, Eesti Raamat, 1976.

Võimalust mööda – nii palju kui Aafrika autoreid eesti keelde tõlgitud on – sai asendatud või kompenseeritud Aafrika autorite teostega. Näiteks Frédéric François' laulu „Un jour de grand soleil" („Ühel päikeselisel päeval") asemele sobis hästi Nigeeria autori Chimamanda Ngozi Adichie romaan „Pool kollast päikest"[18] („Half of a Yellow Sun"), mille eestinduse eest pälvis tõlkija Triinu Pakk 2019. aastal Kultuurkapitali aastapreemia:

> et alors, **un jour de grand soleil**, ma belle-famille a débarqué à la maison („Verre Cassé", lk 161)
>
> nii et ühel päeval, kui taevas siras **pool kollast päikest**, maandus meie juures mu naise suguvõsa („Katkine Klaas", lk 90)

Ühes kohas on Mabanckou fookuses just Põhja-Aafrika Magribi autorite teosed: prantsuse-maroko kirjaniku Tahar Ben Jellouni „La plus haute des solitudes"; alžeerlase Rachid Mimouni „Le fleuve détourné"; alžeerlase Mohammed Dibi „La grande maison" ja „Un été africain", neist viimane on ka eestindatud pealkirjaga „Üks Aafrika suvi"[19]. Loetellu sai lisatud Alžeeria päritolu Yasmina Khadra eestindatud romaan „Plahvatus"[20] („L'attentat"):

> il fallait vraiment partir, remonter vers le nord du continent, vivre **la plus haute des solitudes**, voir **le fleuve détourné**, résider dans **la grande maison** illuminée par **un été africain** („Verre Cassé", lk 210–211)
>
> tuli lahkuda, päriselt lahkuda, liikuda ikka edasi, mandri põhjaranniku poole, taluda **üksilduste üksildust**, kuulda plahvatust, näha **tagurpidist jõge**, peatuda **suures majas ühe Aafrika suve** valguses („Katkine Klaas", lk 115–116)

Kuna suur osa „Katkises Klaasis" mainitud Aafrika ja Kariibi teostest eesti keeles ilmunud ei ole, siis järgmiseks mõni näide märgilistest autoritest ja nende loomingust: Ahmadou Kourouma, „Les Soleils des indépendances" → „Iseseisvuspäikesed" (Côte d'Ivoire); Yambo Ouologuem, „Le Devoir de violence" → „Vägivallakohustus" (Mali); Sony Labou Tansi, „La Vie et demie" → „Poolteist elu" (Kongo); Mongo Beti, „Trop de soleil tue l'amour" → „Liiga palju päikest tapab armastuse" (Kamerun); Emmanuel Dongala, „Jazz et vin de palme" → „Džäss ja palmivein" (Kongo Vabariik); Tchicaya U Tam'si, „Ces fruits si doux de l'arbre à pain" → „Nii magusad leivapuu viljad" (Kongo Vabariik); Léopold Sédar Senghor, „Chants d'ombre" → „Varjude laulud" ning tsitaat „L'émotion est nègre comme la raison est hellène" → „Emotsioon on neeger, nii nagu mõistus on hellen" (Senegal); Aimé Césaire, „Cahier d'un retour au pays natal": „et très vite je retournais au pays natal" → „ja õige pea tulin ma tagasi kodumaale" (Martinique);

[18] E.k: Chimamanda Ngozi Adichie, Pool kollast päikest. Tlk Triinu Pakk. Tallinn, Varrak, 2018.
[19] E.k: Mohammed Dib, Üks Aafrika suvi. Tlk Nelly Toiger. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1962.
[20] E.k: Yasmina Khadra, Plahvatus. Tlk Tiina Vahtras. Tallinn, Pegasus, 2010.

Frantz Fanon, „Les damnés de la Terre“ → „Äraneetud sel maal“ (Martinique); Ernest Pépin, „Le tango de la haine“ → „Vihatango“ (Guadeloupe) jt.

Maailmakirjanduse virvarr

Aafrika kirjandusest isegi enam on romaani peidetud pealkirju maailma- ja eriti just prantsuse kirjandusest. Kuigi laias laastus oli lugu mitte-Aafrika teostega veidi lihtsam, sest neid on rohkem eestindatud, tuli ka siin ette nuputamist, nagu pikkade loetelude puhul (näide ühest sellisest on „Tõlkija hääle“ leheküljel nr 35), kus esines nii tõlgitud kui ka tõlkimata teoste pealkirju.

Üks vahva sõnamäng, mis Eestis tõenäoliselt kaotsi läheb, on seotud Prantsuse kirjastusega Minuit (kesköö), kus on välja antud Jean Echenozi „Je m'en vais“ (ilmunud eesti keeles – „Ma lähen ära“[21]) ning Laurent Mauvignier' „Apprendre à finir“ (ei ole eesti keeles ilmunud, „Tuleb osata lõpetada“):

> et puis elle est partie définitivement en me laissant un bout de papier sur lequel elle avait écrit, peut-être à **minuit**, „***je m'en vais***“, et quand j'ai retourné le bout de papier j'ai vu qu'elle avait ajouté, toujours à **minuit** peut-être, „***apprendre à finir***“ („Verre Cassé“, lk 190–191)

> ja siis lahkus ta lõplikult, jättes mulle paberilipiku, kuhu ta oli vististi **kesköö** paiku kirjutanud, „**ma lähen ära**“, ja kui ma lipiku ringi keerasin, siis ma nägin, et ta oli lisanud, vististi jälle **kesköö** paiku, „**tuleb osata lõpetada**“ („Katkine Klaas“, lk 105)

Kuivõrd Mabanckou mängib palju prantsuse kirjandusega ja kuivõrd eesti keeles on paljud olulised prantsuse teosed ka ilmunud, oli tõlkijal võimalus kompenseerida „kadusid“ just prantslaste loominguga. Valitud sai näiteks selle järgi, kellele ka Mabanckou ise viidanud oli, või kas leidus sõna, mida sai siduda tekstivoos hästi eristuva, äratuntava pealkirjaga. Näiteks on Mabanckou peitnud „Katkisesse Klaasi“ osutused Michel Houellebecqi romaanidele „Elementaarosakesed“[22] ja „Võitlusvälja laienemine“[23]. Originaalis esinev sõna „kaart“ tõi meelde ka „Kaardi ja territooriumi“[24]:

> et nous avons observé que, dans ses zigsags urinaires, Casimir qui mène la grande vie avait dessiné avec talent la carte de France („Verre Cassé“, lk 104)

> ja me nägime, et Casimir, kes elab laia elu, oli kuseniredega tõetruu Prantsusmaa **kaardi ja territooriumi** maha joonistanud („Katkine Klaas“, lk 59–60)

[21] E.k: Jean Echenoz, Ma lähen ära. Tlk Kaja Riesen. Tallinn, Eesti Raamat, 2010.
[22] E.k: Michel Houellebecq, Elementaarosakesed. Tlk Indrek Koff. Tallinn, Varrak, 2008.
[23] E.k: Michel Houellebecq, Võitlusvälja laienemine. Tlk Triinu Tamm. Tallinn, Varrak, 2005.
[24] E.k: Michel Houellebecq, Kaart ja territoorium. Tlk Indrek Koff. Tallinn, Varrak, 2013.

Sobival hetkel tuli pähe teisigi assotsiatsioone just eesti lugeja jaoks oluliste maailmakirjanduse tüvitekstidega, nagu Mihhail Bulgakovi „Meister ja Margarita“[25] ning legendaarsed read „käsikirjad ei põle“ (originaalis ‘sest see on see, mis jääb’):

> que l'époque des histoires que racontait la grande-mère grabataire était finie, que l'heure était désormais à l'écrit parce que c'est ce qui reste („Verre Cassé“, lk 11–12)

> et möödas on need ajad, kui sängi veerel vanaema jutuvestmist kuulati, et nüüd on tulnud kirja tund, sest **käsikirjad ei põle** („Katkine Klaas“, lk 9)

Raamatu lõpus viitab üks lugudest J. D. Salingeri romaanile „Kuristik rukkis“ („The Catcher in the Rye“), mis kõlab prantsuse keeles aga „L'attrape-cœurs“ ehk „Südamete püüdja“. Sestap läks ka tõlge veidi nihkesse, kui prantsuse südamed muundusid eesti rukkiks:

> et je lui dis „ne te fatigue pas mon gars, **tu n'attraperas pas mon cœur** à ce jeu-là, j'ai déjà entendu quelqu'un me dire ici qu'il était le plus important parce qu'il avait fait la France“ („Verre Cassé“, lk 230)

> ja ma ütlen talle „ära näe vaeva, sõbrake, **rukki või kuristikuga sa mind juba ei ahvatle**, mulle on siin üks inimene juba öelnud, et ta on kõikidest siinsetest see kõikse tähtsam, sest ta on Prantsusmaal käinud“ („Katkine Klaas“, lk 126)

Mõni näide prantsuse ja teiste maade autoritest, kelle eestindatud teoseid „Katkisest Klaasist“ otsida tasub: Antoine de Saint-Exupéry, Marguerite Yourcenar, Simone de Beauvoir, Albert Camus, Jean-Paul Sartre, Georges Perec, Victor Hugo, Anna Gavalda, Marquis de Sade, Jean de la Fontaine, Marcel Proust, Stendhal, Roland Barthes, Gustave Flaubert, Molière, François Villon, Romain Gary, Ernest Hemingway, Naipaul, Cervantes, Gabriel García Márquez, Mario Vargas Llosa, Mark Twain, Dino Buzzati, Boriss Pasternak, Fjodor Dostojevski, Albert Cohen, Hermann Hesse, Joseph Conrad, William Shakespeare, Amélie Nothomb, Anthony Burgess jt.

Mõni näide autoritest, keda tasub samuti otsida, kuid tundes eestindamata teose võõrkeelset pealkirja: Alfred de Musset, François-Régis Bastide, Pascal Bruckner, Michel Leiris, Gao Xingjian, Vénus Khoury-Ghata, Julien Gracq, Jean-Michel Junod, Yukio Mishima, Ross Macdonald, Alejo Carpentier, Maya Angelou, Jorge Semprún, Kenzaburō Ōe jt.

Mõni näide pealkirjadest, mis said lisatud eestikeelsesse tõlkesse asenduseks või kompenseerimiseks: Charles Baudelaire „Kurja lilled“[26], Honoré de Balzac

[25] E.k: Mihhail Bulgakov, Meister ja Margarita. Tlk Maiga Varik ja Jüri Ojamaa. Tallinn, Eesti Raamat, 1968.

[26] E.k: Charles Baudelaire, Kurja lilled. Tlk Ain Kaalep jt. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, 1967, nr 35–36.

„Šagräännahk“[27], François Rabelais „Gargantua“[28], Harper Lee „Tappa laulurästast“[29], Gaétan Soucy „Väike tüdruk, kes armastas liialt tuletikke“[30], John Steinbeck „Vihakobarad“[31], Pascal Quignard „Kõik maailma hommikud“[32], Bertolt Brecht „Kolmekrossiooper“[33], Jean Rouaud „Auväljad“[34], Patrick Modiano „Unustuse kaugemast otsast“[35], Jean Baudrillard „Simulaakrumid ja simulatsioon“[36], Jean-Pierre Minaudier „Grammatika ülistus“[37], Pierre Bayard „Kuidas rääkida raamatutest, mida me pole lugenud“[38] jt.

Kõrvu viidetega laiast maailmast kerkivad eesti omadki nagu iseenesest pinnale

Nagu öeldud, poetab Mabanckou sisse vihjeid ka filmidele, lauludele, tsitaatidele. Kui Hitchcocki „Linnud“ on ühtviisi kergesti tabatav, siis viide, mille inimene prantsuskeelsest kultuuriruumist une pealtki ära tunneb, võib eestlasele kaugeks jääda. Samas tuli Mabanckou tõlkimise käigus iseenesest pähe seoseid eestikeelse kultuuriruumiga – näiteks laulusõnade puhul teisiti väga ei saakski. Mabanckou jaoks on eesti kultuur arvatavasti võõras, ent teksti funktsiooni säilitamise huvides on oma ja hääd näpuotsaga siiski lisatud.

Katkine Klaas korrutab ühes stseenis väsimatult „petits souliers“ – kordus reedab, et Mabanckoul pole siin tegu mingite niisama „väikeste sussidega“, vaid Éric Toledano ja Olivier Nakache'i – nemad on muide Eestiski kinosaale täitnud „Les Intouchables'i“ ehk „1+1“ režissöörid-stsenaristid – komöödiast lühifilmiga „Les Petits Souliers“, kus löövad kaasa tuntud näitlejad ja koomikud Gad Elmaleh, Jamel Debbouze, Roschdy Zem jt. Kui needsamad prantslase jaoks tuttavad sussid eestlasele just palju ei ütle, siis veidi teist tüüpi jalavari, uhti-uhti uhkesti ringi rändav viisk aga küll. Äratuntavuse huvides sai siingi viisu seltsiliseks õlekõrs:

[27] E.k: Honoré de Balzac, Šagräännahk. Tlk Henrik Visnapuu. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, 1926.
[28] E.k: François Rabelais, Gargantua. Tlk Ilotar Aavisto. Tallinn, Perioodika, 1996.
[29] E.k: Harper Lee, Tappa laulurästast. Tlk Valda Raud. Tallinn, Eesti Raamat, 1964.
[30] E.k: Gaétan Soucy, Väike tüdruk, kes armastas liialt tuletikke. Tlk Triinu Tamm. Tallinn, Draakon & Kuu, 2017.
[31] E.k: John Steinbeck, Vihakobarad. Tlk Juhan Lohk. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1964.
[32] E.k: Pascal Quignard, Kõik maailma hommikud. Tlk Triinu Tamm. Tallinn, Varrak, 2004.
[33] E.k: Bertolt Brecht, Kolmekrossiooper. Tlk Jaan Kross. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, 1963, nr 7.
[34] E.k: Jean Rouaud, Auväljad. Tlk Vladimir Indrikson. Tallinn, Atlantise Kirjastus, 2002.
[35] E.k: Patrick Modiano, Unustuse kaugemast otsast. Tlk Tiina Indrikson. Tallinn, Atlantise Kirjastus, 1998.
[36] E.k: Jean Baudrillard, Simulaakrumid ja simulatsioon. Tlk Leena Tomasberg. Tallinn, Kunst 1999.
[37] E.k: Jean-Pierre Minaudier, Grammatika ülistus. Tlk Indrek Koff. Tallinn, Varrak, 2017.
[38] E.k: Pierre Bayard, Kuidas rääkida raamatutest, mida me pole lugenud? Tlk Tanel Lepsoo. Tallinn, Loomingu Raamatukogu, 2008, nr 18–20.

et ils ont jeté mes petits souliers dans un coin, j'ai dit à ma femme „n'oublie pas mes **petits souliers**" („Verre Cassé", lk 165)

ja nad loopisid mu pisikesed viisud kuhugi nurka, ma ütlesin naisele „ära unusta mu **viisku ja õlekõrt**" („Katkine Klaas", lk 92)

Jean d'Ormessoni eestindamata teose „Voyez comme on danse" asemele sobis Eestis tuttav tants, mis kestab veel. Et kompenseerida mõnd siin kandis tundmatut Kongo või Prantsuse laulu, on Saaremaa valsi taktis lisatud ka linalakkade keerutamis-lennutamisvõte:

or c'est quoi une musique si on n'est même pas foutu de bouger son postérieur, si on ne peut même pas dire aux autres „***voyez comme on danse***" [---] j'étais un bon danseur, je savais faire voltiger une cavalière au point qu'elle se jetait dans mes bras („Verre Cassé", lk 97–98)

aga mis muusika see üldse on, kui ei saa isegi puusa nõksutada, kui ei saa isegi teistele hüüda „hei, **tants kestab veel**" [---] ma tantsisin hästi, ma oskasin oma tantsupartnerit lausa niimoodi **keerutada-lennutada**, et ta ise mu käte vahele viskus („Katkine Klaas", lk 56)

„Katkises Klaasis" lausub põllukultuuriminister Zou Loukia – kes hiljem suurema vaevata, ametinimetusest viit tähte maha kriipsutades, kultuuriministriks kinnitatakse – kogu riigis kuulsaks saanud sõnad „ma süüdistan":

le ministre Zou Loukia a dit à plusieurs reprises „**j'accuse**", et tout le monde était si médusé que dans la rue, pour un oui ou pour un non, pour une petite dispute ou une injustice mineure, on disait „j'accuse" („Verre Cassé", lk 17)

minister Zou Loukia ütles mitu korda „**ma süüdistan**", ja see oli niivõrd mõjuv, et mis ka tänaval ei juhtunud, olgu kerge sõnelus või pisike ülekohus, müristasid kõik „ma süüdistan" („Katkine Klaas", lk 12)

„J'accuse" pärineb Émile Zola 1898. aasta avalikust pöördumisest seoses Prantsusmaal lahvatanud Dreyfusi afääriga. Kirjanik süüdistas armeed antisemitismis ning juudi päritolu Prantsuse sõjaväelase Alfred Dreyfusi alusetus vangi mõistmises. Muide, tänavu jõudis ka Eesti kinolinadele Dreyfusi kohtuasjast rääkiv film „Ohvitser ja spioon", prantsuskeelse originaalpealkirjaga „J'accuse". „J'accuse" on prantslaste jaoks niisama kuulus nagu eestlastele Heinz Valgu sõnad, mis naljaviluks järgmisse fraasi sobisid:

il a dit que la Révolution prolétarienne triomphera, que l'ennemi sera écrasé („Verre Cassé", lk 32)

ta kuulutas, et proletariaadi revolutsioon võidab **ükskord niikuinii**, et vaenlane purustatakse („Katkine Klaas", lk 20)

Aeg-ajalt „Katkise Klaasi“ keele- ja kirjandustrikid põimuvad. Piiblist tuntud „Andke keisrile, mis keisri kohus“, prantsuse keeli „Rendre à César ce qui est à César“, on Mabanckoul lahendatud hoopis kirjanduslikus võtmes: keiser on vahetatud Martinique'i kirjaniku ja *négritude*'i-liikumise ühe juhtfiguuri Aimé Césaire'i vastu:

> et comme ces formules traversent les légendes, les siècles et les millénaires, les gens oublient malheureusement qui en ont été les vrais auteurs et **ne rendent plus à Césaire ce qui est à Césaire** („Verre Cassé“, lk 25)

> ja kuivõrd loosungid kanduvad edasi läbi legendide, sajandite ja aastatuhandete, unustatakse paraku tegelikud autorid **ega anta Césaire'ile, mis Césaire'i kohus** („Katkine Klaas“, lk 16)

Frédéric Dard *alias* San-Antonio on kirjanik, tänu kellele leidis Mabanckou tee kirjanduse juurde, kui tema hotellis töötav isa tõi koju Dard'i romaane, mille külalised olid endast maha jätnud. Dard'ilt on „Katkisesse Klaasi“ laenatud üks lustakas keelemäng. Nii eesti kui ka prantsuse keeles on vanasõna „tao **rauda**, kuni raud on kuum“/„il faut battre le **fer** quand il est encore chaud“. Prantsuse „**fer**“ ja „chaud“ riimuvad vastavalt „**frère**“ ('**vend**') ja „chauve“ ('kiilas'). Et koomiline efekt säiliks, aga vanasõna äratuntavaks jääks, sai eesti keeles „**raud**“ asendatud „**raugaga**“ – sobis sisuliseltki, kuna Aafrika riikide valitsustes võib tõepoolest ka rauku kohata. Kui prantsuse versioonis on solvav kedagi „kiilakaks“ kutsuda, siis eesti keeles passis sõnamängu „rauk“:

> Frédéric Dard alias San-Antonio a dit „Il faut battre le **frère** quand il est chauve“, et le chef des nègres a dit „non, c'est pas bon, y a trop de chauves dans ce pays et surtout au gouvernement, faut pas les froisser, moi-même je suis chauve, allez, on passe“ („Verre Cassé“, lk 29)

> Frédéric Dard *alias* San-Antonio on öelnud „Tuleb taguda **rauka**, kuni rauk on kuum“, ja neegripealik vastas „ei, see ei lähe mitte, meie maal, eriti valitsuses, on liiga palju **rauku**, ei tasu neid solvata, mina olen ju kah **rauk**, nii et edasi, järgmine“ („Katkine Klaas“, lk 18)

Mabanckoulikul muheduselainel sõudes meenus mäng „Laevade pommitamine“, mis sobis eesti tõlkes ähvarduseks Kangekaelsele Teole tema baar Tuulest Viidud Krediit põhja lasta:

> on lui avait promis qu'on le ferait couler, qu'on donnerait alors à son défunt bar le nom approprié de *Titanic* („Verre Cassé“, lk 36)

> talle lubati, et varsti on ta **pihtas-põhjas**, et tema baari vrakile antakse siis asjakohane nimi, Titanic („Katkine Klaas“, lk 23)

Mabanckou on toonud jutustusse laiemalt elemente oma kultuurist, näiteks päriselt eksisteerivast SAPE-liikumisest (La Société des ambianceurs et personnes élégantes ehk Stiilsete ja Autoriteetsete Persoonide Esindus), mis sai alguse Kongost ja on levinud diasporaa kaudu. Selle liikmed paistavad silma julgelt šiki riietusega, mis väljendab nii kunstilist tunnetust, elustiili kui ka poliitilist vastupanu. Prantsuse kõnekeeles tähendab „sapes" rõivaid; „Sapeur" ehk eestindatult „sapikas" seega ekstravagantselt riietuvat inimest. Sõnal „sapeur" on aga prantsuse keeles veel teinegi tähendus – tuletõrjuja; eesti keeles andis mitmetähenduslikkust edasi „sappi pritsiv inimene":

> y avait des amis de Céline, y avait mes collègues de travail et quelques-unes de mes connaissances, la plupart étaient des Sapeurs, et quand je dis "Sapeurs", mon cher Verre Cassé, il ne faut pas les confondre avec les gars qui éteignent les incendies, non, les Sapeurs c'est des gars du milieu black à Paris et qui font partie de la SAPE, la Société des ambianceurs et des personnes élégantes („Verre Cassé", lk 74)

> kohal olid Céline'i sõbrad, minu kolleegid ja mõned tuttavad, kellest enamik on sapikad, ja kui ma ütlen sapikad, hea Katkine Klaas, siis ära arva, et ma mõtlen tõredaid inimesi, kes teiste suunas sappi pritsivad, ei, sapikad tulevad Pariisi mustade kogukonnast ja kuuluvad SAPE-nimelisse ühingusse, Stiilsete ja Autoriteetsete Persoonide Esindusse („Katkine Klaas", lk 43)

Kokkuvõtteks

Erinevalt mõnest suuremast, näiteks inglise keelest, kuhu on prantsuskeelset Aafrika ja muud maailmakirjandust rohkem tõlgitud ning kus on Mabanckou viidatud teoste tõlked olemas, jagus „Katkise Klaasi" eestindajale meeldivat nuputamist korralikult. Jagus ka neid hetki, kui tuli otsustada originaalist lahti lasta, et säilitada teksti funktsioon. Loodetavasti ei pane eesti lugeja seda pahaks ning naudib ridade vahele peidetud maailmakirjanduse tulevärki ja mabanckoulikult mõnusaid krutskeid. Nii palju on igatahes kuulda olnud, et „Katkine Klaas" paneb lugejaid vihjete noppemängu mängima küll!

OBSTSÖÖNSUSTE TÕLKIMINE KOLME AUGUST SANGA CATULLUSE TÕLKE NÄITEL

ÜLO SIIRAK

Gaius Valerius Catullus[1] on Rooma luuletaja, kelle sugugi mitte mahukas looming[2] võib olla tõlkijaile nii mõneski mõttes keeruline ülesanne. Nimelt sisaldavad paljud Catulluse luuletused obstsöönsusi, mistõttu on tõlkijatel läbi aegade olnud probleemiks, mida tõlkimiseks oma valimikku võtta. Eri koolitasemetele mõeldud kogumikud on alati vältinud obstsöönseid luuletusi. Ladina keeles välja antud Catulluse teoste puhul on aga vähem takistusi nähtud, sest originaalkeel on arusaadav vaid vähestele. Eesti keelde on Catullust suuremas mahus tõlkinud Ants Oras ja August Sang. Ants Orase kaheteistkümne Catulluse luuletuse tõlked ilmusid Loomingus 1936. aastal[3]. Obstsöönsusi sisaldavaid luuletusi nende seas ei ole. August Sanga Catulluse tõlked ilmusid kõigepealt esimeses Rooma kirjanduse antoloogias[4]. Kahekümne kahe tõlgitud luuletuse seas[5] on kolm siinkäsitletavat obstsöönsusi sisaldavat luuletust. Uuem Rooma kirjanduse antoloogia[6] sisaldab neliteist August Sanga tõlgitud ja juba vanemas

[1] Sündinud 87. v 84. ja surnud 54. a eKr.

[2] Tema 113 luuletuse järjekord tuleb käsikirjatraditsioonist ning need on tähistatud numbritega 1–116. Luuletused 18–20 omistati renessansi ajal ekslikult Catullusele, hiljem need kõrvaldati tema luuletuste nimekirjast. Catulluse luuletused jaotatakse polümeetrilisteks ehk erinevais meetrumeis lühemateks luuletusteks (1–60), pikemateks luuletusteks (61–68) ja eleegilistes distihhonides kirjutatud epigrammideks (69–116). Obstsöönsusi esineb eelkõige polümeetrilistes luuletustes ja epigrammides.

[3] A. Oras. Looming, 1936, nr 9, lk 1013–1016. Tõlgitud luuletused on Catullus 5, 7, 3, 51, 70, 76, 83, 84, 86, 93, 101, 108. Oras on luuletused pealkirjastanud nende esimese värsiga ja seadnud need enda valitud järjekorda, numereerituna 1–12.

[4] Rooma kirjanduse antoloogia. Koost Ülo Torpats ja Ain Kaalep. Tallinn, 1971, lk 248–257.

[5] Catullus 2, 3, 5, 7, 8, 11, 13, 14, 26, 28, 29, 34, 36, 38, 45, 46, 51, 76, 84, 86, 92, 101.

[6] Rooma kirjanduse antoloogia. Koost Kaspar Kolk. Tallinn, 2009, lk 206–213.

antoloogias avaldatud luuletust[7]. On tähelepanuväärne, et vaid üks obstsöönsusi sisaldav luuletus on valimikku jäetud.

Obstsöönseks võib määratleda kõike, mis šokeerib oma sisu või vormi poolest. Samas on see mõiste läbi aegade muutunud, mistõttu tuleb teatud obstsöönsuse aspektid paigutada rangelt oma ajastu konteksti. Samuti ei tohi unustada, et obstsöönsuste kasutamine mängis antiikautorite loomingus tihti mingisugust rolli. Antiikkirjanduse ja sealhulgas Catulluse tõlkimisel obstsöönsuste eiramine või „silumine" ehk oma kaasaegsele lugejale talutavaks tegemine on vastava konteksti tahtlik lõhkumine, mille tagajärjel ei anna tõlge edasi seda, mida autor originaalis on väljendanud. August Sanga pädevust Catulluse tõlkijana ei sea keegi kahtluse alla. Tema tõlkimisstrateegiad pidid arvestama antoloogia ilmumise aja pealesunnitud nõudmisi. Nõukogude Liidus oli obstsöönsusi sisaldava teksti trükisõnas avaldamine raske, kui mitte võimatu. Tegelikult oli kogu maailmas 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel isegi seadustega seatud takistusi selliste tekstide avaldamisel[8]. Oli üldiselt tavaks need antoloogiatest ja valitud luuletuste väljaannetest välja jätta. Tekib küsimus, miks on August Sanga tõlgitud valikus obstsöönsusi sisaldavad luuletused. Kas ta võttis nende tõlkimist kui enda tõlkijaoskuse proovilepanekut või kaasas ta need valimikku teatud statistilise paratamatuse tõttu – on ju obstsöönsus Catulluse loomingus nii sage?

Järgnevalt vaatleme, mis on obstsöönsus ja miks antiikautorid neid oma teostes kasutasid. Seejärel, mida Catullus obstsöönsustega väljendas neis kolmes luuletuses ning kuidas August Sang vastavaid kohti eestikeelses tõlkes edasi on andnud.

Obstsöönsusest

Obstsöönsusi saab jaotada seksuaalseteks, skatoloogilisteks ning sellisteks, mida Donald Lateiner on nimetanud ebatavalisteks või šokeerivateks kõrvutamisteks (*jolting juxtaposition*)[9]. Viimase puhul on Catullus kasutanud enamasti seksuaalset või skatoloogilist elementi ebaharilikus kontekstis, rõhutamaks olukorra või nähtuse grotesksust. Näiteks kirjeldab Catullus ühe isiku alpuse esiletoomiseks tema hammaste uriiniga hõõrumist nende valgendamise eesmärgil, samuti kasutab ta kellegi suu ja päraku lõhna võrdlust selle isiku naeruvääristamiseks jne.

Obstsöönsus on Catullusel väljendatud kas otseselt vastava sõnavaraga või väljendatakse obstsöönset teemat ilma selleta. Veidi alla poole Catulluse 113 luuletusest sisaldavad obstsöönset elementi.

[7] Catullus 2, 3, 5, 7, 8, 13, 29, 36, 38, 45, 46, 51, 76, 101.

[8] D. H. Roberts, Translation and the „Surreptitious Classic": Obscenity and Translability. Rmt-s: Translation and the Classic. Toim A. Lianeri, V. Zajko. Oxford, 2008, lk 280.

[9] D. Lateiner, Obscenity in Catullus. Rmt-s: Catullus. Toim J. H. Gaisser. Oxford, 2007, lk 263–264.

Catullusel esinev obstsöönsus tuleb paigutada oma ajaloolis-kultuurilisse konteksti, et seda paremini mõista, hinnata ja tõlkida. Näiteks tuleb tähele panna, et eelkristlikul ajal oli kõik, mis seostus meie mõttes homoseksuaalsuse, intsesti või prostitutsiooniga, hoopis teise raskusastmega üleastumine tavapärasest normist, kui meie neid oleme harjunud käsitlema, ning need olid sõltuvalt kontekstist kas lihtsalt natuke taunitavad või hoopiski talutavad.

Obstsöönsust kasutati antiikkirjanduses ähvardamiseks, alandamiseks, kellegi häbivääristamiseks, kellegi sõimamiseks, oma pettumuse väljendamiseks. Obstsöönsus võis olla kasutatud mänguliselt või naljatamisi. Väga tihti kasutati obstsöönsust ülekantud tähenduses. Näiteks võis mehe suguliige tähistada isikut ennast.

Paljud liikumist või mingit tegevust tähistavad verbid võisid võtta seksuaalse tähenduse. Paljud esemed võisid saada mehe suguliikme tähenduse. Lisaks võis keha alapiirkond tähistada suguelundeid ja sealtkaudu seksuaalakti; mingi piimasaadus (valge värv) spermat jne. Kõige selle tõttu on olnud tendents Catulluse teoseid ka üle tõlgendada. Näiteks Catulluse 2 ja 3 esinevat varblasemotiivi (*passer*) on juba Martialis[10] käsitlenud obstsöönselt. Renessansi ajal jätkus diskussioon sellise tõlgenduse poolt ja vastu. Ilmus ka mitmeid Catullusest inspireeritud jäljendavaid või parodeerivaid luuletusi.

Seksuaalne obstsöönsus oli antiikkirjanduses ja sealhulgas Catullusel kõige sagedasem ning sellega seotud sõnavara oli väga rikas ja spetsiifiline. Näiteks tähistas eri sorti seksuaalakte eri verb[11]; isegi meela puusade hööritamise jaoks oli kaks eri verbi, üks meestele, teine naistele[12].

Seksuaalsusega seotud õigusaktid Roomas puudutasid mehi-kodanikke, kodaniku staatusega naisi ning viimase sünnitatud lapsi. Kogu seksuaalsus oli kodaniku aktiivse seksuaalrolli keskne, s.t kodanik sai olla vaid penetreerija, mitte penetreeritav. See kehtis olenemata kodaniku seksuaalpartneri soost. Nimetatud kodaniku seksuaalrollile olid omakorda seatud teatud piirid, millest üleastumine oli karistatav või taunitav (vt allpool Plautuse tsitaati). Passiivne seksuaalroll oli kodaniku puhul alandav või hukkamõistetav. Meest-kodanikku passiivse rolliga ähvardamine või selle talle omistamine oli erakordselt alandav. Liigne seksuaalne aktiivsus oli samuti taunitav, sest see näitas mehevooruste (*virtus*) ja tõsiduse (*severitas*) puudumist. Mõistet „homoseksuaalsus“ tänapäeva tähenduses ei eksisteerinud. Kõik sellega seonduv käis üldiste seksuaalkäitumise tavade alla. Kodanik võis olla aktiivne partner vahekorras meesprostituudiga, orjaga (valdavalt enne habeme kasvu) või enda poolt orjusest vabaks lastud meessoost isikuga. Mehe passiivne roll

[10] Eluaastad u 40 – u 104 pKr.

[11] Vaginaalne – *futuere*; oraalne – *irrumare*; anaalne – *pedicare*. Nende verbide tähendus lähtub seksuaalakti aktiivsest poolest.

[12] Vt J. N. Adams. The Latin Sexual Vocabulary.

seksuaalsuhtes teise mehega oli vabade meeste puhul väga taunitav või koguni karistatav. Sellist seksuaalset käitumist nimetati *impudicitia*, „kombelõtvus". Seneca Vanem on kirjutanud selle kohta järgmist: „Kombelõtvus on vabana sündinu puhul kuritegu, orja puhul vajadus ja vabakslastule kohustus."[13] Intsest oli taunitav ja sellest kellegi puhul rääkimine oli viis teda alandada või mustata.

Plautus[14] võtab oma komöödias „Parasiit" väga tabavalt kokku mehelekodanikule lubatud ja lubamatu seksuaalse käitumise: „Keegi ei takista ega keela sind ostmast, kui raha on, mis on avalikult müügiks. Keegi ei keela käia mööda avalikku teed. Ära säti oma teed läbi taraga piiratud eravalduse. Hoidu abielu- ja lesknaisest, neitsist, noorukist ja vabana sündinud poistest. Muid armasta, keda iganes soovid."[15]

Skatoloogiline obstsöönsus on kehaeritiste või nendega seotud kehaosade mainimine või nendele vihjamine. Skatoloogiline obstsöönsus esineb palju mängulisemana kui seksuaalne, sest seda kasutatakse eelkõige kellegi naeruvääristamiseks.

Kui Catullusel esineb ebatavalist või šokeerivat kõrvutamist, kasutab ta nii seksuaalseid kui skatoloogilisi obstsöönsusi, toomaks esile kellegi füüsilisi või vaimseid omadusi nende naeruvääristamise eesmärgil. Näiteks võrdleb Catullus oma luuletuses järjekorranumbriga 97 kellegi Aemiliuse suud tema tagumikuga, hambaid vankrikasti kõverate piirderoigastega ja tema naeratust urineeriva innas muula suguliikmega.

Obstsöönne sisu ei määranud ära otseselt žanrit. Ometi oldi juba antiikajal teadlikud, et teatud žanri alla käivad teosed võisid sisaldada obstsöönsusi. Hellenismiaegse kaanoni järgi jaotati žanrid kõrgeteks, keskmisteks ja madalateks. Skaalal kõige madalamate žanrite hulka kuuluvad Catulluse polümeetrilised luuletused[16], samuti nagu Horatiuse satiirid ja kirjad, Iuvenalise satiirid ja Martialise epigrammid, Petroniuse raske žanrimääratlusega (määratletud nii satiiriks kui romaaniks) „Satiricon" ja Apuleiuse romaan „Metamorfoosid" (tuntud ka nime all „Kuldne eesel") – nende žanrite puhul oli ka madalama sõnavara kasutamine aktsepteeritav[17].

Roomas oldi niisiis vägagi teadlikud obstsöönse teema olemasolust kirjutistes, kuid ometi võis obstsöönsuse esinemine kaasa tuua kriitikat autori isiku aadressil. Catullus 16 on üks näide poeedi võimalikust reaktsioonist oma

[13] Seneca. Controv. 4, 10: *Impudicitia in ingenuo crimen est, in servo necessitas, in liberto officium.*
[14] Elas u 250–184 eKr.
[15] Plautus. Curculio 33–38: *Nemo hinc prohibet nec vetat / quin quod palam est venale, si argentum est, emas. / nemo ire quemquam publica prohibet via / dum ne per fundum saeptum facias semitam / tum ted abstineas nupta, vidua, virgine, / iuventute et pueris liberis, ama quid lubet* (artikli autori vaba tõlge).
[16] Catullus 1–60 – seega kuuluvad kolm meie käsitletavat luuletust nende hulka.
[17] J. P. Elder. Tibullus: tersus atque elegans. Rmt-s: Elegy and Lyric. Critical Essays on Roman Literature. Toim J. P. Sullivan. London, 1962, lk 72.

värsside tundlike teemade peale järgnenud kriitikale. Catulluse sama luuletuse põhjal tekkis omakorda diskussioon, millele on mitmeid kajastusi antiigis ning mis läks edasi renessansi ajal. Catullus nimelt väitis samas luuletuses, et autori kohta ei maksa järeldusi teha tema loodu põhjal. Seda seisukohta nimetatakse „Catulluse seaduseks", *lex Catulliana*'ks. Ta lisas, et looming, siinjuures eelkõige luule, peabki parema efekti saavutamiseks publikut šokeerima ja „raputama", millest tulenevalt võib poeesia rakendada erilisi, kui vaja, piiripealseid väljendusvahendeid, mida on hakatud nimetama *poetica licentia*'ks. Catulluse eeskujul on oma teostes esinevaid obstsöönsusi õigustanud ka Plinius Noorem, Ovidius ja Martialis.

Kolm luuletust

Järgmiseks vaatleme 1971. aasta „Rooma kirjanduse antoloogia" August Sanga tõlgitud Catulluse valimiku kolme originaalis obstsöönsusi sisaldavat luuletust. Luuletused 11 ja 28 sisaldavad seksuaalseid obstsöönsusi ja luuletus 36 (esineb ka 2009. aasta antoloogias) üht skatoloogilist obstsöönsust. Obstsöönsusi sisaldavad lõigud on toodud originaalis tumedalt trükituna. Samamoodi on esile tõstetud August Sanga vastavate kohtade tõlked.

Catullus 28

Kõigepealt käsitleme luuletust Catullus 28, mis on üks obstsöönsemaid kogu tema loomingus. Luuletus kirjeldab Catulluse enda ja tema sõprade Veraniuse ja Fabulluse luhtunud lootusi teenida raha, Catullus asehaldur Memmiuse ning tema sõbrad Piso teenistuses. Catullus kasutab siin obstsöönsusi ülekantud tähenduses, väljendamaks oma pettumust asehaldurite isikute ja enda ning sõprade äpardunud rahateenimise ootuste suhtes.

Pisonis comites, cohors inanis,
aptis sarcinulis et expeditis,
Verani optime tuque mi Fabulle,
quid rerum geritis? Satisne cum isto
vappa frigoraque et famem tulistis?
Ecquidnam in tabulis patet lucelli
expensum, ut mihi, qui meum secutus
praetorem refero datum lucello?
O Memmi, bene me ac diu supinum
tota ista trabe lentus irrumasti!
Sed, quantum video, pari fuistis
casu: nam nihilo minore verpa
farti estis. Pete nobiles amicos!
At vobis mala multa di deaeque
dent, opprobria Romuli Remique.
Piso kaaslased, retkelt tulles on teil
kompsud kerged ja tühja täis on kukkur.
Noh, Veranius? Noh, mu hea Fabullus?

Kuidas tunne on? Küllalt kas teid preetor
tee peal nälga ja külma tunda laskis?
Kas ka teil tulukirjadesse kantu
lendu läks kohe? Mind mu preetor laskis
kõik, mis teenisin, jälle välja anda.
Selle palgaks, et iial häält ei tõstnud,
mind mu Memmius peenelt paljaks
kooris. Näen, et teilgi ei olnud teine
saatus: tühja kukruga lõppes teie teekond.
Jah, nii on nemad – kõik need suured härrad!
Oh et taevased nuhtleks kõiki neid, kes
Remust, Romulust nõnda häppi viivad!

Catullus kujutab ennast Rooma kodaniku jaoks erakordselt alandavas positsioonis, milleks on oraalseksi passiivne pool. Alandust suurendab veelgi Memmiusele omistatud suguliikme suurus, mida rõhutab sõna *trabs*, „tala" metafoorses tähenduses ning asjaolu, et kogu seksuaalakt toimus pikka aega (*lentus*) ja täielikult, mida esindab adverb *bene*, „hästi", ning et autor oli allaheidetud positsioonis ehk selili (*supinus*) ning seda veel lisaks kaua aega (*diu*). Kõige sellega rõhutab Catullus oma pettumuse ulatust, mille allikaks oli Memmiuse alatu käitumine. Ta oletab, et tema sõbrad said sama saatuse osaliseks Piso poolt. Veraniuse ja Fabulluse pettumust väljendab ta nii, et paneb nad alandavasse positsiooni, kus nende kallal tarvitatakse vägivalda mitte väiksema riistaga (*nihilo minore verpa*) kui tema puhul. Siin kasutab Catullus sõna *verpa*, mis on otseses tähenduses „mehe ümberlõigatud suguliige" ning mida kasutati vulgaarselt, eriti erekteerunud peenise kui ähvardava suguti tähistamiseks. Lisaks kasutab ta sõprade puhul verbi „täis toppima" (*farcire*), mis jätab lahtiseks, kas ülekantud tähendust kandev seksuaalakt oli oraalset või anaalset laadi, olles reserveerinud kõige suurema alanduse – oraalseksi passiivse rolli – selgelt endale.

Sellest luuletusest aru saamine tekitas probleeme juba esimestel renessansiaegsetel kommentaatoritel. Obstsöönne sõnavara oli üldiselt tuntud, aga raskusi näis olevat obstsöönsuste ülekantud tähenduses kasutamise mõistmisega. Esimeste trükitud täiskommentaaride autorid, Antonius Parthenius[18] ja Alexander Guarinus[19], käsitlevad seda luuletust sõna-sõnalt ning väidavad, et siin on tegemist kriitikaga Rooma riigimeeste kõlvatute elukommete pihta. Ka veel 16. sajandi keskel on väga erudeeritud Prantsuse päritolu humanistil Marc-Antoine Muret'l[20] raskusi obstsöönsuste ülekantud tähenduse mõistmisel. Ta arvab, et „...poeet ei räägi siin mitte oma isikust, vaid imiteerib kellegi häält, kes niimoodi preetor Memmiuse kõlvatuse läbi kannatas. Sest ei ole usutav, et

[18] Antonii Parthenii Lacisii Veronensis in Catullum commentationes. Brescia, 1485.
[19] Alexandri Guarini Ferrariensis in C. V. Catullum Veronensem per Batistam patrem emendatum expositiones cum indice. Venezia, 1521.
[20] M. A. Muretus. Catullus et in eum commentarius. Venezia, 1554.

nii suurte annetega inimene oma keha säärase rüveduse meelevalda annaks, ja kui ta ka sellisele kõlvatusele alluks, ei oleks ometi sedavõrd rumal, et enda kohta midagi sellist omaenda värssides kirjutaks."[21]

August Sanga tõlkes on kogu – vähemalt otseselt sõnastatud – obstsöönsus kadunud. Tema eesmärgiks on olnud tähenduse edasiandmine sellisel moel, mis ei šokeeriks tolleaegset lugejat. Ometi võib Sanga tõlkest välja lugeda teatud kahetähenduslikkust. „Selle palgaks, et iial häält ei tõstnud" võiks viidata oraalsele seksuaalaktile, mille puhul on „hääle tõstmine", kurtmine või igasuguse heli esilekutsumine võimatu. Kedagi sellisel alandaval teel vaikima sundimine on üks selle tõlkevariandi interpreteerimisvõimalus ka seetõttu, et Catullus kasutab seda motiivi luuletuses 74, kus üks tegelane sunnitakse fellatsiooni teel vaikima.

„...mind mu Memmius peenelt paljaks kooris" on juba selgemalt kahetähenduslik. Kogu tõlke üldise tooni taustal tuleb eelkõige esile selle värsi materiaalse tüssamise tähendus. Samas on võimalik siin näha ka ohvri lahtiriietamist ja kõike sellele järgnevat. On raske aru saada, kas tõlkija on ambivalentsed keelendid pannud siia sihilikult või on need sattunud eestikeelsesse tõlkesse juhuslikult ja ilma tagamõtteta.

Veraniuse ja Fabulluse saatusele pühendatud lõigu tõlge annab edasi vaid nende luhtunud teenimislootusi Piso teenistuses. Ühtegi ambivalentsust pole siit võimalik leida.

Kui eespool nimetatud interpretatsioonivõimalused kõrvale jätta, ei peegelda tõlge seda pettumust ja alandust, mida Catullus oma luuletuses tegelikult väljendas.

Catullus 11

Catullus 11 sisaldab samuti seksuaalseid obstsöönsusi:

Furi et Aureli, comites Catulli,
sive in extremos penetravit Indos,
litus ut longe resonante Eoa
  tunditur unda,
sive in Hyrcanos Arabasve molles,
seu Sagas sagittiferosve Parthos,
sive quae septemgeminus colorat
  aequora Nilus,
sive trans altas gradietur Alpes,
Caesaris visens monimenta magni,
Gallicum Rhenum horribile aequor ulti-
  mosque Britannos,

[21] M. A. Muretus. Catullus et in eum commentarius. Venezia, 1554, lk 35v–36.

omnia haec, quaecumque feret voluntas
caelitum, temptare simul parati,
pauca nuntiate meae puellae
non bona dicta.
Cum suis vivat valeatque moechis,
quos simul complexa tenet trecentos,
nullum amans vere, sed identidem omnium
ilia rumpens;
nec meum respectet, ut ante, amorem,
qui illius culpa cecidit velut prati
ultimi flos, praetereunte postquam
tactus aratro est.

Furiùs, Aurelius, kès[22] mind saatma
valmis on siit kaugele Indiasse,
võimsalt vood kus hommikutuules aina
laksuvad randa,
kus on loid araablane, ambukandvad
parti rahvad, saagi ja hürka hõimud,
sinna, veed kus Niilusest seitsmesuisest
voolavad merre,
või teispoole Alpisid, paikadesse,
kus suur Caesar endale samba seadis,
Reini maile või ka maailma äärde,
Britimaa randa.
Ei te karda hingele võtta ühtki
saatust, mille taevad võiks saata mulle.
Viige siis mu neiule nüüd mu vastus,
kuigi see karm on.
Olgu rõõm tal vastsetest austajatest:
neid on nüüd tal kolmsada ühteaegu.
Ühtki neist ta armsaks ei pea, ent kõiki
vaevab ja piinab.
Ei ta üldse nüüd enam mõtle mulle,
kelle julmalt murdis ta truudusetus,
nii kuis murdub põllu peal lill, mis satub
adrale ette.

See luuletus kuulub Catulluse Lesbia-tsüklisse, mis koosneb tervest reast luuletustest, kus armastatud naine on kas nimepidi mainitud või mitte. Tsükli luuletused paistavad silma oma kirglikkuse poolest ning on väga erinevas toonis. Teosed, mis väljendavad poeedi viha, armukadedust, pettumust või kättemaksuhimu, sisaldavad ka obstsöönsusi. Varjunime „Lesbia“ andis Catullus oma armastatule, Claudiale, ja sellest saab muu hulgas alguse pikk traditsioon armastatud naistele pseudonüümide all luuletusi pühendada. Siinses luuletuses tuleb

[22] Graavised tähistavad siin värsirõhke.

Lesbia-teema välja ootamatult, päris lõpus ning ilma, et naise nimi oleks üldse nimetatud. Tegemist on pöördumisega poeedi sõprade, Furiuse ja Aureliuse poole, milles sisaldub ka sõnum kallimale. See sõnum on ajendatud vihast Lesbia truudusetuse pärast. Catullus teatab trotslikult, et tema kallim võib elada rahulikult koos oma liiderdajatega (*moechus*), keda on kolmsada (mis tähendab sisuliselt „väga palju") ning keda ta hoiab kõiki enda embuses (*complexa tenet*), mitte kedagi tõeliselt armastades, kuid neid kõiki seksuaalselt kurnates (*ilia rumpens*).

Liiderdajatest või muidu kõlvatu eluviisiga meestest on saanud August Sanga tõlkes austajad, nende enda embuses hoidmine on kaotanud igasuguse seksuaalse alatooni. Samuti jätab tõlke „vaevab ja piinab" pigem psüühiliste piinade kui otsese seksuaalse tegevuse mulje. Just nimetatud seksuaalse alatooni mitte edasi andmine vähendab tõlkes Catulluse kibeda pettumuse suurust. Lesbia reeturlikkusele armuasjades vastandab Catullus sõprade truuduse, mida ta kirjeldab väga poeetilises vormis. Neil just palubki poeet oma armastatule edasi anda sõnum, mis mõjub justkui šokk oma raske sisuga. Kuna sõnumi kibedust rõhutavad obstsöönsused pole tõlkes edasi antud, ei väljenda see täielikult autori luuletusse pandud armuvalu.

Catullus 36

Catullus 36 sisaldab skatoloogilist obstsöönsust:

Annales Volusi, cacata carta,
votum solvite pro mea puella.
Nam sanctae Veneri Cupidinique
vovit, si sibi restitutus essem
desissemque truces vibrare iambos,
electissima pessimi poetae
scripta tardipedi deo daturam
infelicibus ustulanda lignis,
et hoc pessima se puella vidit
iocose lepide vovere divis.
Nunc, o caeruleo creata ponto,
quae sanctum Idalium Uriosque apertos
quaeque Ancona Cnidumque harundinosam
colis quaeque Amathunta quaeque Golgos
quaeque Dyrrachium Hadriae tabernam,
acceptum face redditumque votum,
si non illepidum neque invenustum est.
At vos interea venite in ignem,
pleni ruris et inficetiarum
annales Volusi, cacata carta.

Oh Volusius, käpardite käpard,
aita täita mu kalli neiu tõotust!
Andis Venuse ning Cupido ees mu
kallim tõotuse, et ta veel kord mulle
andeks andma on valmis ainult siis, kui
kingiks endale saab Hephaistos-lääpjalg
kõige kehvema värsisepa teosed,
kui ma need kohe heidan leekidesse.
Neiu tõotuse andis mõtlematult,
ütles mõistagi ainult naljaks nõnda.
Vete tütar, oh kõrkjaist pärjatatu,
kel on altar Idalioni hiies,
helde, suur jumalanna, kelle templeid
täis nii Golgi, Ancona, Amathus ja
Gnidus, Uria kui ka laevureile
kõige meeldivam linn Dyrrachiumgi –
tõotus täidetuks loe ja võta vastu
ohver, olgugi juhm ja vaimuvaene!
Ohvriks tulle ma heidan nüüd su teosed,
oh Volusius, käpardite käpard!

Siingi on tegemist Lesbia-tsüklisse kuuluva luuletusega, kus poeet tema nime otseselt ei maini, vaid kasutab familiaarset sõnapaari „minu tüdruk“ (*mea puella*). Tegemist on ilmselt kirjeldusega tavalisest armastajate stseenist, kus Lesbia lubas Catullusele veel kord andestada, kui too ohverdab leekidele mõne viletsa poeedi värsid. Selgituseks olgu öeldud, et originaalis ootab Lesbia ohverdust lonkavale jumalale (*tardipes deus*), Vulcanusele, kelle August Sang on tõlkes asendanud tema Kreeka vaste Hephaistosega. Väljavalitud halvaks poeediks on keegi Volusius, kelle isik ei ole kindlalt teada. Tema loomingut nimetab Catullus skatoloogilise obstsöönsusega *cacata carta*, „ekskrementidega määritud papüürusleht“, kui tõlkida seda materjalist lähtuvalt, või „sitane kirjutis“, kui väljenduda veidi vulgaarsemalt tähendusrõhuga papüüruslehele talletatud tekstile. See skatoloogiline obstsöönsus on taotluslikus vastuolus Lesbia küll naljatamisi (*iocose*) antud pühaliku tõotusega jumalanna Venuse ja Cupido ees (*sanctae Veneri Cupidinique vovit*) ning poeedi pöördumisega sama jumalanna poole, kui ta kasutab eepikale kohaseid epiteete ja muid jumalannat iseloomustavaid fakte, nagu „Oo, sinimere loodu“ (*o caeruleo creata ponto*), ning lisab nimekirja kohtadest, kus asuvad tema templid. August Sang pole selle lõigu tõlkimisel olnud väga täpne. Võib-olla on selle põhjuseks vajadus kätkeda tõlge üheteistsilbilisse värsimõõtu? Lõigu eepiline toon on siiski üldiselt edasi antud.

Originaalis pöördub Catullus viletsa poeedi värsside poole: „Volusiuse annaalid/kirjutised, sitane paber“ (*annales Volusi, cacata carta*). Distantseeritus halvast värsisepast endast võib olla kasutatud rõhutamaks põlgust tema vastu.

See pöördumine nii avab kui ka lõpetab luuletuse, olles vahele jääva sisuga väga teravas vastuolus. Catullus suurendab groteski veelgi, kasutades skatoloogilist obtsöönsust sisaldavas sõnapaaris alliteratsiooni ja assonantsi, mis annab sellele „rõvedusele“ mängleva poeetilise vormi.

August Sang pöördub oma tõlkes viletsa poeedi, Volusiuse ja mitte tema värsside poole, kasutades sõnapaari „käpardite käpard“, mis lubab tal mööda hiilida vajadusest leida mingi – võimalik, et publikut šokeeriv – obstsöönne vaste. Tõlkija on asendanud alliteratsiooni ja assonantsi sisaldava sõnapaari ühe ja sama sõna kordusega, mis kõlab küll hästi, aga jätab tõlke ilma sellest mängulisusest, mida Catullus rakendas oma skatoloogilistes obstsöönsustes.

Obstsöönsused on Catulluse kui kirgliku noore luuletaja loominguga lahutamatult seotud. Talle järgnenud autorid kasutasid obstsöönsusi kohati tema eeskujul, aga kindlasti tema autoriteedile toetudes, vastates kriitikale nii Catulluse nimega kui tema sõnadega.

Obstsöönsustel on teatud roll Catulluse loomingus. Ta väljendas nendega oma emotsioone, püüdis šokeerida lugejat (antiikajal ehk sagedamini veel kuulajat), et luuletus oleks mõjus. Kindlasti ei kasutanud ta neid „asja“ enese pärast. Sellepärast jääb tõlkimisel tema luuletuste obstsöönsusi eirates või neid siludes tükike Catullust edasi andmata ja see tükike ei ole kindlasti vähim tema loomingus.

JAAN KAPLINSKI „FLORISTIKA“ VENE KEELES (KOGUMIKU „TULE TAGASI HELMEMÄND“ TÕLKEST)

EKATERINA VELMEZOVA

Jaan Kaplinski luulekogu „Tule tagasi helmemänd“ ilmus 1984. aastal[1] ja juba selle pealkiri pälvib tähelepanu taimse orientatsiooni tõttu: see nimetab puud, helmemändi, üht taimeliiki (*Pinus succinifera*)[2]. Valmistan praegu ette selle raamatu (mille tõlge on juba valmis) väljaandmist vene keeles[3]. Siinne artikkel keskendub selles kogumikus leiduvate taimenimede tõlkimisele, probleemidele, millega ma oma „poeetiliste variatsioonide“ loomisel kokku puutusin, ja leitud lahendustele. Ma täpsustan kohe, et keskendun siin peamiselt konkreetsetele botaanilistele nimedele, mitte üldsõnadele, mis tähis-

[1] Jaan Kaplinski, „Tule tagasi helmemänd“. Eesti Raamat, 1984.

[2] Kaplinskil on ka teine luulekogu, mille pealkiri seotud taimemaailmaga – „Käoraamat“ (1986), vrd taimeperekonna *Gymnadenia* eestikeelne nimi.

[3] Mõned selle kogu tõlgitud luuletuste tekstid on juba avaldatud ajakirjades Võšgorod (2018, nr 1–2, lk 5–9; nr 4–5, lk 32–36; 2019, nr 1–2, lk 125–126; nr 3–4, lk 6–14), Tallinn (2019, nr 3–4, lk 120–121) ja Methis (2020, nr 25, lk 104). Kui rääkida oma luuletõlkija töö üldisematest põhimõtetest, siis siinsel juhul pole tegemist mitte sõnasõnalise, vaid loomingulise tõlkimisega; jätsin endale õiguse lähtetekste mõnikord muuta ja seetõttu nimetan oma tõlkeid mitte tõlgeteks, vaid poeetilisteks variatsioonideks („poeetilise variatsiooni“ mõiste kohta lähemalt vt Екатерина Вельмезова, О „поэтических вариациях“ или еще раз о принципальной непереводимости поэзии. Вышгород, 2019, nr 3–4, lk 12–14). (Meenutagem näiteks seoses sellega, et eelmise sajandi filoloogia klassik Roman Jakobson kirjutas luule fundamentaalsest tõlkimatusest [Роман Осипович Якобсон, О лингвистических аспектах перевода. Комиссаров В. Н. (отв. ред.), Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. Международные отношения, 1978 (1959), lk 16–24]). Nagu allpool näha, peegeldas see loov, mittebukvaalne lähenemine luuletõlkele ka mõne taime nime vene keelde tõlkimist kogumikus „Tule tagasi helmemänd“. Teiste oluliste tööpõhimõtete hulka kuulub minu soov visualiseerida seda, mida ma kirjeldan, et leida eesti originaalile adekvaatsem venekeelne ekvivalent, ja osalt seetõttu ka soov luua vastava kultuuri, praegusel juhul venekeelse kultuuri lugejale teatud „mugavus“ (vrd Пеэтер Тороп: хороший перевод – это когда читателю комфортно, 2010. https://rus.err.ee/121377/batareja-peeter-torop-horoshij-perevod-eto-kogda-chitatelju-komfortno; saiti vaadati 7. mail 2019).

tavad taimestikku või üksikuid taimeosi – näiteks *puu*, *õis*, *sammal*, *roog*, *juur*, *leht*, *kõrs* jne[4]–, mida on kogumikus küllaltki palju. Kui rääkida raamatus esinevatest konkreetsetest taimenimedest, siis torkab kohe silma tõsiasi, et peaaegu alati on tegu mitte kultiveeritavate, vaid looduslikult kasvavate taimedega (terves luulekogus võib sellest reeglist leida vaid vähe erandeid: *Pärnu tuviõun*, *suhkruroog*, *kartul*, *suhkrupeet*, *söödanaeris*, samas kui neli viimast lekseemi on ühes ja samas tekstis, „Ma Jumalat vist ei usu...“). Seejuures enamasti mainitakse Eestis kasvavaid liike (jällegi on raamatus sellest reeglist vähe erandeid: *korgipuu*, *suhkruroog* ja... *metasekvoia*, ning ühtlasi *helmemänd*, mis andis kogumikule pealkirja[5]).

---

[4] Enamasti üritasin neid tõlkida õigesti, vastavalt originaalile, kuid mõnikord tuli riimi ja rütmi järgimise vajaduse tõttu (poeetiliste tõlgete puhul – ja veelgi enam „poeetiliste variatsioonide“ loomisel – ei olnud sõnavara täpne tõlkimine alati domineeriv) ette sellest reeglist erandeid. Näiteks luuletuses „Pääsukesi pääsukesi lendab läbi ustest...“ on read

elan ühtjasama
elu iga õuepuuga

tõlgitud järgmiselt:

в каждой живой травинке
жизнь ее проживаю

[igas elavas rohulibles
elan tema elu].

Seega on tõlgitud „õuepuu“ nagu *травинка* („rohulible“). Kui läheneda luuletõlkele vormiliselt, siis on see muidugi kõrvalekalle originaalist – aga üldisest semantilisest seisukohast näib selline asendamine siiski õigustatud: luuletuse kontekstis on see mõeldud tähistama kõiki elusolendeid, iga taime üldiselt. Selles mõttes võib sõnad „iga puu“ asendada sõnadega „iga rohulible“. Teises luuletuses („Uni uni suur ja puhas voog...“), fantastiliselt unistava maailma kirjelduses, lubasin endale asendada *mesilased metsikute lilledega* [дикие цветы]. Read

kaugusesse kus ei ole muud
kui päike mesilased ja puud

on tõlgitud järgmiselt:

там вдалеке нет ничего кроме снов
пчел и деревьев, солнца и диких цветов

[seal kaugel pole midagi, vaid unistused
mesilased ja puud, päike ja metsikud lilled].

Nende ridade tõlkimisel lisatud *сон* („unenägu“) ilmub juba luuletuse esimestes ridades – „Uni uni suur ja puhas voog…“: kirjeldatakse imelist unenäomaailma tema metsiku loodusega. Kommentaarina mesilaste „metsikuteks lilledeks“ muutmise kohta luban endale naljaga pooleks seletust: kas pole nii – kus on mesilased, seal on metsalilled, muidu oleks mesilastel liiga kurb!

[5] Selle luuletuse „poeetiline variatsioon“ vene keeles on artikli lisas.

Enamikul juhtudel olid konkreetsete taimede nimede tõlked täpsed. Siin need on (eesti lekseemide tähestikulises järjekorras):

helmemänd > *янтарная сосна* (kogumiku tekstis esines see tõlge 2 korda)
hõbepaju > *серебряная ива* (1 kord)
kadakas > *можжевельник* (1 kord)
kanarbik > *вереск* (1 kord)
(kollased) karikakrad > *(светлые) ромашки*[6] (1 kord)
kartul > *картофель* (1 kord)
kuusik (vrd kuusk) > *ельник* (ср. *ель*) (1 kord)
metasekvoia > *метасеквойя* (2 korda)
mänd > *сосна* (3 korda)
nõgesed > *крапива* (1 kord)
orjavits > *шиповник* (1 kord)
paju > *ива* (1 kord)
pihlapuu > *рябина* (1 kord)
pilliroog > *тростник*[7] (2 korda)
suhkrupeet > *сахарная свекла* (1 kord)
söödanaeris > *репа* (1 kord)
(noor) tamm > *(молодые) дубки* (1 kord)[8]

Vaatame nüüd üle, milliseid kõrvalekaldeid täpsetest tõlgitud vastetest venekeelsetes tekstides endale lubasin ja miks.

---

[6] Hoolimata asjaolust, et nii rütm kui ka riimid võimaldasid täpset tõlget, muutusid „kollased karikakrad“ „heledateks karikakardeks“, sest venekeelsed lugejad tunnevad rohkem „tavalisi“ karikakraid, valgete kroonlehtede ja kollase südamikuga. Samal ajal on kollane karikakar niikuinii hele karikakar, mitte tume. Siiski tunnistan: tõlgitud kogumikku pole veel trükki saadetud ja mõnda tõlget võib siiski muuta. Seetõttu on võimalik, et venekeelses tekstis räägitakse lõppversioonis ikkagi „kollastest karikakardest“: esiteks sellepärast, et nad on väga ilusad, ja teiseks, kuna see lill võib olla Jaan Kaplinskile ja tema luule jaoks tähtis. Näiteks Toomas Kuke raamatus „101 Eesti lille“ antakse enne iga õistaime kirjeldamist poeetiline epigraaf. Artiklile „Kollane karikakar“ eelneb epigraaf Jaan Kaplinski luulest:

Kodu kollased
karikakrad hämaras
aiapingi ees
(Toomas Kukk, „101 Eesti lille“. Varrak, 2015, lk 40).

(Paneme tähele, et terves selles raamatus olid Jaan Kaplinski tekstide read valitud ainult nelja metsalille jaoks. Need on kollane karikakar, koldnõges, harilik kopsurohi ja kevadine seahernes.)

[7] *Mõtleja pilliroog* (luuletuses „Kes sinu kokku liimiks…“) on ilmne vihje Blaise Pascalile, kes kirjutas inimesest kui mõtlevast pilliroost.

[8] Originaali ainsus asendati venekeelses tõlkes mitmusega, kuhu lisati sõna *семья* („pere“) – „„молодых, стройных дубков семья…“ („noorte, sihvakate tammekeste pere“…) –, mis lõi ühtsuse, ühendamise idee. Deminutiivne järelliide *-ок* – *дубок* („tammeke“) – korreleerub eesti originaalis noore, järelikult veel väikese tamme ideega.

I. Kõrvalekalle originaalist rütmi säilitamiseks

Selliste kõrvalekallete lihtsaim põhjus on seotud vastava „poeetilise variatsiooni“ jaoks valitud poeetilise rütmi säilitamise vajadusega. Seetõttu on tõlgitud näiteks üks kord *helmemänd* (raamatu avaluuletuses „Teisest aegilmast siia sadand...“) kui *чудо-сосна* –„imemänd“:

tule tagasi metasekvoia
tule tagasi **helmemänd**

янтарная метасеквойя,
чудо-сосна, вернись!

[merevaigu metasekvoia,
imemänd, tule tagasi!].

Selle luuletuse tekst, pöördumine helmemänni kui kellegi imelise poole, võimaldas seda teha[9].

II. „Semantilised“ kõrvalekalded

Palju huvitavamad on põhjused võimalike täpsete tõlkeekvivalentide asendamiseks teiste sõnadega, mida võib tinglikult nimetada semantilisteks ekvivalentideks. Näib olevat võimalik jagada need mitmeks rühmaks.

II.1. Enamikule venekeelsetele lugejatele tundmatud taimenimed

Tõlke muutmise otsus originaaliga võrreldes võib olla tingitud soovist mitte lisada venekeelsesse „poeetilisse variatsiooni“ taimede nimesid, mis oleksid enamikule venekeelsetele lugejatele võõrad ja tekitaksid seetõttu lugemisel soovimatu ebamugavustunde[10].

Siin on mõned näited.

Taimenimed on juba luuletuse „Männi juured ja madara juured…“ esimestes ridades:

Männi juured ja madara juured
kinkude juured kinni soos…

Eesti „madara“ (*Galium*) õige venekeelne tõlge oleks *подмаренник*. Venekeelse lugeja jaoks pole see taimenimi peaaegu tuttav ja selle sisemine vorm pole ilmne. Selle taime rahvapärased nimed (*подмарь*, *подмарица*, *рототник*,

[9] Sama luuletuse pealkirja tõlkides asendasin *metasekvoia* „helmemänniga“ [*янтарная сосна*].
[10] Muidugi tekib loomulik küsimus, kui tuttavad on enamikule eestikeelsetele lugejatele eestikeelsed taimenimed algtekstidest. Autor ise, Jaan Kaplinski, on siinkohal erandlik: ta teab kindlasti rohkem taimenimesid, kas või ainult seetõttu, et ta töötas mingil eluperioodil Tallinna botaanikaaias (Thomas Salumets, Unforced Flourishing. Understanding Jaan Kaplinski. McGill-Queen's University Press, 2014, lk 9).

полумаренник…[11]) ei ütleks vene keelt kõnelevale lugejale tõenäoselt samuti midagi, pealegi pole nende sisemine vorm läbipaistev (samal ajal nad ei sobiks, nagu ka *подмаренник*, ei riimi ega rütmi järgi). Seetõttu – kuna algtekst räägib soost – leidsin sootaime, mille nimi sobiks nii rütmile kui ka riimile. See on *пушица*, *Eriophorum* (eesti keeles „villpea“):

Корни сосен, корни пушицы
корни кочек в болотной мгле…

[Männi juured, villpea juured
kinkude juured soomudas...].

Isegi kui enamik venekeelseid lugejaid selle taime nime ei tea, räägib venekeelse sõna *пушица* sisemine vorm selle välimusest – ja see on minu arvates nende ridade adekvaatseks ja „mugavaks“ tajumiseks piisav (muide, ka õitsev madar moodustab üsna kohevad õisikud, nii et kõrvalekalle algsest tundub siinkohal minimaalne).

Samamoodi ilmnes luuletuses „Kuulates Paul-Eerikut üliõpilastele oma näidendit lugemas“ („MUST VERI must veri šamaanid ja hobusevargad…“) probleem järgmise rea tõlkega:

…su sõbrad on nõgesed naadid

„Naadid“ tuleks sõna-sõnalt tõlkida vene sõnaga *снить* (*сныть*). Kuid enamikule venekeelsetele lugejatele ütleb selle taime venekeelne nimi vähe. Kuna Jaan Kaplinski algtekstis räägiti metsikult kasvavatest umbrohtudest, on asendatud sõna „naadid“ venekeelses tõlkes sõnadega *репейные гнезда* (takjatihnikud) [„takjapesad“]:

…друзья – крапива, репейные гнезда

[…sõbrad on nõges, takjatihnikud].

II.2. Eesti liikide „kodustamine“

Teine, paljudele tõlkijatele tuttav probleem oli seotud küsimusega, kas Eesti tegelikkus peaks olema „kodustatud“ või mitte. Universaalne lähenemine on siin vaevalt võimalik, tõlgetes tuleks see küsimus lahendada iga kord erinevalt, sõltuvalt sellest, millised eesmärgid tõlkija endale püstitab. „Poeetiliste variatsioonide“ loomisel, mitte lihtsalt tõlkimisel kui sellisel, soovisin, et lõppteksti tajutaks pigem mitte intellektuaalselt, vaid et see puudutaks lugeja hinge. Tekkis küsimus, kuidas sel puhul tõlkida ridu

sügisel löön õhetama
Pärnu tuviõunas

[11] Владимир Иванович Даль, Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. 2-е изд. Типография М. О. Вольфа, 1880–1882.

luuletuses „Pääsukesi pääsukesi lendab läbi ustest…“. Leidsin sellise lahenduse:

осенью пламенею
вместе с конским каштаном

[sügisel lõõman
hobukastaniga koos].

Nagu näha, on asendatud *Pärnu tuviõun hobukastaniga* – kuna venekeelse lugeja jaoks võis Pärnu õuna mainimine tekitada võõrastustunnet: erinevalt Eestist on see sort Venemaal tundmatu. Hobukastan kasvab seevastu Venemaal ja Eestis – sügisel lõõmavad selle punakaspruunid lehed, mis on hästi teada nii Eestis kui ka Venemaal.

II.3. Välditakse „veidrusi“

Samal põhjusel – selleks, et vältida tarbetu, minu arvates tajutava stressi tekkimist venekeelses lugejas – lubasin endale luuletust „Aknal surnud kärbsed väljas edelatuul...“ tõlkides asendada *saare* ja *korgipuu*... *kasega* (*береза*) ning tõlkisin „saarel ja korgipuul“ kui „kasesalus“ (*в роще березовой*). Kui saar on muidugi venekeelsetele lugejatele tuttav, siis korgipuu (*Phellodendron*) puhul on asi keerulisem. See puu (vene keeles *феллодендрон* / *бархат* / *пробковое дерево*) kasvas teadaolevalt tõesti (ja võib-olla kasvab endiselt) Jaan Kaplinski talus Mutikul, olles sinna istutatud (seda arvas mäletavat Jaan Kaplinski sõber Kalevi Kull)[12]. Nii on Jaan Kaplinski jaoks see puu osa tema tuttavast ümbrusest. Vastupidi, enamikule venekeelsetest lugejatest on see puu harjumatu: looduslikes tingimustes kasvab see Venemaa idaosas, Kaug-Idas. Seega – jällegi vältides harjumatuid, „imelikke“ taimenimesid ja pakkudes seeläbi venekeelsele lugejale „mugavat“ lugemist – valisin kase, mis kasvab looduslikult Kesk-Venemaal.

II.4. Poeetilise süžee „teravdamine“

Tunnistan, et mõiste „poeetiline variatsioon“ andis mulle mõnikord õiguse mingile vabadusele. Kord lubasin endale lisada sõna *крапива* („nõges“) sinna, kus originaalis konkreetset taime polnud – venekeelses „poeetilises variatsioonis“ luuletusele „Pingutad vibu joonest saab kaar...“:

kaotad end ja leiad taas
õuemurul kummuli maas

tõlkisin

легко потеряться и снова найтись
в смятой крапиве ладонями вниз

[12] Thomas Salumetsa raamatus mainitakse, et Jaan Kaplinski tema enda tunnistust mööda istutas Mutikule mitu „eksootilist taime“ (Thomas Salumets, Unforced Flourishing. Understanding Jaan Kaplinski, lk 33).

[on lihtne kaotada ennast ja uuesti leida
tallatud nõgestes, peopesad maas].

Formaalsest küljest on see muidugi originaalist lahknemine. Kuid tegelikult vastab selline tõlge luuletuse peamisele mõttele, isegi tugevdades seda: võite unustada ja „kaotada ennast“, eksida – nii palju, et riskite juhuslikult nõgeste otsa sattumisega, seda isegi märkamata – ning märkate ja naasete reaalsusesse („leida ennast uuesti“) alles nõgesekõrvetusest, peopesade kõrvetamisest...

III. Kõrvalekalded-„visualiseerimised“

Lõpuks olid mitmed kõrvalekalded algsest tingitud minu oma „visualiseeringust“ sellele, mida kirjeldatakse Jaan Kaplinski luuletustes. Näiteks suvise talu õhkkond luuletuses „Punav loojakutaevas tuulehing pärnapuus...“ tuli mu silme ette ilma pärnadeta, mis võimaldas ridu

Punav loojakutaevas
tuulehing pärnapuus

tõlkida niimoodi:

небо краснеет закатом
дышит вечерний час

[taevas punetab loojangust
hingab õhtutund].

Sama võib öelda *paisuva hernekauna* kohta, mis asendati samas luuletuses „nutuse männiga“ (*плачущая сосна*): read

kollased karikakrad
ja paisuv hernekaun

tõlkisin

светлых ромашек россыпь[13]
плачущая сосна

[heledate karikakarde puiste
nutune mänd].

Luuletuses „Meri on ees ja laht on vahel…“ asendasin *metsad* „mändidega“ (*сосны*): read

teispool lahte metsad ja majad
koerahauked mürad ja kajad

[13] Vt eespool selle tõlke kohta joonealust märkust 6.

sai tõlgitud järgmiselt:

а на другом берегу залива –
сосны, и люди, и эхо шумливое

[ja teisel pool lahte on
männid ja inimesed ning lärmakas kaja].

See otsus näib olevat õigustatud, kuna luuletuses esinevad männid veelgi:

rada rannast külasse viiv
mööda mändidest luitevallist…

Asendasin siin *männid* „okastega“ (*хвоя*), nimelt okastega üle puistatud on rada, mis läheb luidete juurest küla poole:

с берега к людям тропинка ведет
в дюнах петляя, усыпанных хвоей…

[tee viib kaldalt inimeste juurde
keerdub okastega ülepuistatud luidetes...].

Luuletuses „Mu laps äkki unustab nälja...“ „kadusid“ *pappel* ja *leedripuu* venekeelses „poeetilises variatsioonis“ tasase taeva taustal:

ja vaatab aknast välja
mööda pajudest jõest ja luhast
mööda paplist ja leedripuust

sai tõlgitud kui

и смотрит в окно – за залив
за плачущей ивы листву
за ровного неба полоску

[ja vaatab aknast välja
mööda nutva paju lehestikust
mööda tasase taeva ribast].

Juba *post factum* ma saan aru, et selle põhjuseks oli... minu nende ridade „visualiseering“: tänu Kalevi Kullile, kes seda mulle näitas, nägin seda kohta Tartu servas Emajõe lähedal, Aruküla teel, kus Jaan Kaplinski ilmsesti elas, kui ta seda kirjutas. See tundus mulle piisav, et „kirjeldada“ pilti, mida ma nägin.

Luuletuses „Ma Jumalat vist ei usu...“ sai *suhkruroolõikusest* ja *suhkrurookombainist* venekeelses „poeetilises variatsioonis“ „suhkruroog“ (*сахарный тростник*). Read

jah ükskord ma Fidži saarelt
tõepoolest kaardi sain
kus peal oli suhkruroolõikus
ja suhkrurookombain

sai tõlgitud järgmiselt:

однажды открытка с Фиджи
пришла – вот уж издалека…
– люди в майках и бриджах
у сахарного тростника

[kord Fidžilt postkaart
tuli – tõesti kaugelt...
– inimesed maikades ja põlvpükstes
suhkruroo juures].

Seega on vastav taim säilinud.

Lõpuks, venekeelses „poeetilises variatsioonis“ selle kogumiku ühe kuulsaima – nagu ma tean – luuletuse „Öö on valge…“ põhjal muutus *kaasik*, kasesalu, „kaseks“: selline asendamine ei tundu minu jaoks põhimõtteline. Võib-olla mängis siin rolli ka „visualiseerimisefekt“: samas reas mainitakse põllul kulgevat rada – aga põllul oli mul kergem ette kujutada üksildast kaske kui tervet kaasikut. Ja read

valge vari üle maa ja maja
üle kaasiku ja põlluraja

sai tõlgitud kui

светотень над кровом и над кровлей
над березой и тропинкой в поле

[valge vari üle maja ja katuse
üle kase ja põlluraja].

Niisiis on enamik Jaan Kaplinski luulekogus „Tule tagasi helmemänd“ leiduvaid taimenimesid vene keelde tõlgitud täpselt. Mõned erandid sellest reeglist tulenevad järgmistest põhjustest: 1) rütmi ja riimi säilitamine; 2) semantilisest küljest soov muuta venekeelne tekst „mugavaks“ ja sel eesmärgil vältida taimeliike ja -nimesid, mis on enamiku venekeelsete lugejate jaoks tundmatud; 3) algse poeetilise süžee „teravdamine“; 4) lähtekujundite tõlkeline „visualiseerimine“. Nagu eespool märgitud, ei tundu luule tõlkimisel originaali täpne, sõnasõnaline järgimine optimaalne lahendus.

PS

1. TULE TAGASI METASEKVOIA (avaluuletus Jaan Kaplinski kogumikust „Tule tagasi helmemänd“)

TULE TAGASI METASEKVOIA

Teisest aegilmast siia sadand
tumm kollane päikeselaik
läbi võrade – vastu südant
jälle koputab merevaik

vaik metsast mis merre on vajund
millest üle käind vood ja jääd
kõik lõhnad ja helid on hajund
ainult valgus valgus on jäänd

ainult valgus vaigusse tardund
üks tere- ja hüvastipilk
ja meel mis on ikka sust hardund
liiva kadunud kuldne tilk

ons tüvest kus tema kord nirgus
saand süsi või midagi muud
ei tea – tean vaid leina mis virgus
teie pärast mus muistsed puud

tean sellest ma pääsu ei leia
ikka jälle viib mõtteränd
su juurde mind metasekvoia
sinu juurde mind helmemänd

ta tuleb kui õhtuti maja
jääb vakka ja otsa saab rutt
ja paneb mind läbi see aja
igatsema ilmvõimatut

igatsema mandreid ja saari
oma mõistmata südamest
vaigumetsade tertsiaari
enne jääd enne inimest

ja ka mõistuse igikainus
sest lummusest jagu ei saa
teab temagi – püha on ainus
üks taevas üks aeg ja üks maa

teab temagi – vahel jääb kitsaks
mõnelegi ta aeg ja paik
ning siis vahest nõiavitsaks
võib saada ka merevaik

ning nii keset põhjamaa talve
on mul pooleldi paganal
oma salamantra ja palve
ja sellised sõnad on tal

kuni paremaid ma ei leia
küllap needki aitavad mind
tule tagasi metasekvoia
tule tagasi helmemänd

TULE TAGASI HELMEMÄND

2. „Poeetiline variatsioon“ vene keeles

ВЕРНИСЬ, ЯНТАРНАЯ СОСНА

заповедных эпох посланец,
молчаливым бликом – как встарь,
через кроны солнечный глянец –
снова в сердце стучит янтарь

из лесной смолы, погруженной
в море на тысячи лет,
звук и запах исчез исконный –
но остался, остался свет

солнца свет, в смоле затвердевший,
не растаявший вдалеке
дух, в желании разомлевший,
капля света в тихом песке

превратился ли в уголь сосновый
ствол, истекший смолой естества?
…я скорблю по вас – снова и снова,
мои древние дерева

да, я знаю – не будет покоя,
и все же – как к добрым снам
тянусь к вам, метасеквойи,
янтарные сосны – к вам!

…она приходит под вечер,
когда затихает дом –
грусть о том, что извечно
в недостиженьи своем

грусть о непреходящем –
сердца неясный вздох,
грусть о смолистых чащах
древне-чужих эпох

и рассудок трезво-невинный
о покое тщетно моля,
затихает… и все едино –
небо, время, земля

а когда замутит сознанье
повседневья липкая хмарь,
сгустком древнего заклинанья
да пребудет со мной янтарь

посреди холодов бескрайных
и слепой зимы торжества
тайной мантрой, молитвой тайной
повторяю эти слова

и пока не найду другое
заклинанье, твержу: вернись,
янтарная метасеквойя,
чудо-сосна, вернись!

ВЕРНИСЬ, ЯНТАРНАЯ СОСНА

TÕLKENÄIDENDI TOIMETAMISEST EDWARD ALBEE „KES KARDAB VIRGINIA WOOLFI?“ NÄITEL[1]

LIINA JÄÄTS

Üldlevinud arvamuse kohaselt vananevad tõlked kiiremini kui originaalid ja iseäranis lühike olevat näidenditõlke „säilivusaeg“ – kümmekond aastat.[2] Samas näitab Eesti teatristatistika, et viimase paarikümne aasta jooksul on umbes pooled sõnalavastustest tuginenud kas tõlgitud näidendile või välisautori teose põhjal tehtud dramatiseeringule,[3] nii et hoolimata žanriülestest lavastustest, kompilatsioonidest ja dekonstruktsioonidest on vanal heal valmisnäidendil repertuaaris kindel koht. Lisaks näidenditele, mis jõuavad Eesti lavadele esimest korda, esietendub igal hooajal ka mõni varem tõlgitud näidend. Uue lavastuse eel võidakse teha uus tõlge (mis ei pruugi alati olla tõlke vananemise ületamiseks[4]), aga praegu meil levinud praktika on pigem olemasoleva tõlke uuesti toimetamine. Oma osa on siin ilmselt praktilistel põhjustel, sest teksti toimetamine on odavam ja kiirem kui tõlkimine.

Vaatame lähemalt üht niisugust juhtumit – näidend on Edward Albee „Kes kardab Virginia Woolfi?“ ja lavastatud on selle eestikeelset, trükis ilmunud tõlget nii toimetatud kui toimetamata kujul. Tõlke võrdlemine kahe toimetaja tekstiparandustega (on kaks kirjalikku toimetatud versiooni) annab võimaluse mõtiskleda järgmiste küsimuste üle: milliseid toimetajaparandusi on teinud kaks eri toimetajat – kas parandused on eelkõige leksikaalsed, süntaktilised

[1] Artikkel tugineb 2019. aastal Tallinna Ülikoolis kaitstud magistritööle „Tõlkenäidendi toimetamine lavastusprotsessis Edward Albee näidendi „Kes kardab Virginia Woolfi?“ näitel“, juhendaja Anne Lange. Magistritöö on kättesaadav veebikeskkonnas etera.ee.

[2] Kevin Windle, The Translation of Drama. Rmt-s: The Oxford Handbook of Translation Studies. Oxford, 2011, lk 153–168.

[3] http://statistika.teater.ee/stat/main.

[4] Heaks näiteks on mitmed Shakespeare'i näidendite uustõlked, sest Georg Meri tõlkeid ei peeta väga lavaliseks.

või pragmaatilised? Milline on toimetaja eesmärk (teksti täpsustamine, kaasajastamine, registrite lisamine vms)? Kui kaasame kõrvutusse ka toimetatud tekstil baseeruvate lavastuste salvestised, saame küsimusi juurde: kas kirjalikult toimetatud näidenditekst realiseerub laval suulisena täpselt tekstiraamatu järgi? Või toimetavad ka näitlejad? Ja milline on nende eesmärk?

Draamateksti tõlkimine

Kui võetakse nõuks mõni proosateos eestindada, siis on selle kõige lihtsam lugejani jõudmise viis ilmselt niisugune: huvipakkuvale teosele leitakse sobiv tõlkija, pärast tõlkijat teevad oma töö toimetaja, küljendaja ja kunstnik, misjärel raamat antakse trükki ja jõuab seejärel lugejani, kes seda enamasti individuaalselt vastu võtab, s.t üksi ja vaikselt loeb. Näidenditega on veidi keerulisem (kasutan paralleelselt mõisteid *näidend* ja *draamatekst*). On olemas paeluv näidend ja selle lavastamisest huvitatud lavastaja – näidend võib temani jõuda tema enese lugemislaualt, tuttava tõlkija soovitusel, teatri dramaturgi kaudu või on juba mõnel maailmalaval nähtud näidendi õnnestunud lavaversiooni vms. Kui on olemas lavastaja ja lavastusest huvitatud etendusasutus, tuleb leida tõlkija – see samm proosateose tõlkimisprotsessist ei lahkne. Valminud tõlge jõuab tõlke tellinud teatrisse, kus dramaturg ning näidendiga tööle hakkav lavastaja kõigepealt teksti üle vaatavad. Vajadusel toimetab teatri dramaturg tõlget enne prooviperioodi algust, enamasti koostöös lavastajaga. Seejärel algavad proovid, mille käigus samuti teksti analüüsitakse ja arutatakse ning sageli teevad ka näitlejad omapoolseid ettepanekuid. Tekst peab olema tegelaskujuga sobiv, mängitav, etendatav[5], sest tegelase loomise peamine vahend näitekirjanduses ongi kõne. Kui lavastust mängima hakatakse, jõuab tõlgitud ja toimetatud tekst eri tegelaste häälte kaudu publiku kuulmismeeleni – et etendust jälgida, peab tekst olema selge ja kiirelt haaratav, lehe tagasipööramise võimalust – nagu lugedes – ei ole. Seega on draamateksti puhul tasandeid, vaatenurki ja toimetamise ajendeid rohkem. Tekst käib enne adressaadini jõudmist läbi enamate inimeste käest, samuti on vastuvõtt teatris kollektiivne.

Draamateksti toimetamine

Ilukirjanduse, sealhulgas draamakirjanduse toimetamisel on olulised stiil, register, rütm. Kui näidend tõlgitakse trükki andmiseks – mida praegusel ajal juhtub Eestis harva –, siis on toimetaja oma tegevuses sõltumatu. Kui näidend tõlgitakse teatri/lavastaja tellimusel (ja nõnda see harilikult on), siis realiseerub konkreetses lavastusprotsessis näidendi – tõlgendustele avatud kunstilise terviku –

[5] Etendatavuse – *performability* – mõistet käsitleb põhjalikult Susan Bassnett, ehkki ta jõudis äratundmisele, et etendatavust defineerida ei ole võimalik. Vt nt Susan Bassnett, Translating for the Theatre: The Case Against Performability. Languages and Cultures in Translation Theories, 1991, *vol.* 4, nr 1, lk 99–111.

üks võimalik tõlgendus ja seesama üks võimalik tõlgendus mõjutab ka toimetajat, sest üldjuhul töötab näidenditõlget toimetav dramaturg koos lavastajaga ja toimetatakse konkreetse lavastuse jaoks. Seega ei ole enne lavastamisprotsessi teksti toimetava toimetaja eesmärk teksti parendamine absoluutses mõttes, n-ö üleüldse, vaid kooskõlas lavastaja lähenemisega näidendile. Samuti võib lavastaja nägemus teksti analüüsifaasis mõjutada ka näitlejaid, nende arusaamist tekstist ja võimalikke keelealaseid ettepanekuid.

Nii või teisiti pole teatriteksti toimetamisel esmatähtis mitte õigekeelsus, vaid seesama raskesti defineerimisele alluv etendatavus ning teksti kõneldavus ja mängitavus. Nii nagu võib üht teksti mitu korda tõlkida, võib üht teksti (üht tõlget) ka mitu korda toimetada. Võib püüda toimetada paremini, täpsemini, rikkamalt, kaasaegsemalt. Niisugune juhtum on ka mind paelunud näidend: Edward Albee „Kes kardab Virginia Woolfi?" – näidend on tervikuna üks kord eesti keelde tõlgitud, kuid toimetatud on seda tõlget korduvalt. Kuid alustame algusest – originaalist.

Edward Albee näidend „Kes kardab Virginia Woolfi?"

Edward Albee „Who's Afraid of Virginia Woolf?" (eestikeelse pealkirjaga „Kes kardab Virginia Woolfi?"), kindlasti üks 20. sajandi tähelepanuväärsemate hulka kuuluvaid näidendeid, valmis 1962. aastal. Samal aastal jõudis näidend ka lavale, trükis ilmus esimest korda 1963. aastal[6]. Albee näidend on julge meistriteos ja mitte ainult inimpsüühika sügavuste kujutamise mõttes, vaid ka keelelise vaheldusrikkuse poolest. Kui New Yorgis hakati planeerima esmaettekannet, tegid produtsendi murelikuks näidendis esinevad vulgarismid – tekst sisaldas sõnu *fuck* ja *motherfucker*, mida Broadway lavadel veel kuulnud ei oldud. Kuna Albee ei tahtnud, et näidendi vastuvõtt takerduks keeleküsimustesse, pehmendas ta julgemaid repliike. *Shit*'i asemele pandi *hell* ja *crap*; *bullshit*'i vaste oli esimeses lavaversioonis *nuts*, ja *fucked* asendati sõnaga *screwed*. Lavastusest[7] sai teatrisündmus ning Albee muutus vähetähtsast noorest näitekirjanikust Ameerika draamakirjanduse säravaimaks täheks. Esimest lavastust etendati täissaalidele 664 korda[8].

Näidend on aja-, koha- ja tegevusühtne ning lugu jõuab meieni tegelaste kõne kaudu. Majaperemees George on ajalooprofessor ja vaimukas võõrustaja, kes põimib oma repliikidesse intertekstuaalseid vihjeid, viiteid ajaloosündmustele ja antiikmütoloogiale, kristlusele ja paganlusele jne. Abikaasa Martha

[6] Edward Albee, Who's Afraid of Virginia Woolf? A Giant Cardinal Edition published by Pocket Books, Inc., New York, 1963.

[7] Näidend esietendus Broadwayl Billy Rose'i teatris 13. oktoobril 1962. aastal, lavastaja Alan Schneider.

[8] Matthew Roudané, Who's Afraid of Virginia Woolf?: Toward the Marrow. Stephen Bottoms (ed.) The Cambridge Companion to Edward Albee. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 39–58.

suudab järge pidada, külla tulnud Nick ja Honey enamasti mitte. Näidendi tekst on teravmeelne ja nõudlik segu, kus peenem vestluskunst põimub läbi juttudega tahakeeramisest ning maitsestamiseks on lisatud paar *litapoega* ja mõned viited näiteks Shakespeare'i ja Williamsi tekstidele.

Näidendi eestikeelne tõlge ja toimetamised

Edward Albee näidendi „Kes kardab Virginia Woolfi?" tõlkis esimest korda eesti keelde Lydia Mölder ja see ilmus trükis 1971. aastal kogumikus „Kes kardab Virginia Woolfi? Valik Edward Albee näidendeid"[9]. Kõik raamatus avaldatud neli näidendit on Mölderi tõlgitud. Praegu tõlgitakse Eestis näidendeid trükis väljaandmiseks harva, aga ilmselt tõlkis Mölder just raamatuna avaldamiseks (mitte lavale). See andis võimaluse ka järelsõna kirjutamiseks; on ka mõned tõlkijapoolsed joonealused märkused. Tõlget toimetatud ei ole (või ei ole toimetaja nime raamatus avaldatud). E-kataloogi ESTER andmetel Mölder lisaks Albee näidenditele rohkem draamatekste tõlkinud ei ole, küll aga proosat, näiteks Graham Greene'i, James Aldridge'i, Nathaniel Hawthorne'i.

Lavastatud on näidendit eestikeelsena neljal korral:

- 1977. aastal Pärnu teatris (tollal Lydia Koidula nimeline Pärnu Draamateater, lavastaja Adolf Šapiro). Lavateksti aluseks oli Lydia Mölderi trükis ilmunud tõlge, mida toimetas Jaak Rähesoo.
- 1993. aastal Tallinna Linnateatris (lavastaja Madis Kalmet). Lavateksti aluseks oli Lydia Mölderi trükis ilmunud tõlge.
- 2009. aastal teatris N099 (lavastajad Tiit Ojasoo ja Ene-Liis Semper). Lavateksti aluseks oli kavalehe andmetel[10] Peeter Sauteri ja Lydia Mölderi tõlge, seega toimetamist nähtavasti polnud, kuid toimus teksti kohatine kordustõlkimine.
- 2010. aastal Tallinna Linnateatris (lavastaja Mladen Kiselov). Lavateksti aluseks oli Lydia Mölderi tõlge, mida toimetas Triin Sinissaar.

Siit nähtub, et esimese ja seni viimase lavastuse teksti alus on Lydia Mölderi tõlge, mida on kirjalikult toimetatud. Kokku annab olemasolev materjal meile niisiis võimaluse võrrelda järgmisi tekstiversioone:

1. Albee näidend „Who's Afraid of Virgnia Woolf?" (1962)[11];
2. trükis ilmunud Lydia Mölderi eestikeelne tõlge: „Kes kardab Virginia Woolfi?" (1971);
3. Jaak Rähesoo toimetatud tekst (Rähesoo toimetas Mölderi trükis ilmunud teksti ja tegi seda konkreetselt Šapiro lavastuse jaoks (1977). Proovides

[9] Edward Albee, Kes kardab Virginia Woolfi? Valik Edward Albee näidendeid. Tallinn, 1971.
[10] https://issuu.com/teaterno99/docs/no78_kava.
[11] Edward Albee, Who's Afraid of Virginia Woolf? A Giant Cardinal Edition published by Pocket Books, Inc., New York, 1963.

ei kasutatud mitte traditsioonilist (trükimasinaga läbi kopeerpaberi trükitud) tekstiraamatut, vaid trükis ilmunud raamatuid, kuhu Rähesoo hariliku pliiatsiga parandusi oli teinud)[12];
4. Pärnu teatri lavastuse salvestis (1983)[13];
5. Albee uusversioon[14] „Who's Afraid of Virginia Woolf?" (2005, erineb algversioonist õige vähe – keeleliselt kohati julgem sõnakasutus autori poolt, sisuliselt Honey tegelaskuju osatähtsuse mõningane vähendamine.[15] Näidetes on see välja toodud ainult juhul, kui repliik erineb 1962. aasta versioonist);
6. Triin Sinissaare toimetatud tekstiraamat (aluseks nii Mölderi trükis ilmunud eestikeelne tõlge kui Albee uusversioon ja toimetatud on konkreetselt Kiselovi lavastuse jaoks (2010))[16];
7. Linnateatri lavastuse salvestis (2016)[17].

Näiteid tekstist

Kui kõrvutame eestikeelset tõlget (Mölder), kaht kirjalikult toimetatud versiooni (Rähesoo ja Sinissaar) ja kaht, nendesamade toimetatud versioonide põhjal valminud lavastuse salvestist (Pärnu teater ja Tallinna Linnateater), siis võime nende tehnilisest iseloomust olenemata kõik tekstimuutused sisuvaldkonna järgi liigitada järgmiselt: sotsiaalse kultuuri (vulgaarsused, seks, kõnetamine) tõlkimine ja toimetamine, materiaalse kultuuri (alkohol) tõlkimine ja toimetamine, religioosse kultuuri (katoliiklus/kristlus, paganlus) tõlkimine ja toimetamine, intertekstuaalsuse (viited teiste autorite teostele) tõlkimine ja toimetamine ja reaalide (antiiksed ja tänapäeva kultuurinähtused, geograafilised paigad, loodus) tõlkimine ja toimetamine. Vaatame iga valdkonna kohta mõnd näidet, kus ilmnevad tõlkija, toimetajate ja näitlejate erinevad lahendused. Näitelaused valisin tekstist problemaatilisuse põhjal. Aluseks oli Mölderi tekst ja kuna Rähesoo kirjutas oma märkused otse raamatusse, oli hõlbus tuvastada,

[12] Info tekstiraamatute puudumise kohta pärineb lavastuses Honeyt kehastanud Tiia Kriisalt (vestlus 12. septembril 2018). Samuti laenas Tiia Kriisa mulle trükis ilmunud (Mölderi tõlgitud) „Kes kardab Virginia Woolfi?" ainukordse eksemplari, kus olid Jaak Rähesoo hariliku pliiatsiga tehtud märkused ning mida Kriisa tekstiraamatu asemel kasutas.
[13] Lavastuse salvestis pärineb ERRi arhiivist. Nii selle kui ka Linnateatri lavastuse suulise transkriptsiooni tegin ise. Mul puudub ettevalmistus suulise kõne transkribeerimiseks ja üldjuhul järgisin kirjakeele ortograafia reegleid. Suulises kõnes esineda võivad pausid ega venitused ei ole transkribeeritud. Lisaks, näitlejatel on professionaalne kõnetehniline ja lavakõnealane ettevalmistus, ja nende pausid ega kõhklused ei lähtu mitte kõnetempost või mõttelõnga katkemisest, vaid tekstianalüüsist ja kunstilistest kaalutlustest.
[14] Who's Afraid of Virginia Woolf? A Play by Edward Albee. Broadway Revival, 2005.
[15] Albee on oma näidendite ümbertegemise poolest tuntud. Nähtavasti püüdles ta suurema dramaturgilise selguse poole, sageli on uuem versioon kärbitud versioon: „Ma ei taha ennast ega teisi tüüdata. Sellepärast on parandused alati kärped" (https://www.vulture.com/2012/09/edward-albee-whos-afraid-of-virginia-woolf.html).
[16] Tekstiraamatu sain Linnateatrist.
[17] Lavastuse salvestise sain Linnateatrist.

milliseid repliike Rähesoo toimetamist vajavaks arvas. Rähesoo tegi rohkem parandusi, kui oli võimalik lähemalt uurida, seega vaatasin, kas mõni Rähesoo poolt muudetud Mölderi repliik oli ka Sinissaare arvates toimetamist vajanud, ja kui see nõnda oli, võiski repliik osutuda kõrvutusse valituks (muidugi oli ka Sinissaarel parandusi oluliselt rohkem).

Sotsiaalse kultuuri tõlkimine ja toimetamine

Vulgaarsused

I vaatus, lk 66.[18] Uksekell, koputamine, kuid George ei lähe avama ja Martha vihastab. Martha repliik.

> *Albee, 1962:* **SCREW YOU!**
> *Mölder, 1971:* **Keera** oma logisevad **kruvid kinni!**
> *Rähesoo, 1977:* **Käi persse!**
> *Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983:* **Persse!**
> *Albee, 2005:* **FUCK YOU!**
> *Sinissaar, 2010:* **MINE PERSE!**
> *Linnateatri lavastuse salvestis, 2016:* **Mine perse!**

Vulgaarse keelekasutuse tõlkimine on nõudlik ülesanne, mis eeldab nutikust ja laia silmaringi, ka huumorimeelt. Muidugi on vulgaarsuste tõlkimiseks eri variante ja näide on ilmekas: repliik on küll napp, aga vasted erinevad. Mölderi oma on ehk liigagi leebe. Ilmselt lähtus ta sõna *screw* denotatiivsest tähendusest – nimisõnana *kruvi*, tegusõnana *kruvima, keerama*. Rähesoo on teinud süntaktilise paranduse ja nii tema kui Sinissaare variandid on otsekohesed. Ka Albee ise on hilisemas versioonis väljendit vahetanud, samas on Rähesoo ja Sinissaare repliik üldjoontes sama, erinedes vaid liikumise viisi, mitte sihtkoha poolest. Internetist leitava *Urban dictionary* kohaselt on *screw you* Albee hilisema *fuck you* pehmem variant – viisakam viis sama sõnumi edastamiseks. Pärnu lavastuse suulises kõnes kuuleme kõige napimat sajatust, kus tegusõna on eest ära kadunud.

I vaatus, lk 88. Martha on Honeyle vannitoas maininud poega ja elutoas tagasi olles küsib Honey, millal poeg koju tuleb. Martha rohkem rääkida ei taha, kahetseb, kuid George sunnib teda.

> *Albee, 1962:* Martha: I said never mind. I'm sorry I brought it up. George: Him up... not it. You brought *him* up. When's the **little bugger** going to appear, hunh?

> *Mölder, 1971*: Martha: Ma ütlesin, jäta! Kahetsen, et see jutuks tuli. George: Tema... mitte see. Sina tulid temaga l a g e d a l e. Nii see enam-vähem oli. Millal **pisike pederast** ilmub ah?

[18] Lehekülgede numbrid on raamatust „Kes kardab Virginia Woolfi?". Tallinn, Eesti Raamat, 1971.

Rähesoo, 1977: Martha: Ma ütlesin, jäta! Kahetsen, et see jutuks tuli. George: Tema... mitte see. Sina tulid temaga lagedale. Nii see enam-vähem oli. Millal meie **väike värdjas** ilmub ah?

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: Martha: Jäta, ma kahetsen, et see jutuks tuli. George: Tema. Mitte see. Sina tulid temaga lagedale. Millal siis tuleb meie **pisikene pärdik** koju?

Sinissaar, 2010: Martha: Ma ütlesin, jäta järele. Ma kahetsen, et ma sellest üldse juttu tegin. George: Temast... mitte sellest. Sa tegid *temast* juttu. Oli ju nii? Nii et millal see **väike kaabakas** siis välja ilmub, ah?

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: Martha: Jäta järele. Ma kahetsen, et ma sellest juttu tegin. George: Temast, mitte sellest. Sa tegid temast juttu. Kuule, millal **väike kaabakas** koju jõuab?

Inglise-eesti masintõlke sõnastik annab *bugger*'i vasteteks *nadikael* ja *pede*. Väljamõeldud poeg on näidendis oluline, ent mõistatuslik tegelane ja ilmselt sõltub tema kohta kasutatav sõna sellest, kuidas konkreetne tõlkija või lavastaja poja asendit ja funktsiooni näidendiilmas näeb (poja seksuaalsele orientatsioonile näidendis edaspidi tähelepanu ei pöörata, küll aga süüdistavad nii George kui Martha teineteist lapse ahistamises). Nii Rähesoo kui Sinissaar on teinud Mölderi tõlkevastest erineva leksikaalse paranduse ja Pärnu teatri lavastuse tekst pakub veel omapoolse võimaluse. Kas meil on raske uskuda, et George kasutaks šokeerivat väljendit omaenda lapse – olgugi väljamõeldud – kohta? Kui jah, on *kaabakas* kindlasti sobivam, samuti *pärdik* – väike ahvike, pealegi on siin tähendusväljas ka lapse mõõde sees. Või me arvame, et George'i repliik on meelega üle vindi keeratud, ebatõenäoline viis oma pojast kõnelemiseks, „pojatapp", mis ongi mõeldud räigusega rabama? Siis võime tõesti tõlkida *bugger* näiteks *pederast* või *värdjas*[19]. Tähelepanu väärib ka, et Linnateatri lavastuses on George'i repliigi algusse tekkinud kõnetlusvormel – *kuule*.

Seks

Näidendis räägitakse palju seksist, tihti koomilisel või pilkaval viisil, sageli vaimukalt ja sõnaosavalt. Ühtki seksistseeni laval ei toimu, küll aga lava taga – majaperenaise Martha ja külalise Nicki vahel. Hilisemast aasimisest võime järeldada, et purjus Nicki poolt on see pigem seksuaalne üritamine. Kuidas tõlkida seksuaalseid vihjeid, nii et need oleksid arusaadavad, kooskõlas autori keelelise lopsakuse astmega ja samas vastuvõetavad eesti lugejale ja publikule?

[19] Linnateatri lavastust käsitles ajakirjas Teater. Muusika. Kino Jan Kaus (2010, nr 4), kes pööras tähelepanu ka lavastuse keelele ja muu hulgas konkreetsele repliigile. Kausiga asus polemiseerima Linnateatri „Woolfi" lavastaja Mladen Kiselov (Teater. Muusika. Kino, 2010, nr 8–9), kes siis omakorda muu hulgas *väikese kaabaka* kasutamist põhjendab. Väitlus näitab ilmekalt kahte kontseptuaalselt erinevat lähenemist Albee näidendile, samuti nähtub sellest, et Mladen Kiselov osales aktiivselt teksti toimetamisel.

III vaatus, lk 140. George ja Martha pilkavad Nicki.

Albee, 1962: George: **Screw,** baby. Martha: **Him can't**. Him too fulla booze.

Mölder, 1971: George: **Pange** oma **ajud tööle**, lapsuke. Martha: **Ta es saa**! Liiga vindine.

Rähesoo, 1977: George: **Keera,** tead, kullake. Martha: **Ta es saa**! Liiga vindine.

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: George: **Ah, käige**... Martha: **Ta ei saa**, ta on liiga vindine.

Sinissaar, 2010: George: **Minge vittu**! Martha: **Ta'i saa**. Liiga täis.

Linnateatri lavastuse salvestis: George: **Mine vittu**, poja! Martha: **No ta ei saa**. Liiga täis.

George'i repliik *screw, baby* on mitmetähenduslik. Ühe võimaliku tähenduse annab Martha vasturepliik. Eestikeelsetes versioonides on kasutatud erinevaid süntaktilisi struktuure. Mölder on Albee lausele andnud viisaka ja kirjakeelse eestikeelse vaste ja Martha vastus, mille eestikeelne versioon järgib Albee teksti, on sobiv, haakuv. Rähesoo *keera, kullake* on sõnasõnaline tõlge, ja alles Martha vastus muudab selle arusaadavaks, annab sellele mõtte. Kuid seesama vastus (*ta es saa, liiga vindine*) käib esimesel juhul Nicki vaimse, teisel juhul kehalise võimise kohta sellel hetkel. Pärnu lavastuse *Ah, käige...* jätab otsad lahti, kuni Martha vastus need kokku seob. Sinissaare George'i repliik on üheselt mõistetavalt vulgaarne, ometi lisab Martha vastus sellelegi uue tasandi.

Lisaks, Albee George'i pöördumine Nicki poole on *baby*, eesti keeles näeme erinevaid leksikaalseid vasteid: Rähesoo on Mölderi *lapsukese* asemele kirjutanud *kullake*, mis pole eesti kultuuris tavapärane meestevaheline kõnetamisviis ja lisab repliigile irooniat ja üleolekut. Pärnu lavastuse suulises kõnes üte puudub, samuti puudub see Sinissaare toimetatud tekstiraamatus, kuid Linnateatri lavastuses lisab George uuesti oma repliigile patroneeriva *poja.* Kuigi Sinissaare versioonis pöördub George Nicki poole teietades, mis pole repliigi sisulist ja vormilist vulgaarsust arvestades väga harjumuspärane, on suulises kõnes üle mindud sinatamisele.

Martha, kes oma repliigiga George'i repliigi mõtestab, kasutab inglise keeles vigast keelt (*him can't* korrektse vormi *he can't* asemel) ja kõnekeelset lühendamist (*fulla* kirjakeelse *full of*'i *asemel*) ja slängi (*booze*). Eestikeelsetes vastetes on Mölder kasutanud murrakut (*es saa*). *Vindine* on küll kirjakeelne omadussõna, kuid lauseehituslikult on repliik väljajätteline. Pärnu teatri lavastuses kasutab Martha kirjakeelt ja täislauset: *Ta ei saa. Ta on liiga vindine*. Sinissaare versioonis on kasutatud *ta'i saa* ja *liiga täis. Täis* on rahvapärane väljend purjus olemise kohta. *Maani täis, silmini täis*, aga ka *juua täis* – viimane võiks olla sõnasõnaline vaste Albee väljendile *fulla booze* – üleni alkoholiga täidetud. Ka Sinissaare tekstis ja Linnateatri lavastuses on viimane lause väljajätteline.

Linnateatri versioonis algab Martha repliik rõhuta modaalsõnaga *no*, mis on omane suulisele kõnele ning esineb selle konkreetse Martha sõnavaras sageli.

III vaatus, lk 143. George'i pilkav repliik Nickile ja tolle vastus.

Albee, 1962: George: Shut up, **stud**. Nick: I am not a stud.

Mölder, 1971: George: Suu kinni, **koolijüts**. Nick: Ma pole koolijüts.

Rähesoo, 1977: George: Suu kinni, **sugutäkk**. Nick: Ma pole kellegi sugutäkk!

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: George: Suu kinni, **täkk**. Nick: Ma ei ole täkk!

Sinissaar, 2010: George: Jää vait, **sugutäkk**. Nick: Ma pole mingi sugutäkk.

Linnateatri lavastuse salvestis: George: Ole vait, **sugutäkk**. Nick: Ma pole mingi sugutäkk sul.

Albee sõnale *stud* on leitud erinevad eestikeelsed vasted. Mölderi vaste on *koolijüts*, nähtavasti on ta oletanud, et see on lühend sõnast *student*. Rähesoo on teinud leksikaalse muutuse ja toimetanud tähenduslikult vastupidiseks – *sugutäkk* – ja tõepoolest, *Urban dictionary* sõnul on *stud* atraktiivne mees, kellele ükski tüdruk ära ei ütleks. Pärnu teatri lavastuses on sugutäkk lühenenud *täkuks*, kuid Sinissaare toimetatud tekstiraamatus ja Linnateatri lavastuse suulises kõnes on vasteks uuesti *sugutäkk*. Samuti on Sinissaar toimetajana muutnud varasema eestikeelse lause süntaktilist struktuuri.

Ka Nicki vastused erinevad mõneti. Albee Nick ütleb lihtsalt *I am not...* Mölder järgib Albee lausestruktuuri, kuid Rähesoo on lisanud umbmäärase asesõna *kellegi*. Pärnu lavastuses on sellest loobutud ja lause on ülesehituselt sarnane Albee lausega ja Mölderi tõlkega. Sinissaare versioonis on uuesti lisatud umbmäärane asesõna, aga erinev – *mingi*. Linnateatri lavastuse suulises kõnes lisandub lõppu veel asesõna *sul* – *Ma pole mingi sugutäkk sul*.

III vaatus, lk 136. Nick vabandab oma saamatust voodis.

Albee, 1962: Nick: I am sorry **you're disappointed**. Martha: I didn't say **I was disappointed**. Stupid!

Mölder, 1971: Nick: Kahju, et **petsin teie** lootusi. Martha: Ma ei öelnud, et **petsite** mu lootusi. Kui rumal!

Rähesoo, 1977: Nick: Kahju, et **petsin teie** lootusi. Martha: Ma ei öelnud, et **petsite** mu lootusi. Narr!

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: Nick: Noo, kahju, et **petsin teie** lootusi. Martha: Ma ei öelnud, et **petsite** mu lootusi, narr!

Sinissaar, 2010: Nick: Mul on **väga** kahju, et **ma su lootusi petsin**... Martha: Ma pole öelnud, et sa mu lootusi **petsid!** Lollakas!

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: Nick: Väga kahju, et ma **su lootusi petsin** siis... Martha: Ma ei ole öelnud, et sa mu lootusi **petsid**.

Siin ei olegi tegemist niivõrd seksispetsiifilise vestlusega, vabandamist võib ju ette tulla väga erinevatel põhjustel, aga näeme tõlkijapoolset süntaktilist muutust, vaatepunkti vahetamist: Mölder on vaatepunkti vahetanud – Nicki *Mul on kahju, et te olete pettunud* on vasteks saanud *ma petsin*. Eestikeelsed vasted on ühesuguse struktuuriga, kuid Sinissaare versioonis pole Nickil mitte lihtsalt kahju, vaid *väga kahju*, samas kasutab ta varasematest versioonidest erinevalt sinatamist. Martha vastab teietamisele teietamisega ja sinatamisele sinatamisega. Martha vastusega on toimunud sarnased muutused – *Ma ei öelnud, et ma olen pettunud* eestikeelne tõlkevaste on *Ma ei öelnud, et petsite...*, seega on siingi vaatepunkt välja vahetatud. Nicki juhmust nimetavad Marthad erinevalt – Nick on nii *loll, rumal, narr* kui ka *lollakas*, ainult Linnateatri lavastuse Martha loobub sellest paikapanemisest. Teistes versioonides piirdutakse omadussõnaga, vaid Mölderi versioonis on veel ette lisatud *kui*, otsekui tahtes tegelikult pikemalt öelda: *kui rumal võib üks inimene olla!* Märkimist väärib ka Linnateatri Nicki teksti lisandunud määrsõna *siis*.

Kõnetamine

Eelmise näitega jõudsime juba erinevate kõnetamisviisideni. Kuna ingliskeelsele asesõnale *you* on eesti keeles kaks võimalikku vastet, peab tõlkija otsustama, millal on vasteks *teie*, millal *sina*. Mölderi tekstis Martha ja George algul teietavad oma külalisi, samuti teietavad külalised neid, mis eesti kombe kohaselt on harjumuspärane, kuna Martha ja George on Nickist ja Honeyst vanemad. Vahepeal minnakse *sinale* üle, siis jälle *teiele* tagasi, s.t neid kõnetamisviise kasutatakse ebajärjekindlalt, aga nõnda on see ju sageli ka elus seltskondlike vestluste käigus, kui ei olda kokku leppinud. Mõneti olenevad tegelaste *teie* ja *sina* ka hingeseisundist, milles parasjagu viibitakse, ja nõnda teeb *sina/teie* vaheldumine tõlke originaalist nüansirikkamaks.

III vaatus, lk 136. Martha räägib Nicki seksuaalsest võimekusest.

> *Albee, 1962:* Your potential is **fine**. It's **dandy**. **Absolutely dandy**. I haven't seen such a dandy potential in a long time. Oh, but **baby**, you sure are a **flop**.
>
> *Mölder, 1971:* Potentsiaali poolest olete **priima**. **Ekstra klass**. **Absoluutselt priima**. Pole päris tükk aega näinudki sihukest priima potentsiaali. Aga, **lapsuke**, te olete muidu **soss**.
>
> *Rähesoo, 1977:* Potentsi poolest olete **priima**. **Ekstra klass**. **Absoluutselt priima**. Pole päris tükk aega näinud sihukest priima potentsi. Aga ikkagi oled sa **soss**, **poja**.
>
> *Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983:* Martha: Potentsi poolest olete täitsa **priima**. **Ekstra klass**! Ma pole tükk aega nii piima... pri... priima... priima pro... potentsi näinud. Aga ikkagi oled sa **soss**, **poja**.
>
> *Sinissaar, 2010:* Martha: Potentsiga on sul **kõik korras**. See on sul **tipp-topp**. Täitsa tipp-topp. Ma pole tükk aega nii tipp-topp potentsiaali näinud. Aga **musike**, kõiges muus oled sa **käpard**.

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: Martha: Potentsiga on sul **korras**. **Tipp-topp**. Tõsijutt. Ma ei ole tükk aega nii tipp-topp potentsi näinud. Aga... aga kõiges muus oled **käpard**.

Martha nimetab Nicki *baby*'ks – eestikeelsed vasted on *lapsuke*, *poja* ja Sinissaarel *musike*, seega leksikaalsed parandused. Linnateatri lavastuse suulises kõnes ütet ei kasutata. *Lapsuke* ja *poja* on sobivad väljendid lapse ja noorema inimese poole pöördumiseks, mõlemad võivad olla nii hellitavad kui iroonilised. Sinissaar kasutab siin veidi teistsugust lähenemist, sest kõnekeeles on deminutiivne *musike* pöördumine pigem kallima, mitte lapse poole. Samuti näeme, et Mölderi, Rähesoo ja Pärnu lavastuse näitlejate arvates ei pruugi voodijagamisele järgneda sinatamine, kuid Sinissaare tekstis ja Linnateatri lavastuses kasutab Martha repliigis *sina*-vormi. Üldhinnang Nickile selles olukorras on *flop*, mille eestikeelste vastetena näeme kaht eri varianti, mis ehk sisuliselt polegi nii erinevad: *soss* (Mölder, Rähesoo ja Pärnu lavastus) ning *käpard* (Sinissaar, Linnateatri lavastus). *Soss* on kõnekeelne väljend saamatu inimese kohta. Kui mõelda, et *soss* võib vabalt olla lühendatud versioon *soss-sepast* – vusserdaja, kobakäpp (EKSS), siis oleme juba *käpardile* päris lähedal. Martha hinnang Nickile on edasi antud erinevate süntaktiliste struktuuridega.

See näide toob lisaks esile tõlkija ja toimetajate erinevad lähenemised teksti rütmile ja kordustele, sest Martha repliigis näeme korduste erinevat kasutust, mis muudab lausestruktuuri. Albee Martha kasutab Nicki potentsiaali kirjeldamiseks sõnu *fine, dandy* ja *absolutely dandy*. Mölderi tõlkes on vasteteks *priima, ekstra klass* ja *absoluutselt priima*, s.t toimub küll sõnakordus, aga Albeest erineva rütmiga. Pärnu teatri lavastuses piirdutakse *priima* ja *ekstra klassiga*. Sinissaar pöördub tagasi Albee korduse rütmi juurde, kasutades vasteteks *kõik korras*, *tipp-topp* ja *täitsa tipp-topp*. Kõnekeelne määrsõna *täitsa* on ka Pärnu lavastuse suulises tekstis, aga asetseb teises kohas, enne esimest *priimat*, s.t ei ole *absolutely* vasteks. Linnateatri lavastuse suuline kõne on tekstiraamatust napim ja piirdub hinnangutega *korras* ja *tipp-topp*, viimast raatsib Martha lausuda üks kord. Samas kinnitab ta oma arvamust, lausudes: *Tõsijutt*.

Materiaalse kultuuri tõlkimine ja toimetamine

Alkohol

Näidendis juuakse palju alkoholi. Enamik Albee tekstis esinevaid joogimarke on meilegi tuttavad, aga mitte kõik. Alkoholist rääkimine võimaldab mitmeid sõnamänge.

I vaatus, lk 67. Nick ja Honey on lõpuks kohale jõudnud ja tuppa pääsenud, George pakub jooke ja Nick vastab joogisoovile: „Viskit, kui teil midagi selle vastu pole."

Albee, 1962: George: Mind? No, I don't mind. I don't think I mind. Martha? **Rubbing alcohol** for you?

Mölder, 1971: George: Vastu? Ei, mul pole midagi selle vastu. Ma ei usu, et mul oleks midagi selle vastu. Martha? Kas sulle ka **tapvat alkoholi**?

Rähesoo, 1977: George: Vastu? Ei, mul pole midagi selle vastu. Ma ei usu, et mul oleks midagi selle vastu. Martha? Mida sulle – **puhast piiritust**?

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: George: Minul selle vastu? Mis saab mul olla selle vastu? Kas mul saab olla midagi selle vastu? Arvatavasti ei ole mul midagi selle vastu. Marthale muidugi... **puhast piiritust**, eks ole?

Sinissaar, 2010: George: Vastu? Ei, mul pole midagi selle vastu. Ma ei usu, et mul midagi selle vastu oleks. Martha? Sulle **kompressiviina**?

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: George: Ei ole mul selle vastu midagi. Mina ei usu, et mul midagi selle vastu oleks. Martha, sulle? **Kompressiviina**?

Rubbing alcohol on sõnasõnalises tõlkes piiritus. Kõik eestikeelsed versioonid on erinevad: Mölderil *tappev alkohol*, Rähesool *puhas piiritus* ja Sinissaarel *kompressiviin*. Kuna puhast piiritust tavaliselt ei jooda, jätab George'i repliik Marthast mulje kui inimesest, kes on võimeline tuld neelama. Kompressiviina pakkudes võib George tahta Martha vanust pilgata. Kujundina võiks seda ehk ka nõnda tõlgendada, et George viitab Martha haigele hingele, mida võiks kompressiga ravida.

Pärnu lavastuse suulises kõnes lisanduvad määrsõna *muidugi* ja usutlussõna *eks ole,* seevastu Linnateatri versioon on väga napp, telegrammistiilis, küsimuski on moodustatud ilma küsisõnata. Enamik eestikeelseid versioone moodustab küsimuse siiski küsisõnaga – *kas sulle..., mida sulle...* Pärnu lavastuse versioonis küsisõna ega küsimust ei ole, pigem on tegemist sedastusega.

I vaatus, lk 67. George'i arvates on Martha maitse alkoholi asjus aastatega paranenud.

Albee, 1962: You wouldn't believe it! We'd go into a **bar**... you know, a *bar*... a whiskey, beer and **bourbon** *bar*... and what she'd do would be, she'd srew up her face, think real hard and come up with... brandy Alexanders, crème de cacao frappés, **gimlets**, flaming punch bowls... **seven layer liqueur things**.

Mölder, 1971: Te lihtsalt ei usuks! Meie läheme **baari**... teate küll, baari... viski ja õlle baari... ja mis tema teeb? Tõmbab nina kirtsu, mõtleb, nii et pea otsas suitseb, ja tuleb siis lagedale... Alexandri brändi, kakaolikööri, **pipranaps**, hõõgpunšid... **igasugused seitsmekihilised likööri**d.

Rähesoo, 1977: Te lihtsalt ei usuks! Meie läheme **baari**... teate küll, baari... viski ja õlle baari... ja mis tema teeb? Tõmbab nina kirtsu, mõtleb, nii et pea otsas suitseb, ja tuleb siis lagedale... Alexandri brändi, kakaolikööri, **pipranaps**, hõõgpunšid... **igasugused seitsmekihilised likööri**d.

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: Te ei kujuta ette, me läheme **baari**... viski, õlle, **burbooni** baari. Tema istub maha ja mõtleb õige rängalt. Ja siis tuleb lagedale – Alexanderi brändi, kakaoliköör, hõõgpunšid, mingisugused Alexanderi joogid, **igasugused seitsmekihilised napsid**.

Sinissaar, 2010: Te ei kujuta ette! Me läheme **pubisse**... teate küll, *pubisse*... viski ja õlle *pubisse*... ja mis tema teeb – tõmbab nina kirtsu, ragistab ajusid ja mõtleb välja, et tema tahab... Alexanderi brändikokteili, koorelikööri jääga, **džinni laimimahlaga**, hõõguvat punši... **mingit seitsmekihilist kokteili.**

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: Te ei kujuta endale ette! Me läheme **pubisse**, noh, pubi... viski ja õlle pubi. Mida väike Martha teeb? Tõmbab nina kirtsu, ragistab ajusid... ja mõtleb välja. Tema tahab Alexanderi brändikokteili, koorelikööri jääga, **džinni laimimahlaga**, hõõguvat punši... **mingit seitsmekihilist kokteili**.

Albee tekstis on baari kirjeldamiseks kasutatud ka sõna *bourbon* (*a whiskey, beer and bourbon bar*). Mölder on selle välja jätnud ning piirdub *viski ja õlle baariga.* Võimalik, et 1971. aasta Eestis ei tehtud burboonil (maisiviski) ja teistest teraviljadest valmistatud viskil vahet, seega on tegemist pragmaatilise väljajättega. Rähesoo pole *burbooni* tagasi toimetanud, kuid Pärnu teatri lavastuse suulisesse teksti on sõna siiski tagasi ilmunud ja lavastaja Adolf Šapiro mälestustest saame teada, kuidas see sündis:

> Albee näidendi proovidesse ilmus Üksküla[20] ingliskeelse tekstiga ja kõrvutas lõputult tõlkeid originaaliga. Eesti-, vene- ja ingliskeelset teksti võrreldes tegime märkamatult ära näidendi analüüsi[21]. Viljakas meetod, tuleb tunnistada. Tõlke jaoks kõige täpsema sõna otsimine aitas välja selgitada autori kavatsusi, jõuda jälile, kuidas ja mispärast need on tekkinud. Kuid sel viisil töötamiseks on vaja niivõrd sõna austavat näitlejat nagu Üksküla[22].

Järgmisest näitest näeme, et teksti terviklikkuse seisukohalt on *burbooni* nimetamine oluline, kuna originaalnäidendis on sõnale üles ehitatud hilisem sõnamäng, mida üheski eestikeelses kirjalikus versioonis ei ole. Kuigi Linnateatri lavastuse sünniajal olid eri viskisordid eestlastele kindlasti teada, on *burboon* nii Sinissaare versioonist kui lavastuse suulisest tekstist välja jäänud. Lisaks, Albee tekstis käisid George ja Martha baaris (*bar*) ja samamoodi, laensõnana on see ka eesti keelde tõlgitud. Sinissaare 2010. aasta versioonis on toimunud leksikaalne muutus ning *baar* on asendatud teise laensõnaga – *pubi*. Linnateatri lavastuses on samuti käidud pubis. EKSS andmetel on *pubi* inglispärane kõrts. Inglismaal on pubid ja Ameerikas baarid. Miks siis Linnateatri lavastuse George ja Martha Ameerikas pubis käisid? Võib-olla sellepärast, et Albee on nad ela-

[20] Aarne Üksküla mängis George'i.
[21] Eestikeelse tõlke all on mõeldud Lydia Mölderi 1971. aastal trükis ilmunud tõlget, mida kasutatigi tekstiraamatuna.
[22] Adolf Šapiro, Nii sulgus eesriie. Tallinn, 2001, lk 286.

ma pannud New Englandi ehk Uus-Inglismaa nimelisse piirkonda ja ka oma vaimuilmalt kuuluvad Martha ja iseäranis George pigem nn vanasse maailma.

Aga enne – mida Martha baaris joob? Albeel on noore Martha napsuloetelus muu hulgas *gimlet*, mis on džinn laimimahlaga. Mölder on selle asendanud *pipranapsiga*. Pärnu lavastuses jääb see jook loetelust sootuks välja. Sinissaare vaste ongi *džinn laimimahlaga*. Võimalik, et 70. aastatel jäänuks ka *džinn laimimahlaga* enamiku eestlaste jaoks kultuuriliselt liiga kaugeks ja seetõttu on tõlkja püüdnud leida dünaamilist vastavust, kuna George'i peamine eesmärk näib olevat esitada efektne loetelu talle veidrana näivatest jookidest.

Erinevad eestikeelsed lahendused on leitud ka seitsmekihilisele *liquer things*'ile – eestikeelses tõlkes on vasteks *liköör*, Pärnu lavastuse suulises kõnes *naps* ja hilisemas eestikeelses versioonis, nii suulises kui ka kirjalikus – *kokteil*. Saksa keelest laenatud *naps* on üldine väljend kange alkohoolse joogi kohta, ent inglise laen *kokteil* on kindlasti tänapäevasem jook kui *liköör*. Aga kuna selle kirjeldusega heidab George Martha joogivaliku üle nalja, võiks noor Martha ka ebamoodsaid jooke eelistada.

II vaatus, lk 97. Siinsest näitest nüüd näemegi, et eelmises näiterepliigis olnud, kadunud, taasleitud ja uuesti kadunud *burbooni* nimetamine on teksti terviklikkuse seisukohalt oluline – sellele on üles ehitatud sõnamäng. George küsib Nickilt, mida too juua tahab, ja pajatab Nickile oma noorusest – kuidas ta koolivaheajati sõpradega New Yorgi *džinniurkas* käis ja kord olnud nendega kaasas ka *viieteistkümne aastane nokats* (ilmselt George ise).

> *Albee, 1962:* Uh... **Bourbon** *is* right. [---] ...and we ordered our **drinks**, and when it came his turn he said, I'll have a bergin... give me some **bergin**, please... bergin and water. Well, we all laughed...
>
> *Mölder, 1971:* Uh... **viski** on ikka see õige kraam. [---] ...me tellisime oma **joogid** ära ja kui jõudis tema järjekord, ütles ta: „Mina paluksin **mahladžinni**... natuke mahladžinni... mahladžinni ja vett...". Nojah, me pistsime kõik kooris hirnuma...
>
> *Rähesoo, 1977:* Uh... **viski** on ikka see õige kraam. [---] ...me tellisime oma **joogid** ära ja kui jõudis tema järjekord, ütles ta: „Mina paluksin **mahladžinni**... natuke mahladžinni... mahladžinni ja vett...". Nojah, me pistsime kõik kooris hirnuma...
>
> *Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983:* **Burboon,** see on ikka õige kraam, eks ole. [---] Kui me olime oma **burboonid** ära tellinud ja tuli tema kord, siis ta ütles et: „Ma paluks ka üks **purgeen**." No me pahvatasime naerma...
>
> *Sinissaar, 2010:* Mm... ikka **viskit**, eks? [---] ...me tellisime **jooke** ja kui tuli tema kord, siis ta tellis **hundijalavett**... palun tooge mulle hundijalavett... hundijalavett ja vett. Nojah, meie pistsime kõik kooris hirnuma...

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: **Viskit** või? [---] ...ja kui oli aeg **jooke** tellida, tema tellis **hundijalavett.** Mulle palun hundijalavett. Hundijalavett ja vett. Me purskasime hirnuma loomulikult...

Nooruk tellib Albee tekstis burbooni asemel *bergin*'i – nähtavasti ei tea ta õiget sõna ja kuuleb teiste tellimist valesti. *Bourbon* ja *bergin* on kõlaliselt sarnased, eksitus on mõistetav, koomika baseerubki kõlalisel sarnasusel. Internetist leitava ameerika slängi selgitava *Urban dictionary* kohaselt on *bergin* isik, kes on alkoholist sõltuvuses, aga mitte päris alkohoolik. Mölderi tõlkes joovad Nick ja George viskit, aga mälestuste nooruk tellib baaris mahladžinni. Võimalik, et Mölder on selle tuletanud *bergin*'i viimasest poolest (*gin*) ja lisanud sellele mahla, mida sobikski juua baari sattunud lapsel. Rähesoo repliiki toimetanud ei ole. Albee kõlalisele sarnasusele rajatud sõnamängu vastena luuakse kõlalise sarnasusega sõnamäng ainsana Pärnu teatri lavastuses, kuigi lavastuse aluseks olnud tekstis seda ei ole. Juuakse *burbooni*, mitte viskit, ja nooruk tellib *purgeeni*. Kõlaliselt sarnane ja sisuliselt konteksti täiesti sobimatu vaste loob koomilise sõnamängu.

Täiesti teistsuguse lahenduse on aga toimetades välja pakkunud Sinissaar, kes on kasutanud vaimukat kultuurilist kohandamist. Nooruk tellib *hundijalavett*. Kuna enne kõneldakse viskist, siis kõlalist lähtekohta *hundijalavee* ilmumisele ei ole, samas on hundijalavesi ümberütlev vaste viinale ja enamikule eestlastele kindlasti (vähemalt sõnana) tuttav. Seega on see pragmaatiline parandus.

Siinse näite puhul näeme muutust ka süntaktilises struktuuris: algtekstis jutustab George lugu nii, et puändini jõudes tsiteerib noorukit: *I'll have...*, ehk siis koomiline baarialane ebapädevus jõuab meieni tsiteerimise kaudu. Mölderi tõlkes ja Pärnu lavastuses on samast narratiivistruktuurist kinni peetud. Sinissaare versioonis toimub tsiteerimine hiljem, pärast seda, kui George on naeruhoo põhjustanud sõna juba ise välja öelnud: *...siis ta tellis hundijalavett*. Sama säilib suulises kõnes: *...tema tellis hundijalavett.*

Religiooosse kultuuri tõlkimine ja toimetamine

Näidendis on mitmeid viiteid kristlikele sümbolitele ja kombetalitustele. Enamik neist on ka tavaeestlasele tabatavad (nt Martha ütleb poja kohta *poor lamb* – vasted on *vaene talleke* ja *vaene lambuke*), kuid mõnede puhul on tõlkija ja toimetajate arvamus tabatavuse osas lahknenud ning kasutatud on nii sõnasõnalist vastet kui ka näiteks kodustamist.

III vaatus, lk 145. George ähvardab Marthat.

> *Albee, 1962:* We are going on, and I'm going to have at you, and it's going to make your performance tonight look like an **Easter pageant**.
>
> *Mölder, 1971:* Me jätkame ja nüüd on minu kord sinu kallal hammast proovida, see teeb sinu tänaõhtusest etteastest **lihavõtterongkäigu**.
>
> *Rähesoo, 1977:* Me jätkame ja nüüd on minu kord sinu kallal hammast proovida, see teeb sinu tänaõhtusest etteastest **lihavõtterongkäigu**.
>
> *Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983:* Me jätkame ja nüüd on minu kord sinu kallal oma hammast proovida. Ma tahan teha sinu tänaõhtusest etteastest **lihavõtterongkäigu**.
>
> *Sinissaar, 2010:* Me jätkame, ja nüüd on minu kord sinu kallal võtta ja pane tähele, sinu tänane etteaste paistab selle kõrval nagu **talendijahi eelvoor.**
>
> *Linnateatri lavastuse salvestis, 2016:* Nii, nüüd me jätkame, nüüd on minu kord. Ja pane tähele, su tänane etteaste paistab selle kõrval nagu **talendijahi eelvoor**.

Ehkki Eestis pole lihavõtterongkäigud tavapärased, on Mölder tõlkinud väljendi sõna-sõnalt, Rähesoo sellesse sekkunud ei ole ja Pärnu teatri lavastuses tekst sellisena ka kõlab. Albee on ka hilisemas versioonis jäänud sama kujundi juurde, kuid Sinissaar on selle pragmaatilise parandusega üle tõlkinud. *Pageant* oli keskaegse teatri liikuv lavatüüp ja sedalaadi liikuvad lavad võisid moodustada rongkäigu, mis eelolevat etendust tutvustas ja reklaamis. George tahab Martha etteastet lihavõtterongkäiguga võrreldes nähtavasti öelda, et senine on olnud sissejuhatus, n-ö soojendusesinemine ja õige etendus (mille staar on loomulikult George ise) on alles algamas. Sinissaare õnnestunud vastel *talendijahi eelvoor* on kindlasti 2010. aastal eesti keeles laiem tähendusväli (olgugi talendijahtimise saated meie praegusesse telekultuuri laenatud). Linnateatri lavastuse suulises kõnes alustab George repliiki määrsõnaga *nii*, mis nõnda otsusekindlana lause algul on omane suulisele kõnele.

Intertekstuaalse tõlkimine ja toimetamine

III vaatus, lk 140. George tuleb „surnulilledega" ja Martha kommenteerib:

> *Albee, 1962:* Pansies! Rosemary! **Violence!** My wedding bouquet!
>
> *Mölder, 1971:* Võõrasemad. Rosmariin. **Siniseks pekstud silmad!** Minu pruudikimp!
>
> *Rähesoo, 1977:* Võõrasemad. Rosmariin. **Häbematu!** Minu pruudikimp!
>
> *Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983:* Rosmariin. Võõrasemad. **Röövel!** Minu pruudikimp!

Sinissaar, 2010: Käoorvikud! Rosmariin! **Oi jõhkrust!** Mu pruudikimp!

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: Käoorvikud! Rosmariin! **Oo jõhkrust**, see on ju mu pruudikimp!

Lilled viitavad Shakespeare'i „Hamleti" IV vaatuse V stseenile. Ophelia annab oma vennale Laertesele lilled (või kujuteldavad lilled) ja lausub: „Siin on rosmariini, see on mälestuseks; palun, armsam, pea meeles; ja siin on käoorvikuid, need on mõlgutuseks"[23]. Eestikeelsetes versioonides näeme erinevaid lausestruktuure ja erinevat sõnakasutust. Mölder kasutab *pansies* vasteks *võõrasemad*, mis on keeleliselt korrektne ja tähenduslikult mitmetasandiline vaste, kuna enne lillede üleandmist arutlevad nad oma väljamõeldud poja üle, kelle leiutamine teeb Marthast mitte-päris-ema. Samas on Sinissaar kasutanud vasteks *käoorvikut*, mis on aaskannikese rahvapärane nimetus. *Käoorvik* ei ole tavakeeles kuigi levinud, samas viitab see otse Georg Meri eestikeelsele „Hamleti" tõlkele ja avab seeläbi uusi tähendusperspektiive, mis teatrilavalt kuuldes avanevad ilmselt küll õige väikesele osale publikust. *Violence* on saanud erinevad vasted. Mölderil on *siniseks pekstud silmad*, Rähesool *häbematu* ja Sinisaarel *oi jõhkrust*. Ilmselt mängib Albee siin sõnade *violence* ja *violets* (kannikesed) kõlalise sarnasusega (kuidas seda tõlkida?), sest see jätkaks „Hamletile" viitamist – Ophelia annab kuningannale ruuti ja maarjalilli ning lausub lisaks: „Annaksin teile mõned kannikesed, aga need närtsisid kõik ära, kui mu isa suri. Ta olevat õndsat surma surnud"[24]. Poeetilises mõttes seostatakse kannikestega sageli ustavust ja truudust, mis on George'i ja Martha omavahelises suhtes kahtlemata tähelepanu all.

Reaalide tõlkimine ja toimetamine
Viited antiikkultuurile

II vaatus, lk 107. Turgutamist vajanud Honey naaseb Martha saatel elutuppa. Honey tunneb ennast paremini, aga keda süüdistada tema südamepöörituses?

Albee, 1962: Martha: Well, who do you think did... **Sexy over there**? You think he made his *own* little wife sick?

Mölder, 1971: Martha: Noh, kes siis sinu meelest süüdi on... **Kas too Apollo või?** Arvad, et ta ise ajas oma väikesel naisel südame pahaks?

Rähesoo, 1977: Martha: Noh, kes siis sinu meelest süüdi on... **Kas too seksipoiss või?** Arvad, et ta ise ajas oma väikesel naisel südame pahaks?

Pärnu teatri lavastuse salvestis, 1983: Martha: Kas mina pean siis järelduse tegema, et **too Apollo ise** ajas oma noorel naisel südame pahaks?

---

[23] William Shakespeare, Tragöödiad I. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 370. Tõlkija Georg Meri.
[24] Samas, lk 371.

Sinissaar, 2010: Martha: Aga kes siis sinu arvates süüdi on... **Kas see seksikas poiss seal või?** Arvad, et ta ajas *oma* naisel südame pahaks?

Linnateatri lavastuse salvestis, 2016: Martha: Aga kes siis süüdi on? **See seksikas poiss?** Arvad, tema ajas oma naisel südame pahaks?

Siin näeme omapärast muutuste jada. Albee Martha kasutab Nickile viidates väljendit *sexy over there*, mille vasteks Mölder annab *too Apollo.* Apollo on silmapaistvalt hea välimusega vanarooma jumal (kreeka mütoloogias Apollon). Arvan, et see on üsna ebatavaline tõlkelahendus – omadussõna *seksikas* on asendatud nimega, kusjuures nimi viitab antiikkultuurile, mitte (võib-olla kindlamale) kaasaegsele vastele. Sagedamini kasutatakse ju vastupidist pragmaatilist võtet – originaaltekstis esinev nimi või nähtus, mille tähendusvä-li sihtkeeles on nõrk või puudub, asendatakse omadussõnaga. Rähesoo on Mölderi Apollo maha tõmmanud ja asemele pannud *seksipoiss*, mis pole küll sõnasõnaline vaste Albee adjektiivile. Lavastusprotsessis on siiski Mölderi lahenduse juurde jäädud – *too Apollo ise*; suulises kõnes on lisandunud adverb *ise*. Sinissaare versioonis näeme Albee lause otsest tõlget, mis on küsisõnaga vormistatud korrektseks eestikeelseks lauseks. Taas kärbib Linnateatri George kirjaliku teksti telegrammistiili.

Tähelepanekud

Mida võib nende näidete põhjal öelda? Kui vaatame Edward Albee teksti, Lydia Mölderi tõlget, Jaak Rähesoo toimetajaparandusi ja Triin Sinissaare toimetajaparandusi ning kõrvutame kirjalikke tekste Pärnu teatri ja Linnateatri lavastuste suulise kõnega, siis ilmnevad nii tõlke võrdlemisel originaaliga kui ka tõlke võrdlemisel toimetajate parandustega mõned üldised seaduspärasused.

Tõlget originaaliga võrreldes näeme, et Mölderi eestikeelne trükis ilmunud tõlge on kirjakeelsem, korrektsem ja registrivaesem kui Albee originaaltekst. Leksikaalsel tasandil torkab enim silma Mölderi hoidumine vulgaarsustest (nt *Srew you! – Keera oma logisevad kruvid kinni!; stud – koolijüts*). Tõsi, minu tähelepanekud on tehtud tollaste tsensuurireeglitega kursis olemata, võib-olla püüdis Mölder vältida vulgarisme laiale lugejaskonnale kättesaadavas trükitud tekstis? Päris võimatuks ei saa pidada teksti kohatist vääriti mõistmist (Albee: *Screw, baby*!: Mölderi viisakas ja kirjakeelne: *Pange oma ajud tööle, lapsuke*; Rähesoo sõnasõnaline: *Keera, tead, kullake*; Sinissaare vulgaarne: *Minge vittu*!). Toimunud on süntaktilisi muutusi, näiteks vaatepunkti vahetamist (*you're disappointed – petsin teie lootusi*); välditud on Albee sõnakordusi, mis muudab mõneti teksti rütmi (nt *dandy, absolutely dandy* ja *priima, ekstra klass*). Mölder on tõlkides kasutanud kultuurilist kohandamist (nt *gimlet – pipranaps*; kultuurilise kohandamisena võib vaadelda ka burbooni kui võib-olla liiga võõra

alkoholisordi väljajätmist), ühes repliigis on Mölder vigase inglise keele vastena kasutanud ka murrakut (nt *him can't, fulla booze – ta es saa, liiga vindine*).

Kui võrdleme tõlget ja Rähesoo toimetajaparandusi, siis võib öelda, et Rähesoo on Mölderi tõlke keelt varieerinud, nihutades registrit informaalsuse ja stiili madaluse suunas. Leksikaalsel tasandil on kasutusele tulnud vulgaarsused; tehtud on ka süntaktilisi parandusi (Mölder: *Keera oma logisevad kruvid kinni!* – Rähesoo: *Käi persse!*). Rähesoo on tabanud ja tõlkinud Albee kahemõttelisused (*stud – sugutäkk*), korduvalt näemegi leksikaalseid parandusi – sõna on asendatud samaliigilise, ent teisest registrist sõnaga. Albee *sexy* vaste *seksipoiss* Mölderi *Apollo* asemel on pragmaatiline parandus. Võib oletada, et Rähesoo pidas oma vaste tähendusvälja ulatuslikumaks.

Kui võrdleme tõlget ja Triin Sinissaare toimetajaparandusi, siis näeme, et Sinissaar on teinud Rähesooga võrreldes oluliselt rohkem parandusi, enim samuti leksikaalseid. Tõlke ja Sinissaare toimetajapranduste vahel on peaaegu 40 aastat, mis on tinginud nii mõnegi leksikaalse paranduse tänapäeval harjumuspärasema sõna poole (Mölder: *soss*, Sinissaar: *käpard* või *kokteil* vanemate versioonide *likööri* ja *napsi* asemel). Sinissaar on toimetades pöördunud tagasi Albee originaalteksti juurde, järgides võimalusel nii Albee sõnavalikut (*gimlet – džinn laimimahlaga*) kui ka süntaktilist struktuuri. Taastatud on Albee korduste kasutamine (*dandy, absolutely dandy* ja *tipp-topp, täitsa tipp-topp*). Kasutatud on kultuurilist kohandamist (nt *Easter pageant – talendijahi eelvoor, bergin – hundijalavesi*). Esile tulevad ka mõned ajas toimunud üldkultuurilised ja -keelelised muutused, näiteks liikumine *teie-sina* teljel. Kõikides versioonides on tegelased üksteise sinatamisel-teietamisel ebajärjekindlad, ent ajaliselt aastakümneid varasemas Pärnu teatri lavastuses lipsab *sina* harvemini sisse kui tänaseni Linnateatri mängukavas püsivas lavastuses. Kindlasti ka seetõttu, et tänapäeval sinatataksegi eesti keeles enam.

Kuigi Rähesoo oli Pärnu teatri lavastuse aluseks olnud Mölderi teksti juba toimetanud, näeme tekstinäidetest (ja teame Šapiro mälestustest), et omalt poolt toimetasid ka näitlejad – teksti on tehtud kõneldavamaks, kuid vahel, vastupidi, ka kirjakeelsemaks (Mölderi *Ta es saa! Liiga vindine* sai lavastuse suulises versioonis kuju *Ta ei saa. Ta on liiga vindine*). Mõnikord on Pärnu lavastuse tekst sõnasõnaline tõlge Albee tekstist ega arvesta Mölderi tõlget ega Rähesoo toimetajaparandusi (nt Mölderi tõlkest kadunud *burbooni* tagasiilmumine lavastuse suulisesse teksti). Aarne Ükskülal oli, nagu eespool jutuks, proovides kaasas ka Albee originaaltekst ja tekstinäited kinnitavadki, et Pärnu lavastuse suulises kõnes on lahknevused tekstiraamatust suuremad kui Linnateatri lavastuse suulises kõnes viimase tekstiraamatust. Seega tuleb näitlejad kindlasti toimetajate hulka arvata.

Kõikidest eestikeelsetest versioonidest kõige autoritruum ja sõnasõnalisem on Linnateatri tekstiraamat. Lavastaja Mladen Kiselov osales teksti toimetami-

sel ning andis hiljem mõista, et peab tekstilist täpsust väga oluliseks[25]. Siiski näeme Linnateatri lavastuse teksti tekstiraamatuga võrreldes, et sajaprotsendiliselt ei peeta sealgi tekstiraamatust kinni. On nii suulisele kõnele omast partiklite kasutamist kui ka sõnade asendamist, mõnikord ka lauseehituslikke muutusi. Oma osa võib olla ka selles, et lavastus valmis 2010. aastal, aga salvestatud on 2016. aastal. Linnateatri George (Andrus Vaarik) on mitmed repliigid toimetanud napimaks ja kasutab suulisele kõnele mitteomast telegrammistiili, esineb väljajätteid. Samas on ta korduvalt lisanud rõhumäärsõnu ja kõnetlusvormeleid, rõhutus- ja parasiitsõnu, kordusi (*Kuule, millal väike kaabakas koju jõuab?; Me läheme pubisse, noh, pubi... viski ja õlle pubi*), isegi lisandusi (*poja* Nicki poole pöördumisel). Linnateatri Martha (Epp Eespäev) kasutab paljude lausete alguses tundetooni loovat määrsõna *no*, mida võibki pidada sellele Marthale omaseks kõnepruugiks; kõnesse sugeneb suulisust (*Aga... aga kõiges muus oled sa käpard...*). Ka Linnateatri Nick (Argo Aadli) teeb teksti veidi kõnepärasemaks (*Ma pole mingi sugutäkk sul*; *Väga kahju, et ma su lootusi petsin siis...*).

Kokkuvõtteks

Tuleme lõpuks algsete küsimuste juurde tagasi – mida parandab toimetaja kõige rohkem? Kuigi Rähesoo on teinud vähem parandusi kui Sinissaar, jagunevad nende parandused ühtmoodi – kõige rohkem on leksikaalseid, vähem süntaktilisi ja kõige vähem pragmaatilisi parandusi. Kõige kiiremini tõuseb seega toimetaja käsi parandust tegema siis, kui ta usub, et on leidnud tõlkija vastele täpsema, kaasaegsema või autori kavatsust paremini väljendava sõna. Sageli esinevad parandused koos – sõna vahetus võib kaasa tuua ka lausestruktuuri muutuse.

Kas kirjalikult toimetatud näidenditekst realiseerub suulisena täpselt tekstiraamatu alusel? Mitte sugugi. Ka näitlejad toimetavad – nad lühendavad teksti, kärbivad tekstiraamatust välja sõnu või isegi lauseid, teisal jälle lisavad sõna või lausekorduse. Ja kui toimetajana sekkus Sinissaar mahuliselt rohkem ja Rähesoo vähem, siis näitlejate (või näitlejate ja lavastaja) puhul on vastupidi. Pärnu näitlejate suuline tekst erineb tekstiraamatust rohkem kui Linnateatri näitlejate tekst. Näitlejatepoolsed tekstimuutused jagunevad seejuures rühmadesse sarnaselt kirjalike toimetajaparandustega – kõige arvukamalt on leksikaalseid muutusi, tunduvalt vähem süntaktilisi muutusi. Näitlejatepoolseid pragmaatilisi parandusi ei ole (vaid sõnamäng *burbooni* ja *purgeeniga* Pärnu lavastuses), see-eest näeme suulisele tekstile omaseid kõnetlusvormeleid, rõhutus- ja parasiitsõnu.

Kuid mis on olnud nende kõigi eesmärk? Albee kirjutas laval etendamiseks mõeldud tervikliku valmisnäidendi. Lydia Mölder on tõlkinud tervikliku teksti, kuid ilmselt teadlikult trükkimiseks tõlkides ei ole ta teksti räägitavusele

[25] Mladen Kiselov, Avalik kiri Jan Kausile. Teater. Muusika. Kino, 2010, nr 8–9, lk 60.

või etendatavusele suurt tähelepanu pööranud. Rähesoo eesmärk toimetajana oli ilmselt teksti lavalisemaks ja registrirohkemaks muutmine, Sinissaare oma aga nähtavasti teksti kaasajastamine, samuti kooskõlla viimine Albee näidendi uuema versiooniga. Ja näitlejad? Näitlejad võivad teha parandusi mitmes suunas – nende ülesanne on konkreetse näidendi tervik mõtestada ja tegelane laval elustada, hingama panna.

Tõlkimisviise ongi kokkuvõttes sama palju kui tõlkijaid, toimetamisviise sama palju kui toimetajaid. Kui tegemist on draamatekstiga, annavad teatrilaval toimuvasse „sõna lihaks saamisesse“ oma panuse ka dramaturg, lavastaja ja näitlejad. Tõlgitud ja toimetatud näidend loob võimaluse lavastuse sünniks, ei rohkem ega vähem.

MASINTÕLKE VÄLJAVAADETEST ILUKIRJANDUSE ALAL
ANTI SAAR

Lühidalt ajaloost

Nagu väga paljud tänapäeva tsiviilotstarbelised leiutised, oli ka masintõlge algul mõeldud sõjaliseks rakenduseks.

Turingi masin, mis pidi lahti hammustama natsiarmee siseinfot, põhines mehaanilisel arvutusjõudlusel, konkreetselt lingvistilise tõlke masinad aga tulid päevakorrale külma sõja algusajal, kui ameeriklased üritasid silma peal hoida Nõukogude ajakirjandusel ning selles kajastuvatel militaartehnilistel edusammudel. Projekt lähtus eeldusest, et tekstis edastatud tähendused on võimalik *lahti kodeerida* lähtekeele sõnavara ja grammatikat tundes. Valitses ettekujutus teatava *interlingua*, eri keelte võimaliku ühise aluse olemasolust.

Warren Weaver, üks toonase ettevõtmise eestkõnelejaid, väljendas neid praegu naiivsena tunduvaid eeldusi järgmiselt:

„Mõelgem indiviididele, kes elavad erinevates kõrvuti paiknevates tornmajades, mis kõik on ehitatud samale vundamendile. Üksteisega suhelda proovides hõiguvad nad sõnumeid edasi-tagasi, igaüks oma tornist. Isegi lähimate tornide vahel on kuuldavus väga vilets ja suhtlus toimub tõesti vaevaliselt. Kui aga indiviid läheb tornist alla, leiab ta end avaralt keldrikorruselt, mis on kõigil tornidel ühine. Seal saab ta kasulikku teavet lihtsalt vahetada teiste isikutega, kes on samuti oma tornidest alla tulnud.“[1]

Projekt mõistagi nurjus. Esiteks selgus, et ühele masinale kogu ühe keele grammatika selgekstegemisele kuluks määratult rohkem energiat kui kogu tõlkijatearmee väljakoolitamisele. Teiseks, mis veel lohutum, tuli välja, et ka kõige lihtsamate lausungite tõlkimisel ei piisa täielikust sõnavarapangast, vaid lisanduma peaksid elementaarsed teadmised selle kohta, mida need sõnad tähistavad.

[1] David Bellos, Is that a Fish in your Ear. Particular Books, 2012, lk 258.

Toonastele infotehnoloogidele käis lihtsalt üle jõu masinale selgeks teha, millest üks või teine lause räägib, panna masinat vahet tegema lausetel „kass on puu otsas“ ja „puu on kassi otsas“.

Jätan vahele Euroopa Ühenduse vahepealsed katsetused ja hüppan otse tänasesse (või vähemalt eilsesse) päeva, statistikapõhiste tõlkeprogrammide juurde, nagu seda oli varane Google Translate (GT), kindlasti võimsaim omataoline, olgu vaba- või piiratud kasutuses.

See on midagi radikaalselt uut, kirjutab tuntud tõlkija ja tõlketeoreetik David Bellos kümmekond aastat tagasi.[2] Selle asemel, et näha lingvistilises fraasis midagi, mis nõuab dekodeerimist, käsitleb GT seda millenagi, mida pole kunagi varem öeldud. Tohutu arvutusjõudlusega programm valgustab silmapilguga läbi kogu interneti, otsides etteantud väljendit tekstidest, mis eksisteerivad kõrvuti oma tõlgetega. Korpus, mida GT skaneerib, sisaldab kogu Euroopa Majandusühenduse dokumentatsiooni alates 1957. aastast, kogu ÜRO paberimaterjali selle kuues ametlikus keeles, tuhandeid mitmekeelseid veebilehekülgi, kohturaporteid, uudis- ja teadusartikleid, raamatuid jne. Nende olemasolevate mustrite alusel valib GT statistilise tõenäosuse järgi igale sõnale või väljendile kõige vastuvõetavama vaste.

Enamasti, suuri keeli üksteiseks pöörates, see töötaski, süstides tõlkeringkondadesse uut optimismi. Ent ka statistikapõhised tõlkeprogrammid on nüüdseks vaid tõlketehnoloogia eelviimane sõna. Esimene teadusartikkel neurovõrgustikele toetuva tõlketehnoloogia kasutamise kohta ilmus aastal 2014. See uus tehnoloogia, *neural machine translation* (NMT) ei ole varasemast radikaalselt erinev, kuid kätkeb siiski märkimisväärseid uuendusi: NMT programm (ka praegune GT) on suuteline üles ehitama n-ö kunstliku närvivõrgustiku. See läheb sõnasõnalisest tõlkest edasi, vaadeldes tõlke elementaarüksusena terviklikku lauset ja jõudes lähtekeelest sihtkeelde vektorkorrutise meetodil. Programmi ennustusvõime on varasemast suurem ja ta arvestab paremini sõnade konteksti.

Tõepoolest, peame tunnistama, et näiteks tänapäevase GT toimimismudel sarnaneb professionaalse tõlketegevusega palju rohkem kui too aeglane laskumine puhta tähenduse „keldrikorrusele“, millest unistasid masintõlke varased arendajad. Ka uute programmide õppimisprotsess (*deep learning*) meenutab suuresti inimlapse lingvistilise pädevuse arengut. Meiegi pole oma emakeelt omandanud sõnaraamatu ega grammatikaõpiku abil, vaid katse-eksituse meetodil.

Masintõlke perspektiivikust mööndes püüan järgnevalt ometi näidata, et selle rakendusala oli, on ja jääb võrdlemisi piiratuks. Kui inimlaps õpib ajapikku muude tekstide ja sõnumite kõrval lugema, kirjutama ja tõlkima ka ilukirjandust, siis ei paista küll kusagilt, et ükski tõlkeprogrammi laadne tehisintellekt sellega toime võiks tulla. Tähendab, ka minusugustele romantilistele skripto-

[2] Samas, lk 263.

ritele, kes püha Hieronymuse vaimus kirjutuspuldi taga hanesulge närivad, jätkub endiselt lootust ja leiba.

Uute tõlkeprogrammide tutvustusklippe vaadates torkab silma, kuivõrd lapselikult innustunud ja elevil on arendajad ja turundajad nende tehnilisest geniaalsusest ja üha kasvavast võimekusest. Väga vähe teenivad selle kõrval tähelepanu märkimisväärsed erinevused lähtetekstide *formaliseeritavuses*. Ka minu rõhuasetused edasises on ilmselgelt kallutatud, aga püüan neid siiski mõningal määral nüansseerida. Minu põhiline, rohkem või vähem vaistlik, rohkem või vähem põhjendatav väide tuleneb kultuurisemiootika algtõdedest, kolmetisest eristusest loomulike keelte, tehiskeelte ja kunstikeele kui sekundaarse modelleeriva süsteemi vahel. Piirid tekstiliikide vahel pole muidugi alati selged: ka teadusartiklit võib ilmestada kunstiline efekt, samas leidub luuleteoseid, mis meenutavad keelekasutuse poolest manuaali või meditsiinilist epikriisi. Aga see selleks, et üldse kuhugi jõuda, tuleb nüüd pisut üldistada, pisut karikeerida.

Millest sõnad vaikivad?

Niisiis, kogu masintõlke kaunist tulevikku varjutab tõsiasi, et ilukirjandus rajaneb määratluse poolest millelgi muul kui lingvistilisel vastavusel asjade korraga, mis omakorda iseloomustab kõiki tarbetekste, õigustekste, uudistekste ja enamikku loomuliku keele väljendustest (välja arvatud kõnekeelne iroonia, eufemism, ellips jms). See põhineb nimelt poeetilisel nihkel, *hälbimusel* lingvistiliste tähendusüksuste tavakasutusest. Öeldu kehtib ka proosa, mitte ainult luuleteksti kohta. Lihtsamalt (ja segasemalt) öeldes: kirjandustekstil on väärtust vaid niivõrd, kui sõnad *ei* ütle täpselt seda, mida nad ütlevad. Ja isegi kui masina abil on võimalik ühest loomulikust keelest teise üle kanda see, mida sõnad ütlevad, siis kas tuleks masin toime ka selle ülekandmisega, mida nad ei ütle, millest nad vaikivad?

Walter Benjamin küsib essees „Tõlkija ülesanne“: „Mida siis üks kirjandusteos „ütleb“? Mida annab ta teada? Väga vähe sellele, kes teda mõistab. Kirjanduse olemus ei seisne teadaandmises ega ütlemises. Tõlge, mis tahab vahendada, ei suuda ometigi vahendada muud kui teavet – seega siis mitteolemuslikku. See on ühtlasi üks kehva tõlke tunnuseid. Kas ei peeta aga seda, mis leidub sõnaloomingus lisaks teabele – ja kehvgi tõlkija tunnistab, et olemuslik on just see –, üldiselt tabamatuks, saladuslikuks, „luuleliseks“? Millekski, mida tõlkija saab ainult luues edasi anda.“[3]

See võib mõjuda hõllanduslikult, aga ma usun, et mu kolleegid oleksid minuga nõus: kirjandustekstis ja selle tõlkes ei ole ainult otstarbekohased ütlused ja statistiliselt üldistatavad vasted, vaid just nimelt väga individuaalsed hirmud ja ihad, lõhnad ja maitsed, mälu, südamelöögid ja vereringe.

[3] Walter Benjamin, Valik esseid. Tlk Tiiu Relve. Kultuurileht, 2010, Loomingu Ramatukogu nr 26–29, lk 38.

Ilukirjandust pole vaja, see on otstarbetu tekst. Ja kratt (sest kes see muu üks tõlkeprogramm on?) jääb sellise tekstiga jänni, kuumeneb üle ja läheb pauguga lõhki. Luuletus, see on nagu liivast köis. Ja siit klišee, millele ma meeleldi alla kirjutan: dokumente tõlkigu bürokraadid, filosoofiat filosoofid, luulet luuletajad jne.

Kõigile või igaühele?

Kui seniöelduga nõustuda, tuleks teha veel järgmine eristus.

Dokumenditõlge peab eesmärgiks võtma ühese ehk objektiivse tõlgenduse. Tõlkija seisukohast võib seda tõesti nimetada ka ümberkodeerimiseks. Ümber kodeeritud sõnumi tunnuseks on muu hulgas see, et ta on *moonutusteta tagasi tõlgitav*. Kui ta seda ei ole, on midagi tõlkes kaduma läinud. Üheks tõlkeprogrammi usaldusväärsuse kriteeriumiks võikski olla see ümberpööratavus. Praegused masintõlkehiiud, näiteks GT, selleni kaugeltki ei küündi, isegi mitte suuri keeli omavahel tõlkides. Uued, täppisteaduslikuma lähenemisega *deep learning*-tehnoloogiad võiksid selles aspektis osutuda võimekamaks. Võib arvata, et toiduretseptid ja kodumasinate kasutusjuhendid leiavad tulevikus tee ühest keelest teise senisest ladusamalt (iseasi, kas selle aja peale kodumajapidamine ja kokkamine juba läbinisti robotiseerunud pole).

Ilukirjanduse tõlkimine seevastu allub pigem termodünaamika teisele seadusele, mis nendib looduslike protsesside *mittepööratavust*. Siin on eesmärgiks mitte *objektiivne*, vaid *intersubjektiivne* tõlgendus. Teisisõnu: seadus, retsept või manuaal peab kõnetama *kõiki*, ilukirjandustekst *igaüht*. Kui luuletus osutub tagasi tõlgitavaks, ei pruugi see öelda mitte midagi tõlkeprogrammi, küll aga luuletuse kohta: see ütleb, et tegemist ei ole luuletusega, kunstilise tekstiga. Termodünaamika 2. seadust ei nimetanud ma ainult edvistamiseks, analoogia peaks olema arusaadav: GTs ehk isoleeritud süsteemis mõnd luuletust kahe keele vahel edasi-tagasi peegeldades on tulemuseks entroopia, arusaamatu sõnapudru. Tähenduse loomiseks peab ülekandesse ühest keelest teise panustama vaimset energiat väljastpoolt.

Niisiis, ilukirjanduse tõlkija mitte pelgalt ei dekodeeri etteantud teksti, vaid kirjutab selle omas keeles uuesti. Sedasama teeb ka lugeja: hea kirjandustekst teeb lugemisest aktiivse kogemuse.

Või veel muud moodi, tõlkijast edasi lugeja juurde liikudes: dokumendid (ka muud tarbetekstid, ka teadusartiklid) kõnetavad lugejas ilukirjandusest erinevaid fakulteete: loogilist ja lingvistilist pädevust, varasemaid teadmisi, üldist eruditsiooni. Ka ilukirjandus eeldab lugejalt enamasti üldkultuurilist pädevust, kuid on lisaks sellele adresseeritud isiklikule mälule, psühholoogilisele samastumisvõimele, empaatiale, aistilisele erksusele. Kuni masinal sellised võimed puuduvad, kuni ta ei suuda ilukirjandusteksti *lugeda*, ei suuda ta seda ka tõlkida.

Mööndusi

Minu vaenulikule hoiakule võib siin tuua vastuväite: vähe sellest, et ükskõik missuguse inimese sõnavara on võrratult väiksem kui näiteks GT käsutuses olev leksika (sama võib öelda inimkogemuse kohta selle taga), hoopis märkimisväärsem on see, et töökogemuse kasvades kipuvad ka inimtõlkijal välja kujunema stambid, ka tema töö kipub mõneti automatiseeruma. Mul on paar korda juhtunud, et tõlgin sama lõiku kogemata mitu korda – ja ikka olen ma seda avastades hämmeldunud, kui sarnane, peaaegu sõna-sõnalt kattuv on minu hilisem tõlge varasemaga. Samas olen ma veendunud, et mõni teine tõlkija annaks vastavast lõigust teistsuguse (ja võib-olla korduvalt ühesuguse) eestinduse. Ennast lohutades võiksin ma seda efekti nimetada väljakujunenud tõlkijakäekirjaks, kuid ometi muudab mind rahutuks tunne, et tõlkima asudes käivitub minu sees masin, mis tuletab statistilisi tõenäosusi mu enda varasema „tõlkekorpuse" põhjal.

Kas ei jää ma selles, häälte paljususe aspektis siiski alla GT-le, sellele üleelusuurusele lingvistilisele reservuaarile, millel pole ei sõnaraamatut ega *interlingua*'t, vaid tohutu hulk arvele võetud inimkogemust selle kõige mitmekesisemates väljendustes? Kas ei piisaks tõesti ühe indiviidi subjektiivseks kõnetamiseks kõigi subjektiivsete kogemuste ehk intersubjektiivse kogemuse tõenäosuslikust maksimumist? Või oleks see siiski nagu keskmise maitse järgi timmitud tänavatoit või keskmine *city-bike*, millesarnased eelmisest suvest vuravad tartlaste rõõmuks ka meie tänavatel – *city-bike*, mis oma disainis ja konstruktsioonis koondab kõigi sõitjate eelistused ja ergonoomilise keskmise, millele aga paljud (kaasa arvatud mina) eelistavad siiski oma isiklikku vokki? Ja siit võrdlusega edasi minnes: kas ei eelista sõitjad oma ratast koguni mingi teadvustamatu trotsi tõttu, hirmu tõttu anda *city-bike*'ile ära midagi oma individuaalsusest, erilisusest? Ja kas seesama trots ei hoiaks neid eemal ka masintõlgitud kirjandusteostest?

Teisisõnu: ühe inimese kogemus on milleski väga olulises alati rohkemat kui kõigi inimkogemuste summa ja ühe inimese eelistused irduvad alati kas või ivakese võrra kõigi inimeelistuste keskmisest. Olen kaarega tagasi oma eelmise järelduse juures. Masintõlge ei rahulda, kuna peab paratamatult kogemust nivelleerima ja sõnavara standardiseerima.

Tõlke genees

Vene formalist Juri Tõnjanov nimetab artiklis „Kirjanduse evolutsioonist" (1927) kirjandusteksti struktuurielementide kahetist seostumist:

1. Teiste elementidega samas süsteemis/tekstis (sünfunktsioon).
2. Sarnaste elementidega teistes süsteemides/tekstides (autofunktsioon).[4]

[4] Vt: Juri Tõnjanov, Kirjanduse evolutsioonist. Tlk Märt Väljataga. Rmt-s Kirjandus kui selline. Valik vene vormikoolkonna tekste. Koost ja toim Märt Väljataga. Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2014, lk 224.

Lausest suurema tähendusüksuse puhul on tõlketehnoloogiatele jätkuvalt jõukohane töötada vaid autofunktsioonis. Juriidilist teksti tõlkiv masin võib sünfunktsiooni eirata, õieti peabki seda tegema – oleks väga ohtlik, kui rangelt formaliseeritud õigusterminid võimaldaksid eri tekstide lõikes erinevaid tõlgendusi.

Ilukirjandusteksti puhul ei saa aga sünfunktsiooni haakuvustest kuidagi mööda vaadata. Kui autofunktsioon tagab teksti mõistetavuse semantilisel tasandil, siis julgen väita, et teksti *naudinguline aspekt* on fraasi-, sõna-, ja häälikukorduste, rütmi ja meloodia kaudu tihedalt seotud just nimelt sünfunktsiooniga.

Lev Tolstoi kirjutab seoses „Anna Karenina" retseptsiooniga: „Kõiges, peaaegu kõiges, mida ma kirjutasin, juhtis mind vajadus koondada enese väljendamiseks omavahel haakuvad ideed, kuid iga idee, kui teda väljendada eraldi, kaotab oma mõtte, muutub kohutavalt labaseks, niipea kui piirduda ühega nendest haakumistest."[5]

Siit küsimus: kuidas õpetada tõlkemasinat autofunktsiooni kõrval arvesse võtma ka sünfunktsiooni, s.t kõiki neid tekstisiseseid „haakumisi"? Kuidas õpetada tehisaju keskenduma üheleainsale tekstile – kogu selle rikkuses? Kuidas õpetada teda tegema „autori häält"?

Halb tõlkija kuuleb etteheidet, et ta pole lähteteksti enne mõttega läbi lugenud, et on tõlkinud sõna sõna, lause lause haaval, lineaarselt, nägemata teksti stereoskoopiliselt.

Praegusele tõlketehnoloogiale võiks ette heita „vastupidist": et ta ei suuda jälgida teksti lineaarset arengut, vaid näeb seda momentvõttes, ruumiliselt. Ja paraku on sellise tõlke tulemus just teksti sisemiste arengute eiramise tõttu lame ja tasapinnaline. Pingutus ja mõnu on protsessuaalsed nähtused, mis on seotud nii kirjutamise, tõlkimise kui ka lugemisega. Võimas masin ei tea neist nähtustest midagi, sest ta ei tea, mis on protsess.

Veel mööndusi

Olen juba päris pikalt masintõlke väljavaateid alavääristanud, prooviksin nüüd veel kord oma positsioone pisut mahendada.

Esiteks: olgugi et olen sõimanud tõlkemasinaid düsgraafiliseks ja düslektiliseks, olen ma meeleldi valmis möönma, et masin on suuteline (kas või tõlkeprotsessis) tekitama uusi kunstiliselt põnevaid tekste. Kui Lotman ütleb, et „luule on keerukalt ehitatud mõte" ja et iga element kirjandusteoses on motiveeritud, siis ei saa ma lugejana ega ka kirjutajana sellega täielikult nõustuda. Minu lugemiselamustesse on kaasatud ka juhuslikkus, mille võib olla tekitanud trükiviga, keelevääratus või möödalugemine, vaba assotsiatsioon või *loop*, faasinihe masinas. Ma ei jõua siin näidetel pikemalt peatuda, ent soovitan kõi-

[5] Juri Lotman, Kultuurisemiootika. Luule olemus. Tlk Pärt Lias. Olion, 1990, lk 70.

gil, keda huvitab, mida ma silmas pean, lugeda näiteks Pideva ja Silmnähtava Pöögelmanni *alias* Erkki Luugi „Kogutud teoseid", Kiwa „Lennuki kõrval toas" vms.

Teiseks: leidub autoreid, kes oma loomingust teadlikult välistavad selle, mis võiks masintõlke ummikusse ajada. Siin võime näiteks tuua Prantsuse Uue Romaani koolkonna esindajad, ka eesti keeles tuttavad Michel Butori, Natalie Sarraute'i, Alain Robbe-Grillet' jt, kelle kirjutusest jääb välja traditsiooniline psühhologism ja kujundlikkus, kes just nimelt *vahendavad* maailma sündmusi ja ka tundeid, üksikasjalikult, kiretult, masinlikult (ehkki igaüks neist väga isikupärasel viisil); või mõned teised autorid, Cormac McCarthy, William Gibsoni, John Graham Ballardi, kes truuna kosmopoliitse, üleilmastunud maailma moodsale hüperreaalsusele annavadki edasi just nimelt ebaisikulist, ajalootut, igal silmapilgul meedias reflekteeritud kogemust.

Ja seega: võib-olla on meie ootused üldse valesti mõtestatud? Võib-olla on vale oodata tõlkemasinate programmeerimist inimteadvuse ajast ja arust mudeli järgi? Võib-olla oleme vaikimisi tunnistajaks hoopis n-ö vastassuunalisele protsessile: inimteadvuse ümbermodelleerumisele uute vastuvõtustandardite järgi, mille käigus hakkab ka kunstitekst lähenema masintõlkega sarnanevale nullstiilile?

Inimene skrollib Facebookis oma uudisvoogu: kellegi peenramaal kasvas hiigelkõrvits; Lihulas tulistati inimesi; keegi on abiellunud; järjekordne tippjuht on sattunud seksiskandaali; keegi on küpsetanud lasanjet; keegi tuleb lagedale vaimuka kalambuuriga; Rootsi koolitüdruk kõneleb pisaraid tagasi hoides maailma liidrite ees... Kõik see on siin ja praegu, kõik on ühtviisi oluline ja tühine, kõik on läbisegi kauge ja isiklik, kõik on *korraga* kauge ja isiklik.

Meil kõigil on üks ja sama mälestus Nôtre-Dame'i katedraali põlengust 2019. aasta kevadel. Me kõik oleme selle läbi elanud ühtmoodi intiimselt, ühe ja sama rakursi alt, reaalajas ja kõrgresolutsioonis, tundmatu pealtnägija dramaatiliselt hüplevas pildis ja tundmatu hääle kaadritagustes ahhetustes. Veel võib meile meenuda midagi isiklikku, aga peagi saab juba sellest videoklipist endast päris mälestus, mida me jagame kogu võrgustunud inimkonnaga. Meie mälu, meie kogemus ja meie isedus on kiires muutumises. Näis, ehk oleme peagi ka lugejatena valmis vastu võtma tõlkeprogrammide ebaisikulist, silmapilkset toodangut.

***

Käesolev artikkel tugineb suuresti ettekandele, mille pidasin möödunud aasta septembris Euroopa Komisjoni kirjaliku tõlke peadirektoraadi seminaril „Tõlkimine digiajastul – keeletehnoloogia mõju eri tõlkevaldkondadele". Teadsin, et astun tarbetõlkijate seltskonda väljastpoolt, ilukirjandustõlke alamakstud ja boheemlikust seltskonnast. Oma toonast ettekannet üle vaadates ja ümber

kirjutades näen, et üritasin kõigiti vastata eelarvamusele, mida ma ise – eelarvamuslikult – oletasin kuulajaskonnal enda kohta olevat. Oma leppimatuse, koguni põlglikkuse kiuste kohtasin siiski valdavalt mõistvat ja soosivat vastuvõttu ning sain kõneldule tänuväärseid kommentaare. Sellest hoolimata ei lähe mul meelest, et kui olin oma jutu kokku võtnud retoorilise küsimusega: „Miks peaksimegi meie, ilukirjanduse tõlkijad, tahtma oma tööd lihtsamaks ja kiiremaks teha, kui me selleks kuluvat aega ja sellelt nõutavat pingutust sedavõrd naudime," kuulsin publikust sosinat: „Ta pole lihtsalt proovinud [tõlkeprogramme kasutada]…"

Nüüd, märksa vaguramas meeleolus, otsustasin oma segastele muljetele selgust paluda TÜ keeletehnoloogia professorilt Mark Fishelilt, ühelt meie omamaise võimekaima neurotõlkeprogrammi Tartu NLP väljatöötajalt. Saatsin talle oma artikli põhipunktide kohta mõned teadlikult provokatiivsed küsimused. Järgnevalt esitan tervikuna meie kirjavahetuse, mis vähemalt mind palju leplikumaks muutis:

Anti Saar: *Mis on need peamised kvalitatiivsed erinevused, mille poolest TÜ neurotõlge erineb teistest vabakasutuses olevatest ja kumuleeruva dokumendipangaga programmidest (nagu Google Translate)?*
Mark Fishel: Tehnoloogia, mida kasutame, on üldjoontes sama, kuid erinevusi ikka on. Üks meie eripära on tekstivaldkonna eksplitsiitne arvesse võtmine – seega võib küsida nt viisakat või kõnekeelset tõlget. Teiseks saab Neurotõlge hakkama ka keeleseguga nagu „Üks saldējums, пожалуйста" – kuna meie lähenemine ei käsitle igat keelepaari eraldi, vaid kõik sisend- ja väljundkeeled mahuvad ühe tõlkemudeli sisse.

Üldiselt aga, kui rääkida üldvaldkonna tekstidest, nagu uudised, siis oletan, et suurt tõlkekvaliteedi vahet ei ole või saavad Google jt suured sellega isegi natuke paremini hakkama.

A.S.: *Kas TÜ neurotõlkeprogramm suudab jälgida dokumendi sisemist ühtsust eri sõnade või väljendite tõlkimisel, s.t ka ta eesõigustab tekstisiseseid referentse kõigile välistele (võimalik, et „statistiliselt tugevamatele") vastetele?*
M.F.: Dokumendis küll mitte, ja seda ei tee ka Google Translate, Bing translator ega teised. Arvestatakse ainult lause konteksti – seega on võimalik, et erinevates lausetes kasutatud tõlkevasted on ebaühtlased.

A.S.: *Kas TÜ neurotõlkeprogramm oskab lugeda?*
M.F.: Ainult üksikuid lauseid. Õppimise käigus tegelikult peabki ta „lugema" miljoneid lauseid ja nende tõlkeid, et üldse tõlkima õppida; seda aga tehaksegi lausepaari kaupa. Tõlkimise ajal aga võetakse iga lause, tükeldatakse selle sõnad mõistlikeks juppideks ning „loetakse" need sisse, et leida neile lause konteksti arvestav esitus ning genereerida selle põhjal tõlkeväljund.

A.S.: *Kas teie neurotõlkeprogrammist võiks kasu olla ka ilukirjanduse tõlkimisel?*
M.F.: Tavaliselt kasutatakse masintõlget praktikas nii, et masin tõlgib ning inimene seejärel parandab („järeltoimetamine"). Järeltoimetamine on mõistlik tekstide puhul, mille tõlkimine on suures osas korduv või rutiinne; lisaks aitab, kui tekste peab tõlkima otse ilma varieeruvuseta. Järeltoimetamise peamine eesmärk on teha tõlkimine kiiremaks ja efektiivsemaks. Ilukirjandus ei sobi ühegi sellise kriteeriumi alla, ning seega ei ole mõtet järeltoimetamist ilukirjandusega teha – seega oleks efektiivsus seejuures palju väiksem.

Kaudselt võib aga ikka kasu olla: mitmekeelseid masintõlke masinaid saab kasutada nt selleks, et saada paremini aru mingist konkreetsest tekstilõigust või näha mitut erinevat viisi, kuidas mõnda fraasi tõlkida saaks. See tähendab, et masintõlge ei asenda mingit osa inimese tööd, kuid töötab nagu üks nutikas lisasõnastik.

A.S: *Kirjutan artiklit just ilukirjanduse tõlkija positsioonilt. Mu kolleegid on tõlkeprogrammide suhtes üsna kriitilised ja mis seal salata, ka mina ei kujuta hästi ette, mis abi võiks mul olla masintõlkest näiteks mu praeguse töö, Marcel Prousti tõlkimise juures. Aga ma katsun olla avatud meelega, sest kogu AI teema tundub mulle iseenesest väga põnev.*
M.F: Pean tunnistama, et ilukirjanduse, luule ja paljude teiste tekstitüüpidega ei ole masintõlge üldse otstarbekas. Sellel on oma kindel nišš ning sellised „keerulised" tekstid sinna ei kuulu, seal on ikka vaja inimaju ja -loomingulisust.

LÄTI ILUKIRJANDUSE TÕLKIMISEST EESTI KEELDE

ILZE TĀLBERGA

Selles artiklis annan põgusa ülevaate, millega tuleb arvestada, kui tõlgitakse läti keelest eesti keelde. Jagan oma kogemust eelkõige seoses läti ilukirjanduse tõlkimisega, kuid mõningad tähelepanekud on ka läti keele õpetamisest eesti keele kui emakeele kõnelejatele.

Huvitaval kombel on minu tõlkekogemus seotud just tõlkesuunaga läti keelest eesti keelde. See on juhtunud, kuna elan püsivalt Eestis ja tegelen läti keele õpetamisega eestlastele, kellele tuleb läti keelt seletada eesti keele baasil, seega on vaja olnud paljude sõnade ja grammatika mõtestamist just sedapidi – läti keelest eesti keelde. Samuti on ikka loogilisem, et siin elades tuleb mul Lätit eestlastele lähemale tuua.

Läti ilukirjanduse tõlkimisega hakkasin tegelema 2016. aastal, kui minu kätte sattus ühe läti tuntuima kirjaniku Nora Ikstena romaan „Mātes piens“[1] („Emapiim“)[2], mis 2018. aastal minu ja Contra tõlkes eesti keeles ka ilmus. Romaan on võitnud paljude lugejate südamed nii Lätis kui ka välismaal. Ikstena sõnul on raamat tõlgitud juba 28 keelde, seega võib seda julgelt nimetada tänapäeva enim tõlgitud lätikeelseks romaaniks.

„Emapiima“ tõlkimine võttis palju aega ning seetõttu keskendun käesolevas artiklis enamasti mõtetele, mis tekkisid, ja probleemsetele kohtadele, mis esinesid just selle teose tõlkimisel. Mõnedest selle raamatu tõlkimisega seotud seikadest on ka Contra rääkinud oma artiklis „Minu teekond tõlkimiseni“[3]. Et ülevaade oleks siiski veidi laiem, püüan tuua näiteid ka mõnest teisest eesti keelde tõlgitud läti ilukirjanduslikust teosest.

---

[1] Nora Ikstena, Emapiim. Tlk Ilze Tālberga ja Contra. Hunt, 2018.
[2] Nora Ikstena, Mātes piens. Dienas Grāmata, 2015.
[3] Contra, Minu teekond tõlkimiseni. Tõlkija hääl VII, 2019.

I Grammatiline sugu

Läti keeles on kaks grammatilist sugu – mees- ja naissugu. Sootunnuseks on nominatiivi käändes olev sõnalõpp. Käändsõnad jaotatakse kuude käändkonda, millest kolm on meessoost ja kolm naissoost. Meessoost sõnade puhul on sõnalõpp kas -**s** või -**š**, nt *galds* 'laud', *vējš* 'tuul'; -**is**, nt *brālis* 'vend', või -**us** – *tirgus* 'turg'. Naissoost sõnade puhul on sõnalõpp -**a**, nt *māsa* 'õde'; -**e** – *māte* 'ema', või -**s** – *sirds* 'süda'. Omadussõnadel ja arvsõnadel on samuti meessoost ja naissoost lõpp.

Iga eesti keelt kõnelev inimene teab, et eesti keeles grammatiline sugu puudub. See võib olla ühtlasi nii hea kui ka halb asi. Hea sellepärast, et grammatilise soo puududes ei pea mõtlema, mis käändkonna sõnaga on tegemist ning mis sõnalõpu peab käänates sellele lisama. Ei ole vaja ka muretseda, et mitme täiendi puhul tuleks juba alguses teada, mis soost on põhisõna, et siis kõik eelnevad sõnad sellega ühildada. See on niisiis näide sellest, mis kombel eesti keel on keeleõppimise perspektiivist palju lihtsam kui läti keel. Kui meil on eesti keeles laused „See on uus punane kott/laud", siis *kotile* ja *lauale* eelnevad sõnad on mõlema juhtumi puhul samad, aga läti keeles on sõna „kott" (*soma*) naissoost ning „laud" (*galds*) meessoost, seega peavad nimetatud lauses põhisõnaga ühilduma kõik sellele eelnevad sõnad. Nii et koti puhul näeb lause välja niimoodi: „**Tā** ir jaun**a** sarkan**a** som**a**", aga laua puhul nii: „**Tas** ir jaun**s** sarkan**s** gald**s**". Eestlaste jaoks, kes läti keelt õpivad, on sõnade ühildumine meeles hoida üks raskemaid asju.

Kuid grammatilise soo puudumine eesti keeles võib ka probleeme tekitada. Nii võib juhtuda näiteks juhul, kui käsil on tõlkimine ja läti keeles esinevad meessoost ja naissoost asesõnad tekstis kõrvuti – eesti keeles ei saa nende asemel olla lihtsalt sootu asesõna „tema", vaid isik/asi tuleb kuidagi eristada. Üldiselt võib siis kasutada sõnu, mille semantikas on juba sugu olemas, nt „ema", „isa", „tüdruk", „klassivend" jne. Või kui tegelase nimi on teada, siis kasutatakse ka seda. „Emapiimas" oli aga üks koht, kus läti keeles esinesid meessoost *tema* ja naissoost *tema* pikemat aega kordamööda. Taustaks mainin veel seda, et terve raamatu jooksul ei öelda meile, mis on kahe peategelase nimed, ning nad osutavad üksteisele ainult sõnadega „ema" ja „tütar". Kuna ema ei ole kunagi tütrele tema isast rääkinud, siis jutustab tütar ise lugejatele, kuidas tema arvates tema vanemad kohtusid, ja selle käigus kasutab ta asesõnu *viņš* (meessoost „tema") ja *viņa* (naissoost „tema"). Eestikeelsed nimisõnad „ema" ja „isa" siin õieti ei sobinuks, sest see on ikkagi kõigest tüdruku ettekujutus ning tema elus pole tegelikku isa kunagi olnud. Kuid kuna me ei teadnud tõlkides ka tegelaste nimesid, siis ei saanud kasutada seekord ka neid. Rääkimata „temakesest", mis ei oleks siin olnud tõsiseltvõetav. Kuigi kontekstist on võimalik enam-vähem aru saada, kes on kes, jääb väike kahtlus, et selliste järjestikuste lausete lugemine võib siiski lugejas ka veidi segadust tekitada.

Viņa būs ārste, zinātniece.
Ak tā, **viņš** pagaidām strādā mehāniskajās darbnīcās.
Kā tad **viņa** te gadījusies?
Pie mātes māsas uz laukiem.
Kā tad **viņai** laukos patīk?
Labi, ja **viņai** būtu grāmatas, vina varētu dzīvot arī laukos.
Kā tad **viņa** domā pelnīt naudu?
Viņa būs zinātniece.
Ak tā, **viņš** gribētu izstudēt par aviācijas inženieri.
Vai **viņa** vēl gribētu dejot?
Nē.
Vai **viņš** drīkst pavadīt **viņu** līdz mātes māsas mājai?
Jā. („Mātes piens", lk 19)

Temast saab arst, teadlane.
Ah soo, **tema** töötab esialgu mehaanikatöökodades.
Kuidas siis **tema** siia sattus?
Ema õe juures maal.
Kuidas **talle** maaelu meeldib?
Hästi. Kui **tal** oleks raamatuid, võikski elada maal.
Kuidas **ta** mõtleb siis raha teenida?
Temast saab teadlane.
Ah soo, **ta** tahaks õppida lennundusinseneriks.
Kas **ta** tahaks veel tantsida?
Ei.
Kas **ta** tohib **teda** saata ema õe majani?
Jah. („Emapiim", lk 23)

Nagu eespool mainitud, on muidu sellistes olukordades võimalik sootu asesõna „tema" asemel kasutada ka mõnd vastava soo nimisõna, eriti veel juhul, kui mõlemast soost asesõnu on kasutatud läti lauses koos.

Pēc tam **viņš** uzaicina **viņu** uz tēju, turpat netālu – sarga būdiņā, kur paiet nakts. („Mātes piens", lk 20)

Pärast seda kutsub **noormees teda** teed jooma, sinnasamma lähedale valvuri putkasse, kus möödub öö. („Emapiim", lk 26)

Lisaks on eesti keeles mõned elukutsed, mille puhul on võimalik tarvitada naissoo vormi, näiteks „õpetajanna", „lauljatar", „näitlejanna" – kuid samas on muidugi ka ameteid, kus see kindlasti pole võimalik, näiteks õppejõud, tehnik, massöör jne. Ja siis on veel juhtumeid, kus naissoo vorm on justkui olemas, aga selle kasutamine pole loomulik. Puutusime probleemiga kokku „Emapiimas", kui läti keeles figureeris naissoo vorm sõnast „direktor". Kuigi eesti keeles on olemas ka selline sõna nagu „direktriss", arvasid eestlased, keda ma selles asjas küsitlesin, siinkohal erinevalt – mõned leidsid, et nad ei kasutaks sellist vormi kohe kindlasti, teised väitsid, et kasutaksid küll. Veel üks võimalik variant

oleks ju olnud „naisdirektor“, aga ka see ei tundunud eesti keeles sobilik. Sest nii tekkis tunne, justkui me rõhutaks fakti, et tegemist on naisega. Lätikeelses tekstis sellist rõhku pole – läti keeles on sõnade sugu ju nii tavapärane. Seega tundunuks „naisdirektor“ ebavajalikult silmatorkav, piisas neutraalsest vormist – „direktor“. Kuid õnneks polnud siiski selle õige soovormi pärast vaja muretseda, sest laiem kontekst aitab ka eestikeelsel lugejal aru saada, et tegemist on naisega – ning mõnd väljendit või tegevust omistatakse ikka pigem naisele kui mehele:

> Es nebiju bailīga meitene, bet nezin kāpēc mani pārņēma neaprakstāma šausmu sajūta. Tādas nāves bailes palikt ar šo biedru divatā direktores kabinetā. Es laikam kļuvu tik bāla, ka direktore nobijās, nosēdināja mani un ielēja glāzē ūdeni. Vai dieniņ, kā tev sitas sirds, viņa teica. Varbūt jāpasauc skolas māsiņa? („Mātes piens“, lk 46–47)

> Ma ei olnud arg tüdruk, aga miskipärast haaras mind kirjeldamatu õudustunne. Selline surmahirm jääda selle seltsimehega kahekesi direktori kabinetti. Ma vist muutusin nii kahvatuks, et direktor ehmus ära, pani mind istuma ja valas klaasi vett. Oh sa heldus, kuidas su süda taob, ütles ta. Ehk peaks kutsuma kooli medõe? („Emapiim“, lk 60–61)

Samuti siin:

> Viņa izveda mani koridorā un teica, ka varu šodien būt brīva, un noglāstīja manu galvu pavisam mīļi. („Mātes piens“, lk 48)

> Direktor viis mind koridori ja ütles, et tänaseks olen vaba, ja silitas väga armsalt mu pead. („Emapiim“, lk 62)

Üldjuhul ei ole läti keeles tegusõnadel grammatilist sugu, välja arvatud kesksõnad. „Emapiimas“ oli aga koht, kus küll oleks väga tahtnud, et ka eesti keeles oleks võimalik edastada sootunnust. Läti keeles on nimelt vormil „ma olen sündinud“ olemas nii meessoost (*es esmu dzim**is***) kui ka naissoost (*es esmu dzim**usi***) variant, nii et soole viitab vastav sõnalõpp. Taustaks selgitan: Jesse on sündinud väliselt osaliselt naisena (mida see täpselt tähendab, pole selgitatud – see jääb lugeja otsustada), kuid sisemiselt osaliselt mehena, mille tõttu teda koolis palju kiusati. Kiusajate julmuse haripunktiks oli nõuda Jesse käest, et ta ütleks „parem kui ma poleks sündinud (mehena)“, kuigi iseenda jaoks oli ta ikkagi ja alati olnud naine. Siin ei oleks võimalik eesti keeles sugu eristada, ilma et peaks oluliselt muutma lause konstruktsiooni. Õige poleks ka lisada sõna „mehena“, sest just see kesksõnavorm on see, mis teeb selle situatsiooni veel valusamaks. Kahjuks läheb osa lause mõjust niisiis tõlkes kaduma.

> Jese stāstīja, un vārdi plūda pār mani. Par bērnu namu, kurā puikas viņu bija piesējuši pie staba. Pie skabargaina, durstīga staba. Piesējuši gandrīz kailu, tikai vienā krekliņā. Un likuši teikt: „Labāk es nebūtu **dzimis**.“ („Mātes piens“, lk 125)

> Jesse rääkis ja sõnad ujutasid mu üle. Ta rääkis lastekodust, kus poisid olid ta posti külge sidunud. Pinnulise, torkiva posti külge. Sidunud kinni peaaegu alasti, ainult särgiväel. Ja käskinud öelda: „Parem kui ma ei oleks **sündinud**." („Emapiim", lk 164)

Lõppude lõpuks ei ole ju soo rõhutamine alati oluline, aga siiski jääb minu jaoks endiselt müstiliseks see, kuidas eestlased omavahel vesteldes aru saavad, mis soost isikust on jutt. Ja isegi kui nad ei saa aru ja küsivad üle, siis ei ole see kunagi väga suur probleem. Minus tekitab kõneks oleva isiku soo mitteteadmine tihti frustratsiooni. Sellepärast on mul ka läti tekste tõlkides alati soov mingil kombel sootunnus edastada, isegi kui see oluliselt teksti ei muuda.

Aga mulle meenub muuhulgas üks kodutöö, mille raames tudengid pidid tõlkima läti keelde kaks lauset, kus oli kasutatud eestikeelset sootut asesõna *tema*. Selgus, et me teame justkui hästi – on asju, mida teeb kindlalt mees, ja on asju, mida teeb kindlalt naine. Lause „Ta elab ema juures" puhul olid tudengid kindlameelselt valinud eestikeelse asesõna *tema* tõlkimiseks läti meessoost vormi – „**Viņš** dzīvo pie mātes", aga lause „Ta on sõja vastu" puhul oli selleks alati naissoost vorm „**Viņa** ir pret karu". Huvitav, et just mehed elavad emade juures ja naised on sõja vastu. Aga igal juhul paistab siit, et eksisteerivad ikkagi mingisugused soostereotüübid, mida ei ole võimalik päriselt ignoreerida. Ja et need samas töötavad ka siis, kui asesõna on sootu.

Kokkuvõttes võib grammatilise soo tõlkimine mõnikord tekitada raskusi. Läti keele puhul antakse juba soo kaudu vajalik info ette, kuid eesti keeles võib soo puudumise pärast lauseid interpreteerida mitmeti. Igatahes on see teema kindlasti eraldi uurimist väärt.

II Koha- ja isikunimedest

Need, kes on näinud lätistatud koha- ja isikunimesid, on enamasti sellele vaadanud muigega. Arvestades, et eesti keeles kirjutatakse võõrnimed originaalkujul, võib tunduda tõesti üsna naljakas näha nime John kujul Džons. Lisaks sellele, et nimed kirjutatakse läti keeles häälduspäraselt, lisatakse neile ka vastav sootunnus, näiteks Džordžs Orvels, Mišels Fuko, Alans Votss, kui tuua mõned näited mehenimedest. Naisenimede puhul, kui veab ja nimed lõpevad kas a- või e-tähega ning ei sisalda võõrtähti, siis kas üldse midagi ei muutu või lisatakse ainult sootunnus: Kersti Kaljulaida, Merilina Monro, Agata Kristi. Kuid võib siiski juhtuda, et lätistamise käigus nimed ka oluliselt teisenevad: Marija Kirī (Maria Curie), Koko Šanele (Coco Chanel), Bejonse Noulza (Beyoncé Knowls) jne.

Eesti keele kontekstis võib tõepoolest tunduda niisugune lätistamine üsna absurdne. Kord ütles üks tudeng, et inimese nimi on nii püha, et seda ei tohi niimoodi sandistada. Läti keeles on aga lätistamine nii loomulik ja tavaline, et kui keegi seda lätlasele ette peaks heitma, siis tõenäoliselt ta ei oskagi selle

peale midagi öelda. Põhiväide on see, et läti keeles kirjutatakse nimi nii, nagu see hääldatakse. Muidugi on erandeid, sest keel on nii komplitseeritud nähtus, et ilma eranditeta polegi võimalik. Ka eesti keeles hääldatakse sõna *palk* kahte moodi, kirjutatakse aga ühte moodi. Aga siiski võib lätistamine tuua kaasa ka küsimusi – kord nägin näiteks ühe välismaalasest artisti lätistatud nime, kuid ei suutnud mitte kuidagi aru saada, mis on tema nimi originaalis, ja lõpuks ei leidnudki teda ka internetist otsides, sest nimi oli niivõrd ära lätistatud.

Eestistamise puhul on reeglid siiski palju leebemad – üldjuhul jäetakse isikunimed originaalkujule. Muidugi võib probleeme tekkida, kui inimestel ei ole arvutis vastavaid tähti, nagu on juhtunud näiteks minu perekonnanime puhul, kui teine täht asendatakse ä-tähega ja minust saab Tälberga. Ma ei solvu sellepärast, see tundub lihtsalt naljakas.

„Emapiimas" oli mitmeid isikunimesid, mille puhul pidime kõvasti pead murdma. Kui tegu oli tuntud välismaiste isikutega, kasutasime muidugi nime sel kujul, nagu see oli eesti keeles välja kujunenud, näiteks Leonīds Iļjičs Brežņevs – Leonid Iljitš Brežnev. Raamatus on üsna tähtsal kohal ka üks õpetaja, kellel on ilmselgelt lätistatud saksapärane perekonnanimi: *skolotājs Blūms* 'õpetaja Blūms'. Kuigi olnuks võimalik kasutada saksapärast kirjavormi *Blum*, otsustasime tõlkesse jätta sama nimekuju, mis oli läti keeles, sest teadsime, et tegelane oli ikkagi lätlane. Olid ka kaks prouat, kelle tausta ei olnud pikemalt seletatud, seega võtsime eelduseks, et nad olidki vastavalt saksa ja leedu, nagu võis nende nimedest aimata, ja viisime need lätistatud kujult tagasi originaalkujule: *Frišs kundze* 'proua Frisch' ning *Mežinskienes kundze* 'proua Mežinskiene'. Kui aga vaid põgusalt mainitud isiku nimi endaga mingit suuremat lugu kaasa ei toonud, siis jäigi nimi tõlkimata, näiteks *Miglas kundze* on tõlkes endiselt 'proua Migla' (läti k *migla* 'udu').

Kui rääkida teistest tõlketeostest, siis näiteks Regīna Ezera romaanis „Tuli tuha all"[4] on võõrpäritolu läti nimed eesti keelde toodud vastavalt nende originaalkujule: Voicehovskis – Wojciechowski, Nerons – Nero, Tjērs – Thiers, Otello – Othello. Aga lätipärased nimed on jäetud samaks: Lelde, Vilis Pērkons, Alise, Veldze, Hugo Dūmiņš jne. Mõnikord on eesti keeles nimelt ka meessoost lõpptunnus ära võetud: Askolds – Askold. Kui mõelda, et üldiselt lähenetaksegi küsimusele nii, et osa nimesid muudetakse, osa jäetakse samaks, siis pakuksin mina, et sarnaste nimede puhul võiks tõlkes kasutada eestipärast varianti – näiteks Pēterise asemel Peeter. See aitaks vältida käänamisel silmatorkavalt raskeid vorme – „Pēterisega" asemel „Peetriga", „Pēterisele" asemel „Peetrile" – ja oleks palju loomulikum ja mugavam ka lugeja jaoks.

Māra Zālīte romaani „Viienäpu"[5] tõlkes on küll peategelase Laura ema vanaema hüüdnimi Mīma eestistatud kujule Miima, kuid tema ema vanaisa hüüdni-

[4] Regīna Ezera, Tuli tuha all. Tlk Valli Helde. Eesti Raamat, 1984.
[5] Māra Zālīte, Viienäpu. Tlk Hannes Korjus. Randvelt, 2015.

mi on tõlgitud – Papus ehk Taat. Kohanime Pičiņas on see-eest kasutatud kahes vormis – Pičiņas või Pičiņi. Üks teine kohanimi on poolenisti tõlgitud; Sila Balceri on eestikeelses tõlkes Palu Balceri (läti k *sils* 'palu'), samas on talunimi Avoti jäetud algkujule (läti k *avots* 'allikas'). Huvitav on ka see, et isikunimi, mis on juba inglise keelest lätistatud, on omakorda eestistatud – Džonītis on muudetud eestikeelses tõlkes Džonniks, selle asemel, et viia see tagasi originaalkujule Johnny.

„Emapiimas" esines ka Riia tänavate nimetusi. Kui tegemist oli ajaloolise isiku nimega, siis kasutasime tõlkes originaalkuju (Barbisa iela – Barbusse'i tänav) või eestipärast kuju (Gorkija iela – Gorki tänav, Mičurina iela – Mitšurini tänav). Romaanis „Tuli tuha all" on aga lähtutud põhimõttest: kui kohanimel on otsene tähendus, siis see tõlgitakse, näiteks talu nimest Mūrgale on saanud 'Müüriotsa'; kui aga ei ole, siis jääb nimi samaks – Raudava on ikka Raudava. Ning kui on mainitud ainult jõe nimi kui selline, aga mitte lisatud, et see on jõgi, siis lisatakse eesti keeles vastav täiend – Ūdrīte 'Saarmajõgi' (läti k *ūdrs* 'saarmas').

Nimede eestistamises pole siiski päris selget lähenemist – kas jätta originaal, mis võib eesti käänamisparadigmas luua raskesti loetavaid vorme, tõlkida või muuta nimi eestipäraseks? Kui lätistamise puhul kehtivad selles vallas konkreetsed reeglid, siis eestistamise puhul puudub ühine arusaam ja süsteem. On iga tõlkija enda otsustada, kuidas ta tõlgib.

III Tõlgime ikkagi läti keelest

Kuigi on küllalt tõlkeraamatuid, kus isikute, faktide või ka võõrkeelsete sõnade kohta jagatakse täiendavaid selgitusi joone all, otsustasime „Emapiima" puhul, et me seal esinevaid venekeelseid sõnu ei tõlgi. Seda on meile veidi ette heidetud, kuid arvasime, et kui autor ei anna lätikeelsele lugejale teada, mida need sõnad tähendavad, siis ei tee seda ka meie. Võidakse muidugi öelda, et lätlased mõistavad vene keelt paremini kui eestlased – aga tegelikult mitte kõik ja mitte alati. Ka mina pidin algul „Emapiima" originaalversiooni lugejana vene keele oskajate käest küsima, mida mõned sõnad/laused tähendavad. Seega jääb nende tähenduse uurimine lugeja enda ülesandeks.

> Divreiz gadā viņa saņēma oficiālu atbildi ar lēmumu– *Ņeceļesoobrazno*. („Mātes piens", lk 21)

> Kaks korda aastas sai ta ametliku vastuse otsusega – *netseljesoobrazno*. („Emapiim", lk 26)

Venekeelsete lausete tõlkimata jätmise kasuks räägib ka fakt, et mõne venekeelse lause tõlke, kui see talle vajalik näis, andis autor ka ise.

> *Miloje ditja, kak že ja bez tebja.* Kā tad es bez tevis, manu bērniņ? („Mātes piens", lk 32)

Miloje ditja, kak že ja bez tebja. Kuidas ma siis ilma sinuta, lapsuke? („Emapiim", lk 41)

Kui originaaltekstis kasutatud ingliskeelsed sõnad, väljendid või laused, mis justkui ei vajagi tõlkimist, siiski joone all tõlgitakse, võib see olla ka väga silmatorkav. Nii on näiteks Jānis Joņevsi raamatus „Jelgava 94" joone all tõlgitud ingliskeelsete laulude pealkirjad[6], kuigi samas sõnad *play* ja *girlfriend* pole tõlgitud. Kust läheb piir arusaadava ja arusaamatu vahel, on samas raske otsustada. Tõlkija ei tea (ja ei peagi teadma), mis vanuses ja mis keeli oskav lugeja raamatu kätte võtab.

Kui aga on juttu mõnest ajaloolisest isikust, keda eesti lugeja ei pruugi teada, siis on joone all viitamise võte muidugi mõistetav. Suurem ajaloohuviline ilmselt küll teab, millist rolli mängib läti ajaloos Hertsog Jakob, kuid lugeja, kes ei tea, saab endale vajaliku info raamatus „Jelgava 94" joone alt (lk 96). Abiks on loomulikult ka see, kui autor on ise isiku kohta selgitusi jaganud, nagu näiteks romaanis „Viienäpu" on mainitud, et Fricis Bārda oli luuletaja.

Fricis Bārda! Nu, tas jau skolā esot bijis Andas mīļākais dzejnieks, un nupat izdota izlasīte. („Pieci pirksti", lk 56)

Fricis Bārda! See oli juba koolipäevil olnud Anda armsaim luuletaja, ning äsja oli valimikki välja lastud. („Viienäpu", lk 60)

Minu enda kogemus on näiteks leedu kirjandusega samuti see, et mind aitavad ajalooliste isikute kohta käivad joonealused kommentaarid. See aga tõendab järjekordselt, kui palju me teame teiste suuremate rahvaste kultuurist ja ajaloost, kuid kui vähe teame omaenda naabritest.

IV Kuidas seda tõlkida?

Viimaseks mainiksin veel mõningaid erinevaid tõlkeprobleeme. „Emapiimaga" sattusime üsna keerulisse olukorda – kuidas tõlkida sõna, mis on läti keeles haruldane, kuid eesti keeles täiesti tavaline? Kui juba mainitud tütar jõuab teismeikka (sündmustik paigutub 80ndate keskpaika), hakkab ta nimelt käima kultuuriringis, mille õpetaja teatab, et seal plaanitakse lugeda selliseid teoseid, mida ei käsitleta ametlikus kooliprogrammis. Õpetaja kasutab muuseas sõna *secen* – põhimõtteliselt tähendusega 'mööda' –, mida tütar väidab mitte teadvat. Mõneti võib seda sõna tõesti pidada ilukirjanduslikust registrist pärinevaks sõnaks, mida ehk kõnekeeles nii palju ei kohta. Isiklikult minu meelest oleks küll tegelane võinud selle sõnaga olla kuidagi kokku puutunud, aga loomulikult – selline oli autori valik. Meie probleemiks oli aga niisiis leida vaste, mida ka samas vanuses eesti laps ei teaks. Sest eestlane ei saa ju mitte teada sõna

[6] Jānis Joņevs, Jelgava 94. Tlk Mikk Grīns. Randvelt, 2017. Lk 28, 29.

„mööda“, see oleks absurdne. Sobiva sõna otsimine viis selliste vaidlusteni, et keeletoimetaja lõplik otsus oli kasutada hoopis sõna „eirama“.

> Mēs sākšot ar dzeju. Mēs vispār te apgūšot to, kas pagājis **secen** (es nezināju, ko nozīmē **secen**, bet saņēmos to pajautāt tikai pēc nodarbības) mūsu skolas programmai. („Mātes piens“, lk 127)

> Me alustame luulega. Üldiselt hakkame siin omandama seda, mida seni on meie kooliprogramm **eiranud**. Ma ei teadnud, mida tähendab **„eirama“**, võtsin selle küsimiseks alles pärast ringi lõppu julguse kokku. („Emapiim“, lk 167)

Minu sõbrad, kes olid „Emapiima“ lugenud, kiitsid raamatut väga, kuid mina aina pärisin, kas nad sellest „eiramise“ kohast said aru. Suur oli minu üllatus, kui selgus, et üks lugeja oli seda mõistnud hoopis teisiti – nimelt selles tähenduses, et lootegelane ei mõista, kuidas üleüldse saab kooliprogrammis miski olla eiratud, kuna Nõukogude Liidus ju selline asi ei oleks pidanud olema võimalik. Selline interpretatsioon omakorda sobituks tegelikult väga hästi loo edaspidise kuluga, sest nimelt saab lootegelane just hiljem teada, et kogu haridussüsteemis on eiratud üsna paljut. Siit on samas näha, kuidas tõlkes ei lähe mitte miski kaduma, vaid kuidas tõlge annab omalt poolt veel hoopis uue (ja kontekstiga sügavalt seotud) tõlgendamise võimaluse.

Läti ja eesti sarnane kultuur ning ajalugu aitavad üldiselt tekstide tõlkimisele kaasa – ei ole vaja muretseda, et lugeja ei teaks näiteks saunas ja seenel käimise tähtsust või ei tunneks ajalugu, mis hõlmab mitusada aastat ühe võõra võimu või mitukümmend aastat teise võimu all elamist. Üldse tundub, et lätlased ja eestlased on tegelikult sama rahvas, kes räägib lihtsalt eri keelt. Meil on palju rohkem sarnasusi kui erinevusi. Aga vahel tuleb ette, et mõningaid asju ei saa siiski tõlkida päris sõna-sõnalt. On näiteks olemas nähtusi, mis eksisteerivad mõlemas kultuuris, kuid kummaski veidi erineval kujul. Tänapäeval jõuab õige infoni internetist õnneks kiirelt ja lihtsalt.

Üks sellistest asjadest on aga niisiis läti rahvussalat *rasols* – esmapilgul meenutab see hirmsasti tavalist Eesti kartulisalatit. Need lätlased, kes on proovinud kartulisalatit Eestis, aga teavad kindlasti, et see siiski pole päris läti *rasols*. Sisu on neil peaaegu identne, kuid peamine erinevus on see, et läti *rasols*'isse ei panda mitte mingil juhul sibulat. Eesti kartulisalatisse samal ajal (vähemalt nendesse, mida mina olen proovinud) ei lisata sinepit, mis on *rasols*'i üks olulisemaid lisandeid. Suurimaks veaks võib aga pidada seda, kui läti *rasols* tõlkida eesti keelde *rosoljeks*. Rosolje on hoopis teine salat, mida läti keeles nimetatakse 'peedisalatiks heeringaga' (läti k *biešu salāti ar siļķi*). Segadust tekitab muidugi sarnane nimetus. Aga teatagu siis, et kui Lätis tellite te *rasols*'it, ei saa te rosoljet, vaid veidi teise (parema) maitsega kartulisalatit.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kui mõnedest suurematest komistuskividest üle saada, siis polegi tõlkimine läti keelest eesti keelde nii raske. Keeled ongi erinevad, grammatilised vormid on erinevad ja ainult haruharva võib juhtuda, et miski jääbki tõlkimata või on seda võimatu seletada. Alati leiab mõne eestikeelse vaste – või siis saab äärmisel juhul kasutada joonealust märkust.

Läti ilukirjanduse tõlkimisel eesti keelde läheb viimastel aastatel aina paremini, kuna juurde on tulnud mitmeid tublisid tõlkijaid. Loodame, et tööd ja lugejaid jätkub, sest mis naabrid me küll oleme, kui ei tea teineteise kohta peaaegu et mitte midagi.

EKSELDES LUME UUDISMAAL: VARLAM ŠALAMOVI „KOLÕMA JUTUD“ JA VANGLASLÄNG

ILONA MARTSON

Ikka ja jälle juhtub, et ilukirjanduse tõlkija kätte satub eestindamiseks tekst, mis on kirjutatud kümneid või suisa sadu aastaid tagasi – ajal, kui keelekasutus oli teistsugune. Ja seda nii keeles, milles teos kirjutati, kui ka keeles, millesse see tõlkida tuleb. Asi pole mõistagi pelgalt argikeele sõnades, vaid ka selles, mis jääb nende taha – ajalukku kadunud mõistetes, nähtustes, terminoloogias, lühendites, slängis. Ikka ja jälle juhtub, et põrnitsed helendavat arvutiekraani ja mõtled: kuidas tõlkida? Kui kaugele tohib tõlkija minna oma kaasaegset keelt kasutades, kui tekst on kirjutatud viiskümmend, sada, kakssada aastat tagasi? On ju ometi selge, et ei piisa üksnes sinu isiklikust teadmisest, mida üks või teine sõna, lühend, mõiste on selles tekstis tähendanud; asi on muus.

Kui palju või vähe peab tõlkija pruukima vanu, kui palju leiutama uusi sõnu, et tänapäeva lugeja tema tõlgitud tekstist aru saaks? Et see teda kõnetaks, puudutaks? Või peab tõlkija jätma reaalid tõlkimata ja selgitama joonealuses? Kui kaugele nende joonealustega siis minna ja kas neid ei teki lõpuks liiga palju? Ja kuidas käituda slängiga?

Pole kummati kuigi originaalne siinkohal väita, et kõik sõltub ikka ja jälle konkreetsest autorist, konkreetsest tekstist, konkreetsest tõlkijast. Ja nemad omakorda sõltuvad oma ajastust – sellest, millised tõlkepoeetika normid parasjagu kehtivad. Universaalseid vastuseid ei suuda anda ka käesolev kirjatöö. Ometi on siinkirjutaja sooviks rääkida oma kogemusest tekstidega, mis loodi ligi 65 aastat tagasi. Need olid kirjutatud hariliku pliiatsiga ühekopikalistesse koolilaste vihikutesse saja kilomeetri kaugusel Moskvast, Ozerki ja Turkmeni asulates, tööliste ühiselamus, joodikute räuskamise saatel. Nende autor, Vologdast pärit õigeusu vaimuliku poeg Varlam Šalamov oli veetnud Gulagi laagrites

17 aastat ning kohe pärast naasmist otsustanud, et ta paneb seal kogetu kirja. Lähemale Venemaa pealinnale kui 101 kilomeetrit teda esialgu elama ei lastud.

Need lood, millest hiljem kujunes Vene kirjanduse 20. sajandi klassikasse kuuluv novellikogumik „Kolõma jutud", ei ole mälestused, dokumentalistika, vaid autobiograafiline ilukirjanduslik proosa. Mingit avaldamislootust 1954. aastal oma 47. sünnipäeva tähistanud kirjanikul ei olnud, ta ei pidanud seda tookord ka oluliseks, vastupidi, välistas, kuna see eeldanuks jalamaid ka alateadlikku arvestamist, mis läheb tsensuurist läbi ja mis mitte. Esialgseks ajendiks – lisaks väga pikalt vaos hoitud kirjutamisnäljale – oli lihtsalt jäädvustada seda, mis oli veel värskelt meeles, ja hiljem seda, mis oli juba settinud, läbi mõeldud, läbi tunnetatud. Kindlasti ei olnud autori eesmärgiks sunnitöölaagri eluolu detailne peegeldamine ja jäädvustamine. Pigem vajas tema meelest jäädvustamist inimene ise, kes oli vastu tahtmist sattunud piirsituatsiooni, kus iga päev tuli pidada võitlust elu ja surma peale.

„Milliseks võib ta muutuda, see uhke looduse kroon, *Homo sapiens*, maailmas, kus kõik normaalsed mõisted on paigast nihkunud? Uued psühholoogilised seaduspärasused inimeste käitumises, mis sunnitöölaagri tingimustes avanevad – see oli kõige jubedam ja unustamatum. Sellest on tarvis kirjutada, fikseerides olemuslikku sisu – alasti, ilustamata tõde."[1]

Kuigi laagrivangide eluolu ja olme jäädvustamine polnud omaette sihiks, tegi Šalamov seda ometi; enamgi, tema „Kuritegeliku maailma olukirjeldused" („Очерки преступного мира"), mis on loodud kurjategijate romantiseerimise ja romantiseerijate paljastamiseks, on tänapäeval üks põhiallikaid, kust aastate jooksul on eri autorid oma teadmisi ammutanud, ja seda juba Aleksandr Solženitsõnist alates. Sest – õnneks! – Stalini-ajastu laagrivangide subkultuur on tänaseks jäädavalt kadunud maailm. Nagu ka laagrid ise.

Gulag, Glavnoje Upravlenije Lagerei, Laagrite Peavalitsus ehk siis NSVL siseministeeriumi sunnitöölaagrite keskvalitsus eksisteeris kuni 1960. aastate alguseni, misjärel sunnitöölaagrite süsteem reorganiseeriti, arhiivid hävitati (või üritasid vastavad ametkonnad jätta mulje, et need ei ole säilinud). Muide, see teadmine oli taganttõukajaks ka Šalamovile – nagu mitmed sahtlisse laagrimälestusi kirjutavad saatusekaaslased, lootis ta, et need kirjatööd säilitavad midagi, mis tõendaks sadade tuhandete inimeste kannatusi. On teada, et nende „Kolõma juttude" kirjutamise ajal taotles autor enda rehabiliteerimist, mis tal 1956. aasta 3. septembril lõpuks ka õnnestus. Ent õigeksmõistmine riigi poolt ei tähendanud tookord ometi, et inimene oleks ühiskonda vastu võetud; vastupidi – „vaba maailm" (sest kui vaba see inimene Nõukogude süsteemis ikka olla sai) arvas enamasti, et „inimesi ilmaasjata istuma ei panda". Pealegi

[1] Валерий Есипов. Шаламов. Серия ЖЗЛ. Молодая Гвардия, Москва, 2019, lk 211.

keeldusid nõukogude tavakodanikud sageli uskumast, kui Šalamov üritas neile rääkida, mida ta sunnitöölaagris pidi läbi elama. Nii näiteks on kirjanik meenutanud, et kui ta 1958. aastal Moskvas Botkini-nimelisse haiglasse sattudes püüdis palatikaaslastele jutustada oma läbielamistest Kolõmal, hakkasid palatis olevad haiged sumisema: „Mida ta ometi räägib, ta valetab, seda ei saanud olla!" ning naisarst olevat Šalamovit õlale patsutades korrale kutsunud: „Sellistel puhkudel kiputakse ikka kõvasti liialdama, kas pole?"[2]

Allikad, kust abi saab

Ühesõnaga – on selge, et Stalini sunnitöölaagritest kõnelevat proosat tõlkides tuleb püüda säilitada võimalikult adekvaatne leksika. Seega, ideaaljuhtumil peaks tõlkijal olema seos selle maailmaga, kas iseenda kogemuse või sugulaste-sõprade-kolleegide kogemuse kaudu. Ent mida teha siis, kui see on ajabarjääri tõttu võimatu? On ju Varlam Šalamovi „Kolõma juttude" ilmumine eesti keeles vähemalt 30 aastat hiljaks jäänud. Miks, on muidugi küsimuste küsimus. Ent parem hilja kui mitte kunagi.

Niisiis, kui elus allikaid enam ei ole, on seda olulisem neist maha jäänud kirjavara ja muidugi ka vanglaslängi talletada üritanud sõnastikud. Siin on hindamatuks abimeheks Uno Ilmi ja Tõnu Tenderi 2003. aastal välja antud raamat „Trellide ja luku taga", millest nüüdseks on saanud rariteet. See teos ei sisalda üksnes eri ajastutel Eesti vanglates käibel olnud sõnastikke, vaid ka ülevaatlikke artikleid eri aegade kriminaalsest subkultuurist. Muu hulgas on ära toodud ka Gulagi arhipelaagi asukate hierarhia[3] ja eestlaste släng Gulagi kinnipidamisasutustes[4]. Paraku on see kõik üsna napp ning sõnastiku pakutud vaste ei pruugi konteksti sobida. Sellegipoolest on tegemist ülimalt olulise teosega, millest tõlketööl on olnud palju abi ja mis kindlasti vajaks lähitulevikus täiendatud kordustrükki.

Selle kõrval on väärtuslikuks allikaks kindlasti ka vastavast perioodist rääkivad eestikeelsed uurimused[5], mälestused (Igor Kullamaa[6], Jaan Kross[7], Enn Sarv[8]) ja ilukirjanduslike teoste tõlked.

Eriti on abi olnud Aleksandr Solženitsõni põhiteoste eestindustest, sest nii „Üks päev Ivan Denissovitši elus" kui ka „Gulagi arhipelaag" ilmusid n-ö laineharjal – üks 1963, teine 1989–1990. Need tõlked on varustatud hulga kasulike joonealustega, samuti on produktiivne ka teatud sõnade ja väljendite tõlkevastete kõrvutamine.

---

[2] Sealsamas, lk 235.
[3] Uno Ilm, Tõnu Tender, Trellide ja luku taga. Atlex, 2003, lk 34.
[4] Sealsamas, lk 69–70.
[5] Aadu Oll, Nõukogude Kaug-Põhja vangilaagrid ja eesti poliitvangid Kolõmal. Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, Tartu, 1999.
[6] Igor Kullamaa, Alistumisega ei ole kiiret. Igor Kullamaa kirjastus, 2004.
[7] Jaan Kross, Kallid kaasteelised I. EKSA, 2003.
[8] Enn Sarv, Mäletamise kohustus, EÜS 2020.

Selles mõttes on eriti märgiline „Ivan Denissovitši“ ilmumine, see toimus peaaegu kohe pärast originaali avaldamist ajakirjas Novõi Mir 1962. aastal. Oli selle teose tõlkija ju Lennart Meri, kel küüditatuna oli üsna hea ülevaade vastavast keelekihistusest. 40 aastat pärast selle tõlke avaldamist Loomingu Raamatukogus on Meri meenutanud, et tõlkimise teinud raskeks Aleksandr Solženitsõni erakordselt hea vene keel, eriti aga vene keele paljudest alamkeeltest kujunenud laagrikeel.

> Seda Eestis ei olnud, ei võinudki olla. Mäletan, kuulasin BBC ingliskeelsetes saadetes raamatu tõlget. Mind pani naerma inglaste kõrge telliskivimüür ümber Siberi metsalaagri. Tellis, pealegi Siberis! Kui neid üldse oli, siis ahjude ladumiseks. Isegi alusmüürid on Siberis lehistest. Kuid Inglismaal oli võimatu ette kujutada vangilaagrit ilma kõrge kivimüürita.[9]

Kuid sama teksti kaastõlkija Enn Sarve sõnul jäänud toimetaja Otto Samma Meri tõlgitud laagrižargooni ja Solženitsõni vene külamehe erisõnavara ja rahvalike väljendite tõlketäpsuses kahtlema. Seega paluti tema kui vana vang ning koos vene lihtrahvaga aastaid laagrites veetnu tõlget redigeerima, pöörates erilist tähelepanu laagrikeele iseärasustele.

Seda protsessi kirjeldab Sarv väga värvikalt:

> Töötasin selle kallal mitu kuud ja pidasin aru Artur Alliksaarega, teise vana vangiga. Esimese päeva õhtuks jõudsime tulemuseni, et tõlgi seda kuradi Solženitsõni sõimu kuidas tahad, eesti keelt mitte mingit viisi välja ei tule. Alliksaar lubas hankida Wiedemanni sõnaraamatu. Mina jälle teadsin, kus on saadaval Saareste sõnaraamat, mis oli selleks ajaks Eestisse salaja sokutatud. Järgmisel päeval otsustasime, et viga pole meis kahes, Saarestes, Meres ega Wiedemannis, vaid Solženitsõnis: intelligendi liigviisakad keerutused tuleb kõigepealt teha rahvalikuks otseütlemiseks ja alles siis tõlkida eesti keelde. Tegime. Tõlkisime.
>
> Ikka ei meeldinud: tee ja tõlgi ükskõik mis viisil, välja tuleb kas labane sõim või siis inimese suguakti oskamatu kirjeldus või kunstlik, isetegevuslik pajueesti keel, vene mõtlemine eesti keeles. Alliksaar lõbustas meid pool tundi, röökides kümnel erineval kombel Wiedemanni kõige ropemat kirjutist; „Sinu suu on nenda lai kui ühe wana wene-naeze p…“.
>
> Kolmandal päeval püüdsime tehtu hulgast välja noppida oma parima: kirja läks kogu sõim, mida meie meelest võis veel eestikeelseks pidada. Sõitsime valmis käsikirjaga Tallinna.
>
> Mäletan väga pikka, vist enam kui ööpäev kestnud istumist Loomingu Raamatukogu toimetuses koos toimetaja Lembe Hiedeli ja Merega, keda esimest korda elus kohtasin.
>
> Hiedel luges läbi, kirtsutas nina ja ütles: „Nagu esimese klassi juntsu, kes on endale tänavalt paar nilbet sõna korjanud.“ Häbenesin. Panime ühiselt ja Lennart

[9] Lennart Meri: „„Ivan Denissovitši“ vastuvõtt oli võimas!“. Üks päev Ivan Denissovitši elus. Hea Lugu, 2018, lk 123.

> Mere heakskiidul roppuste asemele ilusad eesti sõnad „mölakas“, „pätt“, „tolgus“ ja muud selletaolist, siia-sinna garneeringuks paar „kuradit“. Tuli isegi krõbedam.[10]

Roppused ja laagrikeel

Siinkohal kerkib üles küsimus, kui ropp see „Ivan Denissovitš“ originaalis ikka olla võis. Ei olnud ju 1960ndate vene paksude ajakirjade kirjanduskeel siiski sellel tasemel, et kõik laagrielu juurde kuuluvad vägisõnad must-valgel kirja pandi. Ilmselt mängis mälu Enn Sarvele väikese vingerpussi, kuna kahte teksti kõrvutades ei leia kuulsaid kolmekordseid ka Solženitsõnil kuigi palju. Vandumise puhul kasutab autor pigem ümberütlemist, tähtede äravahetamist, punktiiri. Aga küllap oli Artur Alliksaare kaasabil roppuste otsimine midagi nii eredat, mida tagantjärele andis mäletada ja mis selle kahtlemata tipptasemel tõlke- ja toimetajatöö ülejäänud nüansid varjutas.

Kuid kuna jutt läks vägisõnade peale, olgu toodud mõned näited. Olukord on lühidalt järgmine: enne tööleminekut üritavad brigadirid vaadata õues olevat kraadiklaasi – kui on piisavalt külmakraade, siis tööle ei minda. Ent kraadiklaas on jääs. Keegi üritab jääd maha kraapida. Talle soovitatakse: „Ära peale hinga, muidu viskab üles,“ mispeale mees nähvab: „Perset ta viskab!… ei see mõika.“ Lõpuks selgub karm tõde – külmakraade on liiga vähe, et mitte tööle minna. „Kakskümmend seitse ja pool, kuradi sitt!“ kirub mees südametäiega…[11]

Vene keeles kõlavad vastavad kirjakohad nii: „Ты только в сторону дыши – а то поднимется.“ – „Фуиемется – поднимется! Не влияет.“ Ja „Двадцать семь с половиной, хреновина.“[12]

Esimesel puhul on autor kasutanud lausroppuse vältimiseks ühe tähe (Х) asendamist teisega (Ф), teisel puhul on tegemist ümberütlemisega (хрен), et vältida kraadiklaasi võrdlemist mehe suguliikmega. Eesti versioonis on otsetõlge asendatud eesti manasõnade maailmas võrdväärse analoogiga.

Või siis järgmine näide, mis kirjeldab Ivan Denissovitši „süütegu“. Lihtne vene sõdur satub natside kätte sõjavangi. Sealt õnnestus tal koos ühe teise mehega jalga lasta. Nad uitavad metsas ringi, kuni satuvad punaväe patrullile. Tagantjärele tarkusena arvab Ivan Denissovitš:

> Oleksid nad teadnud targemad olla, oleksid ütelnud, et hulkusid metsas ringi, – ja olnud omadega mäel. Nemad aga rääkisid ilusti ära, et saksa vangist. Ah vangist? Kur-radi t…d! Viiekesi veel, siis oleks ehk tunnistused kõrvu pandud,

[10] Enn Sarv: „Vene sõimu oli väga raske tõlkida“. Üks päev Ivan Denissovitši elus. Hea Lugu, 2018, lk 126.

[11] Aleksandr Solženitsõn, Üks päev Ivan Denissovitši elus. Vene keelest tõlkinud Lennart Meri ja Enn Sarv. Loomingu Raamatukogu, 1963, lk 10.

[12] Александр Солженицын, Рассказы. АСТ МОСКВА, 2009. Sellest väljaandest on pärit teose kõik edaspidised tsitaadid.

> oleks uskuma jäädud, aga kahte mitte ilma peal: see põgenemise jutt, see on neil koeranägudel kokku räägitud.[13]

Originaalis siis vastavalt:

> Были б умней – сказали б что по лесам бродили, и ничего б им. А они открылись: мол, из плена немецкого. Из плена?? Мать вашу так! Фашистские агенты! И за решетку. Было б их пять, может, сличили показания, поверили б, а двоим никак – сговорились, мол, гады, насчет побега.

Esimesel juhul on nii vene kui eesti keeles roppust vaid markeeritud, aga mitte kirja pandud, teisel juhul pole manasõna tõlgitud kuigi täpselt (гад > *ülek. madalk. halv.* madu, raisk, elajas, lojus (inimese kohta)), kuid samas värvikalt – koeranäod!

Tähelepanelikum vaatleja märkab sedagi, et eesti tõlkes on hüüatus „Фашистские агенты!“ vahele jäänud. Asi on selles, et „Ivan Denissovitši“ 1962. aastal ilmunud algversioon, millel eestikeelne tõlge põhineb, ja tänapäeva Venemaal kordustrükkidena ilmuv, hiljem autori poolt täiendatud tekst erinevad ilmselt nii mõnegi analoogse nüansi poolest. Ehkki tagantjärele on keeruline kindlaks teha, kas tegemist on autori enda hilisemate lisanduste, Novõi Miri toimetajaparanduste või siis tsensuuri poolt tehtud kärbetega, hakkas see kahte teksti kõrvutades kohe silma.

Üks sõna – mitu tähendust

Koeranägudega võiks ka jätkata. Nimelt on see tõlge vältinud sõna „suuka“ (сука), millel on mitu tähendust. See võib tähistada nii koeralitat kui litsi (сукин сын > hoorapoeg) kui sunnitöölaagri administratsiooni esindajat kui reeturit, aga eeskätt on see platnoi, kes töötab riigivõimu heaks ja on seeläbi rikkunud vargaseadust. Tsiteerigem taas Enn Sarve:

> Vargaseadust rikkunud platnoi nimi on suuka. Laagrivõimud püüdsid ühtehoidvat platnoimaailma lõhestada kurjategijaid koostööle meelitades. Tekkis palju suukasid ja massiline verevalamine kaht masti kurjategijate vahel ehk suukasõda. Võitlus algas 1920. aastail, oli lakkamatu ja ajuti ägenes.
>
> 1941. aastal tehti palju „ausaid vargaid“ Punaarmee ohvitserideks, keda siis vargamaailma teine pool pidas riigivõimuga koostöö harrastajaiks. Võimud kasutasid suukasõda ühtede kurjategijate tapmiseks teiste käega, milleks vaenutsevad grupid meelega kokku pandi.[14]

[13] Aleksandr Solženitsõn, Üks päev Ivan Denissovitši elus. Vene keelest tõlkinud Lennart Meri ja Enn Sarv. Loomingu Raamatukogu, 1963, lk 46.
[14] Enn Sarv, Mäletamise kohustus. EÜS 2020, lk 353–354.

On selge, et tõlkijatele olid „suuka“ erinevad tähendused hästi teada. Ometi on „Ivan Denissovitši“ tõlkes selline kirjakoht:

> Ja otsekohe käib mööda brigaadi soss-soss-soss: Pantelejev, kuradi lehm, jäi jälle tsooni. Pole ta haige midagi, ooper jättis ta maha. Jälle läheb kellegi peale koputama.[15]

Originaalis:

> И сразу шу-шу-шу по бригаде: Пантелеев, сука, опять в зоне остался. Ничего он не болен, опер его оставил. Опять будет стучать на кого-то.

Muidugi võis suuka vabalt olla koputaja – siin vastuolu pole. Samas näib, et võrreldes hilisemate tõlgete ja mälestustega on just „Üks päev Ivan Denissovitši elus“ kõige kodustavam ja rohkem aldis vene terminitele eesti vasteid otsima. See väide muidugi eeldab sügavamat ja põhjalikumat uurimist ning eri tekstide kõrvutamist, mis pole kaugeltki siinse kirjatöö teemaks.

Ühtlasi jääb „Ivan Denissovitši“ tõlke puhul silma, et ühte ja sama sõna võidakse vastavalt olukorrale tõlkida erinevalt. Nii näiteks on talitatud sõna „фитиль“ puhul. Tõsi, tegemist on samuti väga mitmetähendusliku sõnaga. Nii annab EKI eesti-vene sõnaraamat kolm tähendust, millest ei sobi ükski (1. > taht; смазочный фитиль, фитиль для смазки määrdetaht, õli(tus)taht; 2. > hõõgnöör, süütenöör; 3. > kõnek. peapesu, säru, saun); „Trellide ja luku taga“ pakub, et fitiil ~ vitiil on kõhn, jõuetu, haiglane vahialune; 1992. aastal Venemaal välja antud vanglakeele sõnaraamat Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона aga osutab koguni nelja eri tähendust (1. > Внушение, высказывание. 2. > Свеча. 3. > Высокий, худой человек. 4. > Ослабевший больной человек). Meri-Sarve tõlkest leiab erinevaid vasteid, näiteks:

> Keevitaja 20. brigaadist käratas: „Hei, luukarnitsad!“ ja viskas neid vildiga: „Leppige ära!“[16]

> Электросварщик из 20-ой бригады рявкнул: „Эй, фитили!“ И запустил в них валенком.

Või siis:

> „Käi liiva tassima, raibe!“[17] – „Иди песок носить, фитиль!“

Või ka:

> …ei olnud see äralõppenud surmakutsari nortsus nägu…[18]
> Лицо его все вымотано было, но не до слабости фитиля-инвалида…

[15] Aleksandr Solženitsõn, Üks päev Ivan Denissovitši elus. Vene keelest tõlkinud Lennart Meri ja Enn Sarv. Loomingu Raamatukogu, 1963, lk 21.
[16] Sealsamas, lk 7.
[17] Sealsamas, lk 43.
[18] Sealsamas, lk 97.

Nagu Venemaal välja antud vanglakeele sõnaraamat pakubki, on esimesel puhul tegemist kõhna vahialusega, teisel puhul on see lihtsalt vänge ütlemine, kolmandal puhul aga on tegu nõrgaks jäänud haige inimesega.

Näide ebaproduktiivsest tõlkest

Juba pärast „Kolõma juttude" ilmumist (novembris 2019) avaldas ajakiri Looming 2020. aasta aprillinumbris postuumselt veel ühe Kolõmal käinud eesti mehe, omal ajal lastekirjanikuna tuntud Venda Sõelsepa jutu „Mustad punnid", mis seni oli olnud vaid käsikirjas. Jutt publitseeriti tänu Jüri Kaldmaa arhiivileiule.

Lahkunud kirjaniku autoriteksti ei sobinud toimetusel muidugi muuta, aga vahest on just selle abil võimalik näidata, mis juhtub, kui venekeelseid manasõnu on üritatud tõlkida otse, otsimata neile eestikeelseid vasteid. Tegemist on endise vangivalvuri monoloogiga, kes vanaduspõlves meenutab laagris lombakaks jäänud ukrainlast hüüdnimega Tšernuhha.

> Tšernuhha, hee-ebhee-hom-mhaad! Omamoodi huvitav eksemplar. Tšukotkas kõvasti rappida saanud poiss, mingisse kaevandusavariisse jäänud või kuhu seal veel, külma käes ka olnud. Koolitatud, lhiits, olla Ukrainas koolmeisterdanud. Aga tal on tublisti nublakaid puudu, hee-ebh...[19]

Allajoonitud sõnad kõlavad ilmselt originaalis nagu „е... твою мать" ja „блядь", aga eestindatud kujul ei täida kahjuks üldse oma eesmärki. Samuti mõjub tehislikult hullunud laagrivangi needmine: „Ole sa neetud, Jossif Vissarionovitš! Ole sa igavesti neetud, koeralita, sajajalgne, täimuna!"[20] (koeralita tähendab pigem „suukat", aga kes see siis niimoodi vannub).

Vildaka tulemuse annab ka otsetõlge väljendist „хрен тебе в глотку": „...sa mu must punn, Tšernuhha-Temnuhha, rõigast sulle ülemistesse hingamisteedesse!" [21]

Teeme ise sõnastiku!

Kummati tuleb teadmine, kust õigeid sõnu otsida, tõlkijale kätte kildhaaval. See meenutab nõela otsimist heinakuhjast – lappad alguses ühte raamatut, siis teist; lõpuks ei leia midagi. Siis, täiesti juhuslikult, satud õige sõna otsa hoopis muusuguses tekstis. Õnneks olin üsna hiljuti tõlkinud teist analoogset raamatut – Eduard Kotšergini lapsepõlvemälestustel põhinevat teost „Trellidega ristitud"[22], mille tarbeks koostasin väikese sõnastiku. Kotšergini lugu on erikodust põgenenud poisikese lugu, kes rongijänesena rändab läbi kogu sõjajärgse Venemaa, Siberist Eestisse, kusjuures autori keel on erakordselt mahlakas. Sõnastik

[19] Venda Sõelsepp, Mustad punnid. Looming nr 4, 2020, lk 479.
[20] Sealsamas, lk 481.
[21] Sealsamas, lk 481–482.
[22] Eduard Kotšergin, Trellidega ristitud. Petrone Print, 2015.

kulus marjaks ära – seda täiendades ja parandades õnnestus enda jaoks luua süsteem, mis aitas erinevaid tõlkevasteid kõrvutada ja leida parasjagu sobiva sõna. Kui mõni aasta hiljem hakkasin tõlkima „Kolõma jutte“, otsustasin jätkata sama sõnastikuga. Töötasin läbi „Kallid kaasteelised“, „Gulagi arhipelaagi“, Igor Kullamaa mälestused, Aadu Olli uurimuse eestlastest Kaug-Põhjas; hiljem lisandus sellele „Üks päev Ivan Denissovitši elus“ ja juba selle kirjatöö valmimise ajal Enn Sarve artikkel „Vorkuta – vangide maa“ koondteosest „Mäletamise kohustus“. Kirjutasin välja eeskätt vajaminevate sõnade tõlkevasted. Selline lähenemine pakkus tuge ka mälule – oli, millele sõnavalikul toetuda.

Sellesama sõnastiku otsustasin lisada käesoleva kirjatöö lõppu – äkki on tehtud tööst abi ka kellelgi teisel. Alguses on ära toodud venekeelne sõna, seejärel eri teostes/tõlgetes kasutatud tõlkevasted ning lühendina märgitud, kelle tekstist sõna pärineb. Mõnel puhul on järgmisel real antud sõna seletus vabas vormis, ja seejärel uuel real kursiivis mõni tsitaat kas tõlkest või mälestusteraamatust.

Muidugi tasub rõhutada, et mingit väljakujunenud malli sunnitöölaagri sõnavara kasutamisel tegelikult ei eksisteeri – autorid kasutavad ühe nähtuse puhul eri sõnu, venekeelse laenu puhul on vahel erinev ka kirjakuju. Nii näiteks on „доходяга“, näljast nõrkenud vang, kas „hingevaakuja“ („Gulagi arhipelaag“), „kiduja“ („Kallid kaasteelised“) või „näljatõbine“ („Üks päev Ivan Denissovitši elus“); „санчасть“ kas „santšast“ („Kallid kaasteelised“), „medpunkt“, „arstipunkt“ („Kolõma jutud“) või „sanitaarosakond“, „ambulants“ („Üks päev Ivan Denissovitši elus“); „шмон“ ehk läbiotsimine vanglas on „smon“ või „šmoon“, mis on sama mis „puistamine“ („Kolõma jutud“, „Gulagi arhipelaag“) või „rööv“ („Üks päev Ivan Denissovitši elus“). Peale selle on iga autori keelekasutus individuaalne, seega ühe teksti piirides täiesti töötav sõna võib teises tekstis mõjuda võõralt.

Kindlasti ei olnud lisas leiduvat sõnastikku koostades abiks praegusaja leksika. See mõjus pigem takistavalt; väga mitmed asjad, asutused, nähtused ei eksisteeri enam või on sõna omandanud uue tähenduse. Nii pole „подкомандировка“ või „командировка“ kuidagi võimalik tõlkida kui „lähetus“, kuna sõnal „komandeering“ on laagrivangi jaoks mõnevõrra teistsugune tähendus kui tänapäeval. See tähistab laagrijaoskonna eraldi paiknevat tsooni, sageli ajutist, mis oli loodud teatud tegevuse tarvis. Ja siis laagrivang „komandeeriti“ seda tegevust tegema. Varlam Šalamov kirjeldab jutustuses „Kant“ põhjalikult oma „vitamiinikomandeeringut“ („витаминная командировка“), mis seisnes kääbusseedri okaste kogumises siirupi tarbeks, et ravida skorbuuti. Sisuliselt oli tegu sama sunnitööga ühes ja samas asulas, liiati tunnistati selline tegevus hiljem mõttetuks, kuna selgus, et männiokastest keedetavas siirupis vitamiine ei olnud.

Ei ole mingi saladus, et tänapäeva Eesti vangide släng põhineb vene keelel. See ei lange aga ühte selle vene keelega, mida räägiti Nõukogude Liidu vanglates 70 aastat tagasi. Aeg on läinud edasi ja mingid terminid on muutunud. Mõnda asja lihtsalt tuleb teada. Näiteks seda, et „бытовик“ (mittepoliitilise kuriteo – tapmise, varguse, pettuse vms – eest karistatu ametlik nimetus) oli eestlaste kõnepruugis „krimka“. Või et „контра“ ehk „kaa-err“ pole mitte Urvastes elava toreda luuletaja pseudonüüm, vaid poliitvangi tähistav sõna (Nõukogude Liidus teadupärast poliitvange polnud). Kuid ühtlasi tuleb silmas pidada, et mingis mõttes kujunes eesti päritolu laagrivangide hulgas teatud keeleline kood, mis oli ainuomane ainult neile.

Tulgem tagasi eespool vilksatanud näite juurde, kus „suuka“ tõlgiti „lehm“. Tegemist on vaid eestlaste hulgas pruugitud sõnaga, mille tähendust teadsid ka mitte-eestlastest laagrilised. Jaan Kross kirjutab oma „Kallites kaasteelistes“ nii: „Ivan Davõdovitš ütles mu kõrval, aga pimedas ja üsna vaikselt: „*Если я не ошибаюсь, это по-вашему, что ли – Ljähт?* [---] *Он же старый стукач, и тебе полезно об этом знать.*““[23]

„Lehma“ kasutamistihedust näitab ka asjaolu, et sellega on seotud mitmed vangilaagris kasutatud väljendid – „jäi lõa otsa lehmaks“, „lehm lüpsti tühjaks“, „lehm viidi pulli juurde“. Pull on vastavalt siis „ooper“ või „кум“ või „kumm“ või „vader“ (otsetõlge samast sõnast „кум“ > vader) või „laagrivader“ – ühesõnaga ametimees, kelle juurde koputaja oma infoga läheb. Paistab, et tänapäeva vangide kõnepruugis on „kits“ „lehma“ välja söönud – või vähemasti ei ole seda sõna vastavas tähenduses ammu kohanud.

Illusiooni loomine

Tõlkides Šalamovit oli oluline, et eesti päritolu laagriliste keeleline kood vähemalt mingil määral taaselustuks. See aitaks lugejale luua illusiooni kohalolust maailmas, mis on ammu hävinud. Just selle illusiooni loomine on esmatähtis sääraste tekstide tõlkimisel. Ikka ja jälle meenuvad Vladimir Nabokovi sõnad, et kirjanikku võib hinnata kolmest vaatenurgast: kui jutustajat, kui õpetajat, kui maagi. „Suures kirjanikus ühtivad need kolm vaatenurka, kuid kirjanik saab suureks siis, kui esikohal on maagia.“[24] Just maag paneb lugeja uskuma maailma ja sündmustesse, mida ta kirjeldab.

Ka tõlkija peab mõnel määral valdama seda kübaratrikki: looma autoritruu versiooni maailmast nii, et lugeja seda uskuma hakkaks. Sedapuhku siis kunagi eksisteerinud ja mõnel määral ka eesti keeles kasutusel olnud sõnade ja väljendite abil, lähtudes väljakujunenud traditsioonist ja autori isikupärasest sõnade valikust.

[23] Jaan Kross, Kallid kaasteelised. EKSA, 2003, lk 254.
[24] Владимир Набоков, Лекции по зарубежной литературе. Независимая газета, 1998, lk 28.

Õnneks on „Kolõma jutud“ kirjutatud väga kindlalt autoripositsioonilt. Šalamov võib küll kirjeldada väga erinevaid tegelasi ja olukordi, kuid ei ürita taasluua lihtrahva keelt nagu Solženitsõn oma „Ivan Denissovitšis“. See on klassikaline „kõiketeadva jutustaja“ positsioon.

Samas, kirjanik on väga täpselt läbi mõelnud oma kreedo, ta on veendunud, et kirjutab tuleviku lugejale. 57-aastane Šalamov kirjutas nõnda: „Tulevikuproosa paistab mulle lihtsa proosana, kus ei ole mingeid kunsttükke, täpse keelega, kus vaid aeg-ajalt kerkib esile uus, esmakordselt nähtu – detail või üksikasi, mida eredalt kirjeldatakse. Neid detaile peab lugeja märkama ja jutustust uskuma jääma…“[25]

See tähendab, et mingeid uudissõnu Šalamov ei kasuta – tema keel on napp ja selge, vahel võimatuseni lihtne. Seega langeb kohe ära võimalus, mida on kasutanud näiteks Olev Jõgi Isaak Babeli „Odessa jutustusi“ tõlkides, kus ta Odessa allilma argood eestindades ise sõnu ja väljendeid juurde genereeris.

Samuti oleks vale pruukida Jaan Krossi võtet, kes „Kallites kaasteelistes“ oma krossilikult elegantsete lausete vahele pistab mõne võõrkehana mõjuva venekeelse sõna, näiteks nii: „Järgmisel päeval avanes ennelõunasel perekuril peldikus sobiv kahekesivõimalus“ või „…nad kandsid valdavalt sõjaväelisi kõrgekraelisi frentše või gümnastjorkasid“ [26]; Šalamovi jaoks on tegu emakeelega, seega oleks ikka õigem tõlkida „suitsupaus“ ja „vormipluus“, mitte „perekur“ ja „gümnastjorka“.

Oluline on uuesti üle korrata, et vangide subkultuur Šalamovi esituses ei tähenda sugugi ropendamist. Ta küll mainib mõnes kohas, et ühe või teise tegelase juttu vürtsitavad roppused, aga erinevalt mitmetest tänapäeva autoritest ei reprodutseeri neid kunagi ise. Tema vanglasläng koosneb pigem teatud spetsiifilistest aja, koha ja argieluga seotud reaalidest, vangide argiellu kuuluvatest sõnadest ja mõistetest ning lühenditest, mida vene keeles samuti palju kasutatakse.

Saatan peitub detailides

Loomulikult ei valmista ühelegi tõlkijale erilisi raskusi laagrisisese hierarhia selgeks tegemine – kes olid platnoid, kes suukad, kes fraierid, kes töömehed jne. Samuti on tähtis jälgida senises eestikeelses laagrikirjanduses kujunenud traditsiooni – kas jätta kinnipidamisasutuse eri asjameeste ameti nimi tõlkimata, nagu vohra, konvoi, pridurka, narjadtšiku puhul, või tõlkida ära, nagu päevniku (дневальный), kümniku (десятник) või kannupoisi (шестерка) juhtumil. Ja arvestada, et selles traditsioonis on ka venekeelsed lühendid kasutusel eraldi sõnadena (Gulag, Dalstroi jne).

[25] Варлам Шаламов, Воспоминания. Олимп, 2001, lk 12.
[26] Jaan Kross, Kallid kaasteelised. EKSA, 2003, lk 254–255.

Ent saatan, nagu ikka, peitub detailides – olmeelu detailides. Ja siin juba ilma joonealusteta toime ei tule. Ühtlasi tuleb tõlkides ka endale selgeks teha, kuidas käisid riides, mida sõid ja jõid Šalamovi lugude kangelased.

Näiteks on vaja teada, et puhvaika ja bušlatt ei ole üks ja sama riietusese – neist üks on vatikuub (sama mis телогрейка), teine aga soe kergelt kehasse töödeldud riidest jopp (kinnipeetutel musta värvi). Loodetavasti kujutab tänapäeva eesti lugeja – see lugeja tulevikust, kellele Šalamov oma proosa adresseeris – üldjoontes ette, missugused need rõivad välja näevad, ja siin joonealust tarvis ei lähe. Ent kui ta loeb lugu vangist, kes saab oma naiselt paki, mille sees on burkad, satub ta samasugusesse hämmingusse nagu jutustuse peategelane ise: „Seisin jahmunult paigal. Milleks mulle burkad? Burkadega saaks vaid pidupäevadel käia – polnudki ju pidupäevi. Oleks veel põdranahast pimid, torbased või tavalised vildid. Burkad – need on liiga peened."[27]

Muidugi, mõlemad on hämmeldunud eri põhjustel. Tänapäeva lugeja jaoks tähendab burka Afganistani või Pakistani naise riietuseset, mis katab pealaest jalatallani. Oleks tõepoolest imelik, kui mõni selline rõivatükk Stalini-aja sunnitöölaagrisse saadetaks! Kuid siinses kontekstis on burkade kujul tegemist nahaga palistatud viltsaabastega, mille kandmist tavavang endale lubada ei saanud – platnoid oleks need kohe ära võtnud. Ja sellepärast kahetseb jutustuse „Pakk" peategelane kibedasti, miks naine ei saatnud pimisid ehk soome-ugri ja Kaug-Põhja rahvaste (komid, neenetsid, handid, mansid) traditsioonilisi jalanõusid, mis on valmistatud põhjapõdra jalgade nahast, karvaga väljapoole. Või siis tšuktšide traditsioonilisi sukakujulisi, samuti väljapoole karvaga jalanõusid, mis tuntud ka untadena…

Või siis – söögist kõneledes – satub hämmingusse tõlkija, kellel tuleb eestindada lugu leivatehasest: kaks vangi on saadetud sinna tööle mingit ehitusprahti kühveldama, nad hulluvad soojusest ja värske leiva lõhnast, meister annab neile ühe leivapätsi tee kõrvale nosimiseks. Mispeale kütja teatab:

> „Ишь, сука. Пожалел тридцатки, гад. Ну, подожди."[28] (Otsetõlkes: „Kae, kus litapoeg. Kolmekümnekast hakkas värdjal kahju. No oota sa.")

Millisest kolmekümnekast käib jutt? Kindlasti pole see rahaühik. Tuleb välja, et asi on leiva küpsetamise tehnoloogias – leivad pandi korraga ahju, aga osa partiist (kolmkümmend pätsi) küpsetati paremast jahust, ülejäänu tehti palju kehvemast püülijahust. Mistõttu tõlketekst tuli ümber kirjutada – ikka tänapäeva lugeja arusaamise huvides.

> „Kae, kus litapoeg," ütles kütja, keerutades käes leivapätsi. „Heast valgest leivast hakkas värdjal kahju. No oota sa."[29]

[27] Varlam Šalamov, Kolõma jutud. EKSA, 2019, lk 28.
[28] Варлам Шаламов, Колымские рассказы. Собрание сочинений, köide 1, lk 116.
[29] Varlam Šalamov, Kolõma jutud. EKSA, 2019, lk 92.

***

Lõpetan seal, kust Šalamov „Kolõma juttudega“ alustab. Lumisele väljale taigas tallatakse sisse teerada. Ees astub inimene, higistav ja vanduv, tõstab suurivaevu ühe jala teise ette, takerdub igal hetkel sügavale sõredasse lumme. Tema järel tulevad teised, õlg õla kõrval viis-kuus inimest. Nad aitavad lume uudismaad suuremaks tallata. Igaüks jälgedel käijaist, isegi kõige väiksem, kõige nõrgem, peab astuma tükikesele lume uudismaast, mitte võõra jälje sisse. Ja nii valmib tee, mida mööda sõidavad inimesed, kelguvoorid, traktorid.

Tõlkides Šalamovit, tunned paratamatult, et on olemas vaid jäljed lumel – ja sina oled see, kes rada suuremaks tallab, kuni sellest saab ükskord tee.

„Aga traktoritel ja hobustel ei sõida mitte kirjanikud, vaid lugejad.“[30]

[30] Sealsamas, lk 7.

LAAGRIKEELE SÕNASTIK

KOOSTATUD **EDUARD KOTŠERGINI** JA **VARLAM ŠALAMOVIT** TÕLKIDES

*Lühendid
IM – „Trellidega ristitud“, „Kolõma jutud“
JK – „Kallid kaasteelised“
LMES – „Üks päev Ivan Denissovitši elus“
AK, Autorite kollektiiv – „Gulagi arhipelaagi“ I–II osa tõlkinud Henno Arrak, Helmi Tillemann, Maiga Varik; III–IV osa tõlkinud Helmi Tillemann ja Maiga Varik, värsid tõlkinud Harald Rajamets; V–VII osa tõlkinud Edvin Hiedel ja Helmi Tillemann
ES – Enn Sarv, „Mäletamise kohustus“

Баланда – palanda, vanglalobi, lahja lobi (LMES); supilörr (JK)
Блатарь – krimka (IM, „Kolõma jutud“)
Блатной – platnoi (IM, „Kolõma jutud“); blatnoi (LMES)
Sama mis вор в законе – seaduslik varas; sageli kasutatakse ka lihtsalt вор.
ES: *Eri sortide (laagrikeeles „mastide“) poolest oli krimkade hõim erakordselt kirju. Nende ja kogu laagrirahva aristokraatiaks pidasid ennast platnoid ehk elukutselised vargad, kes kuulusid tsaariajast pärinevasse ülevenemaalisesse platnoide kinnisesse ühendusse. Platnoi tunnistab ainult vargaseadust ja eitab muid seadusi. Platnoi põlgab kõiki mitteplatnoisid ja näeb nendes saakloomi, kelle toidu ja vara küttimisele ja elu kustutamisele on tal piiramatu õigus. Platnoiks ei saada, vaid võetakse kellegi platnoina tunnustatu ettepanekul. Vastuvõtjad peavad veenduma, et kandidaat suudab järgida vargaseadust. Mõnikord nõutakse, et ta peab tapma kellegi kättenäidatud „suuka“ või koputaja – eriti kui selles kahtlustatav on kandidaadi sõber. Iidne vargaseadus kirjutab ette platnoide käitumisnormid. Esikohal on keelud: ei tohi harrastada koostööd riigivõimuga (eriti mitte osa võtta vangispidamise hoonete, tsoonide, tarade jm ehitamisest), ei tohi pidada käskimise ameteid, hakata ükskõik milliseks mundrimeheks (isegi tuletõrjujaks), mõnede väiteil on keelatud igasugune töö laagris või vanglas. Seaduse rikkuja heidetakse platnoide seast välja või surmatakse, tavaliselt pea maharaiumise teel. Vargaseadust rikkunud platnoi nimi on suuka.*
Богодуй – kerjakotimees, kerjus (IM, „Trellidega ristitud“)
Большак – suurekas, suur nolk (IM, „Trellidega ristitud“)
Бур – BUR-i barakk (JK), puur (AK, LMES)
Puur on suhteliselt uus nähtus – nii näiteks kirjeldab Solženitsõn „Gulagi arhipelaagis“, kuidas ta pärast sõda ühe laagribrigaadiga seda ehitas (s.t varem seda ei olnud). Tegemist on ilmselt 1948. aasta veebruaris välja antud erimääruse tagajärjega, mis nägi ette erirežiimiga laagrite asutamise eriti ohtlikele kurjategijatele. Nii pääsesid kontrad platnoidest, suukadest ja pisematest pättidest, keda uude laagrisse ei lubatud. Samuti said pridurkadeks nüüd enamasti poliitvangid, kelle hulgas oli palju haritud mehi.
JK: *Muuseas oli meie Inta laager uuendustega kaasa läinud ja seal oli rida uuele režiimile, see tähendab kriminaalide ja poliitiliste rangemale eraldamisele kohaldatud nõkse juba tarvitusele võetud. Igatahes asetses barakkidetaguses eritsoonis omakorda ekstra-okastraat-tõkkega eraldatud BUR-i barakk. See igati sobiv lühend*

on tuletatud sõnast Барак Усиленного Режима ning selles ehitises istusid poliitilised kartsas. Päeval käidi muidugimõista tööl. Nii et öiste lukutaguste tundide tarvis kanti paraskid ruumidesse sisse ja hommikul, muidugi kartsakaristuslaste eneste jõul, jälle välja. Ja süüa anti muidugi ainult üpris mõõdetul määral, leiba piiratud pala (vist 300 grammi), pluss supilörri ja õhtul suutäis sooja vett.

Буфайка – puhvaika (IM, „Trellide ja luku taga, „Kolõma jutud“), vatikuub (LMES)

Бушлат – bušlatt (JK, IM); puslak, puslaku (LMES)

Бытовик – krimka (IM, „Kolõma jutud“)

ES: *Bõtovik oli mittepoliitilise kuriteo (tapmise, varguse, pettuse vms) eest karistatu ametlik nimetus. Et poliitvange sõimati alatasa rahva vaenlasteks, siis hakkasid nad bõtovikke hüüdma rahva sõpradeks. Eestlased nimetasid neid kõiki ilma vahet tegemata krimkadeks. Termin „bõtovik“ võeti kasutusele 1922. aasta koodeksis, kui veel räägiti, et kuritegevuse põhjuseks on tsarismilt päritud olmetingimused (быт; eesti keelde velmati 1960. aastail selle tõlkimiseks sõna „olme“) ja inimese madal teadlikkus, ning arvati suutvat kuritegusid kiiresti ja jäädavalt ära kaotada. Bõtovikud kadusid ametlikust sõnavarast koos zekaadega seoses 1960. aasta ümbernimetamisega.*

Вахта – vahiputka, pääslaputka

JK: *Vahiputkast viib läbi väravakäik.*

Вертухай – vanglarott, vanglahai (JK); vertuhhai (AK)

Вольный – vabainimene (LMES); vabapalgaline (IM)

Воспитатель – *vospitatelj* (JK); kasvataja (IM, „Trellidega ristitud“)

Kasvataja, vangi meelsuse eest vastutav isik laagris.

Вохр, вохра – vohra (IM, „Trellide ja luku taga“, „Kolõma jutud“)

NB! „vohra“ on alati mitmuse vormina (s.t eesti keeles pole kunagi „vohr“).

ES: *Vohraks nimetati laagrite sõjaväestatud meeskonda tervikuna, kuid ka iga üksikut vangivahti. Vohra kandis siniseid paguneid ja tegutses enamasti sisevalvena laagri territooriumil ja valvas ka laagri pääslas. Nad olid vangivahid-järelevaatajad, kes pidid päevad ja ööd kontrollima laagri „režiimist“ kinnipidamist... Vohraga ei tohi segamini ajada välisvalve mehi ja konvoeerijaid.*

Вышка – valvetorn (IM, „Kolõma jutud“), vahitorn (LMES)

Гимнастерка – gümnastjorka (JK); vormipluus (IM, „Kolõma jutud“)

Гулаг – Gulag (kõik tõlkijad)

Laagrite Peavalitsus, NSVL siseministeeriumi sunnitöölaagrite keskvalitsus.

Дальстрой – Dalstroi (IM, „Kolõma jutud“)

NKVD Kaug-Põhja ehituse peavalitsus.

Депешник – dee-peelane, erikodu kasvandik (IM, „Trellidega ristitud“)

Детприемник – lastekasvatusmaja (IM, „Trellidega ristitud“), erikodu (AK)

Доходяга – hingevaakuja (AK, IM, „Kolõma jutud“), kiduja (JK), näljatõbine (LMES)

Залётка – kehkadivei, suvaline tattnokk, jobu (IM, „Trellidega ristitud“)

Зародыш-колупка – titenaga (IM, „Trellidega ristitud“)

Зек – zekaa, zek (JK, AK), laagriline (JK)

N Liidu vangide üldnimetus, tuleneb lühendist Z/K, ehk siis заключенный каналоармеец (kuna algul kasutati Belomorkanali vangide puhul).

ES: *Eestlased pruukisid seda sõna harva, nad nimetasid ennast labaselt vangideks. Nimetus kadus 1960. aastatel koos „bõtovikuga“, asemele tuli üksnes*

suur hulk „süüdimõistetuid“.
Земляк – omakandimees (IM, „Kolõma jutud“); semlak (JK)
Камера – kong (IM, „Trellidega ristitud“)
Козява – jublu (IM, „Trellidega ristitud“)
КОЛП – Комендантский Отдельный лагерный пункт; komandandi eraldatud laagripunkt
Laagrivalitsuse juurde paigutatud eritsoon, mis täitis tavaliselt tapijaotustsooni ülesandeid; KOLP (kõik tõlkijad)
Колуп, Колупка – naga (IM, „Trellidega ristitud“)
Командировка – komandeering (IM, „Kolõma jutud“)
Laagrijaoskonna eraldi paiknev tsoon, sageli ajutine, mis oli loodud teatud tegevuse tarvis. Sisuliselt oli tegu sellesama sunnitööga, ainult töö oli kergem ja süüa anti vähem.
Конвой – konvoi (IM, „Kolõma jutud“)
Конвоир – konvoi (IM, „Kolõma jutud“)
Konvoeerija asemel.
IM, „Kolõma jutud“*: Teine konvoi, Hallmüts, astus ligi.*
ES: *Vohraga ei tohi segamini ajada välisvalve mehi ehk konvoeerijaid. Need olid enamasti punasepagunilised ajateenijad NKVD-MVD konvoivägedest. Vangidega neid kokku ei lastud. Nad nägid vange ainult kas valvetornidest või maa peal kümne meetri kauguselt – vangikolonni ümbritsedes ja verekoera keti teises otsas kolonni kõrval mööda tundrat löntsides. Koeratöö mehed, ütleb Solženitsõn.*
Кум – vader (AK, LMES) Vt ooper.
AK: *Operatiivvolinik, kes sõidab tapivaguniga kaasas erivagunis, viseerib nimekirjad, määrab vagunivanemad ja on välja õpetanud ja igasse vagunisse paigutanud koputajad.*
LMES: *Vader – laagrites eestlaste hulgas tarvitusel olnud ekslik tõlkelaen vene sõnast „кум”, mis tegelikult on lühend omaaegsest laagri operatiivvoliniku nimetusest* (joonealune selgitus).
Лагерное отделение – laagrijaoskond (IM, „Kolõma jutud“)
Vangilaagri alljaotus.
Легавый – nuhkur, nuuskur (IM, „Trellidega ristitud“)
Лепеха – püks ja pintsak (IM, „Kolõma jutud“)
Магар – mohaar (IM, „Kolõma jutud“); magaraapuder (LMES)
Mohaar-kukeleib või mohäär (lad *Setaria italica*), mida tarvitatakse tänapäeval eeskätt kodulindude ja -loomade söödana ning piiritusetööstuses. Oli sunnitöölaagrites tarvitusel vangide toiduna.
Майданник – kohvrivaras (IM, „Trellidega ristitud“)
Малёк – jõnglane (IM, „Trellidega ristitud“)
Материк – Manner (suure tähega, IM, „Kolõma jutud“). Gulagi arhipelaagi süsteemis – saared ja suur maa (AK); Põhi ja Manner (IM, „Kolõma jutud“)
Мусор – vt vohra.
Hilisemal ajal kasutusel miilitsa kohta.
ES: *Vargakeeles nimetati vohrat põlastavalt prahiks (мусор). See nimi meeldis ka poliitilistele, mõnikord laiendasid nad seda koputajate peale koos ooperiga.*
Мухомор – punamüts (IM, „Trellidega ristitud“)
Мытарство – vintsutus (IM, „Trellidega ristitud“)
Нарядчик – narjadtšik, töökäskude jagaja (JK, IM „Kolõma jutud“)
Нелюдь – jätis (IM, „Trellidega ristitud“)
Нести – pistma (LMES)
Оголец – rüblik (IM, „Trellidega ristitud“)
ОЛП – Отдельный Лагерьный Пункт; Otdelnõi lagernõi punkt (JK), erilaagripunkt (AK)
Опер, оперативник – ooper (LMES), operativnik (JK)

Пайка – paika, vahialuse leivanorm (LMES); pajuk (IM, „Kolõma jutud“)
Палата – kamber erikodudes (IM, „Trellidega ristitud“), palat (IM, „Kolõma jutud“)
Пахан – vargapealik, autoriteet (IM, „Trellidega ristitud“)
Пацан – patsaan (IM, „Trellidega ristitud“)
Перекур – suitsupaus (IM, „Kolõma jutud“); perekur (JK)
Подворыш – sulipoiss (IM, „Trellidega ristitud“)
Полигон – polügoon (IM, „Kolõma jutud“)
Üksik karjäär, üksik maardla.
Полуцветной – poolvärviline (AK)
AK: *Vaimult juba varastele lähedane, ülevõtmishimuline, kuid esialgu veel väljaspool vargaseadust seisev vang* (joonealune selgitus).
Попки – käod, valvetorni mehed (LMES)
LMES: *Paistab, et käod istuvadki juba kõigis kuues tornis – ikka ei lasta tsooni sisse! Ajavad valvsust taga.*
ППЧ – планово-производственная часть; pepetšee (LMES)
Plaani- ja tootmisosakond laagris.
Представка, на представку – võla peale (IM, „Kolõma jutud“)
Придурка – pridurka (LMES)
Laiemas mõttes laagrivang, kes töötab mittefüüsilisel tööl; kitsamas mõttes – mingil laagrisisesel n-ö saamalisel kohal töötaja.
Придурок – napakas, topakas, lollakas, topski, turakas (IM, „Trellidega ristitud“)
Прииск – uhtla (IM, „Kolõma jutud“)
Mäetööstusettevõte, mis tegeleb maarde (kulla, kassiteriidi, volframiidi jms) lahtise (maapealse) kaevandamisega. Erineb karjäärist selle poolest, et koos kaevandamisega toimub kohapeal ka maarde esmane rikastamine uhtmise teel.
Работяга – rabatjaaga (JK); töömehed (IM, „Kolõma jutud“); töömehed-mužikid (ES)
Ремеслуха – käsitöö (IM, „Trellidega ristitud“)
Рудник – maagikaevandus (IM, „Kolõma jutud“)
Саловон – haisukott (IM, „Trellidega ristitud“)
Санчасть – santšast (JK); medpunkt, arstipunkt (IM „Kolõma jutud“); sanitaarosakond, ambulants (LMES)
Сволочь – mölakas, svoolotš (JK)
Север – Põhi (IM, „Kolõma jutud“)
Varlam Šalamov kasutab vastandina Mandrile, vangilaagri maailma tähenduses.
Скачёк – kargaja (IM, „Trellidega ristitud“)
Сныкать – smugeldama (IM, „Trellidega ristitud“)
Спецлагерь – erilaager (kõik tõlkijad)
СПО – секретно-политический отдел; salajane poliitosakond, SPO (kõik tõlkijad)
Срок – srok, karistusaeg (JK)
Старшак – suur poiss, suurekas (IM, „Trellidega ristitud“)
Стибреть – pihta panema (IM, „Trellidega ristitud“)
Столыпин – stolõpin (AK)
Vangide veoks kohaldatud kupeevagun (nime saanud Tsaari-Venemaa peaministri Pjotr Stolõpini järgi, kelle valitsuse ajal kasutusele võeti).
Стоять в атасе – valvel olema (IM, „Trellidega ristitud“)
Стукач – lehm (JK), kits (IM)
Koputaja; kasutatakse ka сексот – секретный сотрудник.
Сука – koeralita (IM, „Kolõma jutud“) või vargaseadust rikkunud platnoi (IM, „Kolõma jutud“)
Телогрейка – vatikuub (IM, „Kolõma jutud“), telogreika (JK)
Sama mis puhvaika.
Техническая фуражка – tehnikumüts (IM, „Kolõma jutud“)
Tehnikuteks hüüti meistervargaid,

tehnikumiks noorte varaste välja-
õpetamist kogenud tegijate poolt.
Туфта – tuftaa, bluffimine (JK), tuhtaa (ES)
ES: *Aga kaevandus pigistas töötulemustele raporteis juurdekirjutatava tuhtaa ees silma kinni...*
Фитиль – surmakutsar, luukarnits (LMES)
Kõhn, jõuetu, haiglane vahialune.
Форточник – korterivaras, kes siseneb korterisse akna kaudu (IM, „Trellidega ristitud“)
Фраер – fraier (IM, „Kolõma jutud“); frajer (LMES)
Vang, kes ei ole platnoi ega suuka; igasugune vabaduses viibiv isik; ilueedi, moenarr.
ES: *Jidišist vene vargakeelde tulnud sõna „fraier“ tähistas laagrikogemusteta vangi või sellist, kes teadlikult hoidub suhetest kriminaalidega. Kauem laagris olnud fraierid töötasid tihti ametnike ehk pridurkade kohtadel.*
Шакалы – šaakalid, kambas ründavad vangid (ES)
Шестерка – teenindav hing, tentsiku tähenduses (JK), kannupoiss (LMES)
Шкет – nolk (IM, „Trellidega ristitud“)
Шмон – smon (smonnima, smonnituba); puistamine (IM, „Kolõma jutud“, AK, LMES); röövv (LMES)
LMES: *Ühes mõttes on Aljoška tubli: nii peenelt peidab oma raamatu seinaprakku, et ühegi röövi ajal pole seda leitud.*
Шобла – pätikari, sulikamp (IM, „Trellidega ristitud“)
Шпана – pisikaagid (ES)
Шурф – šurf (IM, „Kolõma jutud“)
Šahtkaev, maapinnale avanev püstkaeveõõs.
Näide Igor Kullamaalt: „Šurf on nagu kaev, tavaliselt kuni viis meetrit sügav. Põhiline tööriist on raudkang, millega tuli igikeltsasse kuni poole meetri sügavusi auke raiuda. Need täideti lõhkeainega ja lõhati süütenööri abil. Labidaga visati lahtine muld välja – ja uuesti igikeltsa auke raiuma.“ (Igor Kullamaa, Alistumisega ei ole kiiret, Tartu, lk 32)
Человековыход – inimpäev (LMES)
Чуни – tšunid (IM, „Kolõma jutud“)
Kummist või nahast kalossitaolised jalavarjud, mida kantakse kaevandustes töötades.
Щипачь – taskuvaras (IM, „Trellidega ristitud“)

MIDA EESTI KEELES TEHA HIINA LUULE RIIMIDEGA?

KRUUSA KALJU

Teadaolevalt esimesena hakati riimilist luulet looma Hiinas. Juba esimesed säilinud laulud on riimilised, need sisalduvad „Laulude“ lõimes[1], neist kõige vanemad palad pärinevad kolme tuhande aasta tagant (olles seega vähemalt tuhatkond aastat heebrea, araabia ja iiri omadest varasemad) ning riimid on seejärel jäänud hiina luule alatiseks lahutamatuks osaks. Eesti keeli „värsskõneks“ või „seotud kõneks“ (saksa eeskujul) kutsutav tekstiliik on hiina keeles „riimiline kirjandus“, „riimtekst“ (*yùnwén*). Termin ei ole ranges mõistes kõige täpsem, kuna hiina kirjanduses esineb isegi meetriliselt rangelt korrastamata riimilist teksti, näiteks „Lǎozǐs“, ning teisalt esineb riimimata värssteksti, näiteks sanskriti suutrate tõlked, varasem osa algupärast *chán*-luulet. Riimi tähtsust see tühine asjaolu aga muidugi ei kahanda, vaid pigem suurendab. Ühtlasi sunnib see vaagima küsimust, kas hiina luule riimisid tuleks ja saaks tõlgeteski edastada. Riimidega hiina luules – mida teha eesti keeles?

Hiina silpidel eristatakse tavapäraselt kaht koostisosa: „häälepoolt“ (*shēngmǔ*) ja „riimipoolt“ („kõlapoolt“, *yùnmǔ*), esimene on silbialguse konsonant (vanahiina keeles konsonandid), teine on silbi ülejäänud osa. „Riimipooles“ on omakorda eristatavad kohustuslik „riimikere“ (*yùnfù* – silbituumast vokaal) ning valikulised „riimipea“ (*yùntóu* – tuumale eelneda võiv poolvokaal, vanahiina keeles arvatavalt puudus) ja „riimisaba“ (*yùnwěi* – järgneda võiv konsonant, vanahiina keeles konsonandid). Mis luuleriimidesse puutub, siis riimiala algab „riimikerest“, lahtiste silpide korral riim kerega piirdubki, kinniste silpide korral kaasatakse „sabagi“. Kogu hiina luule ajaloo jooksul on riimid

[1] „Lõime“ termin esineb siin (Margus Oti „Muusika ja muunduse“ käsikirjast innustust saanuna) hiina kultuuri tüvitekstide kohta käiva austava nimetuse „jīng'ī“ tõlkevastena.

olnud eelistatavalt ja valdavalt täpsed – „riimisabad“ (silbilõpu konsonandid) ühtivad täpselt eranditeta, „riimikered“ (silbituuma vokaalid) päris alati puhtalt ei kattu.[2]

Hiina keel on analüütiline. Sõnamoodustus on valdavalt liitsõnaline ja nulltuletuslik (vanahiina keeles kasutati liiteidki), grammatilist sõnamuutmist ei esine, sõnatüvedele tunnuseid-lõppusid ei lisata, sõnatüvi ise ongi juba sõna. See tähendab seda, et riimidki moodustuvad puhtalt leksikaalsete morfeemide põhjalt ning isegi sarnase ehitusega lausete (näiteks alus – öeldis – sihitis) kõrvutamisel (mis on hiina luules kombeks olnud aegade hämarusest peale) grammatiliselt riimisid ei sünni, ei juhuslikult ega taotluslikult.

Iidsel ajal oli rööpsete lausete riimimine hiina keele- ja luuleloomingus tavaline, aga riimid ei sündinud muutevormide abil, vaid puhtalt sõnatüvede varal. Näiteks Lao-zi „Daodejing'i“ 39. peatüki keskmises osas:

[---] 天無以清，將恐裂；地無以寧，將恐發；神無以靈，將恐歇；
谷無以盈，將恐竭；萬物無以生，將恐滅；侯王無以貴高將恐蹶。[---]

[*l̥ˤin ma ləʔ tsʰeŋ | tsaŋ kʰroŋʔ rat ‖
lˤejs ma ləʔ nˤeŋ | tsaŋ kʰroŋʔ Cəpat ‖
Cəlin ma ləʔ rˤeŋ | tsaŋ kʰroŋʔ qʰat ‖
Cqˤok ma ləʔ leŋ | tsaŋ kʰroŋʔ ŋkrat ‖
Cmans Cmut ma ləʔ sreŋ | tsaŋ kʰroŋʔ met ‖
gˤro ɢʷaŋ ma ləʔ kujs Cəkˤaw | tsaŋ kʰroŋʔ *kʷat][3]

[2] Vanahiina riimisõnade „kõlakerede“ puhtuse asjus tuleb tugineda hiina keelte ajaloolis-võrdleva fonoloogia teadlaste rekonstruktidele, mis tuginevad suuresti vanahiinakeelsetes riimtekstides „Laulude“ lõimes ja mujal esinevatele riimidele. Sergei Starostin (1953–2005) on oma „Vanahiina fonoloogiasüsteemi rekonstruktsiooni“ lisana avaldanud „Vanahiina luule riimide“ loetelu, kus ta on „Laulude“ lõime (–11.––7. saj), „Lǎozǐ“ (–4. saj?), Hiina esimese nimeliselt teada oleva luuletaja Qū Yuán'i (u –340––278), „Xúnzǐ“ (–3. saj), Sòng Yù (tegev –298––263), Ruǎn Jí (210–263), Jī Kāng'i (223–262), Táo Yuānmíng'i (365–427), Xiè Língyùn'i (385–433) ja Bào Zhào (407/414(?)–466) tekstides esinevad riimid riimkondade kaupa välja toonud ja need omakorda toonide järgi rühmitanud, nii et jaotus sisaldab lisaks iga riimkonna juures segariimide ja ebatäpsete riimide rühma (segariimides riimitakse kokku eritoonilisi silpe; ebatäpse riimi moodustavad samatoonilised silbid, mil on riimipooles häälikuerinevusi). Sergei Starostini keeleteaduslikul eesmärgil esitatud andmestik annab sellisel kujul ülimalt kiidu- ja tänuväärselt suurepärase abstraktse kogupildi vanahiina riimimispraktikast. Vt Sergei Starostin, Реконструкция древнекитайской фонологической системы. Moskva, 1989, lk 547–674. William H. Baxteri (snd 1949) „Vanahiina fonoloogia käsiraamatu“ teises köites on seevastu esitatud „Laulude“ lõime kõikide palade riimide loetelu, mis eelmist konkreetsete üksikpiltidena täiendab. Vt William H. Baxter, A Handbook of Old Chinese Phonology. Berlin, New York, 1992, lk 583–812. Kuna hilisematele põlvedele on „Laulude“ lõime aegsed riimid kõlanud suuresti ebatäpsetena, peeti kaua aega toonast riimimistava üsna lõdvaks, aga mida aeg edasi ja mida enam hiina ajaloolise häälikuloo teadmised täienevad, seda selgemaks on saanud, et hiina riimimistava on juba aegade algusest peale täpseid riimisid eelistanud.

[3] Riimid on siin ja edaspidi alla joonitud. Hiina keele kõige vanema järgu (Shāng'ide aja kilpkonnaluukirjadest –13. saj paiku riigi ühendamiseni Qín'ide alla –221) häältdused on esitatud William H. Baxteri ja Laurent Sagarti (snd 1951) rekonstruktsiooni järgi. Märgistusviisi on

kui taevas pole hele
karta rebeneb
kui maa ei ole vagur
karta lõheneb
kui vaimud pole lummavad
karta kuhtuvad
kui orud pole külluslikud
karta ammenduvad
kui musttuhanded ei ole eluvõimelised
karta hukkuvad
kui valitsejad pole sirgemeelsed
on vaid aulised ja ülevad
karta langevad[4]

Lõik rajaneb väga lihtsal järjekindlalt korduval rööpsusel ning tähenduslikud vastandused tuuakse riimidega ilmekalt esile. Soovitavad seisundid (清 'selge-', 寧 'vaga-', 靈 'lumma-', 盈 'külla-', 生 'ela-') riimuvad omavahel kõlavalt *eŋ*-lõpulistena, seevastu neid ähvardavad õnnetused (裂 'lõhke-', 發 'lahku-', 歇 'kuhtu-', 竭 'ammendu-', 滅 'hukku-', 蹶 'kukku-') järskude *at*-lõpuliste riimidega.[5]

Või ses lühikeses Hàn'ide ajal (–206–220) paberile pandud, varasemast rahva suust pärit nelitises luuletuses (*sìyán shī*)[6].

veidi lihtsustatud. „C" tähendab mingit teadmata konsonanti. Vt William H. Baxter, Laurent Sagart, Old Chinese: A New Reconstruction. Oxford, 2014. Loetelu (viimati uuendatud 2015) tõmmatav: http://ocbaxtersagart.lsait.lsa.umich.edu/.

[4] Lao-zi, Daodejing. Kulgemise väe raamat. Tlk Linnart Mäll. Loomingu Raamatukogu, 1979, nr 27, lk 36. Teisi eestindusi: „Poleks taevas selge, kardan – ta mõraneks; / poleks maa kindel, kardan – ta laguneks; / poleks vaimudel võluväge, kardan – nad kaoksid; / poleks nõvad täis, kardan – nad kuivaksid ära; / kui tuhanded ei sünniks, kardan – nad hääbuksid; / kui aadlimehi-kuningaid ei hinnataks, kardan – nad kukuksid." Laozi, Daodejing. Tlk Jaan Kaplinski. Tallinn, 2001, lk 46. „Taeva selgus võib rebeneda. / Maa kindlus võib mõraneda. / Vaimu võimsus võib lahtuda. / Oru küllus võib ammenduda. / Kõikide elujõud võib hääbuda. / Kuninga austus võib langeda." Lao-zi, Tee väe raamat. (Kaude) tlk Tõnn Sarv. Tallinn, 2011, lk 56.

[5] „滅 met" erineb vokaalilt riimiku teistest liikmetest. Samas on see lause hilisem lisandus. Vt W. H. Baxter, L. Sagart, Old Chinese, lk 209–210. Hiina märkide (s.t morfeemide) tähendused on eesti keeles esitatud abstraktsete sõnatüvedena (alati tugevas astmes sisehäälikutega, alati tüvevokaaliga ning liidete, tunnuste ja lõppude lisandumise võimalust märkiva sidekriipsuga). Seega nt tähistused „'lõhke-'" või „'lahku-'" ei tähista käskiva kõneviisi vormisid „lõhke" või „lahku", vaid sõnatüve abstraktselt, üldistavalt. Vahel võib siinses tähistuses esineda tegelikus keeles peaaegu kasutatamatuid tüvevorme, nt „'ede-'" (võttes kokku vormid „esi", „ette", „ees", „enne", „eeli" jms).

[6] Väljendusviis „nelitine", „viietine", „seitsmetine" tähendab läbivalt nelja-, viie-, seitsmesilbilistest värssidest koosnevat luuletust.

日出而作，日入而息，鑿井而飲，耕田而食，堯何等力？[7]

[*Cnik tkʰut | nə tsˁak ‖
Cnik nup | nə sək ‖
dzˁawk Ctseŋʔ | nə qrumʔ ‖
kˁreŋ lˁiŋ | nə mələk ‖
ŋˁew gˁaj | tˁəŋʔ krək][8]

Päev tõuseb – hakkan tööle
päev läheb looja – puhkan
kaevan kaevu – saan juua
harin maad – saan süüa
mis on isandal minuga asja[9]

Lihtsa rööpsusega laused riimuvad omavahel, riimideks täistähenduslikud sõnad, mis väljendavad luuletuse peamiseid mõtteid: 作 'töö-', 息 'puhka-, hinga-', 食 'söö-', 力 'jõudu-'.[10]

Selline rööpsete värsside riimimine ei ole aga hiina luules sugugi valdav. Pigem vastupidi, juba kõige varasematest „Laulude" lõime paladest saati ning edaspidi on juba täiesti ainuvaldavaks saanud rööpsete värsside riimimata jätmine. „Laulude" lõime nelitine hiina luule on enamasti stroofiline. Stroofid on ehituselt rööpsed, kuid riimid on erinevad.[11] Hilisem viietine ja seitsmetine luule koosneb enamasti paarisvärssidest (*lían*), mis on sisemiselt rööpsed, riimuvad seevastu luuletuse arvukad paarisvärsid omavahel, mis rööpsed ei ole. Hiina luules on rööpsus ja riimid enamasti hoopis vastandlikud asjad: kus on rööpsus, ei ole riimi, ning kus rööpsust ei ole, on riimid. Paarisvärsside arv on piiramatu, ja kuna sageli kasutatakse läbivalt sama riimi, on riimikudki[12] aukartustäratavad. Sama riim võib ühes palas esineda kas või sada korda, näiteks Dù Fǔ (712–770) palas „Sügispäeval Kuí ringkonnas…", viietises reeglistatud jadaluuletuses (*wǔyán páilǜ*), mis koosneb sajast paarisvärsist, kasutades läbivalt ühte ja sama riimi, riimisõnadeks näiteks „年 *nen*" 'aasta-', „船 *zywen*" 'paati-', „(詩)篇 *(syi)phjien*" 'luuletuse-', „天 *then*" 'taeva-', „川 *tsyhwen*" 'jõge-', „錢 *dzjen*" 'raha-', 泉 *dzjwen*" 'allika-' jpm.[13] Pala on

[7] Sel kujul osundatud teoses Wáng Chōng, Lùnhéng. http://ctext.org/lunheng/gan-xu/zh#n280611. Hilisemates versioonides viimase värsi sõnastus erineb (neist ühel põhineb Jaan Kaplinski eestinduski), aga algupäranditest on see kõige parem.

[8] Samuti Baxteri-Sagarti vanahiina keele rekonstruktsiooni järgi.

[9] (Päev tõuseb – hakkan tööle…). Tlk Jaan Kaplinski. Looming, 1997, nr 9, lk 1221.

[10] „作 tsˁak" erineb vokaalilt riimiku teistest liikmetest.

[11] Vt nt „Laulude" lõime pala „Väljudes idaväravast", kus kummaski stroofis on „kohakuti olevad" värsid sama lauseehitusega, põhilised erinevused on aga riimipositsioonides, mis ongi „Laulude" lõime paladele omane. Tõlkija hääl, nr V, lk 119–120.

[12] „Riimikuks" on ühes palas kasutatud riimisõnad, nende hulka täpselt määratlemata (riimipaarist, -kolmikust, -nelikust alates kas või riimikuuekümniku või riimisadakuni välja).

[13] Keskmise hiina keele vasted on esitatud W. H. Baxteri kirjaviisis, mis on tuletatud hiina Suíde, Táng'ide ja varase Sòng'ide aja (6.–11. saj) riimiraamatutest ja -tabelitest ning väljendab üheselt nende häälikuerisusi. See ei ole rekonstruktsioon (kuna põhineb täiesti käegakatsutaval kirjalikul materjalil) ega foneetiline transkriptsioon (kuna täpselt on teada häälikute kontrastid,

osundamiseks pikavõitu.[14] See-eest toetub täpselt sama riimkonna[15] riimidele kõigest kümne paarisvärsiga piirduv järgmine viietine luuletus (*wǔyán shī*). Paarisvärsid on sisemiselt rööpsed, riimitud on seevastu ülevärsiti.

《歸園田居五首・其一》陶淵明（東晋）

Tagasi põllule-aeda Tao Yuan-ming

少無適俗韻，	Lapsepõlvest oli mulle võõras hulkade vaim;
性本愛丘山。	hingepõhjas armastus kinkude-mägede vastu.
誤落塵網中，	Eksisin, kukkusin selle maailma võrku.
一去三十年。	Üksainus kord ja läks kolmkümmend aastat …
羈鳥戀舊林，	Paelus lind igatseb tunast metsa.
池魚思故淵。	Tiigikala mõtleb endisest sügavikust.
開荒南野際，	Kaevata uudismaad lõunanõlva ääres.
守拙歸園田。	Hoida tahumatust, tulla tagasi põllule-aeda.
方宅十餘畝，	Ümber maja üle kümne *mu* maad;
草屋八九間，	õlekatus, kaheksa-üheksa tuba.
榆柳蔭後簷，	Jalakad-remmelgad katmas tagaräästast.
桃李羅堂前。	Virsikud-ploomid varjuks maja ees.
曖曖遠人村，	Kauguse vinetuses inimesed-külad.
依依墟里煙；	Kõnnumaa taga peened-peened suitsujoad.
狗吠深巷中，	Koer haukumas taamal tanumas.
雞鳴桑樹顛。	Kukk kiremas mooruspuuladvas.
戶庭無塵雜，	Uksaias pole saastakübetki.
虛室有餘閒。	Toad tühjad — vabadust küllaga.
久在樊籠裡，	Kaua olnud puuris vangistuses,
復得返自然。[16]	sain jälle tagasi iseenda juurde.[17]

aga ei pruugi teada nende tegelikku kõla, nende täpset foneetilist väärtust). Vt W. H. Baxter, A Handbook…, lk 27–85.

[14] Luuletuse algupärandit inglise tõlke ja kommentaaridega sisaldab nt Alfreda Murck, Poetry and Painting in Song China: The Subtle Art of Dissent. Cambridge (Massachusetts) ja London, 2000, lk 87–99, 265–273.

[15] „Riimkonna“ (*yùnbù*) moodustavad kõik keeles olemas olevad omavahel riimuvad sõnad. Hiina keeles on riimkondade hulk alati olnud võrdlemisi väike. Nt Lù Fǎyán'i (~581–681) koostatud „Riimivastavustes“ („Qièyùn“, 601) jaguneb 16 917 kirjamärki 193 riimkonda; Chén Péngnián'i ja Qiū Yōng'i „Laiendatud riimistikus“ („Guǎngyùn“, 1007/1008) 26 194 kirjamärki 206 riimkonda; need põhinevad nii hääliku- kui ka toonierisustel, igat riimkonda nimetatakse tüüpriimisõna (*yùnmù*, „riimisilm“) järgi. Sedasi on riimkonnad aga liikmete poolest suured, näiteks kuulub esimeses teoses ühte riimkonda keskmiselt 88, teises 127 kirjamärki, kuigi väga ebaühtlase jaotumusega.

[16] Riimid: 山 'mäge-' srɛn > shān; 年 'aasta-' nen > nián; 淵 'võrengu-' ʔwen > yuān; 田 'põldu-' den > tián; 間 'ruumi-' kɛn > jiān; 前 'ede-' dzen > qián; 煙 'suitsu-' ʔen > yān; 顛 'latva-' ten > diān; (餘)閒 '(vaba) aega-' hɛn > xián; (自)然 '(enda)viisi-, (enes)likku-' nyen > rán (foneetiliselt [ʂan^{55}], [njɛn^{35}], [ɥɛn^{55}], [t^{h}jɛn^{35}], [t͡ɕjɛn^{55}], [t͡ɕ^{h}jɛn^{35}], [jɛn^{55}], [tjɛn^{55}], [ɕjɛn^{35}] ja [ʐan^{35}]). Riimisõna tähenduse järel on siin ja edaspidi esitatud esmalt toonastes riimiraamatutes-tabelites kajastuv keskmise hiina keele kuju Baxteri kirjaviisis ja seejärel nüüdis-hiina oma *pīnyīn*'is. (Häälduse foneetilises transkriptsioonis esinevad kaks-kolm numbrit tähistavad kõnetooni liikumist: ^{1} märgib kõige madalamat, ^{5} kõige kõrgemat punkti. Nt ^{214} tähistatav toon on langev-tõusev.)

[17] Tao Yuan-ming, Tagasi põllule-aeda. Tlk Jaan Kaplinski. Edasi, 26.1.1985.

Hiina kiri häälikuid ei märgi ning teadupärast erineb kirjamärkide (morfeemide-silpide, *zì*) hääldus piirkonniti ja ajastuti. Tänapäeva pekinglane loeb luulet oma, šanghailane oma ja hongkonglane oma häälduses; suuliselt nad üksteisest aru ei saa, nagu pole nende häältdusel palju ühist muistse aja luuletajate kõnega – aga kirjapildi kaudu on kõik sõnad neile ikkagi ühised ning niipalju mõistetavad, kuipalju neil on ühist kogemust.

Siit järgneb urgitsev küsimus, kas muutliku häältdusega märkides kirja pandud luulel on olemas oma õige hääldus, õige lugemisviis. Kas see on näiteks autori hääldus? Või lugeja hääldus? Lugejaks võib olla näiteks hiina keele ajaloolis-võrdleva fonoloogia eriteadlane. Võib-olla on see küsimus täiesti mõttetu. Kuigi juba oma poolteist tuhat aastat tagasi pandi Hiinas tähele, et vanad laulud hästi ei riimu. Ühelt poolt järeldati, et vanasti oldi riimimisel lõdvemad. Teiselt poolt mõisteti, et hääldus muutub ajas ja ruumis.[18] Hiina enda raskuskese on ajaloo jooksul tuhandete *lǐ*de kaupa siia-sinna nihkunud.

Praeguseks on sama juhtunud hiina keele keskmisestki arengujärgust (Táng'ide ja Sòng'ide ajast, 7.–13. saj) pärinevate teostega, nad on osaliselt riimist välja läinud, sealjuures piirkondade keeltes-murretes erineval moel ja määral. Olgu näiteks üks Dù Fǔ (712–770) kuulsaid palasid, seitsmetine reeglistatud luuletus (*qīyán lǜshī*).

《登高》杜甫（唐）
風急天高猿嘯哀，渚清沙白鳥飛回。無邊落木蕭蕭下，不盡長江滾滾來。
萬里悲秋常作客，百年多病獨登臺。艱難苦恨繁霜鬢，潦倒新停濁酒杯。

Tõusen kõrgele Du Fu

Kõva tuul. Kõrge taevas.
Ahvide hale kisa.
Hele saareke. Valge liiv.
Linnud lendamas ringi.

Ääretus. Puudelt lehed
tasakesi langemas.
Otsata-otsata pikk jõgi
edasi voolamas.

Tuhanded li'd. Kurb sügis.
Ikka jääd rändajaks.
Sada aastat. Palju hädasid.
Üksi tõused terrassile.

Ränk raske muremeel.
Juustes ohtrasti halli.
Häda ja viletsus: pidid hülgama
nurjatu veinipeekrigi.[19]

[18] Vt W. H. Baxter, A Handbook…, lk 150–171 jj.
[19] Du Fu, Tõusen kõrgele. Tlk Jaan Kaplinski. Täiskuutaeva all, lk 57.

Läbivalt sama riim kordub luuletuse alguvärsi ja iga paarisvärsi lõpul: 哀 ’haleda-’, 回 ’ringi-’, 來 ’tule-’, 臺 ’terrassi-’ ja 杯 ’peekri-’. Toonastes riimiraamatutes kehtestatud häälduse järgi on need loomulikult puhtad, täpsed riimid, vastavalt „ʔoj“, „hwoj“, „loj“, „doj“ ja „pwoj“. Seevastu tänaseks on nende hääldus muutunud. Pekingi häältusel põhineva Hiina ühiskeele *pǔtōnghuà* fonoloogilises latinisatsioonis *pīnyīn*’is võtavad need sõnad vastavalt kuju „āi“, „huí“, „lái“, „tái“ ja „bēi“. Foneetilises transkriptsioonis on nad Pekingi häälduses „[aɪ̯^{55}]“, „[xweɪ̯^{35}]“, „[laɪ̯^{35}]“, „[tʰaɪ̯^{35}]“ ja „[peɪ̯^{55}]“; kantoni omas „[ɔi̯^{53}]“, „[wuːɣ^{21}]“, „[lɔːɣ^{21}]“, „[tʰɔːɣ^{21}]“ ja „[puːɣ^{55}]“; hakka omas „[oi̯^{44}]“, „[fi^{11}]“, „[loi̯^{11}]“, „[tʰoi̯^{11}]“ ja „[pi^{24}]“; ning näiteks min’i häälduses vastavalt „[aɪ^{55}]“, „[he^{24}]“, „[laɪ^{24}]“, „[taɪ^{24}]“ ja „[pue^{44}]“. Seega on nüüdis-hiina keeltes-murretes nende viie sõna „riimikerede“ häältused hargnenud kahte-kolme lehte, mis tähendab, et alguses häälikuliselt üksüheselt kokku kõlanud riimik on paratamatult omandanud ebatäielikud vastavused. Hiina häälikuloos on enamasti muutujateks olnud vokaalid.

Tunnistades, kuidas aja jooksul häälikumuutuste tõttu hiina luules märgataval hulgal puhtad riimid ebapuhtamalt kokku kõlama on hakanud, võiks sest tõlkimisel kasugi lõigata – jätta täpse riimimise taotluse ja lõdvendada riimimise häälikulisi nõudeid, eesti keele riimkondade arvu vähendades ja seisu sedasi hiina keelele veidigi lähendades, kus kogu sõnavara jaguneb väga väheste riimkondade peale, mis riimimist muidugi lihtsustab.

Et hiina keeles ja luules kipuvad peamiselt muutuma vokaalide väärtused, võiks eestindusteski vabalt eri vokaale riimida. Hiina riimid on alati ainult ühesilbilised, mis jätaks eesti keele kohalt otsustamatuks, kas lahkneda võiksid ainult pearõhulised või saaksid erineda rõhutudki silbid, samas on eesti keelele ja luulele pigem kombeks järgsilpide samasus. Aga juba rõhulise silbi vokaalide vaheldamisega riimimisvõimaluste avardamisest on hiina luule tõlgetes palju abi. „Valgusega“ riimimisel ei peaks tingimata jääma „alguse“ juurde, vaid arvesse võiks tulla kas või „helgus“ või „julgus“ (ja miks mitte „ilgus“ või „põlgus“). Arvesse võiksid tulla kõikide vokaalide ja diftongide vaheldused, peaasi et silpide välde (kuigi mitte tingimata toon) säiliks.

Vähesemal määral saaks vaheldada sisehäälikute konsonantidegi (eelistatavalt kõlaliselt sarnaseid, häälduskoha lähedus ei pruugi erilist mõju avaldada). Näiteks *l*-häälikuga kõlavad päris hästi kokku *r* või *n* – nii et sel juhul saaks „valgusega“ riimida kas või „kergust“ või „kõrgust“ (ja miks mitte „argust“ või „vargust“). *K*-hääliku ees saab *n*-häälikust küll kõlaliselt kaugem *ŋ*-häälik, aga ega isegi „hingus“ või „hõngus“ (ega „langus“ või „süngus“) „valgusele“ päris talumatud riimikaaslased ole. Põhiline on, et see lõtvuse juureski järjekindlalt mõjuks ega lohakat muljet jätaks.

Tõlkides sai proovitud muidki lõdvendusi, aga need hakkasid paraku tõsiselt kõrva riivama.[20]

Lo Guan-tžungi (= Luó Guànzhōng, 14. saj) „Kolmevalitsusele“ on hiljem sissejuhatuseks lisatud üks Yáng Shèn'i (1488–1559) *cí* „Lín jiāng xiān'i“ viisil. *Cí*de riimide paigutus oleneb iga viisi riimiskeemist eraldi.

《臨江仙・滚滚長江東逝水》楊慎（明）
滚滚長江東逝水，浪花淘盡英雄。是非成敗轉頭空。
青山依舊在，幾度夕陽紅。
白髮漁樵江渚上，慣看秋月春風。一壺濁酒喜相逢。
古今多少事，都付笑談中。[21]

„Lín jiāng xiān'i“ viisil
Yáng Shèn (1488–1559)

Mühinal-mürinal Jangtse jõgi kannab idasse vesi,
valmis vahuga kangelased kaasa viima,
õigused-valed, võidud-kaotused peavad asjatuks jääma.
Endist viisi haljas mäestik seisab,
üha jagub õhtupäikese lõõma!

Jõe kaldal hallipäine üksiklane elab,
sügisel kuud ja kevadel õisi harjunud kaema,
rõõmus sõbraga riisiveini seltsis kokku saama.
Mis on juhtunud vanemal-uuemal ajal,
kõigest saab neil loralugude teema.[22]

Järgmiseks mõned nelikvärsid (*juéjù*), neis esineb sama riim kohustuslikuna kummagi paarisvärsi lõpul ning valikuliselt (tegelikult enamasti) alguvärsi lõpulgi.

[20] Võimalik, et päris lõpuni minnes enam jälle ei riivaks, riimides sõnaga „valgus“ (-VCCVC) näiteks sõnu „mõrvar“, „juhtum“ või „turban“ (kõik -VCCVC). Selliste riimide peale on muide üllatavalt keeruline tulla.

[21] Riimid: (英)雄 'kangelane-' hjuwng > xióng; 空 'tühja-' khuwng > kōng; 紅 'puna-' huwng > hóng; 風 'tuule-' pjuwng > fēng; 逢 'kohtu-' bjowng > féng; 中 'sise-' trjuwng > zhōng (foneetiliselt [ɕjʊŋ^{35}], [k^{h}ʊŋ^{55}], [xʊŋ^{35}], [fɤŋ^{55}], [fɤŋ^{35}] ja [t͡ʂʊŋ^{55}]).

[22] Esimene eestindus: „Veeretab Hiiglane-jõgi rutates idasse vood, / voogude kanda on alati aegade sangarilood; / kaasas neil kurjus ja headus – ei ühelgi tagasiteed. / Ikka ent seisavad ürgsetest aegadest sõnatud mäed, / niikaua kui päike ja tähed – niisama vanad on need. // Liivasel luitel puuraidur ja kaluri hõbetav pea, / mis neil on kevade kahust, ka sügisesomp neile hea! / Veinikruus jällegi käes, nii kohtusid sõprade moel. / Keelt kastab uudsevein, lihtsalt muheneb jutt, / päevi, mis lainetest viidud, lõbusalt meenutavad.“ (Veeretab Hiiglane-jõgi rutates idasse vood…). (Vene k kaudu) tlk R[aid] Paavel. Lo Guan-tžung, Kolmevalitsus, I kd. Tallinn, 1959, lk 5.

《春曉》孟浩然（唐）
春眠不覺曉，處處聞啼鳥。夜來風雨聲，花落知多少。[23]

Kevadkoidik
Mèng Hàorán (689?–740)

Kevadel ärkan alles pärast koitu,
kõikjalt kostab lindude vidiitu.
Möödunud öises tuule-vihma kahinas
õisi langeda võis ju paljuvõitu.[24]

《黃鶴樓送孟浩然之廣陵》李白（唐）
故人西辭黃鶴樓，煙花三月下揚州。孤帆遠影碧空盡，唯見長江天際流。[25]

Huáng Hè (Kollase Kure) tornist Mèng Hàorán'i Guǎnglíng'isse saates
Lǐ Bái (701–762)

Läänest Kollase Kure tornist saadan sõpra teele,
lahkel pehmel kolmakuul ta seilab Yángzhōu poole.
Üksik puri, kauge vari sulandub sinitaevasse,
paistab ainult Jangtse jõgi voolamas ilmaraale.

《烏衣巷》劉禹錫（唐）
朱雀橋邊野草花，烏衣巷口夕陽斜。舊時王謝堂前燕，飛入尋常百姓家。[26]

Wūyī (Mustakuue) kõrvaltänaval
Liú Yǔxī (772–842)

Purpurlinnu silla äärne lokkab lilledes-rohus,
Mustakuue kõrvaltänav õhtupäikese vihus.
Vana aja Wángide-Xiède õuepääsukesed
lihtsa rahva majade vahet tiirutavad õhus.

《楊柳枝》劉禹錫（唐）
清江一曲柳千條，二十年前舊板橋。曾與美人橋上別，恨無消息到今朝。[27]

[23] Riimid: 曉 'koitu-' xew^X > xiǎo; 鳥 'lindu-' tew^X > niǎo; (多)少 'kui palju' $syew^X$ > shǎo.
[24] Varem on ilmunud üks eestindus. Meng Haoran, Kevade koidik. Tlk Rein Raud. Vikerkaar, 1989, nr 1, lk 32. Samuti Tõlkija hääl, nr V, lk 154.
[25] Riimid: 樓 'torni-' luw > lóu; (揚)州 '(Yáng)zhōu-' tsyuw > zhōu; 流 'voola-' ljuw > liú.
[26] Riimid: 花 'õide-' xwæ > huā; 斜 'kaldu-' zyæ > xié; 家 'maja-' kæ > jiā.
[27] Riimid: 條 'tükki-' dew > tiáo; 橋 'silda-' gjew > qiáo; (今)朝 'tänaseni, praeguseni' trjew > zhāo.

Mu Pajukene
Liú Yǔxī (772–842)

Jõekäärus tuhanded pajud palistavad kallast,
mõtlen paarikümne aasta tagusest laudsest sillast.
Kunagi sillal lahku läksin oma silmarõõmust,
seni kippu ega kõppu kuulnud pole kullast.

《江樓舊感》趙嘏（唐）
獨上江樓思渺然，月光如水水如天。同來望月人何處？風景依稀似去年。[28]

Jõeäärses vaatetornis möödunut meenutades
Zhào Jiǎ (9. saj)

Üksi tõusnud jõetorni, tuiutades tausta;
on see kuuvalgus veena, vesi taevana paista.
Seltsis kuud vaatamas käinud kaaslasest märki ei ole;
laias kaares sama maastik, meenub möödunud aasta.

《豐樂亭遊春・其三》歐陽修（北宋）
紅樹青山日欲斜，長郊草色綠無涯。遊人不管春將老，來往亭前踏落花。[29]

Kevadisel rännakul Fēng-Lè (Külluse ja Rõõmu) paviljonis, III
Ōuyáng Xiū (1007–1072)

Punavad puud ja sinavad mäed, päike laskumisootel,
avarad aasad haljendavad kogu laial vaatel.
Rännulised ei pane mikski kevade peatset lõppu,
paviljoni vahet voorides talluvad langenud õitel.

《縱筆三首・其一》蘇軾（北宋）
寂寂東坡一病翁，白須蕭散滿霜風。小兒誤喜朱顏在，一笑那知是酒紅。[30]

Mõtteuitusid (3 pala), I
Sū Shì (1037–1101)

Elan vaikselt, tõbisena, Idanõlva vana,
halliks jäänud habe külmab tuules härmasena.
Pojakese tundes rõõmu isa rõõsast jumest,
muigan, kuidas peaks ta teadma – see on veini puna!

[28] Riimid: (渺)然 ’hajameeli’ nyen > rán; 天 ’taeva-’ then > tiān; 年 ’aasta-’ nen > nián (foneetiliselt [ʐan^{35}], [t^{h}jɛn^{55}] ja [njɛn^{35}]).
[29] Riimid: 斜 ’kaldu-’ zyæ > xié; 涯 ’otsa-’ ngɛ > yá; 花 ’õide-’ xwæ > huā.
[30] Riimid: 翁 ’taati-’ ʔuwng > wēng; 風 ’tuule-’ pjuwng > fēng; 紅 ’puna-’ huwng > hóng (foneetiliselt [wəŋ^{55}], [fɤŋ^{55}] ja [xʊŋ^{35}]).

《活水亭觀書有感二首・其一》朱熹（南宋）
半畝方塘一鑑開，天光雲影共徘徊。問渠哪得清如許？爲有源頭活水來。[31]

Huó Shuǐ (Liikuva Vee) paviljonis raamatu kohta (2 pala), I
Zhū Xī (1130–1200)

Tiigipeegli avatud raamatust vastu vaatab tõsi,
taevavalgus, pilvevarjud ilmuvad vaheldumisi.
Küsi tiigilt, kuidas saab ta olla nõnda selge –
kuna sinna otse lättest tuleb liikuv vesi.

《遊園不值》葉紹翁（南宋）
應憐屐齒印蒼苔，小扣柴扉久不開。春色滿園關不住，一枝紅杏出牆來。[32]

Eraaeda sisse pääsemata
Yè Shàowēng (13. saj)

Ilmselt ei lubata kõvades kottades pehmel samblal käia,
korduvalt koputan väravale, sisse laskmist ei leia.
Aed on tulvil kevade võlusid, tagasi hoida ei suuda,
aprikoosi punetav oksake sirutub üle aia.

Hiina nelikvärsid võivad riimiskeemi poolest mõneti meenutada kas või pärsia luuletaja Umar Hajjami (1048–1131) rubaiisid. Ning see, et rubaiide riimilisi eestindusi on Haljand Udami tõlkes[33] ilmunud omajagu, võiks ju põhimõtteliselt hiinapärastegi nelikvärsside riimilisele tõlgitavusele osutada.

Samas tuleb tunnistada, et hiina luule tõlkimise käigus esines tõsiseid tõrkeid ning tulemusega ei saa enamasti rahule jääda.

(Klassikalise) hiina keele sõnad on valdavalt ühesilbilised. Rõhku ega väldet neil sellistena ei ole. Neil on olemas toonierisused, meetrilist mõju aga toonide najal ei saavuta, sestap tuleb sõnaväldete ja -rõhkude puudumisel värsimõõdu loomisel tugineda lauserütmile ja -rõhkudele. (Ühetaoliselt ühesilbiliste sõnadega ongi seda omakorda kergem saavutada.) Seks peavad aga laused olema korrastatud, moodustama kahe- ja ühesõnalisi üksuseid, koosnegu need täiendist ja põhisõnast, alusest ja öeldisest, sisusõnast ja funktsioonisõnast vms (täpne jaotus oleneb igast lausest enesest). Hiina luule värsimõõt nelitises luules on 2+2, viietises kas 2+(2+1) või 2+(1+2), ning seitsmetises kas (2+2)+(2+1)

[31] Riimid: 開 'ava-' khoj > kāi; (徘)徊 'vaheldu-' hwoj > huái; 來 'tule-' loj > lái.
[32] Riimid: 苔 'sambla-' doj > tái; 開 'ava-' khoj > kāi; 來 'tule-' loj > lái.
[33] Näiteks „On parem veinilonks Kavusi kuningriigi kroonist, / on parem Tusi varadest ja Kai-Kubadi troonist. / On paremad kõik joodikute hommikused ohked / ka vagameeste palve silmakirjalikust toonist“ või „Kalli pärast on mu rinda valu peidetud, / kuid ta ise piinas teisega on köidetud. / Kuidas tohiksingi tervenemist loota nüüd, / kui mu ainus arst on ise tõvest võidetud?“. Umar Hajjam, Nelikvärsid. Tlk Haljand Udam. Tallinn, 1967, lk 13 ja 14.

või (2+2)+(1+2). Seega näiteks ei saaks lause moodustajad jaguneda nelitises luules kujule 1+2+1, see ei oleks meetriline. Lause peaks olema stiilis „metsas elas | muti-onu“ (2+2), ega mitte nt „elas | muti-onu | metsas“ või „metsas | muti-onu | elas“ (mõlemad 1+2+1). Eesti luules oleksid tagumisena esitatud värsid täiuslikult meetrilised (mis sest et lauserõhud on korrapäratud, lausa lonkavad), kuna sõnarõhud ju sõnajärjestuse ümber tõstmisest paigast ei lähe. Hiina luules aga osutuvad sõnarõhkude puudumisel oluliseks nimelt lauserõhud, need peavad olema korrastatud, see aga tuleneb lauseliikmete teatavalt korrastatud järjestusest.

Hiina keeles niikuinii sõnajärjekorraga väga vabalt mängida ei saa, sest see muudaks lause tähenduse teiseks või lause päris mõttetuks. Ei saa näiteks võtta lauset „ta eluruum oli noorte ja vanade kuuskede keskel sügaval kadakapõõsa juure all“ ja keerata seda kujule „keset kuuski noori-vanu kadakpõõsa juure all eluruum tal sügaval“. Eesti luuletuses jääb lause tähendus paraku isegi sellise ümberpööramise peale arusaadavaks. Hiina keeles aga õnneks sedasi teha ei saa. Pöörates sõnad „noorte ja vanade kuuskede keskel“ samamoodi ümber, kukuks väitlausena välja, et „keskmised kuused on noored-vanad (= igas vanuses)“, lausesse sisestatud fraasina „keskmiste kuuskede noorus-vanus (= kõikuv vanus)“, või mine tea, äkki hoopis küsimusena, „kas keskmised kuused on noored või vanad“. Sõnajärge annab painutada ainult mõistlikkuse piirides, teatestruktuuri väljendamiseks.

Siit võib edasi küsida, aga mis meil hiina keele prosoodia ja süntaksi võludest ja valudest. Eestindustes saab ju endist viisi sõnarõhkude najal igasuguseid korralikus mõõdus lauseid sepitseda. Asi on aga ses, et hiina luules lisandub abstraktsele süntaksi tasandile konkreetne semantiline tasand. Värsipaarid ei ole rööpsed ainult oma lauserütmilt, lauseliikmete jaotuselt, vaid neid kõrvutatakse tahtlikult tähenduseltki. Mis pole muidugi ime, kuna meetrum ise seda soosib. Ühelt poolt sünnitab süntaks meetrumit, teiselt poolt tingib meetrum süntaksit. Kõrvutus (*duìzhàng*) võib ulatuda lihtsast lauseliikme- või sõnaliigisamasusest väga peene sarnasuse, erinevuse vms suhteni. Sellist rööpsust esineb hiina luules aegade algusest peale kõikjal. Reeglistatud luule keskmistes paarisvärssides on see aga lausa kohustuslik, reeglistatud jadaluuletused võivad sealjuures olla kümnete (ja vahel sadadegi) paarisvärsside pikkused teosed, kus kõrvutuse nõue kehtib neile kõikidele paarisvärssidele peale esimese ja viimase.

Siin eelnenud eestindustest on paista, et eesti riimid kipuvad sageli olema samas grammatikavormis, näiteks „viima“, „jääma“, „kaema“ ja „saama“ on tegusõna *ma*-tegevusnimed; „rohus“, „vihus“ ja „õhus“ on ainsuse seesütlevas nimisõnad. Põhjuseks ei ole aga see, et luuletuse algupärandis neis lausetes rööpselt ridamisi näiteks kohamääruseid esineks. Põhjuseks on see, et eesti keele kõrv(?) nõuab riimides rõhutute silpide häälikulist samasust. Eesti keele vorm aga omakorda nõuab, et sõnatüvedele liituks igasuguseid rõhutuid lõppe ja tunnuseid.

Seega ei tingi eestinduste riimisõnade samas grammatikavormis olemist mitte hiina algupärandite lausestus, vaid hoopis eesti keele riimisõnade rõhutute silpide häälikute kattuvuse vajadus, mis omakorda lausestust mõjutama hakkab.

Eesti keele lõputud nõudmised panevad tõlkija tõsise valiku ette. On tõlkija otsustada, mida ta olulisemaks peab, kas riimisid või värsside süntaktilis-semantilist rööpsust. Kui tõlkija viimast tähtsustab, ei saa ta lauseid vabalt ümber sõnastada, lauseliikmete järjekorda volilt muuta.

Jutu selgituseks üks näide.

《逢雪宿芙蓉山主人》劉長卿（唐）
日暮蒼山遠，天寒白屋貧。柴門聞犬吠，風雪夜歸人。[34]

Lume kätte jäänuna Fúróng'i mäel (Hibiskimäel) öömajal
Liú Chángqīng (8. saj)

Päikene laskub, sinimäed on kaugel,
pakane paugub, rohuosmik väeti.
Vitstest väravast kostab koera haukumist,
lumetuisus ööseks koju jõuti.

Tegu on viietise nelikvärsiga (*wǔyán juéjù*), kus süntaktilis-semantiline kõrvutus iseenesest kohustuslik ei ole, kuigi see ei tähenda, et paljudes nelikvärssides seda ei rakendataks. Algupärandi süntaktilis-semantiline struktuur on järgmine:

päeva-	*hilja-*	|	*sini-* (+) *mäge-*	|		*kauge-*	‖
ilma-	*külma-*	|	*valge-* + *maja-*	|		*vaene-*	**‖**
vitsa- +	*värava-*	|	kuule-	|	peni-	hauku-	‖
tuule- +	*lume-*	|	öö-	|	koju tule-	inime-	**‖**[35]

Kõrvutuses osalevad sõnapaarid on esitatud kaldkirjas („*päeva-*"/„*ilma-*"; „*hilja-*"/„*külma-*"; „*sini-*"/„*valge-*"; „*mäge-*"/„*maja-*"; „*kauge-*"/„*kehva-*"; „*vitsa-*"/„*tuule-*"; „*värava-*"/„*lume-*"). Mõni kõrvutus on üldisem, mõni erilisem. Ja süntaktiliselt on nad rööpsed niikuinii. Näiteks „*päeva-*" ja „*ilma-*" (kumbki nimisõna on oma kahesõnalise osalause alus) kuuluvad samale semantilisele väljale, eriti arvestades, et „日" tähendab esmalt 'päikest' ning „天" 'taevast'. „*Vitsa-* + *värava-*" („vitstest väravast") ja „*tuule-* + *lume-*" („lumetuisus") on kumbki liitsõnadena süntaktiliselt oma lause määruseks, semantiliselt aga vastanduvad teineteisele, ühe viidates

[34] Riimid: 貧 'vaene-' > bin > pín; 人 'inime-' nyin > rén.
[35] **‖** tähistab paarisvärsi piiri, ‖ värsipiiri ja | värsilahku, mis on ühtlasi meetrumiüksuste piirid, ning hallikas | märgib värsilahujärgse poolvärsi sisemist jaotust. Värsside piirid on ühtlasi lausete piirid.

kodusele kaitsele, teise aga välisele ohule. Huvitav on „*sini-* (+) *mäge-*“ („sinised mäed, sinimäed“) ja „*valge-* + *maja-*“ („õlgedest (katusega) hurtsik, lihtne osmik“) kõrvutus – kõikidele muudele rööpsustele lisaks ühendab neid semantiliselt nende mõlema laiendiosas sisalduv värvinimetus, esimesel puhul tavalise kollokatsioonina „sinised mäed“, teisel puhul aga kinnistunud sõnamoodustises, kus „valge“ ei esine mitte värvi tähenduses (kuigi luulepildi lumises maastikus ta seda tabavalt omakorda on), vaid pigem ’algelisuse, lihtsuse, labasuse’ mõttes.

Tõlkes on püütud seda kõike arvestada ja kohati vormiliselt rõhutatumaltki edastada. Seetõttu on „*päeva-*“/„*ilma-*“ paari tõlkevasteteks valitud „päikene“ ja „pakane“, ning „*hilja-*“/„*külma-*“ paari omadeks „laskub“ ja „paugub“ – eesti keele sõnaliited-lõpud („-ne“ ja „-b“) on otsapidi pandud hiina lauserööpsuse esile toomise teenistusse.[36] Samal põhjusel on „lihtsast osmikust“ saanud „rohuosmik“ – lootes, et „rohust“ aimatav „roheline“ talvisel maastikul võõrkehana ei mõju ja et kõrvutust „sinimägedega“ ikka märgata on. Riimid on algupärandis ainult paarisvärsside lõpul, tõlkeski on neid kõikide muude tähtsaks peetavate tingimuste täitmise järel sisse jätta õnnestunud. Siin ei ole riimide nimel tulnud midagi *liiga olulist* ohverdada. Aga juba mainitud süntaktilis-semantiliste kõrvutuste (ning algriimide „vitstest väravast“ ja „kostab koera“) hulgas need riimid „väeti“ ja „jõuti“ ilmselt kõige esilduvamalt ei kõla. Kas aga riimide nimel veidi rohkemagi ohverdamine oleks õigustatav? Sugeneb küsimus, kumba eelistada tasuks, kas süntaktilis-semantilist rööpsust või riimisid.

Olgu järgmiseks reeglistatud luule, kus kõrvutus esineb keskmistes paarisvärssides kohustuslikult.

良寛大愚（江戸）
生涯懶立身，騰騰任天真。嚢中三升米，爐邊一束薪。
誰問迷悟跡，何知名利塵。夜雨草庵裡，雙腳等閒伸。[37]

[36] Ei saa panna vastu kiusatusele teemaväliselt mainida, et ühtlasi oleks „pàikene làskub“ ja „pākane paūgub“ algupärandi „日暮ga“ (mõlemad sulguvat tooni) ja „天寒ga“ (mõlemad tasast tooni) võrreldavas toonivastanduses.

[37] Riimid: 身 ’enda-’ syin > shēn (jp sin); (天)真 ’loomupära’ tsyin > zhēn (jp sin); 薪 ’hagu-’ sin > xīn (jp sin); 塵 ’põrmu-’ drin > chén (jp din); 伸 ’sirgu-’ syin > shēn (jp sin). Märgitagu, et tänapäeva Pekingi häälduses häälikuloo vimkana omavahel segavalt riimi läinud muude värsside lõpud „米“ ’riisi-’ [mi^{214}], „跡“ ’jälge-’ [t͡ɕi^{51}] ja „裡“ ’sise-’ [li^{214}] varasemas keeles ega tänapäeva teistes keeltes-murretes ei riimuks.

* * *

Ryōkan Taigu (1758–1831)

(1.)
Ma ei viitsi ennast kehtestada,
loomusunnil lihtsalt jorutan.
Mitu toopi riisi kotis varuks,
ühe kubu hagu kulutan.
Ei ma mõtle taipamise peale,
kasu üle vaevalt arutan.
Öösel sajab, rohuonnis varjul
laisalt jalad välja sirutan.[38]

Siinse viietise reeglistatu (*wǔyán lǜshī*) eestinduse riimivaliku aluseks on viimase värsi „välja sirutan", mis ainsana algupärandi riimisõna tähendusega kattub. Jalgade välja sirutamine on ilmekas ja kõlama jääv kujund. Seda esineb Ryōkan'i luules mujalgi ja pole ime, kuna *zen*'is istlemise vahel on jalgu sirutada väga mõnus. Esimese paarisvärsi riimisõna „jorutan" tuli üsna hõlpsasti, kuna haakub värsis väljendatava mõttega, ning nii esimeses kui ka viimases paarisvärsis on lausete implitseeritud aluseks kõneleja, seega ainsuse esimeses pöördes tegusõna tarvitamine on loomulik.

Eesti keeles on ainsuse esimeses pöördes tegusõna jaatavas kõnes *n*-lõpuline. Riimivõimalusi piirab see oluliselt, teistest morfoloogilistest kategooriatest saavad kõne alla tulla ainsuse nimetavas olevad käändsõnad (sh nimed, „usin", „pagan", „värin", „Pakistan") ja seesütlevas (õigemini vana kohakäände jäänukis) olev asesõna „siin". Nimetavas käändes käändsõna saab lauses olla kas täisalus või öeldistäide, lisaks käsklause täissihitis. Riimide otsingul aga peale järjekordsete ainsuse esimese pöörde jaatava kõne tegusõnade valikust midagi muud sõelale ei jäänud. Esimese paarisvärsi puhul olid väljavalitule lisaks mõnevõrra kaalumisel „lorutan" ja „molutan"; teise puhul „kasutan", „mahutan", „varustan"; kolmanda puhul „harutan", „rõhutan", „perutan"; viimase paarisvärsi riimisõna oli kindlalt paigas algusest peale ning see kõik eelnevad tingiski.

[38] Esimene eestindus: „Ma ei ole kunagi / hoolinud edust, / vaid laiseldes / lasknud asjadel minna / omasoodu. / Mu kerjakotis / on kolm mõõtu / riisi, / tulepuud lamavad / lõuka kõrval. / Kes hoolib meelepettest / ja valgustusest? / Mis kasu on / kuulsusest / ja rikkusest / selles põrmumaailmas? / Oma hütis kuulan ma / õhtuvihma sabinat / katusel / ja sirutan jalad välja / jõudeolekus." (Ryokan, „Ma ei ole kunagi…"). Ryokan, (Ma ei ole kunagi…). (Inglise k kaudu) tlk Jaan Tooming. Eesti Kirik, nr 19, 29.4.2015. http://www.eestikirik.ee/ryokani-luule/. Samuti kultuur.err.ee, 28.2.2018. https://kultuur.err.ee/686505/luuletus-ma-ei-ole-kunagi-hoolinud-edust.

Algupärandi süntaktilis-semantiline struktuur on järgmine:

ela-	otsa-	|	laiska-	|	püsti-	enda-	‖
~ mõnusasti		|	laske-	|	taeva-	tõde-	**‖**
kotti-	*sise-*	|	*kolme-*	*toopi-*	|	*riisi-*	‖
kolde-	*ääre-*	|	*ühte-*	*kubu-*	|	*hagu-*	**‖**
ke-[39]	*küsi-*	|	*eksi-*	*taipa-*	|	*jälge-*	‖
mi-[40]	*teada-*	|	*nime-*	*kasu-*	|	*põrmu-*	**‖**
öö-	vihma-	|	rohtu-	onni-	|	sise-	‖
paari-	jalga-	|	~ lahedasti		|	sirgu-	**‖**

Seega on keskmistes värssides süntaktilis-semantiline kõrvutus täielik. Näiteks päris- ja tühissõnaüksusele „*kotti- sise-*“ vastab samalaadne „*kolde- ääre-*“; arv- ja mõõdusõnaüksusele „*kolme- toopi-*“ vastab teine samalaadne „*ühte- kubu-*“. Kõrvutatud on küsivad asesõnad „*ke-*“ ja „*mi-*“; kohakuti on tunnetuslikud tegusõnad „*küsi-*“ ja „*teada-*“ jne.

Tõlke keskmiste värsside riimisõnad sai sinna vägisi sisse pressitud. Hagu on kolde kõrval, mingit „kulutamist“ parajasti ei käi; ning kasu üle tõepoolest „vaevalt arutatakse“, kuna luuletuses arutamist isegi ei mainita. Riimid löövad aga segi paarisvärsside sisesed kõrvutused. Olukorra päästmiseks on tõlkes seepeale püütud asendavaid kõrvutusi tekitada. Riimist tingitud haokubu „kulutamine“ on vastukaaluks saanud riisi kotis „varuks“ olemise, mis on algupärandi sisu omakorda moonutanud. Ühe värsi „taipamise peale“-fraasiga kõrvutub teise värsi „kasu üle“, mis on aga riimi „arutan“ sunnil värsilahujärgsest asendist lahueelsesse tõmmatud; värsid koosnevad kõrvutuvatena tajutavatest juppidest („ei ma mõtle“/ „vaevalt arutan“ ning „taipamise peale“/„kasu üle“), ainult riimi tagajärjel on asi kiasmiks (ristlauseteks) kiskunud. Viimane on iseenesest väärikas lausefiguur, aga mitte tingimata see, mida hiina reeglistatud luulel kirjandussõpradele pakkuda on.

Tõlkes kaduma läinud süntaktilis-semantilisi kõrvutusi igatsema jäädes jõuab lõpuks ringiga riimideta eestinduse juurde.

(2.)
Ma ei viitsi elus edeneda,
loomusunnil lihtsalt jorutan.
Kerjakotis mitu toopi riisi,
kolde ääres ainus kubu hagu.
Mis on mõtet taipamise märgil,
kel on kasu edukuse tolmust?[41]
Öösel sajab, rohuonnis varjul
laisalt jalad välja sirutan.

[39] „Kes“, „keda“ jms.
[40] „Mis“, „mida“ jms.
[41] See paarisvärss on tõlgitud üsna vabalt ning sisetunde järgi oleks parem isegi lihtsalt „Mis on mõtet taipamisel, / kel on kasu edukusest?“ – olgugi, et semantiliselt haarab see algupärandist vähem kaasa ning meetriliselt jätab ühe rõhurühma täitmata.

Õigupoolest on esimene ja tagumine paarisvärss endiselt riimis. Neis värssides ei ole kõrvutusi, mis lausestuse ümberkorraldamisest kannatada saaks. Luuletuse keskosas on aga kõrvutused riimideta selgemini tajutavalt välja tulnud ning tõlge mõjub seetõttu vormitruult. (Kuna kõrvutused on vorminõue.) Riimilises tõlkes oli kõige häirivam see, et läbiva riimi sunnil väljendati kõike esimese pöörde kaudu, isegi lihtsalt kotis olevat riisi ja kolde ääres olevat hagu. Seevastu viimase värsi ühekordne kokkukõla luuletuse algupoolega mõjub meeldivalt, viib peaaegu ootamatuna otsad kokku. Äkki tasuks reeglistatud luule tõlkimisel sellist võtet kasutadagi – et äärmised kõrvutusnõudeta paarisvärsid on omavahel riimiga ühendatud, aga keskmised rööpsusnõudega paarisvärsid nendega ei riimu.

See viib mõttele, et kui hiina keele erisuguse lausestusega värssisid on eesti keeles raske ühe riimi all saada, siis teisalt võib hiina samasuguse lausestusega värsside riimimine omakorda seevõrra lihtsam olla. Et kui kõrvutussuhtes paarisvärsi mõlemad värsid on sarnase lauseehitusega, sattuvad kohakuti (see tähendab samadesse värsipositsioonidesse) samad lauseliikmed, olles sageli samas käändes-pöördes. Äkki tasuks sedagi võimalust mõningal määral eestindustes kasutada, nii süntaktilis-semantilise kõrvutuse rõhutamiseks kui ka lihtsalt kõlapildi rikastamiseks.

(3.)
Ma ei viitsi ennast kehtestada,
loomusunnil lihtsalt lorutan.
Koti põhjas mitu toopi riisi,
lee ees kuhjas ainus kubu hagu.
Kel on lugu taipamise jäljest,
mis mul elu kasulikust küljest?
Öisel tunnil onnis vihmavarjus
vabalt jalad välja sirutan.

Siin näites kohakuti (pealegi värsi või poolvärsi lõpul) olevad „põhjas“ ja „kuhjas“ ning „jäljest“ ja „küljest“ samade käänete vormidena ilmselt rõhutavad keskmiste värsside kõrvutust. Seevastu „hagu“ ja „lugu“ kõlksuvad lihtsalt kaasa ning „sunnil“ ja „tunnil“ tunduvad mingit algupärandis puuduvat kõrvutust välja pakkuvat, olemasolevate kõrvutuste tajutavust ei pruugi nad samas märgatavalt häirida. Algupärandit arvestades oleks aga oluline, et lisariimisid liiga palju ei saaks ja neid liiga korrapäraselt ei esineks.

Jäägu praegu otsustamata, kas eelistada riimikasinamaid või -küllasemaid sõnastusi. Igatahes tunduvad viimatised algupärandi süntaktilis-semantilisi kõrvutusi järgivad tõlkeproovid olevat esimesest läbivalt riimitud tõlkeproovist originaalilähedasemad. Et hiina luule tõlkimisel paistab lausestuse edastamine riimistuse edastamisest vormitruuma teena.

Tulgu siia otsa pikema jututa teisegi reeglistatud luuletuse tõlkekatsetus, jällegi viietise (*wǔyán lǜshī*). Toimimisviis ja põhjendused on samad.

《魯山山行》梅堯臣（北宋）
適與野情愜，千山高復低。好峯隨處改，幽徑獨行迷。
霜落熊升樹，林空鹿飲溪。人家在何許？雲外一聲雞。[42]

Lǔ (Mühaka) mägedes uidates
Méi Yáochén (1002–1060)

Mägede mühas olen õiges kohas,
tuhat tippu, kõrget-madalat tõugu.
Uhke mäestik igal sammul muutub,
metsik maastik üksi viib mu eksi.
Maas on härma, puusse ronib karu,
laas on tühi, ojal joovad hirved.
Aga kus on inimeste majad?
Pilve tagant kostab kukeleegu!

Ning lõpetuseks viietine vanas stiilis luuletus (*wǔyán gǔshī*). Siin esineb algupärandis riim kummagi paarisvärsi lõpul, ilma valikulise esimese värsi riimita. Eesti keeles on aga värsid riimuma hakanud lausete rööpsuse tõttu (mis on reeglistatud luulest erinevalt küll rangelt korrastamata) hoopis paarisvärsside siseselt.

《鹿柴》王維（唐）
空山不見人，但聞人語響。返景入深林，復照青苔上。[43]

Hirvetara
Wáng Wéi (699–759)

Tühi mägi, ei näe kedagi,
ainult kostab jutuvadagi.
Õhtuvalgus jõuab metsasse,
jälle paistab sambla otsasse.[44]

[42] Riimid: 低 ’madala-’ tej > dī; 迷 ’eksi-’ mej > mí; 溪 ’oja-’ khej > xī; 雞 ’kana-, kukke-’ kej > jī.
[43] Riimid: 響 ’kaja-, kõla-’ xjangX > xiǎng; 上 ’üla-’ dzyangH > shàng.
[44] Seni on ilmunud kaks eestindust. Wang Wei, Põdrasalu. Tlk Rein Raud. Vikerkaar, 1989, nr 1, lk 32. Wang Wei, Hirvepark. Tlk Märt Läänemets. Postimees, 13.8.1996. Mõlemad samuti Tõlkija hääl, nr V, kl 126.

Intervjuu

SÕNU TUNDA

TIIU KOKLAGA VESTLES **LAURI EESMAA**

Tiiu Kokla (snd 1932) on legendaarne tõlkija ja toimetaja, kes on tõlkinud ilukirjandust ungari, soome ja saksa keelest. Ta kuulub sellesse eelmise sajandi viiekümnendate aastate noorte soomeugristide põlvkonda, kes taaselustas Eestis pärast rohkem kui kümneaastast pausi ungari kirjanduse tõlkimise. Tema otsustest ja valikutest tõlkija ja Eesti Raamatu pikaaegse toimetajana on suuresti sõltunud see, milliseks on kujunenud Eesti tõlkelugu soome, saksa ja eriti ungari keelest. Tema toimetajasulge on aga tunda saanud väga suur hulk nüüdseks eesti tõlkeklassikasse kuuluvaid teoseid. Eraldi väärib esiletõstmist, et ta on koos Ellen Niiduga olnud ainus, kes on järjepidevamalt vahendanud ungari klassikalist luulet.

Vestlesime augusti lõpul tõlkija kodus Mustamäel, jutt veeres hilisest pärastlõunast keskööotunnini ja sealt edasi telefonikõnedesse. Siin on lugemiseks katke sellest vestlusest. Ühise huvi tõttu sai enam tähelepanu ungari keelest tõlkimine ja toimetamine, ehkki tema tegevus soome ja saksa kirjanduse pildi kujundajana Eestis ja eesti keele väljendusvõimaluste avardajana ei ole vähem oluline – loodetavasti lugeja andestab intervjueerijale selle aktsendi.

LAURI EESMAA: Alustaksime ehk sellest, kuidas sa sattusid ülikooli soome-ugri keeleteadust õppima.
TIIU KOKLA: Ma läksin omast arust kirjandust õppima. Aga varsti viskas ära, sain aru, et ma niisugust kirjanduse solgutamist ei kannata. Ma ei kujutanud üldse ette, mida tähendab kirjandusloolaseks, kirjandusteadlaseks õppimine. See ei meeldinud mulle, kuidagi ei huvitanudki.
Kas sulle ei meeldinud viiekümnendate algusele omased lugemisviisid, mida nõuti, või mis?
Ei, viiekümnendal aastal olid ülikoolis endiselt veel nii-öelda päris tõelised ained, need olid au sees. Ülikooli atmosfäär oli veel traditsiooniline. Vene vari langes peale alles paari aasta pärast.

Kokkuvõttes on raske öelda. Oleksin läinud hoopis saksa keelt õppima, aga toona ei võetud kaks aastat germanistikasse vastu. Ja siis mõtlesin, et pärast saab ju üle ka minna. Ja sellepärast läksin eesti keelde – et võtan siis kirjanduse, sest ma olen ju lugenud kirjandust nagu hull, ja kirjandus oli nagunii number üks. Ma küll ei kujutanud ette, mis seal õppida on, aga kirjandus on kirjandus. Kuid siis räägiti meile eesti kirjandusest, kirjanikest ja nende minevikust ja suhetest ja rühmitustest, koduloost ja intriigitsemistest, kes oli kellega ja kes oli kelle vastu, mil moel ja kõik need täpsustused. Ja mulle see isiklikuks minek ei meeldinud, kuigi sain aru, milleks on seda tarvis. Aga see tundus primitiivne ja robustne. Et mind huvitab kirjandus ja ma ei taha teada saada, kui suur pätt autor inimesena oli ja missugust elu ja mis suhteid ta harrastas. Ma ei tahtnud oma kirjanduse mõistet kriimustada.

Kolmandal kursusel tuli eriharu valimine ja otsustasin, et võtan soome-ugri keeled, sest keeled huvitasid mind igal juhul, ja põhiliselt soome keele pärast, mille õpe algas meil peale kohe esimesel ja teisel kursusel. Mõtlesin, et olen hõimupatrioot, ja soome keel, ja tuleb veel ungari keel ja see on väga põnev, kuigi ma teadsin ainult vaevalt midagi ungari kirjandusest. Aga kui see ungari keel viimaks tuli, siis see algas nagu mingi kriminull, see tekitas minus niisugust huvi ja põnevust, et seda on endalegi raske seletada. Elasime kodus paljukesi ühes toas ja seal igaüks kääksutas mingit pilli või lõksutas kangastelgedega või rääkis ja teises toas mängiti malet ja sealt kostis igasuguseid hääli, ja selles häältesegaduses kujunes mul oskus ennast mürast välja lülitada, mul on müra keskel hea olla, saan seal keskenduda oma mõtetele, ja nõnda lugesin unelektüüriks kriminulli asemel hoopis ungari-vene sõnaraamatut. Kui põnev oli sõnaraamatut lugeda! Selle kasutaminegi oli alguses väga keeruline – kui veider keel, seda, mida otsid, ei saa isegi sõnaraamatust kätte, peab selleks mingit matemaatikat kasutama. Kriminulli lugemise asemel sõnaraamatu lugemine asendus hiljem pigem Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ lugemisega.

Ma tegin õigesti, et soome-ugri valisin, sest need isiksused, kes tollal ülikoolis õppejõud olid, need olid suurepärased. Professor Ariste hakkas meile lugema Soome kirjakeele ajalugu soome keeles, ühtegi sõna ei rääkinud loengul eesti keelt. Paula Palmeos, kes hakkas ungari keelt õpetama, oli niivõrd andunud ja niivõrd südamega asja juures ja asus nii naljakalt ja emalikult meile seda õpetama.
Aga kuidas algas tõlkimine? Kas see oli üks keeleõppe osasid?
Keeleõpetus oli süsteemne keele grammatika esitus. Ja suhtumine oli, et kuna ungari tekst on nii keeruline, siis me proosaga ei tegele ja luule on paras, nii et siis ainult Petőfi luuletused ja oma noorusmälestustes ekslev Paula Palmeos, ja me olime väga võidukad

ja üksmeelsed, ja kogu hõimuvärk tuli meile niimoodi väga lähedale.

Ungari keel pidi olema alles kolmandal ja neljandal kursusel, aga enne tuli veel erikursus mari keelt, mida õpetas meile parajasti Tartus õppiv marilasest aspirant Liida Vassikova, hilisem Joškar Ola ülikooli õppejõud. Aga Paula, nii me temast südamlikult rääkisime, Paula luges meile ka viiendal, tähendab jätkas meiega, ja meid oli siis kuus, meie endi tungival palvel ka viiendal, mis oli ette nähtud peamiselt diplomitöö kirjutamiseks, ja me tegelesime üksnes tõlkimisega, vastastikuse tekstide analüüsimisega.

Kas soome keeles samuti?

Ei, seal oli ainult puhas grammatika ja harjutuslausetega tegelemine õpiku järgi ja see toimus ainult esimesel kahel kursusel, ei, siiski, jah, lektüüri lugemist tuli lõpuks ikka ka, ma ju kirjutasin mingit referaatigi Maiju Lassila romaanist „Tuletikke laenamas". Mäletan ikkagi, et tundus väga vale see järsk lõpp soome keelega. Me jäime nagu üsna rutiinseteks koolipoisteks. Sundaineid tulvas peale ja muuks eriti aega ei jäänudki. Koolipoisitunnet pikendas see, mis kõik keelatud oli – kursuseõhtud kui häbiväärne buršikomme, „Gaudeamuse" laulmine... Võtsin vaid fakultatiivselt rootsi keelt ja see mind tõeliselt huvitas, aga hiljem ei olnud mul lihtsalt aega ja ma ei jõudnud seda peale lugeda ja nii ta pole hakanud mul elama, kuigi toimetamiseks on ta nagu olemas. Ja saksa keelt ka eriti juurde ei tulnud, ma olin seda kogu aeg pidanud enda keeleks, aga siis, kui Paul [Kokla] asus seitsmekümnendate alguses Göttingeni ülikoolis Lääne-Saksamaal õpetama, ja eks minagi siis seal, siis selgus, et pole mul keelt ühti ja ma alles siis sain igapäevaselt lugedes-suheldes kümmelda end seda aktiivselt kasutama.

Aga lõputöö kirjutasid sa keelest?

Jaa, keelest, vepsa keelest, ja see keel ka mulle hullupööra meeldis, selline kirju rosolje venehõngulisest sõnavarast soome-eesti kõlapildiga – enamasti sõnatüvi vene sõnast, aga paradigmaatilised muutevormid, sõnalõpud, läänemeresoome omad. Rääkides kuidagi nii endastmõistetav ja südamlik, isegi rohkem eesti kui soome moodi. Ma käisin kõigil ekspeditsioonidel kaasas, kus võimalik, kuigi teisel kursusel Valdai karjalaste saarekese juures käik ei olnud meile veel kohustuslik, aga käisin teistega vabatahtlikuna kaasas, nii ka viiendal, viimasel aastal, veel liivlaste juures Kuramaal. Ja niimoodi olin kaks suve vepslaste juures ja see keel jäi mulle külge, ma tahtsin seda rääkida, isegi kui läheb valesti, aga siis tekivad inimlikud suhted ja usaldus, sest muidu nad sulle midagi ei räägigi, ja me siis kirjutasime üles, ilma tehnikata ja lihtsalt transkriptsioonimärkidega oma vihikusse. Ma küsin igasuguste majapidamisasjade kohta, et mis see on ja mis see ja nii edasi, ja tema hakkab äkki muinasjuttu jutustama. Üks muinasjutt algas niimoodi, et rebane ajab kukke taga. Või vähemasti lõpp on niimoodi. Kukk põgeneb puu otsa ja rebane jääb puu alla vahti, et küll sa ükskord ikka sealt alla tuled. Kukk peab mõnda aega vastu, aga siis nagu ei taha enam paigal olla ja karjub – *kritšnjeb-kritšnjeb kukoihud: pjästa, pjerze, vjezi, pjästa, pjerze, vjezi! – I pjerze vjeden kaig(j)en pjästi.* No ja kui sulle jutustab selline elav inimene, selline memmeke, kindlasti poole noorem kui mina praegu, ja ta on nii vaimustatud ja tal silmad säravad, ta räägib terve kehaga, siis, noh, ühesõnaga, rebane uppus sinna *vjedesse* ära ja kukekene pääseski. Need olid niivõrd võrratud suved, need kahe aasta kaks nädalat seal imekauni, peaaegu puu-

tumatu looduse rüpes. Aga too diplomitöö oli häälikulugu ja ma kirjutasin seda väga kohusetundlikult, kuid ma ei saanud aru, mis mõte sel kirjeldusel on, sellel keelel polnud ju mingit eluperspektiivi, mitte mingit peale paratamatu pikaldase lämbumise. Olen sellest kirjutanud ühe luuletuse minu ainsas luulekogus, „Deskriptiivne", nii see oligi.

Tudengite ees, kes pole õppinud konkreetset rakenduseriala, on alati pärast lõpetamist küsimus, mis nüüd saab. Kuidas sina selle lahendasid?

Meie ajal oli see traagiline lugu, et oli ametlik suunamine, sul on need kolm aastat kohustuslikku teenimist selle koha peal, kuhu sind määratakse. Professor Ariste kirjutas kõigi oma jüngrite kohta iseloomustuse ja juhendaja soovituse. Minule ta kirjutas, et kuna tema isa ja ema on mõlemad pedagoogid, siis läheb tema ka pedagoogiks, kuigi ta teadis väga hästi, et olin ägedalt kuulutanud, et ükskõik mis, ainult mitte õpetajaks.

See kõlab nii veidralt, aga mind määrati ametlikult Karjala ANSV Ministrite Nõukogu juurde tõlgiks. Kuid mida ma siis oleks pidanud tõlkima – soome keelest vene keelde, vene keelest soome keelde või? See oli nii kurioosne ja ma käisin küll kaadriosakonnas vingumas, et ei, et kui vähegi saab, ma paluksin vabadiplomit. Seda ametlikult ei olnud ette nähtud, aga noh, rääkisin, et ma kavatsen abielluda ja mis kõik, et ma ei oska kuidagiviisi oma elu niimoodi sättida, kui ma peaksin ära Karjalasse minema. Aga siis saatuse sõrm oli mängus sedavõrd, et määramispäeval pidi sihtkoha esindaja kohale tulema, et saada oma ohver sellelt oksjonilt, aga minu järele kedagi ei tulnud ja ma saingi vabadiplomi, jäin määramata ja vabakutseliseks niimoodi. Või lindpriiks. Ja see sobis mulle väga hästi.

See tähendas seda, et ma pidin siis lihtsalt ise enda eest seisma. Paul läks raadiosse soome saadetesse ja minagi tulin Tallinna, ja mis siis edasi sai: tegin Keele ja Kirjanduse Instituudis, vist sõnaraamatute sektoris, sedeldamistööd lepingulise kaastöötajana. Ja me abiellusime ja mul oli siis Kokla nimega hõlpus raadiomajja sisse pääseda ja ma tegin raadiole mitu kirjandussaadet ja kuuldemängu, ungari kirjandusest. See kõik oli väga tore, väga tore ja niisugune rõõmus ja viljakas aeg. Aga see pole ju enam üldse oluline.

Kuidas sa sattusid tõlkima? Kas sa läksid kirjastusse küsima või kuidas see käis?

Ma olin kirjastusele kirjutanud paar retsensiooni, ma ei mäleta enam, kas need olid tellitud tõlke või mingisuguse omaloomingu kohta. Aga Tallinnas kirjastuses käisin nii, et minu õppejõud Paula Palmeos võttis mind käevangu, tal oli leping [Géza Gárdonyi] „Egeri tähtede" peale, ja ta esitles mind seal ülemustele, et mina olen tema suurepärane õpilane, ja ta on ülikoolitööga nii koormatud, et ta palub oma lepingu ümber kirjutada minu nimele. Ja et ta vastutab minu eest, et minust saab asja ja ta võib selle tõlke mulle usaldada. Ja nii läkski, lahkete kummarduste saatel – uskumatu, kuid tõsi ja lihtne: leping olemas, istu maha, hakka tõlkima.

See pole just lihtne teos, kogu see türgi kihistus ja...

See hakkas mulle siis selginema jah. Aga ma olin muidugi Tartus ülikooli ajal midagi ka teinud, olin mõningaid [Endre] Ady luuletusi Edasile pakkunud ja need olid ilmunud ka. Ja koolipingis tõlkinud juppe, eks ole. Aga ega mul sellegipoolest suuremat aimu tõlkimisest ei olnud, vaid oli rohkem niisugune idealistlik tahtmine ja müstiline kirg ja.

Ja paralleelselt tegid siis kogu aeg iseendale luuletõlkeid?
Ei teinud ma paralleelselt midagi.
Ady on selline tohutult pildiline võimas kujundiplahvatus, äärmiselt tihe luule – et see tuleb sul lihtsalt niisuguse väikese koolitööna...
Aga see oli tudengiajal, ja kui ma siis nii-öelda eluvõitlusse sukeldusin, „Egeri tähed" sain ja, siis ei olnud enam kirest suurt jälgegi. Siis vaatasin, et millest ma üldse aru saan, ja tekstis oli nii palju türgi sõnu ja nii palju oli vaja kommenteerida ja kõigepealt aru saada ning osata ette kujutada, ja ega ma niisugusest suurest tõlkimisest siis põhimõtteliselt ikka midagi ei teadnud, ja kaua aega elasin selles lapselikus usus, et kui vaim peale tuleb – et ma ootan, et ta tuleks, ja usaldan oma vaimu! See oli minu algfaas tõesti ja mul on väga piinlik, aga nii see oli. Aga töö õpetab tegijat ise ka, mul oli kõrval ka venekeelne tõlge ja saksakeelne. Ja kuidas ma uurisin neid tundmatuid asju, oo, sõnaraamatuid alguses ju ei olnud. Pisike ungari-vene sõnaraamat, sellest polnud midagi kasu. Nii et ma istusin pikki aegu Tartus Toomel raamatukogus, suur vana Révai leksikon lahti, puurisin neid sõjariistu ja pilte ja lugesin ka vene keeles ja saksa keeles ja püüdsin ungari keelest aru saada ja niimoodi ma monteerisin seda asja. Praegu on jube mõelda, kuidas see käis, aga noorel inimesel on siiski paljud asjad võimalikud, mis hiljem tunduvad võimatud.

Sellel ajal umbes tutvusime ka Gábor Bereczkiga [hilisem soome-ugri keeleteadlane ja tõlkija], kes hakkas Tartus käima, olles ise Leningradis aspirantuuris. Peagi siis leidis ta Tartus, ikka ülikoolist, Mai Kiisa [hilisem Budapesti ülikooli eesti keele lektor] ja seda tihemini ta siis käis, selle kambaga jätkus meil elupõline tihe sõprus; Gábor on mind aidanud väga palju, ta joonistas mulle noid paljusid etnograafilisi asju „Egeri tähtede" aegu, on igasuguseid asju seletanud, kirja teel ja isiklikult külas käies, nii et olen ääretult tänulik Gáborile, ka tema ungarluse eest, olgu kas või, kuidas ta vahepeal oma alati kaasasolevat plokkflöödi moodi vilepilli mängis ja jätkas siis juttu sihukeses ümmarguses Békési murrakus.

Aga sellega ma ise muidugi õppisin palju. Õppisin ka oma toimetajalt Ainolt [Pervik], kellega me ülikoolis olime kursusekaaslased ja head sõbrannad. Tema oli siis juba mitu aastat enne mind kirjastuses ja toimetaja, ja sai nüüd minu suht süüdimatu ja liiga loomingulise teksti kallal kõva vatti. Aga see, kuidas me toimetajaks küpsesime tollal, see oli säärane praktiline isetegevus, uuri, kontrolli, võrdle, otsusta. Ega keegi otseselt toimetaja ametit vist ei õpetanud, tuli lihtsalt, tuli ise ennast kogemuse põhjal, katse-eksituse meetodil koolitada.
Kas „Egeri tähed" [raamat ilmus 1958] juhatasidki sind siis toimetajaks?
Ei. Nii kui ma selle olin käest ära andnud, sain ma Keele ja Kirjanduse Instituudis soome-ugri keelte sektoris laborandiks, ma olin seal aasta aega ja siis sain kirjastusse korrektoriks. Alguses oli täitsa tore ja ilus, aga ma ikkagi tahtsin toimetajaks saada ja ma ei võinud kannatada, et see korrektoriaeg nii pikale venis. Juba kolmas aasta ja. Töö oli nii masinlik, kahekesi kõrvuti loed, üks loeb kõvasti ja teine vaikselt, siis vahetatakse, sa võid ainult korrektuurimärke teha, midagi lauselist mitte. Ja see hakkas õudselt pinna peale käima, et ma ei või lausega midagi teha, kui ma näen, mida seal peaks tegema, paranda aga tähe- ja komavigu. Viimaks, kui ma olin lugenud korrektuuri kolmele paksule hiinlaste „Kolmevalitsuse" köitele, tundsin, et nüüd aitab, ja ma lasin kirjastusest jalga.

Olin siis paar aastat Nõukogude Õpetaja ja Nõukogude Kooli ühistoimetuses nende mõlema keeleline korrektor, ja kui jõudis kätte aasta 1965 ja Riiklik Kirjastus jagunes kaheks, kutsuti mind kirjastusse tagasi toimetajaks. Algul Valguse teadusliku kirjanduse tiiba, kus toimetasime kolmekesi Géza Jakó eesti-ungari-vene vestlussõnastikku, siis läksin üle Eesti Raamatusse tõlkeilukirjanduse toimetusse. Sinna ma toimetama jäingi.

Jäin mõtlema, et sellesse aega, kui sa tõlkimisega alustasid, jäi ju Ungari 1956. aasta revolutsioon. Kui sa saad sellise kogemuse kohe tõlkijatee alguses, kus sead vaikselt oma rada, aga see riik, kus sina elad, tungib kallale riigile, mille kirjandust tahad vahendada, siis kui palju üldse veel jääb lootust tõlkida seda, mida tegelikult tahaksid, või mis tunded sul sellega seoses olid?

See ei olnud eriline üllatus, see oli selle kahepalgelise, pideva kahepaikse elu, mis siin oli juba käigus, selle rünnak ja võis just ametlikult avada uksi samase ideoloogia tähe all ning lihtsustada läbikäimist. Kui ma hiljemini pikemaks Ungarisse sattusin, siis mind hakkas häirima see, kui palju jälgi neil sellest Kádári ajast oli, sellest nurjatust süsteemikuulekusest, ja näiteks filme oli õudne vaadata, mida see vaim rahva hulgas korda saatis, millist vennatappu ja reeturlikkust produtseeris. Film võib olla kunstiliselt liialdatud, aga ma mäletan, et Pauliga arutasime, et Eestis ikka nii hull, nii mage ei olnud kui Ungaris, et ungarlased on oma temperamentses õhinas ikka päris hullud. Küllap see on nüüd ise hull jutt.

Edvin Hiedel oli sel ajal vist isegi seal kohal ja ta on sellest ka rääkinud. Loomulikult me elasime sellele kaasa ja seda läbi, aga mis puutus tõlkimisse ja kirjanduse vahetamisvõimalustesse, siis see võis isegi teed tasandada. Ühelt poolt ja ametlikult käis suhtlemine Moskva kaudu. Aga mul hakkasid ka isiklikud suhted juba süvenema ja siis tekkis kahepoolsus ja see toimis väga sujuvalt. Ametlikult ei olnud kirjastusel õigust mingeid iseseisvaid kontakte pidada, ei tohtinud otse isegi ametlikku kirja Ungari kirjastustele saata, selleks oleks pidanud Moskvast vist eriluba taotlema. Aga selleks polnudki erilist vajadust, kuna kõik tegelikud suhted olid isiklikult minu nimel, palun väga, mina olin toimetaja ja justkui kirjastuse esindaja, ja kõik kirjastuste ja tuttavate raamatupakid saabusid kirjastusse minu nimele, nii ka mitmed kirjandusajakirjad ja nende Sirp, Élet és Irodalom. Oli ju isegi periood, kui Eestis sai Ungari ajalehti tellida, ja kui enam ei saanud, siis tellisid-saatsid ungarlased ise, tähendab, ma olin tõesti nii-öelda ungarikeelne kõneisik Eesti ja Ungari kirjastuste vahel ja seega vastutav isik, mind komandeeriti nii mitugi korda tööülesannetes Budapesti värsket informatsiooni vahendama või tuli kutse sealtpoolt. Eriti head, isegi soojad suhted olid kirjastusega Európa, kes omakorda andis meelsasti välja eesti kirjandust – Tammsaaret, kaasaja autoreid, novelli- ja luuleantoloogiaid. Ja selle tõttu ka need üksikud sundkohustused, ei mäleta, kuivõrd käsu korras… Jah, küllap mõni nimi või teos sai ka sel kombel välja antud, et Moskva rahuneks, ja see oli jälle meie oma efektiivne kirjastamispoliitika. Kas tead, kui osavasti ja diplomaatiliselt peatoimetaja Aksel Tamm nendel kõige raskematel aegadel tegutses ja manipuleeris ja mida kõike me saime välja anda või millele Moskva jälile ei saanud! Nii et kui päriselt nii saab juhtuda, et õige mees õigel ajal õiges kohas, siis tema see oli. Ma olin Ungari ja ungari kirjanduseluga isegi

tihedamas läbikäimises kui soomlastega. Sest soomlased olid ikkagi kahtlane „kap-maa“. Aga inimsuhted toimisid muidugi kõigest hoolimata, eriti kui üle lahe sai liikuma hakata, koos inimestega hakkasid liikuma ka raamatud.

Kas ma olen õigesti aru saanud, et tõlkida ja avaldada tohtis üldjuhul seda, mis oli vene keelde juba tõlgitud? Kas ungari kirjanduse puhul see ei toiminud ja võis avaldada ka veel muud?

Muidugi ja esmajoones muud, uudsemat, me peaaegu ainult nii tegimegi, vahest oli vaid mõni üksik asi, mis oli vene keeles juba enne olemas. Me olime ju N Liidu oma välismaa! Õnneks läks kõik korda, seda panime kõik imeks, kuigi olime ametlikult Moskvaga alluvussuhtes. Moskvas oli Baltikumiga tegelev osakond ja neil olid ka omad välismaiste autorite salapärased mustad nimekirjad. Loomulikult pidi kirjastus kõik oma väljaandmisplaanid Moskvale esitama ja peatoimetaja käis neid siis seal kaitsmas. Kaitstavat leidus kindlasti küllaga, aga samas esines ka kummalist ebaloogikat. Moskva kasutas ära meie informatsiooni ja küsis isegi meie käest tõlkimiseks originaali, aga ei küsinud, jumal tänatud, kust ja kuidas meie selle oleme saanud. Meenub tahtmatult üks endaga seotud kogemus, kus sain ootamatult kutse ilmuda, täpsemalt ei mäleta, kuhu, mingisse ametkondlikku keskasutusse koos ühe teatud Soome autori originaalteosega, mille tõlge mul äsja oli Eesti Raamatu väljaandel ilmunud. Mul oli minnes kõhe tunne, selgus, et Moskvast on tulnud signaal muretseda tõlkija käest see originaal ja saata Moskvasse tõlkijale see ja see, kuna Moskva tahab samuti seda välja anda... Teos oli Veikko Huovineni „Koeraküüne lõikaja“ ja aastanumber 1985. Siis niimoodi aeti kõrgeimal tasemel rahvusvahelisi asju! Niivõrd kardeti väliskontakte. Kuidas üldse arvestati praktikas autoriõigust? Teadaolevalt ühines N Liit Genfi autoriõiguste kaitse konventsiooniga aastal 1973. Aga jätame selle. Austavale soovile tuli vastu tulla ja raamat loovutada, küll rõhutatud palvega isiklik raamat tagasi saada. Aega läks, aga tagasi see tuli, silmanähtavalt hoolega kasutatuna.

Kas järeldan sellest õigesti, et Ungarist ei läinud siis otse infot Moskvasse, keda nemad toetavad, keda taluvad ja keda keelavad [Ungari kirjanduspoliitikas toiminud nn TTT-nimekiri]? Või kui ka läks, siis see ei mõjutanud teid?

Meile Moskvast midagi sellist minu teada ei tulnud. Aeg-ajalt kerkis parteikomitees või kus küsimus, kes on mõne lubamatu soovituse taga. Ja ükskord tõesti sattusin ka mina selleks olema, kuna tahtsin välja anda György Konrádi, aga see asi summutati vaikselt, asendati mingi teise nimega. Ei viitsi mäletada neid asju ka. Ja ega kõike ei tea ka. Selles mõttes käis väga sisepatriootiline vendlus ja kollegiaalsus ja mõttetrust ja töökojad, kuidas teha nii, et saada seda või teist välja anda. Ungarlaste [maailmakirjanduse ajakirjast] Nagyvilágist sai palju andmeid selle kohta, mis mujal maailmas toimub. Aga julgeksin öelda, et mis ilukirjandusse puutub, siis üheksakümmend protsenti andsime välja seda, mida me tahtsime. Ja kui oligi üksikuid asju, mida nii-öelda pidi välja andma, siis see oli selle muu kõrval köömes. Või siis sai üht-teist suunatud Loomingu Raamatukogule, kes ei allunud nii otsesele kontrollile, ei pidanud üksipulgi aru andma, oli ajakirja saba.

Kas ungari kirjanduse nimekirja, mida kavatsete välja anda, koostasid sina ainuisikuliselt või kes üldse otsustas, mis ilmub?

See aeg, kui mina ilukirjanduse toimetuses olin toimetaja ja vanemtoimetaja, olin omas osas selleks jah mina, aga ka teiste toimetuste ungari keele ala kolleegid, „vanad kalad“ Edvin Hiedel ja Aino Pervik, ja muidugi ka kirjastusväliselt laiema ringi tõlkijad-kirjandusinimesed oma informatsiooni ja nõuannetega.

Kui meil oli konkreetne plaanide tegemine, siis arutasime ettepanekuid seoses tõlkijatega, ja ungari keelest tõlkijaid oli ju vähe, üksikuid. Tõlkijatel on endal oma huviorbiit, oma teadmiste ja võimete pagas, seega ka plaanipidamisel peab kirjastaja arvestama, kellele mida pakkuda. Tõlkijatelt tuleb usaldusväärne info ja enamasti ka vastavaid raamatuid. Nii et siis ungari liinil olime põhiliselt mina ja Edvin. Aino Perviku profiil oli rohkem lastekirjandus. Edvin tõlkis esmajoones muidugi seda, mida ta ise pakkus, teiste pakutavat harva. Pealegi tegutses ta põhiliselt ju Loomingu Raamatukogu tõlkijana-toimetajana. Kirjastusele tõlkis ta minu ajal siiski vajalikku mahukat klassikat, näiteks Jókaid, Krúdyt, Némethi[1], ütles ära aga mõnestki olulisest pakkumisest. On ju nii, et mida pädevam ja kogenum tõlkija, seda kindlameelsem on ta ka oma valikutes ja tõlgib seda, mida tahab. Ma pakkusin talle „Anna Édesi“[2], oli mõte, et ise teen, aga ma ei mäleta täpselt, miks ma sellest siiski loobusin ja pakkusin Edvinile, aga ka tema ei teinud. Sama lugu oli romaaniga „Kool piiril“[3].

Ma olen mitut asja niimoodi tahtnud ise teha ja, ja pole aega olnud. Sest see kirjastuse töö, see toimetamistöö, see võttis nii palju aega ja nii palju oli lugeda, kuna minu alla käis otseselt kolm keeleala, ungari, soome ja saksa, ja saksa pealegi jagunes kaheks. Ent ka minu elukäik läks nii kirjuks, et… Ma sattusin tänu oma meesterahvale kaheks aastaks Lääne-Saksamaale ja see oli siis kirjastuse poolt suur vastutulek, mulle säilitati kohta ja kõike, olin kaks aastat ära.

Mul oli kohutav, kohutav tahtmine tõlkida ja mul oli kohutavalt vaja lugeda ja ma tahtsin lugeda. Eks ma seda tegingi, aga mul oli perekond ka ja elu oli niivõrd keeruline, et mul olid plaanid suuremad, kui jõudsin teha. Ja niimoodi Ungarist näiteks, ma oleksin tahtnud ise üht [Miklós] Mészölyd teha, ma olin tema peale uhke, et mina andsin ta välja ja mina sokutasin ta[4] Leidile [Leidi Veskis], ja kui sa enne intervjuud ütlesid, et tahaksid küsida selle kohta, kas mul on olnud niisugust eriti head koostööd mõne tõlkija või toimetajaga, siis temaga oli meil küll väga hea toimetaja ja tõlkija vahekord. **Seda on ka tunda, sest minu jaoks on Mészöly raamat kõige vaimustavam ungari tõlketeos, tõeline meistriklass.** Aga „Sauluse“ pealt ma läksin jälle kirjastusest ära ja olin kaks aastat Soomes. Ja mitmed asjad jäid pooleli, mis teised ära lõpetasid, aga mis olid minu tegu tegelikult. Üks asi, mille tegu mul sedamoodi äpardus, oli see Füsti „Minu abikaasa lugu“[5], aga mul ei olnud aega! Ja siis leppisime Leidiga kokku, et teeme kahe peale, ja Leidi sai oma osa juba valmis, aga ma vedasin Leidit alt, luiskasin ka veel, ehkki polnud esimestest lehekülgedest

[1] Mór Jókai, Kuldaväärt mees (1975); Gyula Krúdy, Punane postitõld. Päevalill (1982); László Németh, Ängistus (1969).

[2] Dezső Kosztolányi, Anna Édes. Tlk Reet Klettenberg. Loomingu Raamatukogu 2014, nr 16–19.

[3] Géza Ottlik, Kool piiril. Tlk Reet Klettenberg. Pegasus, 2012.

[4] Miklós Mészöly, Sportlase surm. Saulus. Eesti Raamat, 1988.

[5] Milán Füst, Minu abikaasa lugu. Eesti Raamat, 1990.

kaugemale jõudnud, ja nii tegi tema ka ülejäänu. Kuigi ma veel võitlesin selle raamatu eest, käisin seda peatoimetaja juures kaitsmas – et see tuleb kindlasti välja anda. Ja igavene au talle, et ta selle ära tegi. Kahju, et ta oma suurepärast tõlkimist ei jätkanud.

Millest oled ise oma tõlgete valikul lähtunud? Kas sul on olnud näiteks oma tõlkeprogramm?

See küsimus on mulle ootamatu. Mingit programmi ei ole olnud, on olnud see, mida õnnestub kirjandusest kätte saada ja millel õnnestub meeldida. Ehk siis juhus, kokkusattumine. Ja ma tõesti pole mitte midagi, mitte midagi pole ma teinud ainult kohusetundest ja vastumeelselt, ja mida ma olen teinud, seda olen kõik ainult enda nimel teinud ja südamega, nii kuidas parajasti välja kukub või võime lubab. Oskan tänulik olla, lapsed on seda meile ütelnud, et me Pauliga oleme oma elutöös või töises elus saanud kogu aeg seda teha, mida ise oleme tahtnud, mitte lihtsalt tööl käinud. Meil on õudselt vedanud.

Aga kui sa neid valikuid tegid, siis mis põhiliselt pani sind midagi tõlkima – kas need olid väga erinevad aspektid või tuli see pigem kuskilt keelest või millest?

Tõmbab või ei tõmba, meeldib või ei meeldi. Kui ma raamatu kätte võtan, ma vaatan alati algust, lappan teda, loen juhuslikult siit-sealt ja need esimesed muljed. Ma ei tea. Võib-olla see tuleb harjumusest või kogemusest või… Kas on täiesti tundmatu, või kui autor on kas või ainult nimena juba mingitest seostest tuttav, siis ma lähenen kuidagi selle nurga alt – aga ikkagi see, mis laadi tekst on, mis see kirjapildina ütleb ja siit-sealt niimoodi pisteliselt tutvudes. Ja mis on ainevaldkond ja nii edasi.

Toimetajana olen püüdnud maksimaalselt lugeda, aga see ausalt öelda kippus suurelt osalt jääma diagonaaliks – saan raamatu kätte, tutvun sellega, mul pole aega teda nii-öelda inimlikult sõna-sõnalt läbi lugeda, vaid süvenen diagonaalis, et aru saada, mis teosega tegemist on. Et kas see tuleb arvesse või mitte ja kas hakata siis andmeid koguma. Sest kui sa oled vastutav selle eest, mida välja antakse, siis see on möödapääsmatu. Sa oled seatud kirjastuse spetsialistiks, ja mina vastutasin kolme areaali eest, soome, ungari ja saksa, viimasel oli paar toimetajat veel peale minu. Luule toimetamisest ma ei üritagi siinkohal rääkida.

Igas kirjanduses on oma kanoonilised autorid, kelle loomingut peetakse oma maa kirjanduse tuumaks. Kuivõrd peaks tõlkija lähtuma sellest kaanonist või kui väga peaks tema loodav pilt sarnanema lähtekeele kirjanduse üldpildiga?

Tõlkijad peaksid püüdma seda lõhkuda või vähemasti killustada, mitte nii väga juhinduma nendest kaanonitest, kaanoniteks kippuvatest tähistest. See peaks käima eriti kirjastajate kohta. Minu meelest, no ma ei tea, ma ei ole ju nii kursis, aga mulle nii tundub – et tänapäeva kirjastustel on punkt a, kas raamat müüb või ei müü, et esikohale on tõusnud valiku tegemisel see, et võib kindla peale välja minna. See, kas tal on juba mingisugune aupaiste küljes, mingisugune auhind, kuulus preemia. Tänapäeval kirjastaja on orienteeritud mingile bestsellerlikule müügiedule, aga millele sellega lugejat suunatakse, mida talle ette söödetakse? Talle söödetakse ette konkreetseid lugusid, üks lugu teise otsa, pingeväljas ei ole enam kirjanduslikud mõisted.

Küsisin seda kaanoniasja ka sellepärast, et sinu tõlkeloomingus on mitu autorit, näiteks Mihály Sükösd ja Erzsébet Tóth, kes ei ole sugugi ungari kirjanduspildis esiplaanil.

Jah, Sükösdi kohta kuulsin Ungaris mitmelt inimeselt, et mis sa temast tõlgid, ta ei ole ju hea kirjanik. Aga siin kodus on mitmed mind tunnustanud, et hea, et sa selle raamatu tegid [„Eeluurimisvangistus“]. Noh, see oli omal ajal see, mida me tõesti vajasime, see ajaliselt kuidagi sattus meile hästi ja toetas meie olemist siin. See on puhtalt poliitiline, see eri aspektide käsitlus, aga ta teeb seda niimoodi kiretult ja avaralt, seletamata. See on üks asi, mis mind uues kirjanduses häirib, et kõik seletatakse ära, sul on kohe selge, kes on kes või mis on mis, aga mulle meeldib selline lähenemine, selline kirjutamine, kus sulle ei tehta selgeks, vaid sulle jäetakse su enda oma. Ma olen ka varem kirjutanud, et peab usaldama ka lugejaid, ega lugeja ei pea olema loll, et sa talle kõik puust ette teed, ka tõlkimise puhul. Ka tõlgete toimetamisel olen märganud, et toimetajad on püüdnud valida lahendusi mõtlemisvaba lihtsustuse suunas, ja seda olen ma isiklikult omal nahal kogenud, et mind on püütud toimetada lihtsamaks. Et miks sa selle paranduse teed? Sest lugeja ei saa aru, lugejal peab olema lihtne kohe kätte saada. Aga nõudlik lugeja tahab ka mõtelda. Tõesti, lugeja tahab ka mõtelda ja jätkem liialt ära seletamata.

Aga Sükösdi raamatu leidsin täitsa kogemata Budapestis käies, põnev pealkiri ja graafiline pilt ja sirvides nii huvitavad laused. Need hakkasid lihtsalt tehnoloogiliselt või matemaatiliselt huvitama, minu lugemiskogemuses vist puudus sellelaadne terviklikult läbi viidud külm lause. Ma olin hädas sellega, ma vähemalt kolm korda püüdsin alustada, aga ei hakanud kuidagiviisi jooksma, ja siis ma võtsin kuskilt keskelt või tagantpoolt ja siis läks midagi lahti ja ma sain uuesti alustada[6]. Ma ei olnud nagu selliseks kuulmiseks valmis. Oli mingi rutiin, kogemus või traditsioon, ja ma teadsin, et miski mind takistab, ma ei saa kaasa minna selle tekstiga, mis on, ja sellepärast ma kasutasin seda teist, et ennast häälestada või kontrollida või...

See on lihtsalt niisugune äratundmine või kõhutunne. Kas sa tunned, et sa lähed kaasa või sa kuidagi konstrueerid. Ja see teeb rahutuks, kui tunned, et endastmõistetavalt ei tule.

Aga on sul mõni autor, kelle puhul tunned ära, et see on nagu oma keel, hakkab otsekohe voolama.

No ma ei tea, ma olen nii vähe tõlkinud. Need esimesed lasteraamatud, need ei loe. „Egeri tähtedega“ oligi just see raskus, et tegemist oli „liiga lühikeste“, nagu liiga hakitud lausetega. [István] Örkény juba kindlasti, tema groteskse pingelaenguga „Tótid“ ja muugi kindlasti. Erzsébet Tóthi luuletused tulid väga lähedale. Oo, siis on ju [Péter] Nádas, kes mul aastaid on südamel olnud, keda olen jälginud, aga ainult suht väikese LR kolmiknumbri vihiku kujul suutnud esitleda! Ja veelgi tõsisem mälestus püsib hinges Mészölyst. Ja veel ka Nándor Gion, kellelt olen paraku jõudnud tõlkida ainult Loomingusse lühikesi näiteid.

Kui palju sa oled niimoodi tõlkinud, et teed algul ainult iseendale ja pärast lähed kirjastustele pakkuma?

Ei, niisugust kommet pole olnud, alati on taga olnud mõni tellimus või enda pakkumisest sündinud leping. Alles nüüd mõne aasta eest ma tegin ühe niisuguse asja, kobina peale terve raamatu, sest see tekst, keelekasutus iseväärtusena lihtsalt on nii avar ja köitev ja tundlik ja rikkalik, samas ometi lahe ja jätab lugejale ruumi, ja tema struktuur on nii kirjanduslikult omapäraselt kaval, tähendab kõige paremas mõttes hea juturaamat. Aga mitu kirjastajat pole temast hoolida võtnud. Lapsed

[6] Tiiu Kokla sai selle tõlke eest Juhan Smuuli nimelise kirjanduse aastapreemia.

küsisid, et olen ma lolliks läinud või, mis sa sellega teed. Kari Hotakaineni „Jumalan sana". Ma nii väga tahtsin nimelt tõlkida. Ma tahtsin näha, kas see, mis mind soome keeles vaimustas, kas midagi sellest eesti keeles üldse järele jääb, et seda tasuks eestlasel lugeda. Vihjelisus, elliptika – kui erinev ja põnev! Sest see sugulaskeele läheduse müstiline kaugus kõnepruugis, lauses, lauseloogikas, isegi sõnavaras on maagiline. Ning kui siis tundub, et paratamatuist kadudest hoolimata siiski ka eestikeelsena on väärt lugeda, siis pakun välja. Nii ta mul praegu koduriiulis puhkab.

Ja nüüd, paar suve tagasi, tuli järsku üks väärikas kirjastus ja pakkus ootamatult raamatut. Asi oli kohutav risk, aga ma võtsin aega, mõtlesin, võtsin pakkumise vastu. Võib-olla selle pärast, et mulle tundus, et nagunii mulle keegi enam midagi ei paku, sest kõik teavad, mis mu aastanumber on. Et mul pole enam millelegi loota. Ometi risk mis risk, kuid ääretult põnev risk. Aga kuna ma nii hirmsasti tahan ju tõlkida ega kavatse veel ära minna, siis andsin nõusoleku. Olengi nüüd mässanud, olen kõik need riskid läbi riskeerinud, jah, hoolimata sellest – hoolides sellest, kui väga hoolides! –, mis minu ümber kogu aeg kõik juhtub. Ma mõtlen just seda, et isegi minu lingvistiline tugisammas ja partner on kõrvalt lahkunud. Tõlkiv inimene peab ju kellegagi rääkida saama ja mingit nõu küsima. Ja jumal tänatud, ma sain selle reklaamitud riski mai algul käest ära antud, nüüd ainult ootan. Ootan, et ühel ilusal päeval tahaks toimetaja tõlkijaga suhelda ja miks-küsimusi esitada. Ja mina võiksin autorist nimepidi rääkida.

Kas luulega on olnud samamoodi? Sul on ju ilmunud ikkagi mitme autori valikkogud, Hannu Mäkelä, Helena Anhava, Erzsébet Tóth.

Need kogumikud, need olen ikka ise tahtnud avaldada, olen ise koostanud ja välja pakkunud ja need on ilmunud. Aga nende vahel ja enne ja pärast neidki on luuletused üksikult ja kimbuti ka ajakirjanduses ilmunud, eriti Loomingus ja Sirbis või ka luuleõhtutel ja festivalidel ette kantud. Paljudel luuletõlgetel ei olegi nii-öelda tagamaid, need on olnud korralised tellimustööd. Ka Erzsébet Tóth tuli algul nõnda, ta oli Helsingis esinemas koos József Tornaiga ja meie toonane ühine Ungari suursaadik Béla Jávorszky siis tõi nad kohe ka siia ja tellis minult tõlked. Aga luule valikkogud, need ma tegin kõigist autori ilmunud luulekogudest, need on säärased ülevaatlikud kogumikud ja ma neid väga tahtsin. Jah, tellimusi on ikka tulnud teha luulet.

Eriti silmapaistev on su huvi Ady vastu, sest esimesed tema tõlked ilmusid sul juba 1957. aastal Edasis ja nüüd 2017 oli uus valik Vikerkaares. Kuidas sa temani jõudsid?

Ta niivõrd hüpnotiseerivalt meeldis, selline tormiline ja müstiline ja niisugune jõuline. Tõeliselt intensiivne luule, mingi eriline vaimsus. Me lugesime Paulaga ju muudkui Petőfit ja Petőfi võlub lihtsa siirusega, on tulihingeline rahvuslik lüürik, aga see, kuidas Ady talle vastandub kuni dekadentsini välja – salapärane metafoorsus, kujundite müstika, mõttepinge, see on mind võlunud.

Niisuguseid proove ja katsetusi sai tudengiajal küll sahtlisse tehtud. Ja pärast ka, [János] Pilinszky näiteks, kes ilmus Loomingus, ja muud ka.

Ma pidasin end ikka proosatõlkijaks, aga kui ma nüüd mõtlen siin viimases elujärgus, siis võiksin ennast ehk ka luuletõlkijaks nimetada. Ungari proosat olen ma tõlkinud lusti ja põnevusega ja olen seda teinud rohkem, aga ungari luules tunnen ma end kuidagi

kindlamini kodus, on mingi soojem, ligidasem tunne, on … on nagu mingisugune nägemus. Kas sa ei küsigi seda, mis oli mu lapsepõlve lemmikraamat? Kõik küsivad selliseid asju ju.

No ma siis küsin.

See oli mõnus asi, hiljem selgus, et see on luule. Ja veel riimis. Kuuesena sain sünnipäevakingituseks torenaljaka pildiraamatu, Vaari, Moori ja Seeri raamatu, kirjutanud ja joonistanud Karl August Hindrey. Kogu see lugu on mul kogu elu meeles olnud nii pildis kui sõnas, üksnes tänaseks pole enam kindel, kas algas „Kord elas…“ või „Vanast oli…“. Raamat on juba ammu kapsaks loetud ja hävinud, sõja järel polnud temast mingit jälge. Ja ma tahtsin kord kinkida seda oma tütrepojale, kui tal oli tulemas sünnipäev, ja joonistasin talle selle formaadis, pildis ja sõnas üles, nagu see mul tallel oli. Niisiis „Kord elas Vaar, / sel oli lehmapaar. / Kuid paar tal oli liiga nudi, / Vaar läks ja sõi siis parem pudi.“ Jne jne jne. Sellest saati küllap on mul nõrkus luule vastu, ja siis seda rada edasi ka ehk ungari keele kui omamoodi luulekõlalise süsteemi vastu. Ja siis hiljem avastasin enda jaoks eesti luule, kooliraamatute kaudu ja sealt läks edasi. Ajasin luulejälgi rohkem kui mingeid jutte, ma isegi natuke häbenesin, et ma loen luuletusi, aga ma elasin neid õudselt läbi ja niimoodi.

Aga kas sa oled mõelnud ka sellele, et oma luuletõlked ühte raamatusse kokku koguda?

Jah, ma olen üksjagu seda luulet tõlkinud. Ja mõni teine mees oleks seda kindlasti teinud, see on ju ilus komme. Aga mul pole niisugust võhma, et seda uuesti üle vaadata, et kas need read on seda väärt ja kuidas mingid asjad tehtud on. Olid siin need kirjandusõhtud, need pole kuskil ilmunud, on lihtsalt kirjandusõhtud, tulevad ja lähevad. Aga väga põnevad on olnud ka need paar näidendit, mis ma olen teinud. Mulle istus näidendite tõlkimine ja oleksin tahtnud neid rohkem teha, kuuldemänge ja niisugust. Ja väga huvitav on dialoogi teha. Just sellepärast valisingi [Péter] Nádasilt selle dialoogi Loomingu Raamatukogusse [„Kahekõne“, vestlus Richard Swartziga]. See vist oligi mul viimane ungari tõlge. Nüüd loen veel ainult ilmuvaid tõlkeid ja võrdlen originaaliga, väga põnev on. Need paralleellugemised on nii vajalikud, kõik need plussmärgiga ja miinusmärgiga lugemised, need nii-öelda rikastavad kogemust ja tekitavad küsimusi. Ja lugemist tuleb aina juurde, mida tahaks sedaviisi lähedalt läbi vaadata, siin muudkui ootab mind.

Me saimegi nelja aasta eest tuttavaks nõnda, et Tartus toimus meil üks ungari-eesti ilukirjanduse tõlkimise konverents ja selle kavas oli ka vestlusring, kus osalesid nooremad tõlkijad ja ka sina. Ja jutt veeres ja umbes poole tunni pärast sul kannatus katkes ja ütlesid, et see kõik on küll kena, mis me siin räägime, aga räägime õige asjast ka. Ja sul oli ette valmistatud mitu paberit, kuhu olid kirjutanud näiteid meie tõlgetest ja mille kohta siis üksipulgi küsisid, miks me niimoodi teeme ja kas niimoodi saab. See oli paras külm dušš, aga väga õpetlik.

Aga nii saabki tõlkimisest rääkida. Väga raske on rääkida põhimõtetest niisama, pean siis ikka rääkima nähtustest, ja ma just tahan rääkida nähtustest, aga see kipub ikkagi niimoodi välja nägema, nagu ma kaebaksin tegijate peale. Ei! Võin oma aastakümnetepikkusest toimetamistegevusest öelda, kui palju kompromisse ma olen

pidanud lihtsalt tegema ajapuudusel, alatihti peab tegema valikuid. Ja kui palju on juhtumeid, kus olulist asja ei näe, sest tähelepanu on koondunud kuhugi mujale, mõnele teisele liinile. Jälgid midagi muud, mida on parasjagu tähtsam jälgida, ja siis vaatad edasi ja mõtled, et küll pärast teed, aga pärast läheb meelest ära. Palju asju on niimoodi ja mitte ainult ajas ei ole küsimus, mängu tuleb isikliku maitse küsimus ja muud kõrvalmomendid.

No võtkem näiteks see: „vend tuli vankriga Budapesti". Ma ütlen, sulle ei tule tee peal vastu vanker, vaid hobune, kuigi sa loed, et on *kocsi*. Ja ma olen seda mitmel puhul öelnud, et hobune pole loom, sa ei tohi looma talli viia, sa viid hobuse talli ja loomad lauta. See on kultuuritraditsioon. Siin on sügavamad juured, see läheb otsesest tõlkimistasandist sügavamale. Ja see ongi see keelte võrdlemise hurm või tõlkimise hirm, mida, mis vahendeid üks või teine keel kasutab. Ma olen öelnud päris mitu korda, et nii kummaline kui see ka pole, on ungari keelest kergem tõlkida kui soome keelest. Ometi soome keelt ma tunnen kõige sügavamalt, soome keel no on lähedane, aga süntaks on teine, läheduse kaugus. Asi pole sõnades, ja kui sa neid sõnu lähed tõlkima, siis tuleb hoopis kolmas asi välja. Kaugus teeb tähelepanelikumaks.

Tolle kultuuritraditsiooniga on huvitav lugu. Tegin kunagi Keelele ja Kirjandusele intervjuu Gáboriga ja seal ta ütleb: „Ungari keelde tõlkimisel ei ole ma eesti ja soome keele vahel erilisemat vahet tundnud. Kuid üksikseikades erinevusi siiski on. Stiil oleneb ju igas kirjanduses traditsioonidest." Aga mis mind ärritab, on see, et see sihtkeele traditsioon, keeles kajastuv traditsioon võib nõuda, et asi oleks nii ja mitte teisiti. Ja tõlkija ei pruugi seda märgata. Näiteks vaatasin ungari tõlget ühest soome romaanist, mille mina olen eesti keelde tõlkinud, ja seal on terve üks stseen, mis läheb üle paari lehekülje ja kus ungarlane on tõlkinud midagi muud kui originaalis, ta on tõlkinud nii, nagu peab olema, aga mitte nii, nagu on originaalis. Soome originaalis on peategelane, kes kirjeldab, kui vastikult tüdrukud, keda ta kuskile saarele sõidutas, omavahel sädistasid ega teinud midagi, tema pidi üksinda paadi eest hoolitsema, lõkke tegema, telgi üles panema ja veel kalad ka ära praadima, ja tüdrukud sädistasid seal ja ei teinud midagi. Aga ungari tõlkes on nii, nagu peab olema: tüdrukud valmistasid kaladest suurepärase õhtusöögi ja nii edasi, ta oli tõlkinud positiivseks selle negatiivse värginduse. Ja see on mulle sügavalt meelde jäänud. Olen tõlkimisel püüdnud, kui on võimalus, kuskilt keelest paralleelselt vaadata, kuidas miski asjaga on, ja nii palju on sellelaadseid erinevusi.

Aga mind ärritab ka noorte tõlketeoreetikute jutt kodustavast tõlkest ja teadlikust tõlkesuuna valikust. Sirbis oli arutelu, kus öeldi, et võõra keelendi, grammatilise võtte ignoreerimine või mugandamine omakeelsemaks muudab lugejale esitatavat maailmapilti. Ja tõsteti esile teksti, kus on õnnestunud koguni säilitada võõra keele süntaks. Aga mis mõte sellel on? Kas originaali keel ei ole autorile kodune? Kas meie peame jätma võõra mulje? Ma ei näe siin loogikat.

Mu toimetajatöös on olnud ka üks kurioosne juhtum, niisugune klassikaline parafrastiline tõlge, kus tõlkija parandab pidevalt originaali endale sobivamaks. Isegi teerada ei meeldinud sellele tõlkijale. Ei meeldinud, et tegelane keerab tee pealt ära ja läheb

rada mööda läbi heinamaa ja jõuab oma maja juurde, ja ta ei lähe mitte verandauksest sisse, vaid läheb köögiuksest ja nii edasi. Siis istus kokku kirjastuse nii-öelda oma väike keelenõukogu ja seal leiti, et tõepoolest seda tõlget ei saa toimetada.

Mida tõlketoimetaja peab, tohib, peab laskma olla? Milline on sinu jaoks ideaalne toimetajatöö?

Ma juba enne ütlesin, et me pidime seda kõike ise töö käigus õppima, mitte keegi meid ei õpetanud. Kõige suurem ja mahukam ja kestvam kogemus on mul Mati Sirkliga. See on omapärane, omaette ajalugu. Ma olen Mati tõlgete pealt ennast toimetajaks koolitanud, saanud temalt omamoodi ööülikooli. Kui mul seda nii-öelda Mati kogemust ei oleks, siis ma oleksin võib-olla jäänudki lihtsalt pooltooreks juhuste otsijaks, ja kui ma milleski olen selgusele jõudnud, kas või iseenda identiteedis tõlkijana, siis tänu Mati Sirklile.

Mul on siin mappide vahel igasuguseid sedeleid mõtetega tõlkimisest ja toimetamisest. Näiteks: „Hea toimetaja peab olema heale tõlkijale kirjanduslik konsultant, audiitor keelevahendite valikul. Aga ka hea toimetaja, eriti väga hea toimetaja võib langeda niinimetatud tasalülitamise rutiini. Teeb oma normaliseerivat keelt, aga keel ei ole nomenklatuurne, ei tohi tõlkija teksti enda omaks üle kirjutada. Kas väga hea toimetaja on ikka hea toimetaja?"; „Liiga hea toimetaja ei olegi enam hea toimetaja, sest ta normaliseerib keele nii korralikuks, et lausest saab grammatika näitelause ja see pole enam kirjandusliku sisuga laetud"; „Korralikult toimetades võib kaduma minna autori taotluslik stiil: sõnakordus ja muud sellised nüansid; kui on tajutav autori stiilitaotlus, siis ei tohi seda hetkekski ära unustada, neutraalse sõnavalikuga võib terve autori teos kaotada oma eesmärgi, stiilitaotluse edasiandmiseks tuleb tunda sõna; väsimatult peab toimetaja rääkima sõnast. Sõnaraamat annab esmajoones sõna põhitähenduse, aga vajaliku konkreetse tähenduse annab kontekst. Ei tohi asuda sõnupidi tõlkima"; „NB! Tõlge on alati ka tõlgendus"; „Nõudlik lugeja tahab ka mõtelda"; „Hea toimetaja on see, kes võõrkeeles suudab mõista autorit ja emakeeles valvsalt jälgida tõlkijat – suutes vahet teha oluliste ja isiklike maitseparanduste vahel; seda kõike ikkagi autori nimel ja emakeelse keeletunde pinnal."

Kas on olemas toimetaja enda käekiri või isegi toimetaja poeetika? Esiteks, kas selline asi on olemas, ja kui on olemas, kuivõrd see on lubatav?

Ma ei arva, et see väga hea oleks. Ma arvan, et selle võiksin ma kleepida meie väga hea toimetaja etaloni Lembe Hiedeli külge. Ma ei tea kedagi teist, kellele võiksin niisugust kahtlustust või reveranssi teha. Teataval määral on paratamatu, et heal toimetajal tekib oma rutiin. Aga ideaalne oleks muidugi see, et sa pead toimetades lugema nagu tõlkija. Ja toimetades usaldama ka tõlkijat ja mitte oma versiooni paremaks pidama, ühesõnaga, tõlkijal on eesõigus. Aga lugedes pead sa lugema nagu tõlkija. Seda on kõlav öelda. Aga noh, niisugust retsepti ei ole. Üldine kogemus muidugi loeb, aga iga kord alustad sa mingil moel nullist, avastad autorit. Mitte lugu pole tähtis, lugu kerib ennast iseenesest. Aga sa pead avastama selle, noh, registri või tonaalsuse. Lugu tuleb siis iseenesest, aga sa pead, sa pead selle võtmeks nimetatud, ma ei taha seda sõna

kasutada, ta on äraleierdatud, aga ta on võti või register või tonaalsus, no ikkagi see hääl, see hääl.

Toimetaja sekkub mingil hetkel teksti, sest näeb, et mingid sõnad ei toimi selles registris, mida senimaani kasutatud, ja pakub enda variandi. Aga seda varianti tõlkija ei võta vastu sellepärast, et see ei ole tema sõnul tema sõna, ta ei kasuta seda. Kas toimetaja saab tunda tõlkija keelt paremini kui tõlkija ise?

„Juriidika" ütleb selle kohta, et toimetaja peab alla andma. Aga kui toimetajal on argumendid ja ta ütleb, et ta ei saa alla anda, siis läheb asi nii-öelda „kohtulauani", kutsutakse kokku koosolek või midagi ja vaadatakse, mis argumentidega teha. Ma ise olen seda tüüpi toimetaja, kes peab tingimata vajalikuks rääkida, ja pigem palju. Aga on ka toimetajaid, kes on ütelnud, et ei ole mõtet rääkida, nagunii jääb igaüks oma arvamuse juurde. Ja ta ei räägi sulle midagi, ja kui sa midagi küsid, siis on hea, kui sa saad mingi ei- või jah-vastuse, aga rääkimisest midagi välja ei tule – kes teavad, kuidas tehakse head keelt. Aga mina ei ole see.

Kas toimetada tohib ainult selliseid tekste, mille lähtekeelt toimetaja valdab? Ja kui palju sa oled teinud selliseid, mida sa ise originaalis lugeda ei suuda?

Küll ja küll. Nii palju töötajaid ei saa üks kirjastaja endale lubada, et iga keele peal oleks spetsialist. See on ikkagi tinglik, on hea, kui sul on mitu keelt, ja tegelema peab ikkagi emakeelega. Lembe Hiedel oli näiteks tõesti suurmeister selles osas, et ega ta kõiki neid keeli ometi ei osanud, aga tal toimetajana oli nii hea nina ja niisugune oma loogika, et ta tabas suurepäraselt ära kriitilisi kohti. Ja küsimus ei ole ju ainult võõrkeeles, ka oma keeles tuleb tihti nõu küsida ja kasutada kollegiaalset võrgustikku, eks ole. Ja kirjastaja saab anda ka asju spetsialistile retsenseerida.

Aga kui originaal on sulle tuttavas keeles, kas siis võrdled tõlke sõnasõnalt läbi või võtad tõlget kui antust ja teed selle loetavaks ja pöördud originaali poole ainult siis, kui asi tundub kahtlane?

Et originaali ei vaata? E-ei, see on täiesti võimatu! Ei saa teha head keelt ilma originaalita. Originaal igal juhul ja sellest ei saa loobuda, siis saad sa originaaliga pähe koksata tõlkijale – no vaata, poiss, mis siin on, mis sa oled teinud. Huumoriga pooleks, aga kähmelda on tore, teksti pärast. Ei pea kartma vastasseisu.

Aga kurb juhtum on see, kui sa tajud, et huvi ei ole võrdne, ja kui tõlkija ei saa aru, mille nimel asi käib, et asi ei ole mitte isiklikus hurjutamises. Asi on keeleasi, on keele tajumises. Aga kui sa saad aru, et keeletunne ei ole kuidagi sama, kui sa tunned, et teisel ei ole seda muusikalist kuulmist, mis sinul on… See ei ole sugugi haruldane. Ta on teinud kõik õigesti, ja ongi teinud õigesti. Aga kui ta ei saa aru, mis puudu, siis ega lõpuni ei saa minna. Toimetaja peab võtma selle teatavaks, kui tõlkija ei suvatse, või lihtsalt ei saa aru, mida sa temalt ootad ja mida tahad panna teda nägema. Siis annad kas järele, et tema nimi, tema asi, või kui see käib sulle endale au pihta, siis tuleb leida mingi kolmas võimalus.

Kuidas on toimetamistöö sind tõlkimistöös aidanud? Või on need niivõrd paralleelsed, et sellele on raske vastata?

On jah raske vastata. Aga mis neisse tõlkija-toimetaja-tandemitesse puutub, siis mõtlen, et näiteks Loomingu

Raamatukogus on mul olnud töine vahekord igaühega, kes seal on olnud. Ja kirjastuses endas oli meil loomulikult loominguline ja usalduslik vahekord. Anu [Saluäär] on mind korduvalt toimetanud ja üks nendest tõelistest tõlkija-toimetaja koostöödest ongi Anu Saluäärega, kellega meil oli väga hea klapp. Anu võttis asju ka nii isiklikult, et meie vastasseisud kujunesid enamasti mingisuguse üksiksõna või sünonüümide ümber, kas ütelda nii või ütelda naa, mis jätkus telefonikõnedega. Need käisid igasuguste nüansside ja sünonüümide ja pisiasjade pärast, ka juuksekarva lõhkiajamiseni, aga ma olin vapustatud sellest, mulle meeldisid need vaidlemised. No see on keeleline vaidlus ja see on siis niivõrd, niivõrd tänuväärt.

Su tõlkimis- ja toimetamiskogemus on väga pikk. Kui sa nüüd võrdled sinu toimetamisaja alguses ilmunud ja tänapäeval ilmuvaid tõlkeid üleüldiselt, siis kas nende juures on midagi muutunud aja jooksul?

Sa saatsid selle küsimuse mulle ette ja see pani mind mõtlema, aga mul ei ole eriti niisugust öelda. Sõnade suhtes nagu ollakse ükskõiksem või sõna ei eruta või… Sõna ise peab ennast maksma panema ja see on väga kontekstitundlik, see, mida kontekst nõuab, sa pead selle ära tabama. Ja see on võrdlemisi peenike värk ja see on ka individuaalne. Ja see oleneb kõigest, kõigest-kõigest, ja ka sellest, kes parajasti seda loeb, ja igaüks võib lahendada selle omamoodi. Aga kuskil on piir, sa ei tohi võtta esimest ettejuhtuvat vastet, mis tähenduslikult on õige.

Kas sa tajud, et sõna tajuti varem paremini?

Sõna olemusele pööratakse vähem tähelepanu. Kõik niisugused üldistused on ju ikka utreerimine, aga niisugust sõnatundlikkust eriti küll ei märka. Kogu tähelepanu on keskendunud loole. No näiteks lugesin äsja poolkogemata mai lõpu Sirbist Kätlin Kaldmaa torelustakat kirjutist, kus ta rõkkab, et „olen kirjanik, ent mitte keele kirjanik. Olen mõtte kirjanik“, kuid virutab lõppakordiks ootamatult lõplikult kõlava „keel ei ole muu kui suhtlemise ja enda arusaadavaks tegemise vahend. Oluline on lugu, *mida sa selles keeles jutustad.*“ Missuguse järelduseni see viib, kui tõsiselt võtta, et tähtis pole keel, vaid mõte? No kuram, kuidas sa seda mõtet siis väljendad, missugust mõtet sa mulle serveerid, see *missugusena* – kuhu see jääb? See on ju see, see iva, see sädelus.

Mulle on tihti öeldud, et mis sa komplitseerid alati asja. Et asjad on lihtsamad, ära takerdu niimoodi. Aga ma olen ilmselt takerduja, ma ei tea, ma elan seda läbi, ja kui ma, kui ma leian niisuguse iva, mis on minu iva, no siis ma olen õnnelik.

TIIU KOKLA TÕLKED

Luule

Raamatuna ilmunud luuletõlked

Hannu Mäkelä „Ööpool, päevapool: luulet 1966–1989“ (ka koostaja), ER 1991.
Helena Anhava „Ütlen siiski: luulet 1971–1997“ (ka koostaja), Varrak 2000.
Lassi Nummi „Taeva ja maa märgid“ (kaastõlkija), Huma 2002.
Erzsébet Tóth „Valge linnuga: luulet 1986–2004“ (ka koostaja), EKSA 2006.

Luuletõlked antoloogiates ja teistes teostes

Veljo Tormis „Kolm moldova-ungari rahvalaulu“, SPKB Trükikeskus 1983.
Sergei Tšavain „Oto“ (Sergei Tšavaini luuletus „Salu“ mari keelest), Marii Kniga, 1988.
„Valimik ungari kirjandusest“ (Endre Ady), Tartu Ülikool 1996.
„Vaikuste varjus: Põhjamaade luulet“ (Sirkka Turkka). ER 2003.
„Mu ema must roos: XX sajandi teise poole ungari luule antoloogia“ (János Pilinszky, Domokos Szilágyi, Sándor Kányádi), Varrak 2004.
„VII Põhjamaade luulefestival“ (Erzsébet Tóth), Põhjamaade Ministrite Nõukogu esindus Eestis 2007.
„Sest olen: luuletusi keelest“ (Jorma Etto, Agnes Eriksen, August Ahlqvist, Veikko Antero Koskenniemi, Mona Mörtlund). Ungari Instituut 2012.
Taisto Raudalainen „Oma maa ubina äitsen: ingerisoomlased 20. sajandil“ (Larin Paraske jt). Argo 2014.
„50 kaunimat ungari luuletust“ (Endre Ady, Lajos Áprily, Dezső Kosztolányi, Árpád Tóth, Miklós Radnóti, János Pilinszky, Ágnes Nemes Nagy, Domokos Szilágyi, Sándor Kányádi, Ottó Orbán, Dezső Tandori), Collegium Fenno-Ugricum 2015.
Jenő Kiss „Ungari keel ja selle kõnelejaskond“ (Lajos Áprily, Mihály Babits), EKSA 2016.

Luuletõlked perioodikas

Ungari

Endre Ady (Edasi, 24. XI 1957; Looming 1996, 1; Vikerkaar 2017, 10–11), Imre Csanádi (Estonia 1988, 1), Árpád Farkas (Vikerkaar 1989, 4), Áron Gaál (Akadeemia 2012, 7), Sándor Kányádi (Vikerkaar 1989, 4; Looming 2000, 8), András Ferenc Kovács (Looming 2000, 8), Katalin Mezey (Sirp 2. III 2001), János Oláh (Sirp 2. III 2001), Sándor Petőfi (Sirp 2. III 2001), János Pilinszky (Looming 1990, 1), Anikó Polgár (Looming 2000, 8), Zsuzsa Rab (Looming 1988, 10), Gábor Zsille (Looming 2017, 9), József Tornai (Looming 2001, 9), Erzsébet Tóth (Looming 2001, 9; Looming 2004, 9; Sirp 4. V 2007), Árpád Tőzsér (Looming 2000,8).

Soome

Helena Anhava (Sirp ja Vasar 4. X 1985; Nõukogude Naine 1986, 3), Rakel Liehu (Looming 2013, 7), Hannu Mäkelä (Looming 1987, 6; Vikerkaar 1987, 10), Lassi Nummi (Looming 2000, 5; Postimees 9. X 2008), Sirkka Selja (Sirp ja Vasar, 23. IX 1988), Sirkka Turkka (Looming 1992, 7; Sirp 26. IV 2002).

Proosa

Raamatuna ilmunud proosatõlked ungari keelest

Géza Gárdonyi „Egeri tähed“, Eesti Riiklik Kirjastus 1958.
Emil Kolozsvári Grandpierre „Imeflööt“ (kaasautor), ERK 1959.
Imre Sarkadi „Argus“, Loomingu Raamatukogu 1963.
Sándor Tatay „Püssid ja tuvid“, ERK 1964.
Imre Kőszegi „Südant ei vahetata“, ER 1966.
Mária Halasi „Viimases pingis“, ER 1968.
István Örkény „Tótid“, LR 1971.
György Botond-Bolics „Redivivus palub tuld“, ER 1975.
István Örkény „Kassimäng ja muid mänge“ (kaasautor), ER 1983.
Mihály Sükösd „Eeluurimisvangistus. Kummardus Ingmar Bergmanile“, LR 1984.
Géza Ottlik „Katused varavalges“, LR 1998.
Péter Nádas, Richard Swartz „Kahekõne: neli päeva 1989-ndal“, LR 2004.

Raamatuna ilmunud proosatõlked soome keelest
Veikko Huovinen „Talveturist“, ER 1969.
Kerttu-Kaarina Suosalmi „Heal järjel inimesed“, ER 1978.
Veijo Meri „Saja meetri kõrgused tähed“ (kaasautor), ER 1978.
Veikko Huovinen „Koeraküüne lõikaja“, ER 1985.
Veikko Huovinen „Onu Joss. Kaasaegse jutustus Jossif Stalinist“, Koolibri 1993.
Kerttu-Kaarina Suosalmi „Õnnekütt“, ER 1995.
Hannele Huovi, „Tulepiir“, ER 1996.
Mika Waltari „Neli päevaloojakut“, LR 1996.
Mika Waltari „Feliks Õnnelik“, LR 2000.
Rakel Liehu „Helene: romaan Helene Schjerfbecki elust“, NyNorden 2013.

Raamatuna ilmunud proosatõlked saksa keelest
Martin Walser „Kõrvalhaak. Toalahing“, LR 1978.
Max Frisch „Sinihabe“, LR 1988.
Erich Maria Remarque „Taeval ei ole soosikuid“ (kaasautor), ER 1991.
Alberta Rommel „Lorenzo Medici, Itaalia salakuningas“, Kunst 1996.
Norbert Klugmann, Peter Mathews „Ajutiselt surnud“, ER 1999.
W. G. Sebald „Väljarändajad“, Varrak 2002.
Urs Widmer „Ema kallim“, LR 2009.
Urs Widmer „Isa raamat“, LR 2011.

Proosatõlked antoloogiates
„Peegelsüdamega husaar“, ERK 1960.
„Väike valimik ungari kirjandusest“, TÜ 1994.
„Paastukuu: igaks märtsikuu õhtuks üks maailma kõige, kõige, kõige… kaunim, vahvam, põnevam muinasjutt!“, Tiritamm 1997.

Proosatõlked perioodikas
Péter Veres, „Väike seakarjus“ (Stalinlik Noorus 1956, 1).
Nándor Gion „Lavendli vägi” (Looming 1994, 11) ja „Curriculum vitae: päevikukatkeid minu varastest surmadest“ (Looming 2000, 8).
Lajos Nagy „Õpilane“ (Noorus 1957, 8), István Katkó „Uus direktor” (Pikker 1970, 10).
Eeva Tikka „Kaljujoonis“ (Looming 1989, 4).
Ilse Aichinger, lühiproosa (Looming 1993, 5).

Näidenditõlked
Zoltán Kodály „János Háry“, Vanemuine 1963.
István Örkény „Tót, major ja teised“, Noorsooteater 1971.
Ákos Kertész „Nimepäev“, Rakvere Teater 1979.
Martin Walser „Toalahing“, Eesti Draamateater 1992.
Arthur Schnitzler „Ringmäng“, Vanalinnastuudio 1993.
Friedrich Karl Waechter „Klounide kool“, Eesti Riiklik Nukuteater 1996.

TIIU KOKLA ORIGINAALLOOMING

Luulekogu „Päevade vahele“, ER 1988.

Luulet kogumikes ja perioodikas
„Ema, mu ema“, Varrak 2002.
„Sest olen: luuletusi keelest“, Ungari Instituut 2012.
„Kas siis selle maa keel“, Varrak 2018.
Looming 1988, 8; Eesti luuleaasta 1987 ja 1988–1989 (aastakogumik).

Olulisemad artiklid
Tiiu Kokla „Luule taasluulendamisest“ (Kirjanduse jaosmaa 1976).
Tiiu Kokla „Eppur si muove“ (Kirjanduse jaosmaa 1985).
Tiiu Kokla „Imre Csanádi luuletus „Eestlased“: tõlkija kommentaar“ (Estonia 1988, 1).

Arvustus

TÕLKIJA JA ELU
MADE LUIGA

„VALDA RAUD. ÜKS ELU“. KOOSTANUD ELA TOMSON. SE&JS KIRJASTUS, 2020.

Ela Tomsoni koostatud Valda Raua elulooraamat kuulub muidugi „Tõlkija häälе“ huviorbiiti. Sedasorti postuumset tähelepanu tõlkijad tavaliselt ei pälvi, on nad ju ka eluajal üsna märkamatud tegelased. Tekib küsimus, veel enne raamatu avamistki – miks ühe tõlkija „Üks elu“ saab kaante vahele, aga teistele sama tähtsaid tekste ümber pannud tegelastele sellist tähelepanu osaks ei saa? Kas sellepärast, et tegu on eesti kultuuris enneolematu Raudade kultuuridünastiaga? Või sellepärast, et oli piisavalt materjale, millest raamat kokku panna? Või sellepärast, et koostajal oli Valda Rauaga eriline side?

Memuaristikast, saati veel teise inimese kokkupandust, on raske kirjutada. Peaksid justkui arvustama kellegi elatud elu, tema iseenda tarbeks tehtud päevikumärkmeid, vanu armastuskirju. Koostamisprintsiipide kohta juba nagu võiks midagi arvata. Minule Ela Tomsoni delikaatne lähenemine meeldis. Koostaja kohalolu pole üldse tunda, ometi avaldub raamatu tervikmõju just nimelt osade omavahelises komponeerimises. Kasutatud on ainult originaalmaterjale, s.t autor ei ole tekstidele lisanud omapoolseid kommentaare. Raamat sisaldab Valda Raua kirju, vähesel määral teiste kirju temale, fotosid kirjadest, fotosid inimestest ja paikadest, päevikukatkeid, tõlkenäiteid, paari hinnangut tõlgetele, lõike telesaadetest, Mart Raua luuletusi, bibliograafiat. Sissejuhatav tekst on Anu Raualt, ka jätkab tema mõnes kohas katkenud Valda päevikut; lõppsõna on kirjutanud Jaan Tammsaar. Arvatavasti ei ole sisse topitud kõike saadaolevat, vaid on tehtud valik ja sealjuures intrigeeriv valik, nii mõnelegi seigale ei saa uudishimulik lugeja teosest vastust, vaid peab ise edasi mõtlema. Selline vihjav stiil lähendab elulooraamatu oma mõjuvuselt ilukirjanduslikule tekstile. Tabasin ennast peale lugemist mõtlemas just sellele, miks võib mõni kunstiliste ambitsioonideta tekst mõjuda kokkuvõttes tugevamini kui hoolikalt

konstrueeritud belletristika. Iga elu on lugu, see klapib minu tõekspidamistega ja kui see üks elu laotub meie ette sootuks ilma seletuste ja üldistusteta, ka siis ta seisab kenasti omal jalal. Tõlkijad, kes raamatu järele haaravad, ei saa küll kuigi palju teada Valda Raua tööelust või tõlkimise metoodikast, vaid elust kui niisugusest ja sellest, et ole sa kui tahes proff oma ametis, elu kulgeb ikka oma kindlaksmääratud rada mööda sünnist surmani. Meid piinavad ühed ja samad hirmud, meil on sarnased rõõmud ja lootused. Meil on enamasti argipäev.

Elulugu on alati ka aja lugu. Ta haarab oma siiretega päris suure ampsu nii minevikust kui tulevikust – vanemad ja lapsed. Sellesse ellu mahub mitu riigikorda, lahedamat ja kitsamat elujärge, ja hilisemast ajast palju ülestähendusi stiilis: meie elame oma talus kui saarel, aga niipea kui raadio või teleka lahti teed, tulvab sealt halbu uudiseid nagu sarvest. Uue vabariigi aegsed poliitmängud muudavad kättevõidetud omariikluse Pyrrhose võiduks.

Raamatu alguspooles saab lugeda Valda Raua isa kurioosseid kirju oma tulevasele naisele – need on täis armukadedust ja ära nummerdatud! „Eile kirjutasin sulle Valgast kaks kirja, nr 53 ja 55 ja ühe kaardi numbriga 54.“ Arukam pruut oleks võib-olla jalga lasknud. Aga tõlkija vanematekodu piltidelt vaatab vastu uhke eestiaegne viietoaline üürikorter pitskardinate ja toapalmiga, selle nimel kindlasti tasus ka üht-teist alla neelata. Tütar Valda lõpetas Lenderi gümnaasiumi, seal sõlmitud sõprussidemed kestavad läbi elu. Järgneb ülikool (inglise ja saksa keel, üldine kirjandus ja rahvaluule, õpingud katkestab sõda ning evakueerumine ja need lõpetab Valda alles aastal 1949), armumised, ja siis, prauh, üks üsna ülepeakaela abielu 17 aastat vanema mehega. Seda fakti kuskil eraldi ei rõhutata. Mina läksin ja vaatasin netist järele, kuidas need sünniaastad täpselt on. Ei mingit hinnangut sellele 40 aastat kestnud kooselule muul moel kui ainult asjaosalise suu läbi. Raamatu päris alguses ja üsna lõpus. 1940. aastal kohtus nooruke Valda Valgemetsal Mart Rauaga, kes seal koos Valmar Adamsiga pansionaadis suvitas. 2001. aastal kirjutatud kirjast Debora Vaarandile loeme: „Peale seda piiras ta mind uskumatu järjekindlusega.“ Mis kandis vilja, 17. mail 1941 abielluti. Samast kirjast: „Muide, ma olin täiesti vaba Mardile minema, sest mu unistuste prints oli eelmisel sügisel naise võtnud.“ Päris raamatu lõpuosas, päevikumärkmed aastast 2007 (lk 315): „Leinapäev, 66 aastat tagasi toimunud küüditamise aastapäev. Olime Mardiga abiellunud kuu aja eest, mais 1941. Mul oli sel päeval nii õudne tunne. Mõtlesin, et ma ei jää Mardiga, et lähen ära, jooksen metsa...“ Vahepeal – hulgaliselt lustakaid ja sooje armastuskirju, kirju Mardile Jaltasse, kus ta nagu mõisnik muiste oma tervist parandas... Kuidas siis oli nomenklatuurse kirjaniku elu Nõukogude Eestis? Tundub päris kenake, raviti Neljandas haiglas, isiklik arst alati käepärast, kui vaja, kohe Jaltasse ja nõnda kuude ning aastate viisi. Aga pähe saab ka nomenklatuur – ei kõlvanud tema poeem „Kaks astjat“. Kui palju loetakse Mart Rauda tänapäeval? Vähemalt Valda elulooraamatust saab nüüd mõnda

värsipoega piiluda – naine alati kiitis ja toetas. Aga kui ükskord julges kriitilise sõna poetada, siis oli meespool väga solvunud.

Kuidagi ei jõudnud Mart külla oma isatallu Käärikule, sealt saabuvad aiva kirjad: „Jõulud on varsti käes, ehk saab Martin (*see oli Mardi ristinimi – Made Luiga*) kuidagi Käärikule lipsata kui töö ja aeg lubab." Ka Mardi isa surmast ei teata peenetundeline abikaasa mehele enne kui alles tagantjärele. „Sulle ma telegrammi saatma ei hakanud, sest sa poleks nagunii tulla jõudnud." Mart oli muidugi Jaltas.

Kuid Valda tõlkijakarjäärile andis tõuke mees („Mart Raud nägi minu vaevanägemist teiste abistamisel ja lausus: „Aga miks sa ise ei võiks midagi tõlkida?"" (lk 72)). Selle eest tuleb teda muidugi tunnustada. Tänapäeva mõõdupuude järgi ei ole ilmunud teoste bibliograafia kuigi mahukas, aga seda panust tuleb vaadata omas ajas. Peaaegu kõik tõlgitud teosed on märgilise tähtsusega, kultuuri tüvitekstid. Üksikud näitekatked on muude tekstide vahel ka ära toodud.[1] See ongi peaaegu kõik, mis tõlkija tööst nähtavaks saab. Kirjade, fotode ja päevikute voo katkestab aeg-ajalt alapealkiri „Tõlkijana" ning siis lüheldased tõlkenäited koos paari imepisikese lõigu Valda mõtiskluste ja märkmetega. Kindlasti tõlgitaks neid raamatuid tänapäeval teisiti, tõlkimise ala profid leiaksid irisemist selle ja teise kallal. Ajal, kui raamatud ilmusid, olid nad oma keelelt eesrindlikud, mis sest et „hamburger" tõlgiti „kotletiga saiaks". Mida ta ju sisuliselt ka on. On mõned olulised mõtisklused kirjanduse kui niisuguse üle – Valda näib hindavat mitte liialt konstrueeritud, mitte liialt sõnaküllaseid teoseid. Hädaldab Dreiseri „Ameerika tragöödiat" tõlkides, et ta on tüdinud selle sõnavahust ja kunstlikkusest. Aga tõepoolest, ega ma küll ei mäleta, et omal ajal Loomingu Raamatukogust Salingeri neelates oleks hetkekski naha vahele pugenud kahtluseuss, kas tõlge ikka on hea. Tol ajal mul muidugi poleks niisugust asja mõttessegi tulnud, et mõne raamatu meeldimise või mittemeeldimise taga võib olla hoopis tõlkija nähtamatu töö.

Vähemalt minu silmas kujuneb selline pilt – Valda kasvatas lapsi, tõlkis raamatuid, pidas maja, hoidis abikaasa tööasjadel silma peal ja aeg-ajalt sõitles teda ennast kokku võtma, sest pere rahaasjad kiskusid täbaraks. Mart aga ravis ennast muudkui Jaltas. Lapsed said suureks, tütar läks ülikooli, poeg sõjaväkke, selle puhul saadab isa kuurordist luuletuse „Rivilaul Annusele", mis on täpselt viis rida pikk, äkki sellest on kuskil ka pikem variant, aga igal juhul sai vemmalvärss väärikat tähelepanu, avaldati Sirbis, loeti ette raadios. „Kõigile meeldis," andis Valda kirjas teada.

Selle pika (kaug)abielu taustal hargneb ka üks teine kaugsuhe. Me ei saa kunagi teada, kas see oli vaid kirjasõprus või midagi enamat. Ajas on see üsna pikk, vaid harvade, mõnikord aastatepikkuste vahedega läkitatud kirjaread.

[1] Tõlkenäited on välja valinud Sirje Endre ja Kadi Pajupuu, viimati mainitu on ka raamatu kujundaja.

Enamasti ühepoolsed, ainult Valda kirjad Stanley Formanile, kellega ta esimest korda kohtus 1964. aasta detsembris, kui ma nüüd ikka õigesti järge pidasin. Need lakkavad raamatus aastal 1982. Siis asenduvad need kirjadega salapärasele Karlile, kellega Valda pealt kuuekümnesena kurameerima hakkas. Või vastupidi, kes seda teab? Mõned aastad on täis meeldivat rahu ja õnne. Vaat kuidas olen isegi keskendunud raamatus vaid eraelulistele detailidele. Need kõik pudenevad kätte aga tõesti vaid jupikaupa, peidetuna argiste askelduste ja ülestähenduste vahele, millest olulisemad on ikka, milline oli ilm, kellega saadi kokku, mis päeval ära tehti või mis veel tegemist vajaks. Nagu meil kõigil.

Erilised olid ka Valda Raua suhted oma lastega. Tütrega väga lähedane, pojaga mitte nii väga. Taas vaid aimamisi saab teada, et oli pikem periood, kui poeg oma emaga üldse ei lävinud. Seevastu Anu Rauaga elati koos heas ja halvas, lõpuks oli tütar emale ainuke tugi, kelle minnes mõnele välisreisile või pikemalt ära sõites vanainimene end üksi ja abitult tundis. Ja võib-olla just see, et tegu pole üldtuntud avaliku elu tegelasega, annab elu keerdkäikudele avarama mõõtme. Kes siis poleks kimpus oma lastega, kui nad suureks kasvavad ja võõraks jäävad? Kas seal on üldse kellegi süüd? Ja keda ei jääks peale raamatu käest panemist kummitama küsimus, mis saladus ühendas Valda ja Eno Rauda?

Minu jaoks oli „Üks elu“ peaasjalikult raamat vananemisest. Selle põhjus on lihtne, mahukam osa raamatu memorabiiliast pärineb Valda Raua päevikumärkmetest ja neid ülestähendusi on ta järjekindlamalt teinud oma elu teisel poolel. 29. jaanuaril 1970 saab Valda Raud 50aastaseks. Päeviku sissekanded algavad aastal 1973 ja lakkavad aastal 2010, kolm aastat enne tema surma. Neist kirjetest moodustub teekond läbi aastate ja selle jälgimine on lummav, kuid ka halastamatu. Sellist elujõudu nagu Valdale on antud kahjuks vähestele. Ometi on just selle enamasti ellu austuse ja rõõmuga suhtuva inimese kurbuse ja meeleheite hetked seda rõhuvamad. Nende napp väljendus, seal taga tuntav jõuetus, hirm, teadmatus. Tervise järkjärguline kuhtumine, silmanägemise kadumine, ainult väga heledatel keskpäevatundidel nägi ta lõpuks lugeda, kui päike otse raamatulehekülgedele paistis. Omandireformi põhjustatud rahva teistkordses represseerimislaines peavad Valda ning Anu loobuma oma Tallinna-korterist (mis oli varem kuulunud Albert Kivikasele). Nad suunduvad aasta läbi elama Mart Raua isatallu Käärikule, kus kaks naist hakkavad pidama talu nagu mullu ja muiste, kasvatavad köögivilja, teevad heina, peavad lambaid, ja mitte kahte-kolme, vaid suurt karja! Päevikus on üles tähendatud kõik uted, kes poegisid, mitu talle neil sündis, kas neid tuli lutitada, vahel sündisid talled keset käredat pakast ja Valda mõtiskleb, kui hirmus on sündida soojast emaihust siia kõledasse ja külma maailma. Lambad teevad ka pahandust, alailma kipuvad nad naabri maadele, neid peab karjatama ja valvama. Aeg-ajalt saavad nad tallu abilisi, küll vaaritamiste ja tubaste tööde peale, küll sulaseid muu töö peale. Aga sellega on nagu maal ikka, vahel on töömehed kangesti napsused,

ja köögitüdrukud õpetavad, kuidas on õige elada. Rahaga pole priisata vist suuremat kunagi.

Sõbrad ja tuttavad hakkavad ümbert surema. Matused ja surmateated märkmetes sagenevad. Kuni üks viimaseid lõpetab sissekanded hoopis ja murrab nii tugeva Valda vaimu ja koos sellega ka tervise.

Omaette teema on seltskondliku elu kajastus. Omaaegne kirjandus- ja kultuurirahvas, rohke ja soe läbikäimine, palju ühiseid söömaaegu, sünnipäevi, kultuuriüritusi. Olid veel need ajad, kus kirjandusinimene ei sulgunud ainuüksi kirjandusse või muusik muusikasse. Veel käiakse nii kunstinäitustel, teatris kui kontsertidel ühevõrra innukalt, ollakse kursis suurema pildiga. Kõigist oma tuttavaist räägib Valda südamlikult ja hästi. Vaid ühel korral lipsab sekka porin, kus üks külaline olla nii palju rääkinud, et Valda end sellest lausa füüsiliselt halvasti tundma hakkas.

Üksindust ei pidanud ta tundma. Kääriku-talu ja Anu Raua Heimtali-muuseumi päevil oli pigem probleemiks läbivoorivate inimeste üliküllus: „Elame keset kuumalainet: Anul oli muuseumis mingi paastuvate joogide grupp. Tahtsid näha rahvakunsti“ (4. juuli 2006, lk 304). Veidi eespool oli umbes selline mõte, et imelik küll, võõraid voorib läbi otse uskumatul hulgal, omad näitavad harva nägu.

Ikka tehakse kõikvõimalikke koduseid ja aiatöid – Valda seob üles lillherneid, korjab saialillede õisi, hapendab kurke. Suviti kiusab kuum – talviti külm, vana talumaja põrandad on jäised. Teisal jällegi: „Hall, madal, sünge, märg. Kui mõtled, kuidas on minu elu jooksul meie kliima muutunud!“ (8. veebruar 2009). Ilm määrab tuju, enesetunde, olemise viisi.

Millalgi 2000. aasta alguses sugeneb sõprus kirikuõpetaja Jaan Tammsaarega. Tema käest saab Valda oma elu viimase olulise tõlketöö – Keldi palved. Kui palju vaimujõudu ja tänumeelt Valda Raud usust ammutas, seda me jälle ainult aimame. Vaid ühes kohas on ta kirjutanud, et inimene ei peaks elama ilma usuta. Mitte midagi ei suruta peale, ei anta vägisi. Kõik tuleb vaikselt ja voogamisi, läbi lihtsa elu. Kahetine tunne kellegi eluloo lähivaatluse eetilisuse üle asendub tänuga, et see on meile võimalikuks tehtud, sest see on hea ja rikas elu.

„Kui kõik muu hävib, mis siis jääb? Arvatavasti SÕNA.“ Selle mõtte on Valda kirja pannud, vaadates saadet Ain Kaalepist. Ka teda ei ole enam meie seas. Kuid SÕNAD on alles.

Autahvel

EESTI KULTUURKAPITAL, **ILUKIRJANDUSLIK TÕLGE**

VASTAVAD 2019. AASTA PREEMIA NOMINENDID **HELI ALLIK**, **KADRI JAANITS**, **SIIRI KOLKA**, **CAROLINA PIHELGAS**, **MATI SIRKEL**, **AET VARIK**. KÜSIVAD **KRISTIINA ROSS**, **LEENA TOMASBERG** JA **OLAVI TEPPAN**

Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali ilukirjandusliku tõlke žürii (koosseisus Kristiina Ross (esimees), Olavi Teppan, Leena Tomasberg) valis 2019. aasta eestikeelse ilukirjandusliku tõlke auhinnale kandideerima järgmised tõlkijad ja teosed:

Heli Allik – Louis-Ferdinand Céline, „Surm järelmaksuga“
(tõlge prantsuse keelest)

Kadri Jaanits – Katja Kettu, „Rose on kadunud“
(tõlge soome keelest)

Siiri Kolka – László Krasznahorkai, „Saatana tango“
(tõlge ungari keelest)

Carolina Pihelgas – Pablo Neruda, „Armastusluuletused“
(tõlge hispaania keelest)

Mati Sirkel – Hermann Broch, „Kuutõbised“
(tõlge saksa keelest)

Aet Varik – David Foster Wallace, „Teatavate piiride poorsusest“; Julian Barnes, „Aja müra“; Kazuo Ishiguro, „Kui me olime orvud“
(tõlked inglise keelest)

Žürii kommenteeris oma valikut nii:

Ligi kümme aastat tagasi alustas **Heli Allik** julget ettevõtmist tuua eesti lugejani Louis-Ferdinand Céline'i rõvepoeetiline autobiograafia, tõlkides raamatu „Reis öö lõppu“. Veel on Alliku eestinduses ilmunud Céline'ilt „Vestlused professor Y-ga“. Esimese Céline'i tõlke järelsõnas kirjutas Allik: „Olen [---] proovinud hoida teksti elusana. [---] Kui kas või natukene saab ka eesti lugeja end tekstil liuelda lasta [---] võib ülesannet mingilgi määral täidetuks lugeda.“ Uus tõlge „Surm järelmaksuga“ tuksub ja tuikab elusana ning pakub tõesti liuglemisvõimalust.

Esimest korda iseseisva romaanitõlke ilmutanud **Siiri Kolkat** on põhjust nimetada aasta suurüllatajaks. László Krasznahorkai „Saatana tango“ on saanud eestikeelseks tõlketeoseks, mis teeks au ka kõige kogenumale vanameistrile. Ungari sundkollektiviseeritud ajaliselt määratlemata apokalüptilise õhustikuga külamaastikul lunastuse järele januneva tantsu rütmi, meloodiat ja tabamatut tähendust on nende kaante vahel edasi antud vahetu ja ometi lausa transtsendentsena mõjuva tunnetusega, nagu sedavõrd spirituaalsele teosele kohane.

Mati Sirkli haare saksakeelse kirjanduse vahendamisel on aukartust äratav. Tänavustest saavutustest tõstab žürii esile suure Austria modernisti Hermann Brochi väärtustekaoromaanitriloogiat „Kuutõbised", mille Sirkel on tõlkinud rikkas tundlikus kõrgkirjanduslikus keeles, tehes, truuna autorile ja järeleandmisteta lugejale, kaasa kõik vormilised ja väljenduslikud keerutused ja keerukused, vahetades vaatenurki, stiile ja esitusviise. Moraalsed väärtused kaovad, aga kirjanduse ja tõlkekunsti väärtus püsib vankumatult kõiges oma kõrguses.

Soome nüüdiskirjanduse omapärase ja jõulise esindaja Katja Kettu viiest loitsulaadsest romaanist on **Kadri Jaanits** tõlkinud eesti keelde neli: „Keevitajad" (2011), „Ämmaemand" (2012), „Ööliblikas" (2016) ja nüüd siis ka „Rose on kadunud". Sedapuhku on Kettu teemaks indiaani ja soome pärimuse segunemine. Nagu varasematelgi kordadel on Jaanitsal taas õnnestunud kanda Kettu metsik ja poolmütoloogiline, pulbitsevas ja küllases keeles loodud maailm imetlusväärselt veenval viisil eesti keelde.

Pablo Neruda „Armastusluuletused" koondab ühtede kaante vahele kolm tšiili poeedi eri loomeperioodist pärit luuleraamatut **Carolina Pihelga** targas, ausas, täpses ja tasakaalustatud tõlkes, nauditavas kujundite puhtuses, kullagrammiga kaalutud kõlade harmoonias. Tervikliku luuleteose jõudmine eesti keelde on harv ja märkimisväärne sündmus alati, siinne kõneleb, arvestades ka Pihelga varasemaid Neruda-tõlkeid, tõlkija tõelisest pühendumusest oma autorile: see ei ole põgus armutuhin, see on puhas armastus.

Aastate jooksul rohkete silmapaistvate tõlgetega eesti kirjakultuuri rikastanud **Aet Varikult** ilmus mullu kolm äramärkimist väärivat teost. Kui Dmitri Šostakovitši elust inspireeritud Julian Barnesi „Aja müra" ja Kazuo Ishiguro psühholoogilise põnevusromaani sugemetega „Kui me olime orvud" on köitvad lood kõige laiemale publikule, siis iseäranis kerkib esile Ameerika nüüdisintellektuaalide ebajumala David Foster Wallace'i esmaeestindus, lühiproosavalimik „Teatavate piiride poorsusest", mille kõrgsageduslikku sõnavoolu ja pingestatud nalja on oivaline maakeeles lugeda.

Väljavalitute pidulik tänamine jäi sel kevadel eriolukorra tõttu küll ära, ent žürii palus nominentidel vastata kirjalikult vabas vormis kolmele küsimusele või rääkida muust tõlkimisega seonduvast. Suunavad küsimused olid seekord:

1. Mis laadi teoseid sa kõige meelsamini tõlgid ja kellele – s.t keda kujutad vaimusilmas ette oma tõlkeid lugemas?
2. Missugune on sinu erisuhe nomineeritud teosega ja selle autoriga? Räägi lähemalt, mis pakkus selle teose tõlkimisel suurimat rõõmu ja mis valmistas raskusi?
3. Miks sa tõlgid? On ju palju lihtsamaid viise saada rikkaks, kuulsaks ja õnnelikuks, miks ikkagi oled valinud okkalise tõlkijatee?

Mis laadi teoseid sa kõige meelsamini tõlgid ja kellele – s.t keda kujutad vaimusilmas ette oma tõlkeid lugemas?

HELI ALLIK:
Céline'il on romaanis „Reis öö lõppu" üks tegelane, venelasest hullumaja töötaja, kes kannatab sama hullumaja direktori sõnul teatava „hüpertrofeerunud veendumuseks", „sotsiaalseks maaniaks" nimetatava vaimuhaiguse alaliigi all. Minul on sama häda. Lihtsalt kui Maniàkine (originaaltekstis Parapine) tegutses direktori diagnoosi järgi põhiliselt kosmilises plaanis – nagu selgitab direktor: „Ütleme näiteks, et homme

hakkab maakera tagurpidi pöörlema. Mida mina siis teen? Mina sean ennast maakera järgi! Ma kohanen, jalamaid! Ja kas teate, kuidas mul see kohanemine käib? Tahate, ma ütlen teile, Ferdinand? Ma magan ühtejutti kaksteist tundi rohkem, ja kõik on sellega öeldud! Korras! Nagu Norras! Ei mingit imet! Ongi seatud! Aga Maniàkine, arvake, mida tema samas olukorras teeks? See „intelligentsija“ mossitab veel sada aastat igasugu tigedate plaanide peal ja kitkub oma peast kõvasti karvu!... Võin teile garanteerida!... Võite selles kindel olla!... Eks ole ju tõsi?... Kui maakera hakkaks tagurpidi pöörlema, siis ei saaks see intelligentsija Maniàkine enam mitte kunagi und!... Ta näeks selles mingit üüratut ebaõiglust! Ainult talle tehtud!... Sellist ebaõiglust, mis on lihtsalt absoluutselt väljakannatamatu!... See on muide tema kinnisidee, ebaõiglus!... Ta muust ei rääkinudki kui ebaõiglusest, siis, kui ta veel minuga rääkis... Ja kas te arvate, et Maniàkine jääb siis ainult vesistama? See oleks veel väike õnnetus!... Aga ei! Ta hakkab kohe hauduma mingit tempu, kuidas kogu maailm sellepärast õhku lasta! Ta tahab kätte maksta, Ferdinand! Ja kõige hullem, ma ütlen teile, mis on kõige hullem, Ferdinand... Aga olgu see rangelt meie vahel öeldud... Kõige hullem on see, et ta leiabki selle tembu!.. Uskuge mind! Ah!“[1] –, siis mina olen tajunud „ebaõiglust“ alati kuidagi eriti teravalt keeles. Ja väga kaua, praktiliselt kõige õrnemast lugemiseast saadik, tõmbasid mind iseäranis enda juurde need tekstid, kus tegeldi suulise keelega, kõnekeelega, ja anti sellega luba elus olla ka ühiskonna pimedatel ja lombakatel, koledatel ja kurjadel.

Aga viimasel ajal on selles osas midagi väga selgelt muutunud; ükski roppus, kirjaviga ega imesüntaks avalikus ruumis ei pane mitte kedagi enam isegi kulmu kergitama; avalik ruum on kõikjal, meie peas, meie käes, meie sees – murdejoon on liikunud kuhugi hoopis mujale, mingisugune raskuspunkt on asetunud mujale ja pinged koondunud kuhugi kohta, millele ei oska isegi nime anda. Aga midagi on hoopis teistmoodi ja kuulus Hiina vabrikutöölise lause „Elu väljaspool mobiiltelefoni on väljakannatamatu“ tundub mulle kogu oma ilus, naeruväärsuses, tõelisuses ja kohutavuses väga sümboolne ja tähendusrikas. Ja palju tähtsam küsimus kui see, kas mingid vähemused saavad veel kirjanduses lasta kõlada oma häälel, paistab mulle see, kas – või mis kujul – inimkonnal tervikuna on veel alles see kirjanduse ruum, kus ainus seadus, nagu ütles üks suur surnud prantslane, on see, et seadust ei ole, või kus, nagu ütles üks teine suur surnud prantslane, „kõikidest akendest vaadates näen ma vaid lõpmatust“. Sest korraga pole me kõik, iga viimane kui üks sellest kaheksast miljardist, mitte midagi muud kui üks suur vähemus, ja hoopiski mitte seksuaalses, sotsiaalses või poliitilises mõttes.

Ma ei tea tõesti ise ka päris hästi, mida ma selle segase jutuga öelda tahan. Aga kõige mu „sotsiaalse maania“ ja „hüpertrofeerunud veendumusega“ näib mulle praegu siiski tõesti kõige revolutsioonilisem ja vajalikum taas üles leida üleüldse „kirjanduse essents“ (jälle üks suur surnud prantslane), teise kaaluga sõna – vabanemine, toimugu see siis raamatus, pdf-is, Instagramis, papüürusel, kivitahvlil või lihtsalt õhus.

Ja selliseid teoseid siis kõige meelsamini tõlgikski.

Aga kellele ma tõlgin? Siin tahaks väga öelda midagi intelligentset ja neutraalset. Näiteks: ma tõlgin „romaanisõbrale“, „intellektuaalsele publikule“, „prantsuse kirjanduse austajale“, „headele inimestele“, „keskmisele koolieale“,

[1] Louis-Ferdinand Céline, Reis öö lõppu. Tlk Heli Allik. Varrak, 2010, lk 440–441.

„eesti rahvale“ – aga ma ei saa. Ja ma sain aru, et ma ei saa isegi näiteks öelda, et ma tõlgiks sõbrale. Või mõnele inimesele, keda ma imetlen. Või mõnele lähedasele. Või abikaasale. Või lapsele, kui ta suureks saab. Ma kardan, et ma pean vastama: ma tõlgin iseendale. Sest ma kardan, et ma kirjutan alla sellele, mida ütleb John Cage läbi Hasso Krulli suu eeposes „Meeter ja Demeeter“:

ainult see
mida üks inimene mõistab täiesti üksi
aitab meid kõiki.[2]

KADRI JAANITS:

Alustasin peamiselt teabekirjandusest, olen tõlkinud nii loodus- kui ajalooraamatuid – mõlemad teemad on mind õnneks alati huvitanud. Tõeline rõõm on siiski tõlkida head ilukirjandust. Kui minult praegu küsitaks, millist raamatut on olnud kõige raskem või meeldivam tõlkida, jääksin hätta, sest häid raamatuid on töölaual olnud palju.

Keeleliselt on kõige keerulisemad olnud ilmselt Katja Kettu teosed alates „Ämmaemandast“, mille murdelise sõnavara mõistmise hõlbustamiseks korraldas Soome Kirjanduse Teabekeskus tõlkijatele lausa eraldi seminari kirjaniku enda osavõtul. Väga nauditav oli ka töö Rosa Liksomi raamatuga „Kupee nr 6“. See on meisterlikult komponeeritud teos, kus iga sõna ja lause on viimistletud ja omal kohal. Selle raamatu põhjal võib öelda, et Liksomil on absoluutne keeleline kuulmine. Ja tõlkija tunneb selle ära. Kolmandana tahaksin nimetada lasteraamatuid, pole midagi lõbusamat ja mängulisemat kui lõbusa ja mängulise lasteraamatu tõlkimine ning laste- ja noortekirjandust oleks Soomest võtta oi kui palju!

Kellele ma tõlgin? Andekale lugejale, tahaksin öelda. Enrique Vila-Matas kirjutab oma „Dublineskis“ andekast lugejast, kutsumusega lugejast, kelle olemasolule jäävad lootma nii kirjanikud kui kirjastajad, aga keda võib aina harvemini kohata. Ka tõlkijana sooviksin ma teha tööd lugejale, kes on valmis natuke vaeva nägema, olema autori ja tema tekstiga kannatlik, lubama enda omast radikaalselt erineval teadvusel oma pähe asuda, aktsepteerima teistsugust keelt, „sest pole mõtet ennast petta, lugemise tee on sageli raskesti läbitav ja nõuab emotsionaalset intelligentsust“, soovi teist mõista. Õnneks selliseid lugejaid on.

Lõpuks sõltub muidugi kõik tõlgitavast autorist ja sellest, millist lugejat tema on silmas pidanud. Püüan tõlkides lähtuda sellest, et tõlgitud teos oleks eestikeelsele lugejale samavõrd arusaadav, nagu originaal on soomekeelsele. Arvestada kultuuritaustaga, ajalooga, seletada mõnda mõistet või sõna mõnes kohas natuke rohkem lahti kas teksti sees või joonealuse märkusena, mis on ju samuti kultuurikontekstiline nähtus: on kultuure, mis tunnistavad tõlkija märkust ilukirjanduses, ja teisi, mis ei tunnista.

On täiesti loomulik, et soome kirjandust antakse meil välja suhteliselt palju. Soome on siiski meile nii lähedal ja kuigi meie kultuurid ja kirjandused on kohati väga erinevad, on nad ometi teatud mõttes omavahel põimunud, paralleelselt arenenud ja kujunenud. Küllap seetõttu annavad Eesti kirjastused soome kirjandust välja isegi rohkem, kui seda tegelikult ostetakse. Nii see lihtsalt on. Siinkohal muidugi sügav kummardus Soome Kirjanduse Teabekeskusele – ilma nende toeta jääks suur osa raamatutest ilmumata. Ka on kirjastuste kompetents näiteks läti ja leedu kirjandusega võrreldes Soome puhul suurem, on veel inimesi, kes oskavad keelt ja tunnevad kultuuri sügavuti.

[2] Hasso Krull, Meeter ja Demeeter. Vagabund, 2004, lk 26.

Üks omaette huvitav ja tänuväärne tasand on soomlaste kirjutatud raamatud eestlastest või Eesti ajaloost. Olgu või Seppo Zetterbergi „Eesti ajalugu“ ja Juhani Salokandle raamat Jaan Krossist. Või Erkki Tuomioja „Jaan Tõnisson“. Soome estofiilid on täitnud mitmed olulised lüngad Eesti ajaloo üleskirjutamisel ja tõlgendamisel ning isegi kui me eestlastena nende seisukohtadega alati nõus ei ole, tahame neid ometi lugeda.

Ka soome huumor on leidnud Eestis oma lugejad Arto Paasilinnast Tuomas Kyröni, neid mõlemaid on mul olnud õnn ka tõlkida. Samuti on soome kirjanduses palju võimsaid naisautoreid, keda hinnatakse ja kelle raamatuis leidub palju ootamatut varaküpsust, tänu millele on osatud saavutada ajaloolise ja psühholoogilise tundlikkuse tõeline sümbioos. Nende hulka kuuluvad kindlasti Sofi Oksanen ja Katja Kettu. Nii et kui küsida, kellele ma tõlgin, siis peaks vist vastama, et kõigile, kes hindavad häid lugusid, olulisi teemasid, uusi ajalookäsitlusi ja maalähedast huumorit.

SIIRI KOLKA:

Kardan, et mu tõlkekogemus on veel liiga väike, et osata väga täpselt oma lemmiklaade nimetada. Küll aga usun, et „Saatana tango“ puhul kohtusin just väga konti mööda tekstiga. Mulle meeldib väga keel kogu selle rikkuses. Ja palju muu kõrval on see teos just keele, see tähendab struktuuri ja ka näiteks registrite raamat. Just eelnimetatud pakuvadki ses teoses neid kõige kõvemaid (tõlke)pähkleid, mille kallal mulle iseäranis meeldib ragistada. Kuid tegelikult olen nautinud ka suuremat osa muid tõlkekatsetusi, näiteks pikemaid, maagilise realismi hõngulisi novelle László Darvasilt ja Ervin Lázárilt, mis ilmusid Ungari Kultuuriseltsi välja antud kogumikes „Maailma nukraim orkester” (2015) ja „Kõrge lend” (2016). Praegu tundub miskipärast, et võib-olla istuks mulle vähem selline kergema keelega kirjandus. Kui olen lugenud viimaste aastate novelle, ja just väga mõnusalt tõelisi, nagu selge määratlus vähemalt kooliajal veel oli – puändiga lõpus (nt Anna Mécsi novellikogu „Gyerekzár” ehk „Lapselukk”), siis lugemiselamust on olnud küll. Ma ei tea aga, kuidas mulle neid tõlkida meeldiks. Võib-olla tuleks nende puhul peamine nauding tulemusest – et saan ka eesti lugejale rõõmu pakkuda –, vähem aga tõlkeprotsessist endast.

Eraldi teema on minu jaoks lasteraamatud – neid on tulnud peamiselt tõlkida sünkroonina, ettelugemise käigus. See on lihtsam kahe-kolmeaastastele mõeldud tekstidega, millel on kuni kaks lauset lehel, näiteks Judit Bergi ja Agócs Irisze Maszati-sari (väiksest poisist, kellel vanemate asemel on täiskasvanulikus rollis kõhn triibuline kaisukloun). Kuid viimasel ajal olen ka tihedamat teksti sel moel tõlkinud, tõsi, samuti rohke ja detailse pildimaterjaliga illustreeritut. Selline on András Dánieli välja mõeldud tegelaste – kuflite sari. Tore oli juhus, kus ühe loo puhul pidin siiski, laste meelehärmiks, loobuma sünkroontõlkest, kuna see tekst oli tihe onomatopöa ning väljamõeldud ja päriselt eksisteerivate looduslike liikide virvarr. Siis pidid lapsed kannatlikult ootama, kuni selle kirjalikult ära tegin. Aga ma ei ole esialgse tulemusega päris rahul, ja see võib viidata sellele, et hoolimata igapäevasest elust koos lastega ei ole ka selline mängulisem eestindamine minu jaoks nii voolav, sujuv, kui ihkaks. Selles kontekstis meenub alati Ervin Lázári „Seitsmepäine haldjas“, mis (Edvin Hiedeli toredas tõlkes) lapsepõlves sageli kätte jäi ja äärmist rõõmu tõi. Muidugi, kuna lastele tuleb lugusid lugeda korduvalt, on mõned mu kufli-tekstid ilmselt siiski juba päris soravaks saanud ning vajaksid soovi ja võimaluse korral üksnes kirjapanemist. (Kuna see on tõesti väga

tore sari, on neid lugusid ilmselt juba teisteski Eesti kodudes, mõnes teises tõlkes kuulda olnud, üht tean kindlalt.)

Kui mõelda veel žanrite lõikes, siis luule kallale pigem ei tihka minna, draamat aga – tunnen pärast „Saatana tangot“ – prooviks ehk küll. See tunnetus tuleb muu hulgas kusagilt sealt, et üks „Saatana tangot“ lugema hakanud tuttav hüüatas, et „seda peab ju häälega lugema!“, millega korreleerub kirjaniku enda väide, et (kõik need) tekstid on ilmas olemas, tema töö on neid kinni püüda ja võimalikult täpselt kirja saada, ja seda teeb ta suuremalt jaolt just „valjusti“. Lisaks olla üks teine Krasznahorkai teos, „Az ellenállás melankóliája“ („Vastupanu melanhoolia“, 1989) vene keeles – autori ja tema hollandi tõlkija sõnul tõlkimiseks tema raskeim teos – audioraamatuks loetud, ja see pidada suurepärane olema. Jah, ka mina töötasin osalt üpris häälekalt, olgugi et mõnikord olude sunnil valjusti vaid peas. Nimetatud „Vastupanu melanhooliat“ võib muide pidada „Saatana tangoga“ ühe rea teoseks, mille viimane, kolmas raamat on „Báró Wenckheim hazatér“ („Parun Wenckheim naaseb koju“, 2016). Teostes leidub otseseid omavahelisi seoseid ja autori enda sõnul ongi need kõik üks – see seondub ka tema ütlusega „Saatana tango“ kohta, et juba toona tahtis ta kirjutada vaid ühe raamatu, oma esimese ja viimase. Üpris suur osa tema loomingust, näiteks idamaiste rännakute aegadest, aga erineb neist teostest nii teemadelt kui ka poeetika poolest.

Tõlke lugejana kujutleksin kedagi ikka ennekõike sõltuvalt teosest, ja samas ega väga palju selle peale vist olegi mõelnud ega kuidagi määratlenud. Küll olen „Saatana tango“ puhul rohkem (palju rohkem!) kui korra olnud soovitamisega ettevaatlik. Sealjuures on tõesti inimesi, kes on igati kaasa elanud mu tööle, kuid selges vastastikuses mõistmises, et „ei, muidugi mitte sulle“. Ja teine ports selliseid, kellele minul poleks tulnud pähe soovitadagi, kuid kes on tulnud valjult oma lugemiselamusest teatama. See teeb rõõmu. No üldiselt võib ilmselt öelda, et Krasznahorkai ei ole kirjanik massidele(?). Ta ise just äsja ütles ühe avaliku vestluse käigus, et kujutleb oma lugejana kedagi, kes on armas ja üksildane. Olgu see siis ka tõlketeose puhul miskit sinnapoole – kuigi ma vast ei seaks liiga rangeid piire.

CAROLINA PIHELGAS:

Tõlgin peaasjalikult luulet. Aga kes tänapäeval luulet üldse loeb? Jumal teab. Luuletajad ise, vahest – ise samas loen küll aina vähem ja valivamalt –, ja mõned üksikud kirjandussõbrad veel, keda murtud read ei hirmuta. Ega siin midagi hirmsat tegelikult muidugi polegi, vahel tahaks öelda, et paksud romaanid on palju heidutavamad, aga eks see ole vist pigem harjumuse küsimus. Üldiselt ma ei fantaseeri oma raamatute ega tõlgete lugejatest, pole seda kunagi teinud. On hea meel, kui tõlkeid märgatakse ja loetakse, aga niipea, kui raamat ilmub, hakkab ta oma elu elama, kuhu mina enam eriti ei puutu. Tõlgin seepärast, et tahan ise selle konkreetse teksti või autoriga tegeleda, vahel ka seepärast, et mulle tundub, et mõni konkreetne raamat võiks eesti keeles olemas olla, kohaliku kirjanduseluga resoneeruda.

MATI SIRKEL:

Tõlgin teoseid, mis on ajale vastu pidanud, ja see tähendab, et eelistatult varasemaid, klassiku auraga autoreid, kellel minu meelest on ka praegu midagi olulist öelda. Olen viimasel ajal tiirelnud „Goethe-aja“ orbiidil ja hakanud seda enda jaoks vahendajana ka ammendama. Valin teoseid, mis ei vaja pikemaid kommentaare, vaid kõnetavad vahetult nii toona kui ka nüüd. Õigupoolest olen vahendanud autoreid, kes jäid hinge

juba üliõpilaspõlves ja kes on minu elu saatnud, nii et võin loota nende kõnekusele ka tänapäeva noore inimese jaoks. Mõned neist on minu jaoks erilised ka kirjandusvälises mõttes, näiteks Robert Musili „Omadusteta mehe“ maisipaberil üheköitelise väljaande sain kunagi vahetada Eesti Wabariigi aegsete müntide vastu ühe Saksa kollektsionääriga, müntide saatmiseks tuli kasutada augustatud pappi ja kleeplinti, et kühm poleks ümbrikus kombatav. Õnnestus – ja õnnestus ära oodata ka aeg, et seda tõlkida. Olen teadlik, et minu valitud tekstidel pole väljavaadet bestselleriteks saada, sest üldtrend suundub praegu mujale, aga lohutan end sellega, et kui nad raamatukogus olemas on, võib aegade muutumine nad taas esile tuua ja neile lugejaid leida. Lisaks kirjandusele on siiski olemas ka maailmakirjandus, kuhu enamik „minu“ autoreid kindlasti kuulub.

AET VARIK:

Tõlgin kõige meelsamini ilukirjandust. Olen palju tõlkinud inglise keelest, enamasti kõige uuemat kirjandust. Mulle tundub, et sujuvamalt edeneb mul sugestiivsete ja kaasakiskuvate, lopsaka stiiliga autorite tõlkimine. Üks niisugune tõlge oli ehk Salman Rushdie „Keskööö lapsed“. Seal oli niisugune pöörane värvide ja lõhnade küllus, tõeline eksootika. See on kummaline, sest Rushdie pani ju postkoloniaalse autorina eksotiseerimist väga pahaks, aga vähemalt tema varasemad teosed mõjuvad ometi ka ise eksootiliselt. Küllap on see omamoodi paratamatus ja paradoks.

Huvitav oli tõlkida ka David Mitchelli, kes näiteks „Pilveatlases“ kasutas kuut eri stiili ja jutustajat, liikudes nii XIX sajandi keskpaigast tänapäeva, romantismi juurest modernismi kaudu XX sajandi žanrikirjandusse ja postmodernsusse ja siis jälle tagurpidi tagasi. See oli põnev seiklus.

Üks unustamatu raamat oli ka Anuradha Roy „Lootusetu igatsuse atlas“, mis jäi meelde oma akvarelsusega. Selle india kirjaniku puhul tuleb vist igaks juhuks märkida, et teda ei tohi segi ajada kuulsa Arundhati Royga, kes eelkõige on tuntud „Väikeste asjade jumala“ autorina. „Lootusetu igatsuse atlas“ on küll samamoodi poisi ja tüdruku üleskasvamise, eneseleidmise ja teineteise taasleidmise lugu, aga hoopis teises laadis ja toonis kirjutatud. Selles on midagi voolavat ja helisevat, on eredaid värvilaike ja tumedaid toone, nii ettemääratuse tuhmi hallust kui ka ootamatut vabanemistunnet.

Kes võiks neid raamatuid lugeda? Ma tegelikult hästi ei julgegi lugejaid ette kujutada, aga siiski loodan, et neid on. Kui ma ise tõlgin mõnd raamatut, mille olen varem läbi lugenud – mõne koguni mitu korda –, avastan ma sealt alati midagi, mida lihtsalt lugemisel tähele ei pannud. Võib-olla teistel ei ole nii, aga minul küll, ja sellepärast mulle tundub, et tõlkija on justkui kõige lähemal sellele lugejale, kellele autor kirjutades mõtleb – küllap autor eeldab, et lugeja loeb ja märkab kõike. Tõlkija loeb teksti lihtsalt põhjalikumalt, et see teises keeles uuesti üles ehitada.

Mõtlesin öelda mõne sõna veel selle kohta, miks ma ei taha žanrikirjandust tõlkida. Olen tõeline eskapist ja krimkad on mu meelest päris mõnus pääsemine argipäevast. Aga kui ma neid tõlkima hakkaksin, saaks neist osa minu tegelikkusest ja mis pääsemine see siis enam oleks! See oletus on kinnitust leidnud – üks suurepärane tõlkija, kes on väga palju krimkasid tõlkinud, ütles, et tema neid eriti lugema ei kipu. Mina parem sellega ei riski, muidu ongi ühel päeval kogu krimkade lugemise lust kadunud. Muidugi, ehk loeksin ma

siis sedajagu rohkem väärtkirjandust, hariksin ennast ja saaksin targemaks…

Missugune on sinu erisuhe nomineeritud teosega ja selle autoriga? Räägi lähemalt, mis pakkus selle teose tõlkimisel suurimat rõõmu ja mis valmistas raskusi?

HELI ALLIK:
Kirjanduse kohta on öeldud muu hulgas, et see on „mimeetiline illokutiivne akt“ – kui me ütleme „elas kord Punamütsike“, me ei *mõtle* seda. Ka minul on kümme, tuhat, miljon korda päeva jooksul vaja välja öelda asju, mida ma ei mõtle – siis on nende pärast vähem häbi. Ja Céline pakub selleks unustamatuid võimalusi.

Mis puudutab rõõme ja raskusi, siis kord on see juba jutuks tulnud. Vastasin siis küsimusele nii: „Seda on naljakas öelda, aga – kuna tehnilisteks küsimusteks siin intervjuus ruumi pole – kõigest kõige raskem oli tõlkimine mõistuse osavõtuta. Suulise kõne sõnad, nagu juba eespoolgi juttu oli [eespool oli juttu keeleteadlastest, kelle sõnul kiri ja kõne on justkui keele täiesti erinevad olemisvormid, kaks täiesti erinevat kogemuse koordinaatteljestikku – et kiri ja kõne ei ütle samu asju], ei tule meie seest samast kohast kust kirjaliku keele sõnad. Suuline kõne, mille emotsiooniga värvis Céline kogu oma teksti, ütleb hoopis teisi asju ja teistmoodi kui kiri. Aga samal ajal oli ju selge, et minu ees oli kirjalik tekst, suur prantsuse klassik, kultuur suure tähega, ja mina ise tõlkides kirjutan. Ja Céline'i keel pole sugugi üheplaaniline, nagu suuliselt kõnelt selle toores, ehedas olekus võiks oodata. See on otsast otsani täidetud poeetilise tihedusega. Niisiis tuli kogu aeg tegeleda ühest küljest enese petmisega ja teisest küljest enese täielikule aususele sundimisega, et see aine, millest tõlketekst on tehtud, oleks kokkuvõttes natukenegi teistmoodi.“[3]

Ja kuigi aasta on vahepeal mööda läinud, paistab mulle, et ma vastaksin ikka umbes samamoodi. Ühest küljest on romaani „Surm järelmaksuga“ tekst hoolimata oma suulisest ja kõnekeelsest värvingust tõesti keeruline, poeetiline, tihe. See sisaldab hulgaliselt tasandeid ja lugematuid mikroskoopilisi elemente, mille kõigi kasutusel on kindel eesmärk ja tähendus. Leksikaalses plaanis kubiseb tekst väga spetsiifilisest argoo-, tehnilisest, käsitööduslikust, teaduslikust, meditsiinilisest, arhitektuurilisest, aeronautilisest, põllumajanduslikust jms sõnavarast, aga ka neologismidest, arhaismidest, obstsöönsustest, onomatopöadest, võõrkeelsetest laenudest. Süntaktilises plaanis asendub harjumuspärane loogiline punktuatsioon tihti rütmikomadega või järgib hingamist; laused ei püsi enam grammatiliselt koos – kord kaotab alus oma öeldise, siis lendab verbi pronoomen järgmisse fraasi; siis jälle ei juhi teksti kulgemist mitte tähenduslik loogika, vaid hoopis kaheksasilbikutest segmentide korrapärastatud vaheldumine; siis on kaotanud kogu üksus oma semantilise autonoomia ja kui on midagi, mis loob terviklikud seosed, on see kujuteldav intonatsioon või – veel hullem – lihtsalt kõneleja kohalolu tekstis, sõnade taga; siis segunevad otsene kõne ja saatelause, lõhkudes ka jutustaja ja tegelase institutsioone eraldava barjääri; siis tuleb uue lause algust tähistav suurtäht vastu hoopis ootamatus kohas ja siis itsitab uhke küsimärk jaatava lause lõpus, et markeerida sellega hääletõusu. Stilistilises plaanis ajab üks kujund sõna otseses mõttes teist taga, ja nii edasi. Sellest kõigest tuli ennast läbi puurida, sõnaraamat (väga mitu sõnaraamatut)

[3] Céline'i aja pits. Triinu Tamme intervjuu Heli Allikuga. Sirp, 7.6.2019.

käes, spetsialistide käsitlused lauanurgal, tõlked mulle ligipääsetavates keeltes öökapil. Ja kuklas teadmine, et Céline oli „stiilimaniakk“: „Kõik need ammed, ajalehekioskid, võrrimehed, seelikukütid, terved politseibrigaadid, terved kohvikutäied plagiaatoreid, terved veoautotäied tundeid, mis te olete oma raamatusse toppinud, kinni surunud, kaks tiiru peale – ainult ühe millimeetriga panete stiilis mööda, ainult üks koma vales kohas, ja kõik sööstab dekoratsioonidesse! Kõik vastu taevast! pudruks!“ nagu ta ütleb[4]. Niisiis tuli igat „millimeetrit“ väga kõvasti mõõta; mitte mingisugusest ühe hooga tõlkimisest ei saanud juttugi olla, või veel vähem meetodist, mida ma kasutasin Mathias Enardi „Varaste tänavat“ tõlkides – lugesin lihtsalt hakatuseks kõva häälega kogu raamatu linti ja alles siis hakkasin midagi arvutisse toksima. Detektiivi- ja teadustöö tempo oli naeruväärne.

Aga kõige hullem oli see, et teatavas mõttes polnud sellest kõigest mitte mingisugust kasu. Kui ma olin tekstianalüüsiga ühele poole saanud, kui ma olin kõikide basaalganglionide, grootraade, neo-polü-radioaktiivsete kultuuride, peelide, irido-pronkside, kilomeetrivedrude, tsentraalvagude, krüsoberüllide, ajuvatsakeste ja arsfenamiinide juurde tuhat korda tagasi pöördunud, kui ma olin seedinud ära romaani „Surm järelmaksuga“ itaaliakeelse tõlke analüüsi, mis sedastas, et kolm punkti prantsuse keeles (kus need toodavad kiirust) ei ole üldse sama asi kui näiteks itaalia keeles (kus need aeglustavad tempot ja märgivad pigem mõttesse vajumist); kui ma olin üritanud läbi mõelda artikli romaanis „Reis öö lõppu“ esinevatest ja-dest, mille autor ütles, et need ei ole ja-d, ja püüdnud mõistusega võtta järjekordset Céline'i antisemitismi analüüsi, millest ilmnes, et seisukohti, mida ta ühe käega esitab pamflettides, naeruvääristab ta teise käega oma romaanides, tuli see kõik ära unustada, tuli proovida sõita käed lahti, leida teatav lohakus, ja lasta end kukkuda, ilma teadmata, kas mind püütakse kinni. Sest mõistusega pole Céline'i juures tegelikult mitte midagi võtta. Kõik see, mida ta meile näitab, jääb aukudesse, jõnksudesse, kuhugi „katastroofikurdu“ (need pole minu sõnad, nii ütles Julia Kristeva), rebenditesse, marraskil äärtesse sõnade vahele.

Sellised operatsioonid on rasked, ja selge on see, et elu ja kirjandus kipuvad niimoodi ebaprofessionaalselt segi minema.

Aga rõõmu valmistas see, et midagi juhtus alati just siis, kui kõik lootus oli kadunud. See andis võimaluse teha väga kaugele ulatuvaid järeldusi elu mõtte, saatuse, inimese teekonna, kosmose ja terve maa ja taeva vallas, mis mul muidu väga hästi välja ei tule.

KADRI JAANITS:

Katja Kettu on üks neid Soome noorema põlvkonna võimsaid naishääli, kelle teoseid on saatnud menu ka mujal maailmas. Ilmselt pakub põhjamaine eksootika huvi ning ehedat põhjamaisust tema teostes jagub, rääkimata sellest, kui maagiliselt Kettu kirjutada oskab. „Rose on kadunud“ on juba neljas raamat, mis temalt eesti keeles ilmub, ja mul on äärmiselt hea meel, et mul on olnud võimalus neid kõiki eestindada.

Kettu isikupärase keelega on mul niisiis olnud võimalust harjuda küll, aga kui hästi sa ka ei arva end autorit ja tema stiili tundvat, ikka peab olema valmis ootamatusteks. Nii ka nüüd. Kettu raamatutes on alati olnud esiplaanil suured, valusad teemad ja dramaatilised sündmused ning tema loomingut läbivaks jooneks on ajaloo kirjutamine uuest vaatenurgast – naiste ja laste sil-

[4] Louis-Ferdinand Céline, Vestlused professor Y-iga. Tlk Heli Allik. Kultuurileht, Loomingu Raamatukogu, 2013, nr 31–32, lk 61.

made läbi nähtuna – ning see ajalugu, vähemalt Kettu raamatutes, on tavaliselt täis kannatusi ja ebaõiglust. Valusat ja vägivaldset on „Roses“ sama palju kui tema eelmisteski teostes, aga keeleliselt ja jutustamislaadilt on see tekst teistest erinev. „Rose“ pole mitte ainult valus, vaid ka väga ilusasti, lausa poeetiliselt kirjutatud lugu. Kettu väljendusrikas, elav, Lapi juurtest rikkust ammutav keel on selleski raamatus endiselt lopsakas, ent ühtlasi kaunim kui eales varem. Sünd ja surm käsikäes, hingekäristav häda ja viletsus, millega Kettu põimib maagilise realismi elemente. Raamatu väljenduslaad ei ole mõeldud tingimata meelt lahutama, seda ei ole alati lihtne mõista, see tahab oma elu elada, pakub peamurdmist või sunnib õlgu kehitama. Omaette tegemine oligi mõtestada teksti lahti nii, et säiliks pinge keele maagiliselt kauni maailma ja loo tumeduse ja sünguse vahel, ning püüda samal ajal eesti keelde vahendada ka autori väga isikupärast sõnavara.

Sinna juurde veel täiesti tundmatu maailm, Ameerika põlisrahvaste kultuur ja pärimused, aga pärit mitte minu lapsepõlve indiaanijuttudest ja Metsiku Lääne filmidest, vaid hoopis vähem romantilisest ja mustvalgest, ent sedavõrd huvitavamast ja kahjuks ka brutaalsemast tegelikkusest. Põlisrahvaste vabadusvõitlus, indiaaniliikumise ajalugu, kõrvuti Soome väljarändajate saatusega – võõrad maailmad mõlemad, aga võõrastesse maailmadesse sisseelamine kuulub pigem tõlkijatöö rõõmude hulka. Soomlasi ja indiaanlasi ühendas nii mõnigi asi, muu hulgas tugev side loodusega, paraku ka probleemid alkoholiga ja selle kurvad tagajärjed. Siinkohal tasub muidugi meelde tuletada, et tulivesi oli üks paljudest valge mehe kingitustest ja soomlased, kuigi veider vähemus Ameerika kirjus lapitekis, olid valged, mis viib omakorda mõtte sellele, kuivõrd on autoril õigus kasutada oma teoses kultuuri, kuhu ta ei kuulu. Kettu on küsinud seda ka ise ja leidnud, et on teatud piir, millest ta odžibveide kultuuri ja pärimuse kirjeldamisel üle ei tohi astuda, ning lisaks on tema teadmiste taga põhjalik uurimistöö, kümned intervjuud ja 2016. aastal koostöös Meeri Koutaniemi ja Maria Seppäläga ilmunud dokumentaalteos.

Kõige raskemaks teeb tõeliselt hea raamatu tõlkimise võib-olla hoopis see, et vastutus lugeja ees on suur ning vastutus autori ees veelgi suurem. Üksikud sõnad ja kõik muu, mida saab järele uurida, autori käest küsida, sõnaraamatust vaadata, ei ole peaaegu kunagi kõige suurem probleem, vaid stiil, see, kuidas mõjub tervik.

SIIRI KOLKA:

Minu erisuhe „Saatana tangoga“ sai alguse rohkem kui kümme aastat enne tõlke avaldamist. Olin selleks ajaks katsetanud ungari kirjandust tõlkida küll – tänu sealsele fenomenaalsele 10-kuulisele ilukirjanduse tõlkimise kursusele sai maitstud kõiksuguseid žanre ja eri iseloomuga tekste. Avaldamiseni jõudsid aegamisi vaid mõned novellitõlked. „Saatana tangot“ eesti keeles lugeda küsis minult esimesena mu elukaaslane. Osalt on see kindlasti talle tõlgitud. Kuid ehk isegi juhusena, see mõte sobis mulle algusest peale väga hästi. Järgnesid aga mõned aastad eri eluvalikuid ning tõlkimine venis, edenes vaid tibusammul. Kolleegid muutusid, õigustatult, juba päris kärsituks, kui mitte öelda – pettusid. Kuna ta aga seal sahtlis vedeledes ometi päris täiel rinnal elada ei lasknud, siis küpses üsna täpne plaan, kuidas ikkagi leida võimalus ta ära teha – kas või ilma kirjastuseta, sest ega ungari kirjanduse tõlkimist naljalt keegi ju tellima tule. Paar korda katsetasin vahepeal ka kirjastust leida, kuid tulutult. Seda ootamatumalt juhtus, et kui olin seadnud endale aja otsast kor-

ralikumalt tööle hakata ja, nui neljaks, ära teha, jõudis minuni Mathura ja ta kirjastus Allikaäärne, kes oli mõne Krasznahorkai tekstiga teistes keeltes tutvunud ning otsis, kas-kes teda tõlgiks. Õnneks teati (vist) isegi ülikooli soome-ugri osakonnas, et mul sahtlis üks pojake peaks olema. Ja Mathura võttis mind tõlkenäidise peale usaldada – suur au, olen talle väga tänulik! Nii sai kõik kombe kohaselt administreeritud – taotlused, toetused. Ja nõnda sain ka kena keeletoimetamisabi Triin Kaalepilt.

Kui nüüd siit edasi mõelda, küsimuse teise poole juurde – peaksin ehk meenutama just neid viimaseid kollaseid kohti kui näited noist suurimaist raskustest. Seal võis olla mõni lausestuse keerukus, mõnel puhul ei saanud ehk seda kõige paremat väljendit kätte (sh võis olla taustaks ka suutmatus lasta lahti mõnest ülekandmatuna näivast nüansipeensusest originaalis)… Jah, küllap mõne väga väändu keeratud mõttekäigu juures ma ka tõesti kurja vandusin, jääb vaid loota, et võimalikult täpselt pihta ja edastatud sain.

Ühel väljendil ehk siiski peatun ka. Sõna on teoses oluline, ja minu hinnangul ei ole talle üht kindlat head vastet, vaid tuleb lahendada kontekstis: *kiszolgáltatottság* – ungari-eesti sõnaraamat ütleb meile „kaitsetus“, ungari seletav aga „täielik sõltuvus kellegi tahtest, suvast, võimust“. Nii et minu arvates on see sageli kaitsetusest rohkem (või võib selles eesti sõnas kogu vastav tähendusspekter küll hulgas olla, kuid ei pruugi kasutuskontekstides nii selgelt, kogu oma sügavuses avalduda). Minu tõlkes esineb näiteks ühes kohas „orjus“ ja teisal (millegi või kellegi) „meelevallas olemine“. Vormiliselt, keeleteadusliku täpsuse ambitsioonita: *szolgál – teenima, ki-szolgál – teenindama; ki-szolgáltat ~ teenindama panema; -ott ~ -tud; -ság – -(s)us*. Kuid minu meelest on see „teenindama pandus“ siin pigem võimu, mitte selle kehtestaja suhtes. Minu tunnetuse järgi puudub siin sageli lootus, või on see imeväike. Teoses kannab sellist rolli otsesemalt Estike, kuid loo ühe põhiivana jätab autor lugeja otsustada, kuidas on sellest aspektist suhe kogu selle tegelaste kamba ja saatuse vahel.

Imelikul kombel aga pakkusidki tõlkimise juures suurimat rõõmu just raskused – kui ikka on vaja keeruline, vaat et lehekülgedepikkuseks veniv tangolik struktuur kuidagi ka eesti keeli hästi kõlama saada…

CAROLINA PIHELGAS:

Selle raamatu saamislugu on üsna pikk ja läheb tagasi minu tõlkijateekonna algusesse. Pablo Neruda „Kapteni laulud“ ilmus eesti keeles 2010 ja oli toona minu päris esimene luuletõlkeraamat. Olin siis Tartu Ülikoolis magistrantuuris ja õppisin, nagu ikka, juurde ka keeli. Tol hetkel tegelesingi parasjagu hispaania keelega ja tundus, et keelekursusel omandatu kinnistamiseks oleks tore midagi lugeda ja võib-olla ka tõlkida. Sattusin Neruda peale üsna juhuslikult, „Kapteni lauludes“ oli hoogsust ja säravust, teatavat kergust ja kujundirikkust, millele sarnast ma eesti luules päriselt kohanud ei olnud, ja see ehk oligi ligitõmbav. Samuti ei tundunud teos keeleliselt ületamatult keeruline. Mäletan, et tõlkega oli omajagu pusimist, aga toona jäin tulemusega üsna hästi rahule.

Pärast Nerudat liikusin teiste keelte ja autorite juurde edasi, aga oli samas tunne, et kunagi võiks midagi veel Nerudalt tõlkida. Igal autoril on oma idiosünkraatiline keel – Neruda küll on kirjutanud päris erinevas laadis, aga ometi on tal teatav käekiri, korduvad väljendid, kujundid, mis said selle raamatu jooksul tuttavaks. Pärast „Kapteni laulude“ ilmumist küsiti mult mitmel puhul tsitaate või terviktekstide tõlkeid

Neruda kõige kuulsamast raamatust, „Kakskümmend armastusluuletust ja meeleheitelaul". Vaikselt tekkiski tunne, et see kogumik võiks olla eesti keeles tervikuna olemas ja miks mitte avaldada ka „Kapteni laulud", mis vahepeal oli läbi müüdud, uuesti. See andis võimaluse tõlget ka redigeerida ja parandada mõne piinliku vea – näiteks oli 2010. aasta väljaandes ilmselt küljenduse käigus ühe luuletuse lõpp kaotsi läinud.

Võtsin appi oma kunagise hispaania keele õppejõu ja tõlkija Mari Laane (ML), kes oli abiks oma terava filoloogipilguga. Mõned näited muudatustest. Luuletuses „Sinu naer" on read: „Mu heitlus on raske ja ma naasen / väsinud silmadega, / olles mõnikord näinud / igipõlist maad". ML kommenteeris viimast rida *La tierra que no cambia* nii: „kuna Neruda oli poliitiliselt aktiivne inimene, näen ma siin vihjet, et ta on pettunud, et Tšiilis asjad ei arene vms. Siin on ka need vered ja mõõgad…" Uues väljaandes sai tõlge järgmine: „Mu heitlus on raske ja ma naasen / väsinud silmadega, / olles mõnikord näinud / maad, mis sugugi ei muutu."[5] Luuletuses „Iludus", uues väljaandes „Kaunitar", oli näiteks selline stroof: „Iludus, / sinu rinnad on nagu kaks leivapätsi, / mis on tehtud teralisest maast ja kuldsest kuust, / iludus."[6] (*Bella, / tus senos son como dos panes hechos / de tierra cereal y luna de oro, / bella.*) Olin tõlkinud hispaania *pan*'i, mis pigem vastab meie saiale, leivaks, kaalutlus võis ehk olla see, et ihu on midagi sama maist ja tavalist kui leib. ML kommenteeris aga nii: „Saiapätsi? Mõeldes (kuldsele) värvile…" Ja tõsi ta on, et täpsem ja ka kujundlikult sobivam on siinkohal saiapäts (ainult „sai" mõjuks koomiliselt!).

Tagantjärele turgatab, et kolmas võimalus oleks olnud ka „kuklid". Samas olgu mainitud, et mujal sobib „leib" tunduvalt paremini kui sai või saiapäts, näiteks sonetis XXIII: *Fue luz el fuego y pan la luna rencorosa*. Tõlkes: „Valgust andis kolle ja leiba kuri kuu"[7]. Või sonetis XLI, kus „laual on taas värske leib" (*el pan fresco en la mesa*)[8]. Teine probleem „Iluduse/Kaunitari" stroofi juures tundus tõlkevaste „teraline maa", *tierra cereal*. Püüdsin nüüd leida sellise lahenduse, millest ei jääks muljet, nagu maa ise oleks teraline, vaid et see on maa (või muld, *tierra* tähendab mõlemat), kus vili kasvab hästi. „Kaunitar, / sinu rinnad on nagu kaks saiapätsi, / mis on tehtud viljakandvast mullast ja kuldsest kuust, / kaunitar."

Nõudlikumad probleemid esinesid „Kahekümnes armastusluuletuses", kus autor mängib erinevate vormide ja värsimõõtudega ning kujundiloome on omajagu krüptilisem ja keerukam. Kujunditega on ikka nii, et need kas tulevad hoobilt sihtkeelde üle, või tuleb hakata leiutama. Üks keerulisemad värsse on kohe esimeses luuletuses: *Mi cuerpo de labriego salvaje te socava / y hace saltar el hijo del fondo de la tierra.* Sõnasõnalises tõlkes kõlaks see umbes nii: „minu metsik töölisekeha kaevub su sisse / ja paneb poja maapõhjast välja hüppama". See on ääretult maskuliinne ja jõuline kujutlus, aga kuidas panna seda kõlama vähegi luule moodi, eriti seda, kuidas poeg hüppab maa seest välja? *Saltar* tähendab hüppamist, karglemist, purskumist, käivitumist, kildudeks purunemist, isegi plahvatamist (emotsionaalselt), ühesõnaga, igasugu hoogsat liikumist. Siin sai koos toimetaja Hasso Krulliga väga pikalt nuputatud, enne kui jõudsime variandini, mis jõudis raamatusse: „Sinu sisse tungib

[5] Kapteni laulud. EKSA, 2010, lk 21; Armastusluuletused. Kaksikhammas, 2019, lk 48.

[6] Kapteni laulud, lk 37; Armastusluuletused, lk 57.

[7] Armastusluuletused, lk 171.

[8] Samas, lk 193.

mu metsik töömehekeha, / kuni laps paiskub välja sügavast maapõuest".[9] Sellistele mehistele kujutlustele vastukaaluks leidub kogus siiski ka teatavat haprust ja õrnust, kus armastatu kaob „õhtutesse, / kus hämarik rutuga kivikujudki kustutab".

Raamatu tegemise käigus hakkas tunduma, et võiks siis juba kokku koondada kõik Neruda armastusluule kogud, ja nii sai ette võetud ka „Sada sonetti armastusest". Nagu pealkirigi ütleb, on tegu saja sonetiga, samas Neruda traditsioonilist riimiskeemi ei kasuta, kuigi kõigis luuletustes on neliteist värsirida. Ka värsside silbiarv on muutlik, enamasti 11–14 silbi piires. Neruda varieerib siin oma tüüpilisi armastusluuletuste teemasid ja kujundeid, korduvalt räägitakse juurtest (*raíces*), mis on kas hämarad ja tumedad (*oscuras*), või hoopis metsikud (*salvajes*); kui armastatut tahetakse hukutada, siis lõigatakse läbi ta juured jne. Natuke peavalu valmistas polüseemia. Näiteks sõna *espiga*, mis tähendab viljapead, aga ka okast, on Nerudal üsna sagedane (kuigi tõlkides selgus, et okka tähenduses on Nerudal ikkagi pigem *espina*) ja tavaliselt ongi tegu põlluromantikaga, näiteks „sinu valged käed [---] / panid liiva seest võrsuma viljapead"[10] või armastuse „alistamatu viljapea"[11]. Palju on juttu ka nisust (*trigo*), mida, nagu otsinguga vaatan, esines raamatus koguni 23 korda. Hästi tavaline oli sõna *fruta*, mis võib Nerudal olla igasugune puuvili. Tõlkes tuli seda vahel täpsustada ja siis sai valitud puuviljaks õun kui sümboolselt tugevasti laetud puuvili (mõeldes nii Piiblile, aga miks mitte ka eesti rahvalauludele), mis on ometi tavaline ja kasvab nii Eestis kui ka Tšiilis. Näiteks sonett XLVII algab ridadega: *Detrás de mí en la rama quiero verte.* / *Poco a poco te convertiste en fruto*. „Tahan sind näha taamal, okste sees. / Pikkamisi muutusid sa ilusaks õunaks." Siin oleks olnud väga plass jätta abstraktne „puuvili", samuti lisandus „ilusaks", et kujund ei mõjuks liiga järsult. Luuletus lõppeb ridadega *el beso que subió desde la tierra* / *con tu sangre de fruta enamorada*; „suudlus, mis tõusis üles maamulla seest / koos sinu verega, armunud ladvaõun." Taas tuli natukene täiendada kujundit (puuviljast sai ladvaõun), et see hakkaks tööle ning et silpide arv reas ei jääks liiga väikseks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et rõõme ja raskusi oli selle raamatu juures – mis tegelikult koosneb ju kolmest iseseisvast luulekogust – üsna võrdselt. Leiutamist oli piisavalt palju, leidus nii hingematvaid kujundeid kui ka keerukaid, peaaegu kantseliitlikult mõjuvaid väljendeid, oli silbilugemist ja kõrgmodernismi, kohati ka lobedat vabavärssi. Minu kustumatu ja lakkamatu tänu läheb raamatu toimetajatele, kelleta poleks raamat see, mis ta on: Hasso Krullile, Mari Laanele ning Lydia Raadikule, kes luges korrektuuri.

MATI SIRKEL:

Hermann Broch sai mind kunagi ammu oma õnge esseedega, s.t mõtlejana. ENSV raamatukogudes teda polnud, aga sain Moskvas Lenini-nimelises raamatukogus teha tema raamatuist koopia filmile, mida võis siis vastava projektoriga lugeda. Esimene tunne oli aukartus tema haarde ees ja see võlu, et tema mõte liikus radadel, mis viisid sind hoopis teise maailma toonasega võrreldes. Väärtuste lagunemise analüüs köitis iseväärtusena, sest „meil" ei lagunenud ju midagi. Ja tema Euroopa oli midagi paleuslikult kujuteldavat, mille väärtuste allakäik veenis pigem mõttemänguna, mis mulle jäi paratamatult ühekülgseks. Ei haakunud see ju kuidagi „meie" tegelikkusega. Broch kui ilukirjanik lummas mind romaa-

[9] Samas, lk 7.
[10] Samas, lk 192.
[11] Samas, lk 253.

niga „Vergiliuse surm“, selle keelelise radikaalsusega, mille vahendamisele ma toona ei mõelnud – mitte ainult sellepärast, et tõlge poleks saanud ilmuda, vaid tõlge tundus ka ilmvõimatu olevat. Aeg muutus ja väljakutse kerkis kuidagi uuesti esile. Võtsin selle vastu ja ilmvõimatus osutus siiski tehtavaks ning raamat ilmus 2013. aastal. Kord juba Austria ja Brochi lainel olles adusin, et ka kunagine mõttemäng väärtuste lagunemisest on omandanud uue aktuaalsuse ja et Broch oli ju andnud oma teooriale „Kuutõbiste“-romaani kuju, mida on kergem neelata kui esseistlikku abstraktsust. Sellega oli ta ühtlasi oluliselt avardanud „romaani“ mõistet ja võimalusi, tuues sisse puhta lüürika ja draamavormi – ning siiski kvintessentsi ka puhta teooria. Selle traktaadi 10 peatükki võib aga ka lugemata jätta, sest romaani tegevuskäik on andnud teooriale luu ja liha ning esitanud selle ilukirjanduse vahenditega. Aga põhimõiste „väärtused“ on küll märksõna, mille igaüks peaks enda jaoks selgeks tegema kõige isiklikumal moel, on see, mille varal miski seisab või langeb. Raske oli kolme ajastu pannoo vahendamisel hoida ka stilistilist vahet – näiteks esimene köide „1888. Pasenow või romantika“ on selgesti *hommage* Theodor Fontane realistlikule laadile, „Anarhia“ ja „Asjalikkus“ kasutavad juba teisi võtteid ja autor on jõudnud ka Joyce’i lugeda. Traktaadi lõpliku vormi ja muugi eest olen väga tänulik toimetaja Külli Habichtile.

AET VARIK:
Võib-olla selle koha pealt sobikski hakata tõlgitud teostest rääkima. Mul on neid ju tervelt kolm, nii et juttu jätkub. Eks see oli tegelikult juhus, et nad kõik ühel aastal ilmusid – Ishiguro „Kui me olime orvud“ lausa möödunud aasta 27. detsembril, see oleks kergesti võinud tänavusse aastasse jääda.

Ishiguro „Kui me olime orvud“ suhestub ju ka krimikirjandusega, detektiiv muudkui aga uurib juhtumeid, roomab koguni mööda mudaseid kiviplaate, luup näpus, uitab peentes salongides ja pillab tähendusrikkaid märkusi.

Ent tasapisi selgub, et detektiivil on pagasis ränk lapsepõlvetrauma, millest ta tegelikult polegi üle saanud; samuti hakkab tunduma, et selle tegelikkuse koos- ja käimashoidmine, mille ta endale on ehitanud, nõuab päris suurt vaimujõudu. Tema seiklusi siin pikemalt lahata pole mõtet, kes loeb, see näeb. Tõlkimise kohta tunnistan, et selle käigus hakkas mulle tasapisi tunduma, et tekst toimib kuidagimoodi ka ebateadlikul tasandil, et selle eesmärk on mõjudagi kuidagi häirivalt ja (ehk tohib siin seda sõna kasutada) kummastavalt. Või siis vähemasti segadust tekitavalt. Ja see oli küll keeruline olukord, sest kui sa ei saa õigupoolest arugi, mida autor tekstis teeb või kuidas ta selle saavutab, kuidas seda siis eesti keeles järele teha? Mina küll ühelegi võttele näpuga näidata ei osanud, traagelniite kusagilt ei paistnud, vaid püüdsin omal moel samasugust meeleolu luua.

Ei saa öelda, et Ishigurot oleks tehniliselt raske tõlkida – keerulisi sõnu on tal õige vähe ja ka laused ei kipu eriti pikaks. Ja stiil on enamasti vaoshoitud, kuigi juttu võib olla suurtest vapustustest. Aga kui tunned, et seal taga luurab midagi hoomamatut, siis see teeb ikka nõutuks küll! Tasapisi hakkasin märkama mingit üldist kramplikkust ja kistust, ju ikka sedasama peakangelase tegelikkuse (või illusiooni) säilitamise vaeva, ning püüdsin sellega kaasa minna. See on kindlasti kõige keerulisem tõlge, mis mul eales teha on tulnud. Ka sellepärast, et Ishiguro jätab lugejale oma tekstides enamasti palju ruumi ja vabadust, ja see tähendas, et minul tuli maha suruda puhtinimlik soov asju kuidagi pisut siluda või selgemana pais-

ta lasta. Ja õige tundetooni tabamine ei olnud mulle alati sugugi lihtne.

Tulemust on mul endal raske hinnata, võin vaid nimetada, et niipalju kui mulle teada, on see tõlge mõnd lugejat tõepoolest häirinud – kui originaalile heitis kriitik Philip Hensher omal ajal The Guardianis ette ühendverbide (*phrasal verbs*) vähest kasutust, mis teksti kangeks ja võõrapäraseks muutvat, siis minu tõlke kohta leidis keegi, et ülearu on pruugitud sõna „kummatigi". Ometi mäletan selgesti, et olin selle sõnaga ettevaatlik, käisin veel otsinguga kõik kohad üle ja võtsin vähemaks – aga näe, ikka jäi ette. Loodetavasti siis miski ikka häiris. Ja kummastas ka.

Järgmise – tegelikult siis eelmise, lähen siin ajas tagasi – raamatuga oli kõik hoopis teisiti. Pean silmas David Foster Wallace'i „Intervjuusid ilgete meestega", millest Loomingu Raamatukogus ilmus katkend „Teatavate piiride poorsusest". See raamat ajas alguses hirmu peale, tundus nii keeruline oma ülipikkade joonealuste ja pöörase keelega. Aga see lummas mind – mitte niivõrd lugejana, vaid siis, kui tõlkijana sellega tööle hakkasin. Seestpoolt vaadatuna tundus see pöörasus siiski kuidagi haaratav. Eks ma olin mures küll, et kas saan ikka hakkama, aga kogu suhtlemine LR toimetusega mõjus mulle väga toetavalt ja julgustavalt. Erinevalt Ishigurost on Wallace autor, kes (vähemalt meie novellivalikus) oma jõulise stiiliga ikkagi pigem lugejale vastu tuleb, kui käest libisema kipub.

Ja toimetaja Lauri Eesmaaga oli tõesti huvitav kõiki neid lühemaid ja pikemaid, aga kindlasti intensiivseid, täpseid ja väga mitmekihilisi tekste arutada.

Ütlen LR toimetusele siinkohal suur aitäh, eriti veel LR preemia eest, mille vääriliseks mind kevadel lahkesti arvati! See on küll hämmastav, et kui töö on juba ise nagu autasu, väga intensiivne muidugi, aga põnev ja täis avastusi, siis antakse selle eest veel preemia ka!

Julian Barnesi „Aja müra" puhul olen ehk juba kuskil kirjutanudki, et kõige suuremaks mureks olid selle juures vene klassikute tsitaadid. Raamat algab muidugi hoopis Dickensi „Kahe linna loo" parafraasiga, aga edasi tuleb tihedalt Puškinit, Gogolit, Tšehhovit ja teisigi, kuni Jevtušenkoni välja, Blokist ja Pasternakist rääkimata. Ja ingliskeelses tõlkes võib mõni niisugune tsitaat olla hoopis teise rõhuasetusega kui see, mis on käibel eestikeelses kultuuriruumis – või siis pole seda eesti keeles õieti olemaski, sest just see rida tuli luulet tõlkides tervikule ohverdada. Eks oli seegi päris suur segadus, aga näiteks Ishiguroga võrreldes ju hoopis konkreetsem segadus (võrrelda ma toona muidugi ei saanud, sest Ishiguro tõlkimine oli alles päris kauges tulevikus ootamas, nimelt tõlkisin ma „Aja müra" 2018. aasta talvel, kuid saatuse tahtel ootas see oma aega kirjastuses peaaegu aasta). Ja ka väljapääs segadusest osutus päris konkreetseks, nimelt muretsesin ma endale venekeelse tõlke, mis oli varustatud 40-leheküljelise ülipõhjaliku kommentaariumiga, kus kõik tsitaadid olid ära tuntud ja vaat et lahti seletatud. Minule jäi vaid eestikeelsete tõlgete otsimise rõõm ja mure (sest kõike polnudki nii lihtne leida), mõnel puhul tuli aga olemasoleva tõlke juurde ikkagi ise midagi leiutada, et tsitaat ka eesti keeles Barnesi mõttega haakuks. Näiteks kordub romaanis peaaegu algusest lõpuni päris tihti fraas „there was no escape from fate". See on ingliskeelne tõlge Puškini „Mustlaste" lõpureast „и от судеб защиты нет", mis Betti Alveri tõlkes on hoopis niisugune:

„…sest vapustavad tuulevired
ja suured saatuslikud kired
meid kätte saavad igal pool".

Viimane rida „meid kätte saavad igal pool" oleks NKVD iseloomustamiseks

ehk päris hästi passinud, aga üldisemas, saatuse tähenduses seda siiski kasutada ei saanud. Niisiis proovisin õnne fraasiga „ja pole pääsu saatusest“.

Raamatukogus olin tol talvel kõigi oma Tallinna-reiside ajal tihe külaline, paljud klassikud on ju ammu tõlgitud ja neid veel digitaalkujul olemas ei ole. Ei oskagi ette kujutada, kuidas praegusel koroona-ajastul säärast raamatut tõlgiksin (mis siin raamatukogust rääkida, kui isegi Eestisse ei pääseks!). Kuigi jah – ilmselt ei jääkski muud üle, kui kolleegid appi paluda.

Muidu on Julian Barnes suur stiilimeister, tema tõlkimine nõuab tihedat tööd, keskendumist ja tähelepanu. Tuleb silmas pidada kõiki tekstis korduvaid sõnu ja fraase, mis üha kordudes omavahel kokku kõlama hakkavad nagu muusikateose elemendid – selle muusikateemalise teose puhul võib tõesti kõnelda sisu ja vormi ühtsusest, nii et kuigi mitte mahukas, on see tõlkijale väga nõudlik teos.

Miks sa tõlgid? On ju palju lihtsamaid viise saada rikkaks, kuulsaks ja õnnelikuks, miks ikkagi oled valinud okkalise tõlkijatee?

HELI ALLIK:
Mul on kirjanduse fetiš, mis toob kahjuks endaga kaasa kõik selle mis fetiš ikka. Nii et niikuinii ei ole kogu see asi päriselt minu kontrolli all. Aga on üks Michel Houellebecqi, vana küüniku tsitaat: „Kirjanduse, selle meie silme all hääbuva läänemaailma *art majeur*'i eripära pole ometi sugugi keeruline määratleda. Samamoodi nagu kirjandus, võib ka muusika vapustada, pakkuda emotsionaalset elamust, tekitada sügavat kurbust või ekstaasi; samamoodi nagu kirjandus, võib ka maalikunst hämmastada, panna maailma uue pilguga nägema. Kuid üksnes kirjandus suudab teis tekitada tunde, et olete kontaktis teise inimvaimuga, selle vaimuga tervikuna, kõigi tema nõrkuste ja suurusega, kõigi tema piiride, väikluse, kinnisideede ja uskumustega; kõige sellega, mis teda liigutab, huvitab, erutab või temas vastikust tekitab. Üksnes kirjandus võimaldab teil astuda kontakti surnud inimese vaimuga, ja seda otsesemal, täielikumal ja sügavamal moel, kui seda suudaks isegi vestlus sõbraga – kui sügav või pikaajaline ei oleks sõprus, mitte kunagi ei avata end vestluses nii täielikult kui tühja paberilehe ees, tundmatu adressaadi poole pöördudes.“[12] Jah, pangaarve tekitab vahel nukrust, selg on haige, elu libiseb käest arvuti taga kägaras olles, suhtlemisoskus degenereerub, Tõlkija Igavene Süü on kogu aeg kaelas nagu kivi.

Ma ei oska ise kirjutada, et seda tühja paberilehte täita. Aga kui pole teist inimvaimu, tundmatut adressaati, sõpra, siis ei ole ju üldse mitte midagi.

KADRI JAANITS:
Kindlasti on lihtsamaid viise saada rikkaks ja kuulsaks – tõlkimisega saab kuulsaks harva ja rikkaks vist mitte kunagi –, aga õnnelikuks võib see töö teha küll ja siis ei tundugi tee nii okkaline. See on küllap nagu iga teise loomingulise tööga, kui töö on ühtlasi kutsumus ja täitunud unistus, teeb see ka õnnelikuks, on pigem eluviis kui vahend raha teenimiseks.

Teadsin juba keskkoolis, et tahan minna keelt ja kirjandust õppima ning selle mõttega astusin Tartu Ülikooli. Peaaineks valisin soome keele, sest see tundus kõige lähedasem ja omasem kui ungari keel. Kolmandal kursusel kirjutasin analüüsi Anu Merilai Rosa Liksomi „Yhden yön pysäkki“ tõlkest eesti keelde. Kuigi ma ei osanud siis aimata, et kunagi Liksomi tõlkimisega märksa lähemalt kokku puutun, sai mulle hilje-

[12] Michel Houellebecq, Alistumine. Tlk Triinu Tamm. Varrak, 2016, lk 6.

malt töö kirjutamise käigus selgeks, et minu tulevik peab olema seotud soome kirjanduse tõlkimisega. Loomulikult ei olnud kolmanda kursuse üliõpilasel oskusi ega julgust suure kirjandusega rinda pista, aga kusagilt tuli alustada. Tõlkisin tarbetekste, õppisin vahepeal Helsingis ja juhuse tahtel jõudis 2004. aastal Soome instituudi vahendusel minuni pakkumine eestindada Esa Saarise ja Kirsti Lonka mõtteterade kogumik „Muutumised" („Muodonmuutos"). See oli minu esimene raamat.

Olen tänaseks tõlkinud eesti keelde ligi viiskümmend raamatut. Tõlkija töö jääb sageli autori varju, anonüümseks. Ometi on mul hea meel, et saan tegeleda just keelega, kõigega, mis selle ümber koondub, lugudega, ilma et peaksin neid ise välja mõtlema. Rõõm tööst tähendabki vist tunnet, et teed midagi vajalikku ja see tuleb hästi välja. Istud originaali ja tõlkega arvuti taga ja õiged sõnad hüppavad pähe. Hakkad vahepeal võib-olla isegi mõtlema, et see on omaette anne. Ma ei tea, kas tõlkija peab olema andekas, aga kindlasti on vaja õppimisvõimet ja kohusetunnet, valmidust kahelda ja visadust uurida, oskust küsida, kui ise ei tea. Eneseusku on siiski ka vaja ja muidugi keelevaistu – arvan, et sellest ma päris ilma ei ole jäänud.

Eks ikka tuleb ette hetki, mil tahaks kõigele käega lüüa, ja peaaegu alati on liiga vähe aega. Kõik raamatud ei saa ühtviisi armsaks, aga aeg-ajalt satub jälle pihku midagi, mis paneb käed elevusest värisema, nii et tahaks kähku tööga pihta hakata, et see tekst saaks võimalikult kiiresti kättesaadavaks ka eesti keeles enne, kui maad võtavad kõhklused ja oma võimetes kahtlemine. Nii et võib-olla just nende hetkede pärast ma tõlgingi. Ja natuke ka selle teise hetke pärast, kui tõlge saab valmis ja kaante vahele ja ma tunnen korraks, et võib-olla olen ma seekord tõesti millegi toredaga hakkama saanud. Ja muidugi töö enda, võimaluse pärast keeles ja loos sees olla nagu ei keegi teine.

SIIRI KOLKA:
Ahh, suur osa vastusest kõlaks siin pigem klišeena. Aga mul oleks kohasem ehk vastata küsimusele, miks unistan okkalise tõlkijatee valimisest. Sest põhiliselt olen valinud just vastupidi, mitte just rikkuse, veel vähem kuulsuse, kuid siiski mingis mõttes selle teise tee – stabiilsema, turvalisema, ning „Saatana tango" sündi tuleb näha otseses mõttes hoopis pereplaneerimise osana – tänan siinkohal südamest üht maailma parimat vanemapuhkuse süsteemi! Ja teistpidi, ilmselt oleksin palju suurema tõenäosusega rohkem tõlkija, kui selliseid ambitsioone – pere! – ei oleks. Aga ei saa salata – süda kisub tekstitöö poole, vägagi. Olen üpris kindel, et kuigi võin ka oma päevatöös olla päris kirglik, oleksid tõlkimine ja ehk ka toimetamine need minu päris liistud. Nõnda rääkides tunnen end muidugi kuidagi ebakorrektselt pragmaatilisena. Kuid teiselt poolt ei ole mul seni olnud piisavalt suurt alust arvata, et osavamal kombineerimisel võiks ka too okkaline tõlkijatee pragmaatilisestki aspektist õnnelikuks elamiseks täiesti piisav olla. Äsjane – tõesti ootamatu – suur tunnustus annab kahtlemata vaagimistele hoogu juurde. Kas on aga kindel, et on lihtsamaid viise saada õnnelikuks – jääks siinkohal vaieldavaks. Eks sel va õnnelikkusel ole palju nägusid ka.

CAROLINA PIHELGAS:
Eks see kohati üks ränk rõõm ole. Rikkusest ei maksa unistadagi, tegelikult ei ela luuletõlkimisest üksi ka parima tahtmise juures ära, sest honorarid on töö mahtu arvestades väga väikesed. Mahukamate luuletõlgete peale kulub kaks-kolm aastat lahedalt. Kuulsust see ka eriti ei too, sest kes siis ikka nii

väga luulet loeb, ja kuigi luuletõlge on omamoodi prestiižne žanr, on kriitika minu tõlgete suhtes olnud kohati üsna järsk. Ju siis peab tõlkimine vist ikkagi õnnelikuks tegema? Vahel on tõlkimine natukene nagu jõukatsumine iseendaga: kas ma jaksan läbi hammustada, suudan ma anda edasi teksti just nii nõtkelt ja täpselt kui vaja? Teisalt on tõlkimine tõeline lähilugemine ja ütlemata tore on tegeleda autoritega, kes inspireerivad, kes suudavad võtta sind kaasa mõnda sellisesse olemise soppi, millest poleks osanud mõeldagi, või kes ütlevad midagi sellisel moel, et see heas mõttes jahmatab. Ühtaegu on tõlkimine ju tihe töö keelega ja see on eriti oluline nendel perioodidel, kui ma ise ei kirjuta. Kõigele sellele lisandub veel ka jagamise rõõm – lootus, et kellelegi peale minu enda võiks tõlgitud teos samuti korda minna.

MATI SIRKEL:
Kes aga tahab eluaeg patune ja süüdi olla, see hakaku tõlkijaks, ütles kord Virve Krimm. Mida vanemaks ma saan, seda rohkem annan talle õiguse, sest ma pole ühtki teksti käest andnud, olles kindel, et see on nüüd lõplik, enam midagi muuta ei saa. Tänuväärsed toimetajad on siis enamasti näidanud, et saab ikka küll, ja sinu süükoorem kasvab. Üks näide: mu esimene ilmunud tõlkekatse oli Franz Kafka „Jahimees Gracchus“ ajalehes Tartu Riiklik Ülikool millalgi 1960. aastate lõpul ehk Praha kevade ajal. Seal tegin vea, lugedes „der See“ – „järv“ asemel „die See“ – „meri“. Kohanimi Riva ei seostunud Garda järvega ja nii tegin järvest mere. See viga jäi hulpima, ja ise ei märganud ma seda enne, kui aastaid hiljem Piret Pääsuke vaatas värskel pilgul ja selle apsu avastas. Olin siis ka juba ise Garda järve ääres käinud. (Tõsi küll, parandatud versiooni ei õnnestunud W. G. Sebaldi „Peapööritus. Tunded“ lisana avaldada, õiguste omanik keelas selle, kuigi Sebaldi mõistmiseks on see üliolulline. Elitaarsus sööb ennast mõnikord sabast.) Sellega, et inimene on ekslik, tuleb lihtsalt leppida, aga valus see muidugi on. Ainus positiivne võimalus on vigadest õppida, mida üritan teha.

Aga üldiselt olen talitanud tunde ajel, et kui tükike või päris suur osa tegelikkust on leidnud adekvaatse sõnalise vormi, on see ka tõlkes justkui aardelaeka täitmine – see tegelikkus on päästetud kadumisest. Mille muuga saame seda ajast välja tõsta kui ikka sõnadega (või siis pildiga)?

Rikkus, kuulsus, õnn? Mnjaa, tuulest viidud.

AET VARIK:
Kas tõlkides võib saada rikkaks? Mulle tundub, et rikkus ja tõlkimine ei asu samas dimensioonis. Rikkaks saadakse enamasti ikka rahamaailmas, suurem osa väga rikkaid on oma varanduse hoopis pärinud (see on vist ainus tõesti lihtne viis rikkaks saada). Ja kui liiga rikas oled, siis võib-olla ei jäägi tõlkimiseks aega, sest mul on jäänud mulje, et rikkus nõuab päris palju aega ja energiat.

Kuulsaks? Natuke tunnustust kulub väga ära ja soojendab südant. Nii Kultuurkapitali žürii nominatsioon kui ka Loomingu Raamatukogu preemia rõõmustasid mind sel kevadel väga.

Õnnelikuks? Tõlkimine on ilus võimalus elada nii, et endal oleks hea – see on ju ikkagi mõtestatud tegevus ja aitab ka inimese eksistentsi mõttekamana kujutleda, vähemalt minul küll – ja ehk on sellest rõõmu teistelegi, loota ikka võib. Jah, eks okkad ole ka olemas – vahel võib midagi valesti minna, keegi pahandab või laidab. Mõnikord avastad midagi raamatu kohta, mis on juba trükis – otseselt viga ei olegi, aga lihtsalt teadmatus, oleks ehk saanud midagi teha, mõne täpsema tähendusvarjundi

lugejani tuua, kui oleks teadnud või osanud märgata. Siis on küll kahju. Aga need on pigem välised ja hilisemad okkad, need pole tegevuse enda sees! Tõlkimise juurde kuuluvad raskused võivad küll mõnikord tunduda ületamatud, kui mõnel terminil on köidete kaupa tagamaid või mõni sõnamäng kuidagi ennast sama elegantselt vahendada ei lase, kui see originaalis on, või siis tundub tekst vahepeal hirmus puine ja ei taha kuidagi edasi minna – aga alati saab tähele panna, märgata ja mõelda, ja ikka hakkab kuskilt midagi hargnema, ikka vilksatab mõni mõttekild. Küllap ma pole ainus tõlkija, kes arvab, et tõlkida tasub ainult ühe asja, nimelt tõlkimise enda pärast. Enamasti teeb see hingele head ja südamele rõõmu. Eks tõlkijad vist ongi need, keda tõlkimine õnnelikuks teeb, vähemalt ilu- ja mõttekirjanduse tõlkijaid teeb küll.

EESTI KULTUURKAPITAL, **TÕLGE EESTI KEELEST VÕÕRKEELDE**

VASTAVAD 2019. AASTA PREEMIA NOMINENDID **BIRGITA BONDE HANSEN**, **DANUTĖ SIRIJOS GIRAITĖ**, **MAIMA GRĪNBERGA**, **MAXIMILIAN MURMANN**, **FRANS VAN NES**, **VERA PROHHOROVA**. KÜSIVAD **KRISTIINA ROSS**, **LEENA TOMASBERG** JA **OLAVI TEPPAN**

Eesti Kultuurkapitali tõlkekirjanduse sihtkapitali ilukirjandusliku tõlke žürii (koosseisus Kristiina Ross (esimees), Olavi Teppan, Leena Tomasberg) valis 2019. aasta eesti ilukirjanduse võõrkeelde tõlkijate hulgast kuus aastapreemia nominenti järgmiste tõlgete eest:

Birgita Bonde Hansen – Mihkel Mutt, „Eesti ümberlõikaja“;
Paavo Matsin, „Gogoli disko“
(tõlked taani keelde)
Danutė Sirijos Giraitė – A. H. Tammsaare, „Tõde ja õigus“ IV osa
(tõlge leedu keelde)
Maima Grīnberga – Rein Raud, „Rekonstruktsioon“;
Jaan Undusk, „Teekond Hispaania“
(tõlked läti keelde)
Maximilian Murmann – Karl Ristikivi, „Hingede öö“
(tõlge saksa keelde)
Frans van Nes – Jaan Kross, „Rakvere romaan“
(tõlge hollandi keelde)
Vera Prohhorova – Vahur Afanasjev, „Serafima ja Bogdan“
(tõlge vene keelde)

Nomineeritutel paluti kirjutada sellest, mis tähendus võiks nende tõlgitud teos(t)el olla iga tõlkija emakeelses kultuuriruumis; keda nad kujutavad ette oma tõlget (tõlkeid) lugemas ja mida see võiks lugejaile pakkuda.

BIRGITA BONDE HANSEN:
Arvan, et minul kui eesti kirjanduse taani keelde tõlkijal on veidi teistsugune positsioon kui paljudel teistel eesti kirjanduse tõlkijatel, kuna tavaliselt ei ole mina see, kes valib teosed tõlkimiseks ja soovitab neid seejärel Taani kirjastustele. Taanis on olemas väike, ilukirjandusliku suunitlusega kirjastus Jensen & Dalgaard, kellel on täiesti omal käel tekkinud huvi eesti kirjanduse vastu ja kes seepärast pakub välja eesti raamatuid omaenda eripärasest kirjanduslikust maitsest lähtudes. Seepärast tundus mulle paslik neilt küsida, miks valisid nad väljaandmiseks just need kaks teost.

Mihkel Mutt, „Eesti ümberlõikaja“
Jensen & Dalgaard: „Muti romaani valisime seetõttu, et oleme temaga paar

korda kohtunud ja meid kütkestas tema intellektuaalne sära, mistõttu tahtsime hea meelega ka tema loomingut välja anda. „Eesti ümberlõikaja“ on taani vaatenurgast väga huvitav, kuna võib leida palju paralleele nende kahe väikse Läänemeremaa vahel, keda vaevavad omamoodi „väike maa, mis nüüd?“-küsimused: kuhu me Euroopas kuulume; kui kaugel on meist Brüssel vaimselt; kui sügavale ulatub rahvuslik ühtsus – kas ehk tuntakse suuremat vaimset ühtekuuluvust mõttekaaslastega hoopis kusagil mujal jne.“ On kõnekas, et Mihkel Muti teost arvustati mõjukas Ida-Euroopa kirjandusele pühendatud ajakirjas Magasinet rØST. Nagu kirjutab arvustaja: „Probleemistik selle ümber, kuhu me teel oleme, puudutab kogu Euroopat, aga neile, kes tunnevad Ida-Euroopa vastu erilist huvi või kiindumust, on siin tegu sellesuvise kohustusliku kirjandusega.“[1] Arvustaja võtab siin kenasti kokku selle, mis minu arvates – nii tõlkija kui ka lugejana – on raamatu teine tugevus: Muti satiiriline vorm paneb proovile lugeja intellekti ja hoiakud, sest mida ta õigupoolest oma kirjutatuga mõtleb, missugused hoiakud on selle taga? On päris tervistav niimoodi pöörasel ja lõbusal viisil läbi raputatud saada.

Paavo Matsin, „Gogoli disko“

Niisama lõbus ja pöörane on teine minu tõlgitud teos, nimelt Paavo Matsini „Gogoli disko“. Ehkki hoopis teistsugusel viisil! Kujutan ette, et selle raamatu järele haarab sootuks teist tüüpi lugeja ja laseb end ära võluda. Traditsioonilisem ilukirjanduse lugeja, keda huvitab kitsam kvaliteetkirjandus, ent kes oskab nautida ka pöörast fantaseerimist ja absurdset nalja.

Jensen & Dalgaard ütleb nii: „Matsini romaani valisime selle kirjandusliku eksperimentaalsuse pärast – selles on suurejoonelist pöörasust, mis kahtlemata nii mõnegi lugeja meie maal paneb silmi pungitama ja mõtlema, et seda eesti kirjandust peaks nüüd küll lähemalt uurima! Kirjastaja meele teeb rõõmsaks, kui Weekendavis reageerib järgmise arvustusega: „On alles karnevallik ohjeldamatus! Ja on see vast fantaasiarikas kirjanduslik tulevärk Eestimaalt, mida meil taanlastel on halb komme kaugeks pidada.“[2]

Nii nagu kogu muu kirjandus, nii aitavad ka eesti kirjanduse tõlked inimeste silmapiiri avardada. Taani on väike maa nagu Eestigi ja taani kultuuriruumis on oluline kuulda samasuguste väikeste kultuuride hääli. See annab meile võimaluse peegeldada end kelleski, kes meenutab suuruse poolest meid endid ja kellega me võib-olla paljuski maailmatunnetust jagame. Me võime teineteiselt õppida ja saada kinnitust oma identiteedile väikese euroopaliku kultuurina.

Kummagi teose puhul ei ole tegu kirjandusega, mida loeksid laiad rahvamassid, aga neis on kvaliteeti, mida naudivad ja hindavad need lugejad, kelleni see jõuab. Sellega võin mina kui eesti kirjanduse vahendaja vägagi rahul olla. Leian, et mõlemad teosed esindavad eesti huumorit, satiirilist ja intellektuaalset meelt ning groteskitunnetust selle parimal kujul.

Tõlkinud Eva Velsker

DANUTĖ SIRIJOS GIRAITĖ:

Rääkides 2019. aastal leedu keeles ilmunud „Tõe ja õiguse“ IV köite tähendusest Leedu lugejale, peaks paratamatult puudutama kogu teost (eelmistel aastatel on minu tõlkes juba ilmunud ka

[1] Jon Reinhardt-Larsen, Quo vadis Europa? Magasinet rØST, 15.8.2019, https://magasinetroest.dk/2019/08/15/quo-vadis-europa/.

[2] Jørgen Hermand Monrad, Mens vi venter på Gogol. Weekendavisen, 29.5.2019, https://www.weekendavisen.dk/2019-22/boeger/mens-vi-venter-paa-gogol.

osad I–III) ning see nõuaks pikemat uuringut.

Kuid siiski, kaasteeliste – Baltimaade rahvaste kirjandust tuleks omavahel tõlkida juba selle tõttu, et me paremini üksteist tunneksime. Ja tutvust Eestiga tuleks alustada just „Tõest ja õigusest", mis on nagu Eesti miniatuuris. Peab nentima, et XX sajandi kolmandal ja neljandal aastakümnel oli kõigi meie kolme riigi kirjandus koondatud maa temaatikale. Leedulane Petras Cvirka kirjutas romaani „Emake maa" („Žemė maitintoja"), lätlane Aleksandrs Grīns – diloogia „Maa uuendajad" („Zemes atjaunotāji"), teine lätlane Jānis Jaunsudrabiņš – romaani „Uusmaasaaja ja kurat" („Jaunsaimnieks un velns") ja A. H. Tammsaare – pentaloogia „Tõde ja õigus". Eesti suurteosele on samuti lähedased Leedu klassikute Juozas Tumas-Vaižgantase kolmeköiteline romaan „Pilvelõhed" („Pragiedruliai") ning Ieva Simonaitytė „Šimoniste saatus" („Aukštųjų Šimonių likimas"). Kõigi mainitud romaanide tegelased on tihedalt seotud maaga, mis määrab nende saatuse. Siiski ei ole Tammsaare suurteose tase ja ulatus teistega võrreldav.

Teose lugejana kujutan ette kõiki, kes tunnevad huvi Eesti vastu, tahavad avastada uusi seiku ning võrrelda erinevusi. Kuid samas oli „Tõde ja õigus" justkui ka leedulastest kirjutatud, ainult Eesti nimede ja oludega. Kõige paremini peegeldavad seda äratundmist mõned vastukajad.

Kirjanduskriitik Rima Pociūtė leidis, et „Leedu kirjanduses pole olnud sellist romaani ega saa olemagi. Me peame romaani tõlke vastu võtma kui kingituse ka seetõttu, et keegi ei loo samal tasemel kirjandust enam mitte ainult Leedus, vaid kogu maailmas."[3] Kirjandusuurija Sigutė Radzevičienė sõnul on „Eesti klassiku Tammsaare eepika retseptsioon Leedu kultuuri kontekstis tõepoolest oluline, aktuaalne, huvitav. Seda nii rahvusliku kogemuse mõttes kui ka kirjandusuurimuse aspektist."[4] Kirjandusloo magistrandile Egidijus Jurgelionisele meeldis aga Mauruse kasvatusmeetod: „„„Teie olete suurem ja targem, teie olete eestlane, vaadake, et lätlane liiga ei maksa," pöördus direktor Indreku poole." Nähtavasti loeb ka see nii mõndagi, kui väikesele eestlasele öelda, et ta on lätlasest parem ja üleüldse väga tark."[5] Vastukajasid oli rohkemgi, kuid täielikult rabas nende hulgas eesti keele õppija Agnė Bernotaitė etteheide, et tõlgitud pole perekonnanimesid (kuigi vajalikud seletused olid märkustes olemas), kusjuures eriti tähtis olevat Otstaveli oma: „Romaanis on peaaegu analoogselt V. Kudirka satiiri Kruglodurovi perekonnanimega moodustatud kõhna riukliku noorsandi Otstaveli nimi, kes on kunagi Gruusiast Tartusse kolinud, ja nüüd on tsaari politseinik. Nimi on kokku klapitatud grusiinide keskaegse poeedi Rustaveli nimest ja tunduvalt vähem auväärsest venekeelsest verbist *отставать, отставить, отставник.*"[6] Pöördusin nimeuurija Fred Pussi poole, kes seletas mulle eravestluses: „Perekonnanimi Otstavel on antud ühele suguvõsale Eestis 1820. aastal. Nime esiosa tuleb suguvõsas levinud mehenimest Ott (saksa keeles genitiivis *Otts*) ja lõpuosa nähtavasti sõnast „tahvel", mida kinnitab 1826. aasta kirjapilt – Otstahwel".

[3] Kõne 3.5.2019 Leedu Rahvusraamatukogus A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse" IV osa esitlusel.

[4] Sigutė Radzevičienė, Prabilęs lietuvoje. Krantai, 2017, nr 1, lk 30–31.

[5] Egidijus Jurgelionis, Estiška „Tiesa ir teisingumas". II tomas pritrenkė lietuviškumą. Knygosnugarele.lt, 09.03.2017, https://knygosnugarele.lt/2017/03/anton-hansen-tammsaare-tiesa-ir-teisingumas/.

[6] Agnė Bernotaitė, Nepažintas artimas. Naujasis židinys, 2018, nr 6, lk 36.

Muide, suurteose kolmandas osas seletab Indrek: „Köstripapa juures nad olid üheskoos, tuupisid vene keelt, Otstaavli Kustas, see vigurivänt ja naljahammas, Otstahvkuks hüüti teda.“[7] Seega mina, kümneid aastaid „Tõe ja õigusega“ tegelenud, jäin ikkagi Kruglodurovaks…

MAIMA GRĪNBERGA:

Olin nomineeritud Rein Raua „Rekonstruktsiooni“ („Rekonstrukcija“, Jāņa Rozes apgāds, 2019) ning Jaan Unduski „Teekond Hispaania“ („Ceļojums, vārdā Spānija“, Neputns, 2019) tõlgete eest.

Rein Raua teose tähenduse ja ideaalse lugejaskonna minu emakeelses (ilmselt mitte ainult selles) kultuuriruumis on kõige paremini välja toonud kriitik Santa Remere retsensioonis „Sinust, meist, Euroopast“ veebiajakirjas Punctum.

Näiteks nõnda:

„Minu jaoks on see üks esimesi kirjanduslikke kogemusi, mis lubab selgelt näha, et ma pole individuaalne juhus, vaid oma ajastu ja regiooni „toode“. [---]

See on jutustus minu vanemate põlvkonnast, milleta poleks võimalik jutustada minu omast – aastatuhande alguses hääletavatest, Euroopas tudeerivatest, Euroopat mõista püüdvatest idaeurooplannadest. [---] Sama hästi võiks see olla jutustus minu isast. [---]

See äratab minu huvi – võib-olla õnnestub välja lugeda vastuseid nendele küsimustele, mida ma ise ei saa enam kelleltki küsida. See on piinav tunne, aga „Rekonstruktsioon“ on suurel määral just sellest – akuutsest vajadusest rääkida omavahel, aga suutmatusest seda teha. Sellest, et inimene ei suuda saavutada piisavat distantsi, et vaadata tagasi oma elule kui järjekindlale sündmuste ketile ning sõnastada oma tõde kas või lähedastele.

Olen tänulik Rein Rauale, kes avameelselt ja detailselt kirjeldab eelmist põlvkonda, mis minule pole teatavas mõttes ligipääsetav. [---]

Kirjanik tegeleb asjadega, mida ma poleks tahtnud mitte kunagi meenutada – meenutamine tundub räpasena nagu võõraste minevikukassettide tagasikerimine, kuigi nende hulgas on ka mõned minu omad. Raud forsseerib seda protsessi ning aitab sellele kaasa. Mõistuse ja tunnete poolt ära tõugatud materjal üheksakümnendatest ning nullindate algusest leiab „Rekonstruktsioonis“ koha ning muutub järjestikuseks narratiiviks, ning õigustab pealkirja eri tasandeil: see on mitte ainult võimaliku kuriteoga seotud sündmuste rekonstruktsioon [---] ning reis minevikku eelmiste põlvkondade juurde [---], see rekonstruktsioon teatud mõttes muutub ka uue identiteedi ja ajaloo kokkupanemiseks.“[8]

„Teekond Hispaania“ on kolmas Jaan Unduski raamat, mille olen tõlkinud, ning loomulikult tahaksin, et igaühele neist reageeritaks nii, nagu Unduski lühiproosa kogumikule „Sõnade ootel“ reageeris luuletaja ja kriitik Artis Ostups: „[---] kas ma tõesti loen midagi nii head, kus oli see varem ning kas tõesti on võimalik saada seda veel.“ Olen korduvalt öelnud, et Jaan Undusk on minu jaoks Eesti kirjanik nr 1. Põhjuse, miks ma Unduski tekste armastan, jumaldan ning imetlen, on sõnastanud ta ise. See on „meeleline terrorism“, mis hoovab kõikidest tema tekstidest, nii teaduslikest uurimustest kui ka ilukirjandusest ja esseedest. Sõnade, lausete, mõtete, stiili, paradokside, võrdluste, järelduste jne plahvatusohtlikkus. Võimalus tõlkida (ning loomulikult ka lugeda) tema tekste on võimalus sattuda dialoogi geeniusega.

[7] Tõde ja õigus, III osa. Noor-Eesti, 1931, lk 15.

[8] Santa Remere, Par tevi, par mums, par Eiropu. Punctum, 23.12.2019, http://www.punctummagazine.lv/2019/12/23/par-tevi-par-mums-par-eiropu/.

MAXIMILIAN MURMANN:
„Hingede öö“ on mitmekihiline, meisterlikult komponeeritud romaan, mida on keeruline žanriliselt liigitada. Esmapilgul on justkui tegu eksiilromaaniga, kuid selles on palju-palju enamat. Ideaalse lugejana kujutan ma ette inimest, kes ei lase oma mõtteid kindlatesse piiridesse suunata, vaid suhtub kirjandusse kui seiklusesse ja avastusreisi – nii nagu noor, innukas kirjastaja Sebastian Guggolz, kes 2016. aastal pärast põhjalikku kaalutlemist (olin talle raamatut esimest korda tutvustanud juba 2014. aastal) julges võtta ette selle Karl Ristikivi meistriteose tõlke avaldamise. Kuna minu jaoks oli tegemist esimese romaanitõlkega, oli see projekt kirjastaja jaoks kahekordselt riskantne ja mulle asumine tundmatule teele. Õnnekombel ei läbinud ma seda üksi, vaid mentorina oli mu kõrval Cornelius Hasselblatt. Mõttevahetus niivõrd kogenud tõlkijaga rikastas suuresti projekti, aga eelkõige mind. Korrapärane suhtlemine meili teel aitas mul sügavamalt teadvustada teksti ja arendada tõlkimisprotsessi, viimase lihvi sai käsikiri lõpuks silmast silma kohtumisel Zuidhornis. Nii kujunes „Hingede öö“ tõlge teatud mõttes ka ühisprojektiks, mida täiendas Rein Raud oma ühtaegu isikliku ja informatiivse järelsõnaga.

Teos ilmus 2019. aasta kevadel ja esialgu ei juhtunud siis suurt midagi. Raamatumüük läks loiult, aeg-ajalt sai kirjastaja mõne heatahtliku lugejakirja, kuid esimesi kriitikute arvamusi kirjandusveergudel andis oodata. Kui need siis lõpuks ilmusid, olid retsenseerijad seda positiivsemad. Nicole Henneberg kirjutas ajalehes Tagesspiegel romaani grandioossest algusest: „Väheste selgete, peaaegu järskude lausetega loob ta mitte üksnes täpse pildi külalislahkusetust linnast, milles närviline meeleolu võib iga hetk minna üle vägivallaks, vaid ka ühe üksildase, sügavalt ebakindla inimese komplitseeritud ja vastuolulisest hingeelust.“ Segu luksusest, ängistusest ja võõrusest tuletas Jan Brachmannile (Frankfurter Allgemeine Zeitung) meelde Alain Resnais’ filmi „Möödunud aastal Marienbadis“; Paul Stoop nimetas Ristikivi „Deutschlandfunki“ saates Eestimaa Kafkaks ja tunnistas, et „Hingede öö“ äratas temas uudishimu Ristikivi muu loomingu ja eesti kirjanduse vastu üldse.

Niisiis ületas vastukaja kirjastaja (samuti tõlkija) ootused. Suhteliselt lühikese ajaga on raamat leidnud seiklejahingega lugejaid ja siin-seal saksakeelses ajakirjanduses teadvustanud teenimatult unustusse jäänud euroopalikku eesti kirjanduse klassikut. Jääb üle loota, et edaspidi ilmub Ristikivi loomingust veel tõlkeid nii saksa keelde kui ka teistesse keeltesse.

Tõlkinud Piret Pääsuke

FRANS VAN NES:
Rakvere hollandlaste jaoks
Mul on hea meel, et ma ei ole kirjastaja. Nemad teavad, või arvavad teadvat, millistele lugejatele missugused raamatud sobivad. Mina seda asja tegelikult ei jaga. Parimal juhul võin eeldada, et kui mulle tundub mõni raamat ilus või huvitav, siis on kindlasti teisigi, kes samamoodi arvavad. Aga kui palju? Ja kes need inimesed on? Eesti keel on minu meelest ka ilus ja huvitav, aga ometi ei õpi seda Hollandis peaaegu mitte keegi.

Seega ei ole mina mingi mõõdupuu, aga Krossi eest astun muidugi hea meelega välja!

Miks peaks hollandlane Krossi lugema? Ja iseäranis „Rakvere romaani“? Kes tahab Eesti kohta rohkem teada saada, ei saa Krossist muidugi üle ega ümber. Aegade jooksul on paljud hollandlased ühel või teisel moel Eestiga kokku puutunud, ja piisavalt on neid, kes tunnevad huvi selle ikka veel veidi eksootilise maa tausta vastu, millel on

pealekauba nii palju sarnasust Hollandiga. Just kõigi nende puutepunktide tõttu on „Rakvere romaan“, mis lisaks kõigele jutustab teistsugusest ajast, raamat äratuntavast maailmast. Feodaalühiskond, elu mõisates, kirik, endisaegsed ametkonnad: see ei ole enam meie maailm, kuid ka meie, hollandlased, oleme pärit sestsamast maailmast, vähemasti olulises osas.

„Rakvere romaan“ ületab aga nii aja kui ka koha piirid, kus selle tegevus toimub. Et see romaan räägib enamast kui 18. sajandist, peaks Krossi eestlastest lugejatele algusest peale selge olema. Maakaardilt pühitud Rakvere linn 18. sajandi teises pooles kujutab endast kaardilt pühitud Eestit 20. sajandi teises pooles. Minu jaoks on aga selge seegi, et raamat räägib enamast kui üksnes Eestist. Krossi teemadering ei piirdu kunagi Eesti kontekstiga, kuigi alati toimub raamatute tegevus Eestis. Tema tegelastel tuleb rinda pista võimu, tõe ja iseenda tõekspidamistega. „Rakvere romaanis“ teenib Berend Falck kahte isandat korraga. Kõigile ei saa ta tõde rääkida. Ta tuleb välja geniaalse juriidilise mõttekäiguga, ent saab kuulda põrmustavat tõde, mille vastu ei aita lõpuks ka tema väited. Siin ei ole enam ammugi tegemist üksnes 18. sajandi Eesti teemaga. Need on küsimused, mis kerkivad üles kõikjal ja igal ajal.

Kross ei anna õnneks kunagi lihtsaid vastuseid. Kui ta pakubki vastuse, siis lükkab ta selle kohe ka ümber. Rakvere elanikke juhib maskeeritud orjakaupmees ja enamalt jaolt on tegemist letargiliste ning paranoiliste inimestega. Mitte keegi ei ole üksnes sümpaatne ega üdini halb.

Sellist häält tahab mõnikord väga kuulda ka Holland. „Rakvere romaan“ on vastukaaluks rutakatele järeldustele, lihtsatele vastustele ja üheülbalisele grupimõtteviisile. Ja pealekauba – nagu kõik Krossi romaanid, mis ma tõlkinud olen – on see veel armastusromaan, suisa õnneliku lõpuga. Isegi neile lugejatele, keda ei köida juriidiline juuksekarva lõhkiajamine, pakub see raamat nii mõndagi!

Tõlkinud Kerti Tergem

VERA PROHHOROVA:

Vahur Afanasjevi saaga „Serafima ja Bogdan“ on kahtlemata sündmus eesti kirjanduses ja kultuuriruumis laiemalt. Kuna mulle langes osaks õnn tõlkida see teos vene keelde, siis on saanud kõnealune romaan sündmuseks ka vene lugejate seas ning venekeelse kultuurimaastiku osaks. Ja olen veendunud, et „Serafima ja Bogdan“ saab sündmuseks iga rahva jaoks, kelle keelde see asjatundlikult tõlgitakse.

Me ei teadnud just eriti palju Peipsiveere elanike eluolust, nende keerulisest, võib öelda, et traagilisest saatusest rasketel, murrangulistel aastatel, kuid tänu rikkalikule ajaloolisele taustale ja meisterlikult kujutatud tegelastele on nüüd nii mõndagi selgemaks saanud. Mitmed lugejad on andnud tagasisidet, mille sisu võib kokku võtta ühte lausesse: „Tänan teid, nüüd mõistan ma Eestit ja eestlasi paremini, tunnetan nende valu.“ Mulle näib, et meie Vahuriga koos tehtud hiiglaslik töö pole olnud asjata – mitte-eestlased on romaani hästi vastu võtnud, aru saanud teose sügavamast mõttest. Veelgi enam, nad on näinud, et väikese Eesti suure hulga kirjanike seas on ka selline meister nagu Vahur Afanasjev. Niisugune teose vastuvõtt ületas minu kui tõlkija kõik ootused.

Romaani tõlke kallale asudes mõistsin, millise koorma ma enda õlule võtan, kuid autori maagiline realism – dokumentaalne, etnograafiliselt täpne stiil, lisaks krimižanrist tuttavad süžeekäigud – kõikidest raskustest hoolimata paelus mind. Tundub, et minu hasart on haaranud ka lugejaid. Olen kuulnud

ja lugenud palju vaimustusest kantud reaktsioone romaanile ja tõlkele, mis on mind veennud, et see raamat aitab oluliselt siluda meie erinevusi ja avardada siin külg külje kõrval elavate inimeste maailmapilti. Kusjuures, nagu ma tõlkimisega alustades lootsingi, on teose lugejate hulgas mitte ainult elunäinud, väärikas eas inimesed, vaid ka hoopis nooremad, neljakümneste põlvkonnast. Lugejaid haaras nii teema ise kui ka teostus. Ja just see on tõeline autasu!

EESTI KULTUURKAPITAL, **MÕTTEKIRJANDUSE TÕLGE**

VASTAVAD 2019. AASTA PREEMIA NOMINENDID **KRISTJAN HALJAK**, **MARTTI KALDA**, **KALLE KASEMAA**, **LAURITS LEEDJÄRV**, **MIRJAM LEPIKULT**, **KRISTA RÄNI**. KÜSIB **HELI ALLIK**

Eesti Kultuurkapitali tõlkekirjanduse sihtkapitali mõttekirjandustõlke žürii koosseisus Tatjana Hallap (esimees), Amar Annus ja Toomas Rosin valis 2019. aasta mõttekirjanduse tõlkijate hulgast kuus aastapreemia nominenti järgmiste tõlgete eest:

Kristjan Haljak – André Breton, „Sürrealismi manifestid“
(tõlge prantsuse keelest)
Martti Kalda – „Manu pärimus ehk Ilmarahva seadmuseõpetus“
(tõlge sanskriti keelest)
Kalle Kasemaa – Moše de Leon, „Püha seekel";
Josef Gikatilla, „Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega“
(tõlge heebrea keelest)
Laurits Leedjärv – Hans Reichenbach, „Aja suund“
(tõlge inglise keelest)
Mirjam Lepikult – Maurice Merleau-Ponty, „Taju fenomenoloogia“
(tõlge prantsuse keelest)
Krista Räni – Johann Gottfried Herder, „Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast“
(tõlge saksa keelest)

Nomineeritutele esitati neli küsimust, kuid rääkida võis vabas vormis ka millestki muust. Kahel puhul paluti vastata eriküsimusele.

Rääkige palun veidi nomineeritud teosest. Kuidas selle tõlkimiseni jõudsite? Millega see teid võlus? Ja küsimus, mis küll võib korduda tuhandeid kordi, aga millele iga teos annab ikka erinevad vastused – mis olid kõige suuremad rõõmud ja kõige suuremad raskused selle tõlketöö juures?

KRISTJAN HALJAK:
Sürrealismiga – ja täpsemalt André Bretoni sürrealistlike teooriate ja loominguga – olen tegelenud vähemasti kümme aastat. Mõttega tõlkida „Sürrealismi manifeste“ pöördusin kirjastuse poole ise. Tundus, et bretonliku sürrealismi teoreetiliste tekstide tähtsust tuleks eesti kultuuri kontekstis aktualiseerida. Ühtpidi võimaldab tõlgitud valimik anda ajaloolise ülevaate nii sürrealismi kui modernistlikusse avangardi kuulunud rühmituse, kuid ka kui mõtte-, kirjandus- ja kunstiloolise voolu arengust. Ent otsus seda raamatut praegusel momendil tõlkida oli kannustatud ka soovist näidata sürrealismi kui kunstilise ja teoreetilise projekti päevakohasust ja komplekssust. Rõhutada, et sürrealism ei ole üksnes tolmunud veiderdus ja sõnadega lapsikult-naiivselt mängimine. Olgugi et viimast on seal samuti – ja päris tõsiselt.

Võluv oli jälgida Bretoni teooriate arengut, nende igiomast ambivalentsust ja vastuokslikkust. Kuidas sürrealism taotles uut nii poeetilises kui poliitilises plaanis, kombineerides igast vallast seda, mis toona näis enim eksperimentaalne ja revolutsiooniline, ning säilitas sealjuures usu elamise maagilisse-imetabasesse potentsiaali. Bretoni sürrealismis on kütkestav vastuolude tühistamisest hoiduv selgusetaotlus, viis, kuidas vorm ja sisu saavutavad tolle eesmärgi poole püüeldes teatavat sorti nihestatud kooskõla, ebaharmoonia.

Ent see, mis teose juures võlus, tõi tõlkimisse kaasa ka raskusi. Selleks, et anda täpselt edasi, mida Breton oletatavasti öelda soovis, tuli aru saada nendest teooriatest, millele tema oma õpetuse väljatöötamisel tugines. „Aru saada" Hegelist, Freudist, Marxist, Swedenborgist, kui nimetada mõnda. Kuid tagatipuks pole sellistel puhkudel piisav tunda – olgugi et põgusalt – nimetatud autorite enda loomingut või nende hilisemaid tõlgendusi. Oluline oli mõista, kuidas Breton neid mõistis – nii hästi-halvasti kui ta neid mõistis. Ja kuidas ning millistel eesmärkidel ta neid rakendas.

Ja muidugi valmistas raskusi ka Bretoni stiil, tema lausete rütmi ning kõlaliste ja kujundlike nüansside tabamine ja säilitamine.

MARTTI KALDA:

„Manu pärimus" („Manusmṛti") ehk „Ilmarahva seadmuseõpetus" („Mānavadharmaśāstra") on Vana-India kõige olulisem (kuigi mitte esimene) juriidilise ja tavaõigusliku maailmavaate tüvitekst. Baastekst on ta aga ses mõttes, et järgmistel sajanditel leidis see laialdast ümbertöötamist, täiendamist, kopeerimist ja tõlkimist nii India kultuuriruumis endas kui ka näiteks Kagu-Aasias. **See oli seadusfilosoofia, juriidika alusmõtete kogum** (säärasel kujul, nagu see näiteks Eestis ja paljudes lääneriikides puudub).

Teksti autoriks on müütiline Manu, Vana-India esimene ohverdaja (nagu Aabraham), esimene inimene (nagu Aadam) ja veeuputuse üleelanu (nagu Noa). Samas tähendab Manu ka inimest (nagu ka Aadam heebrea keeles). Siit ka sõnamäng pealkirjas; Manu järglased on *mānava* („ilmarahvas", „inimkond"). Manu on aga hindu mütoloogias nagu *buddha* (mitte ajalooline Buddha, vaid *buddha* kui niisugune), igal ajastul on oma Manu. Seega kosmiline, igal ajastul käepärast olev seadmuseõpetaja, prohvet, kes vahendab jumalikku infot. Samas on see info vahendatud (s.t teos kuulub *smṛti* („mäletatu") ehk „pärimuse"), mitte vahetult jumalailt saadud info (s.t *śruti* („kuuldu") ehk „pühakirjade") kategooriasse.

Teksti aluseks olid varasemad juriidilised tekstid (*dharmasūtra*), mis pandi kirja *veda*'de ajastu lõpul ja järel umbes 5.–1. saj eKr. „Manu pärimus" ise sai valmis **umbes 3.–4. saj pKr**, olles läbinud 400–800 aasta vältel mitmeid koostamise ja toimetamise faase. Seega on tekst India eepilise ajastu (4/3. saj eKr – 3/4. saj pKr) sünnitis. Indias oli see keeruline periood, tagantjärele vaates umbes nagu „pime keskaeg" Euroopas. Miks? – Sest Indiasse tungis hulk võõraid (kreeklased, pärslased, kušaanid, sküüdid), toimusid rahvasteränded ja rahvaste assimileerumine, kastide segunemine (mis kõik olid Manu arvates ühiskonna alustalasid kõigutavad nähtused). (**1.**) Samuti levisid uuenduslikud filosoofiad (budism, džainism, fatalism, hedonism); s.t toimus kaugenemine traditsioonist. (**2.**) Kolmandaks oli Vana-India võimumaastik killustunud (v.a Maurya dünastia suurriik 4.–2. saj eKr perioodi algul), iga valitseja toetas oma maailmavaadet (mis Manu arvates oli aluseks valitseja moraalsele allakäigule ning rikkus tema ideaalnägemust

kuningriigist kui parimast võimalikust maailmakorrast). (**3.**) Segaduses pääsesid võimu juurde ka alamad seisused, ja see paiskas korra kaosesse. (**4.**)

Seega on „Manu pärimus“ tavade säilitamise tekst, õpetus, kuidas olla kõiksuse, ühiskonna ja üksikindiviidi tasandil. **Idealistlik maailmavaade segaduses inimesele**. Ürgne eneseabiõpik. Selle ilmakorra selgrooks on kastisüsteem. Samas ka seadustel baseeruv ühiskond, õigusriik. Kahtlemata (vara)keskaegne **humanism**, sest korra taotlusel pole pahatahtlikku loomust.[1] Samuti on vale näha „Manu pärimuses“ üksnes kastisüsteemi kinnistamise (või naiste ja kastitute allutamise) teksti, nagu moodsas Indias sageli on juhtunud. Kastisüsteem on vaid üks Manu teemadest.[2] Ning kuigi „õige aarialane“ võib lugedes näha rassi ja kasti, võib seda käsitada ka tähenduses „ideaalne inimene“. (Nõnda mõistis seda Friedrich Nietzsche, kes ilmselt sai Manust mõjutust oma *übermensch*'i teooriale.) Heaks näiteks on Kagu-Aasia tõlked „Manu pärimusest“, sest sealsetes ühiskondades puudusid (või vähemalt polnud nii selged) vahed rasside, seisuste ja sugude vahel. (Pealegi polnud Kagu-Aasia rahvad aarialased rassi ja rahvuse mõistes.) Aga Manu sobitus ikkagi, sest tekst on tiine õigusfilosoofia alusmõtetest. Ning nad üritasid olla „õiged aarialased“ vaimus, käitumises ja kultuuris.

Teoses on 12 temaatilist peatükki (maailma loomisest kuni teispoolsuseni, inimese elutsükkel lapsepõlvest kuni surmani, õpilase, majaperemehe, askeedi, kuninga kohustused, tsiviil- ja kriminaalõigus, ohvritalitused, pattude heastamine). Teksti on laotud värssideks, kuigi tegu pole luulega (sarnaselt Piibli või Koraaniga); tekstis on 2685 värssi. 1/3 on kirjutatud juhisteks kuningale, s.t *kṣatriya* seisusele (võimueliidile: sise- ja välispoliitika, kohtumõistmine, sõda, majandus), 1/3 *brāhmaṇa*, s.t preestriseisusest isikule (haritud eliidile: haridus, ohvriteenistused, rituaalse puhtuse reeglid, askees).

Eelnev selgitab ühtlasi, miks tekst tõlgitud sai. Sest see kuulub igas mõttes Vana-India tekstide esikümnesse. Võlu seisnes teksti mitmekihilisuses, grandioosses kõikehaaravuses. Oskuses üsna täpselt öelda ära kõik oluline. Tõlketöö suurimaks raskuseks oli selle maht. Kui vaadata varem eesti keelde tõlgitud Vana-India tekste, siis on need valdavalt lühitekstid. **See on esimene mastaapne teos**. Sellest siis ka raskused. Tõlkimisele kulus vahelduva eduga 12 aastat (2006–2018), kokku umbes 400 tööpäeva. Keerukas oli kogu teksti hõlmamine, süsteemne terminite kasutus, ristviited, vastuolude ja kooskõlade märkamine ning neile osutamine. Kommenteerimine võttis tubli 1/4 ajast. Oluline oli täpsus, kuna tegu oli ikkagi omamoodi seadusandliku tekstiga.

LAURITS LEEDJÄRV:
Ettepanek avaldada oma mõtteid Kirjanike Liidu tõlkijate sektsiooni aastaraamatus – aasta-paar tagasi oleks see tundunud ääretult veider, arusaamatu, valesti suunatud. Ja ega see tunne nüüdki eriti teistsugune ole. Nominatsioon mõttekirjanduse tõlkeauhinnale on küll aidanud kõhklusi vaigistada, kuid tõlkijaks ma ennast kuidagi pidada ei saa. Vastuseks küsimusele, kuidas jõudsin Reichenbachi tõlkimiseni, tuleks aga kõik algusest peale ära rääkida.

Olen erialalt füüsik, elukutselt astronoom, lühidalt siis astrofüüsik. Aastaid tagasi olin kirjastus Ilmamaa palvel

[1] Vt Ülo Valk, Ideaalse elukorralduse düstoopia. Postimees, 20.4.2019. – Sama hästi võiks väita, et Eesti vabariigi põhiseadus on „düstoopia“.
[2] Vt Andres Herkel, Kastisüsteemi kinnistusraamat. Akadeemia, 2019, nr 9, lk 1687–1695. – Sama hästi võiks väita, et Uus Testament on „kõrvakiilu vastuvõtmise õpetus“.

tõlkinud mõned meie kuulsa kaasmaalase Ernst Öpiku populaarteaduslikud artiklid, mille ta elu lõpu poole Põhja-Iirimaal elades inglise keeles kirjutas. Rahvusvahelise astronoomia aasta 2009 puhul osalesin koos mõne kolleegiga koguteose „Astronomica“ tõlkimises, eesti keeles sai see pealkirjaks „Tähistaevas“. Siis tuli aasta 2013 ja uudis, et „Avatud Eesti raamatu“ programm on saanud ühelt tundmatuks jääda soovivalt annetajalt lisatoetust ning ootab rohkem filosoofiliste ja teoreetiliste tekstide tõlkijaid, seejuures sobivad ka uuemad ja loodusteadusliku taustaga raamatud. Hakkas idanema mõte, et siin koidab võimalus realiseerida oma ammune huvi kosmoloogilise antroopsusprintsiibi vastu – jätaksin selle mõiste siin praegu tavakeelde tõlkimata – tõlkimise kaudu. Teadsin selle ala klassikat, John D. Barrow' ja Frank J. Tipleri 700-leheküljelist koguteost „The Anthropic Cosmological Principle“, kuid pidades nõu Ilmamaa tegevjuhi Mart Jagomäega, leidsime, et see oleks liiga suur tükk – aeganõudev, mahukas (eestikeelse sarja formaat nõuaks kahte köidet), võib-olla ka liiga täppisteaduslik. Õnneks oli mul olemas ka üks teine raamat, Lõuna-Aafrika päritolu filosoofi Errol E. Harrise lühem ja filosoofilisem käsitlus. Nii ilmuski 2015. aastal minu esimene tõlkeraamat „Universum ja inimene. Kosmoloogilise antroopsusprintsiibi filosoofiline tõlgendus“.

Tõlkimine tundus huvitav, ennast arendav ja hariv. Harrise sõnavara on rikkalik, selles leidus palju mulle seni tundmatuid ingliskeelseid sõnu. Samuti pidasin vajalikuks laiendada enda ja lugejate silmaringi lühikommentaaridega paljude isikute, mõistete ja nähtuste kohta, need lisandusid raamatusse joonealuste märkustena. Ehk võiks veel midagi tõlkida? Hea mõttekaaslase, Eesti füüsikute filosoofilise eestkõneleja Piret Kuuse vahendusel olid eesti keelde jõudnud kvantfüüsika rajajate Max Plancki ja Werner Heisenbergi teosed. Koos leidsime, et seda rida täiendaksid kenasti komplementaarsusprintsiibi sõnastaja, kuulsa Taani füüsiku Niels Bohri artiklid, millest paljud on ta õnneks kirjutanud inglise keeles. Piret Kuusk valis välja artiklid, pani need sobivasse järjekorda ning tõlkis ise paar saksakeelset. Minule jäid ingliskeelsed artiklid ehk suurem osa raamatu sisust ja 2017. aasta sügisel ilmus trükist Niels Bohri „Filosoofilised mõtted“. Pärast seda näis juba üsna loomulik, et midagi peab veel tulema. Pean ütlema, et teadusfilosoof Hans Reichenbach ja tema „Aja suund“ olid mulle hoopis vähem tuntud kui eelmainitud füüsika suurmehed ja nende teosed. Seda raamatut soovitas Piret Kuusk. Nii lihtne ongi lühivastus küsimusele, kuidas jõudsin nomineeritud teose tõlkimiseni.

„Aja suund“ erineb minu kahest varasemast tõlkeraamatust ja enamikust „Avatud Eesti raamatu“ sarja teostest eelkõige selle poolest, et sisaldab palju matemaatilisi valemeid. Tõlkija tööd võiks see ju lihtsustada, sest valemid on inglise ja eesti keeles ikka ühesugused. Samas on Reichenbachi tõenäosusteooria valemite „keel“ mõnevõrra erinev tänapäevastest tähistusviisidest, mis võib teha tema valemite mõistmise raskeks just asjatundjatele. Sageli ei esita Reichenbach valemite täielikke tuletuskäike, vaid väidab lihtsalt, et valemist (np) järelduvad kergesti (nq) ja (nr). Lugejale ei peaks see muret valmistama, suurem osa neist ei jõua niikuinii valemite üksikasjadesse süveneda. Õnneks seletab ka Reichenbach ise valemite vahel nende sisu nii lihtsalt ja piltlikult, kui see võimalik on. Mikroolekute ja makroolekute, entroopia ja aja kulgemise kirjeldamisel

näib see tõesti enam-vähem võimalik. Samas näiteks paljud kvantfüüsikud ütlevad, et mikromaailmast ei anna ükski piltlik kirjeldus adekvaatset pilti, täielikult saab seda mõista vaid matemaatika abil.

Reichenbachi tõlkimine oligi minu jaoks lisaks inglise keelest eesti keelde ümberpanekule omamoodi laveerimine kahe keele – tavakeele ja matemaatilise keele vahel. Esimene annab rohkem vabadust, võimaluse valida eesti keeles paremini kõlavaid vasteid, sõnade järjekorda jne – mis minu ettekujutuses ongi tõlkimise põhisisu. Valemite ja neid siduva tekstiga on ehk tõesti lihtsam, loomingulisusele ei paista palju ruumi jäävat. Samas peab hoolikamalt jälgima mõistete täpsust ja järjekindlust. Kõige raskem oligi ehk leida õiged ja täpsed vasted tõenäosusteooria ja loogika mõistetele. Sageli jäidki need ladina sõnade eestistatud versioonideks. Siit tuleneb üks põhiprobleem minu kui harrastustõlkija ja mitteprofessionaali jaoks: kui eestikeelseks peaks filosoofilised tekstid tõlkima? Kas tõlgendus või interpretatsioon? Kas informatsioon või teave? Kas põhjuslik või kausaalne? Öeldakse, et see sõltub originaali stiilist ja kontekstist. Loomulikult peab ka tõlge olema võimalikult ühtses stiilis. Jällegi, kui palju on see tõlkija ja kui palju toimetaja vastutusala?

MIRJAM LEPIKULT:
Maurice Merleau-Ponty mõttemaailm on tõepoolest võlunud mind juba kaua aega. Ta paistab lääne filosoofias silma sellega, et on „keskmisest“ märksa kunsti- ja tajulembesem. Seepärast mainis ka Valdur Mikita ühes oma raamatus, et „Taju fenomenoloogia“ on võib-olla lääne filosoofia olulisim teos. Ma ei julgenud tükk aega Merleau-Ponty noorpõlve suuroopust tõlkida. Harjutasin esmalt ennast ja eesti lugejaid tema teiste teostega. „Nähtav ja nähtamatu“ pole ka kergete killast, kuid „Silm ja vaim“, mis oli algul mahukas artikkel, annab autori mõttemaailma sisenemiseks hea võtme. Lõpuks jõudsin „Taju fenomenoloogiani“. Selle raamatu keskne sõnum, võiks isegi öelda, et missioon, on väärtustada (või taasväärtustada) taju – vahetut kogemust, millest tänapäeva inimesed – olgu tavalises elus või filosoofia valdkonnas – kipuvad kaugenema. „Taju fenomenoloogia“ ilmus trükist juba aastal 1945, ent on asjade arengu tõttu osutunud eriti oluliseks just praegu, kui uus nutipõlvkond on vahetust tajumisest veelgi enam võõrdumas. Meie meeled ei ole pelgalt musta töö tegijad, tooraine ettekandjad, vaid ülimalt oluline osa inimolemisest. Tajumiseta kängub meie empaatiavõime nii kaasinimeste kui ka keskkonna suhtes. Ja puhta mõistuse kultus, mis kaldub eeldama, et kogu tarkus valmib ainult (imekombel just alati *minu*) peanupu sees, on tegelikult suure rumaluse allikas. Maurice Merleau-Ponty ütleb, et „olgu tegemist asjade või ajalooliste olukordadega – filosoofia ainus ülesanne seisneb selles, et õpetada meid taas neid hästi nägema“. Selle sõnumi nimel saigi „Taju fenomenoloogia“ eesti keelde tõlgitud.

KALLE KASEMAA:
Moše de Leoni teose „Püha seekel“ tõlke puhul tuleks alustada pisut kaugemalt. Judaismi kirjanduse juurde juhtis mind Vana Testament ja selle heebrea keel, samuti olulisel määral Uku Masing; hiljem oli mulle suureks abiks professor Michael Heltzer Iisraelist, *z”l*.

Judaismi puhul tuleb vahet teha kahel põhimõtteliselt erineval voolul: nn rabaniitlik judaism, mis on valdav ja mida tavaliselt mõistetakse sõna „judaism“ all; selle voolu kirjandus kulgeb

Vana Testamendi juurest Mišna[3] ja seda täiendava Talmudi juurde, edasi keskaegsete religioonifilosoofide, kommentaatorite, müstikute juurde, ning sealt tänapäevaste autoriteni – kelle ampluaa on peaaegu hoomamatu. Teine vool, karaiitlik judaism, sai alguse 8. sajandil ning seda iseloomustab toetumine ainuüksi Vanale Testamendile; keskajal tekkis karaiitidel ulatuslik araabia-, hiljem heebreakeelne ratsionalistlik filosoofiline ja filoloogiline kirjandus, mille ülesandeks oli seletada ja avardada Vana Testamenti. Karaiitide arv on tühine – Iisraelis 30 000–40 000, maailmas üldse tublisti alla 100 000 inimese –, nende kirjandus sellega võrreldes aga tohutu (ning suuresti veel tundmatu). Karaiite elab ka Leedus, kuhu nad toodi keskajal Krimmist, samuti Poolas ja Krimmis. Ning üks ajaloo kurioosumeid: II maailmasõja ajal oli sakslastel karaiitide SS-väeosa; võib küsida: juutidest SS-lased? Sakslased ei arvestanud nende religiooni, mis oli judaism, vaid rassi/rahvust – Krimmi karaiidid olid türgi-tatari hõim. Soome keeles on ilmunud Leedu karaiitide luulet, mis on varustatud professor Tapani Harviaineni mahuka saatesõnaga („Rannalla päärynäpun", Helsingi 1998). On olemas veel kolmaski rühm inimesi, keda tinglikult võiks judaistideks nimetada, nimelt Palestiinas Nabluse piirkonnas elanud samaarialased, kes tunnistavad pühakirjana ainult Vana Testamendi viit esimest raamatut, nn Moosese seaduseõpetust; neil on samaaria-heebrea, samaaria-aramea ja araabia keeles oma kirjandus. Samaarialaste arv Iisraelis on ligi kaheksasada; teadaolevatel andmetel pole neid kunagi olnud üle tuhande, kuid ometi on nad suutnud mitme aastatuhande vältel säilitada oma keele ja uskumused.

[3] Eesti keeles on kaks Mišna traktaati: „Isad", Loomingu Raamatukogu, nr 6, 1990, ning „Sabat", Tartu Ülikooli kirjastus, 2015.

Rabaniitliku judaismi – edaspidi on juttu ainult sellest – kirjanduse põhiosa moodustab religiooni ürikute (Vana Testament ja Talmud) ning rituaaliga tegelev kirjandus. Araabia filosoofiast innustust saades tekkis 10. sajandist alates juudi (religiooni)filosoofia, mis algul sisaldas neoplatonistlikke ideid, 19. sajandist aga sattus tugevasti aristotelismi mõju alla. Sellise filosoofia suurimaks esindajaks oli Moše ben Maimon (ehk Maimonides, srn 1204), kelle teos „Eksinute teejuht" põhjustas keskaegses juutluses ulatuslikke kontroversse; 18. sajandil, juudi „valgustusajal", tõsteti see uuesti au sisse.

Kuna filosoofia ei suutnud kõigile otsivatele vaimudele rahuldavaid vastuseid anda, kujunes 12. sajandi lõpu poole Lõuna-Prantsusmaal välja juudi religioonifilosoofia müstiline suund, mis hiljem sai tuntuks nimetuse all *kabala* (sõna ise tähendab heebrea keeles „pärimus"). (Kabala ning kabalistlike mõistete kujunemisest on juttu Moše de Leoni teose „Püha seekel" sissejuhatuses lk 7–19.) Kabala areng jätkub tänase päevani, kuid kõik näib keskenduvat kahe teose/autori ümber: „Zohar" ning Jitshak (Isaak) Luria. „Zohari" valmimine seostatakse Hispaania kabalisti Moše de Leoniga (srn 1305); tegemist on Vana Testamendi esimeste raamatute müstilise kommentaariga, milles on mitu kirjanduslikku kihistust ning mis on tekkinud pikema aja vältel. Traditsiooniline „Zohari" väljaanne – suuresti olematus, kunstlikult komponeeritud aramea keeles – on kolmes köites; Iisraelis on sellest ilmunud 22-köiteline kommenteeritud väljaanne, ning 2004–2017 ilmus D. C. Matti ingliskeelne tõlge 12 köites. Jitshak Luria (1534–1572) tõi kabalasse uusi, kosmilise tähendusega mõisteid, mis suunas kabala senistest erinevatele radadele. Luria ideed levisid tema õpilase Hajim Vitali teoste kaudu; hiljem on neid mõjukalt esitanud Moše

Hajim Luzzatto (1707–1746) – mees, kes oli ühtaegu kabalist, eetikaalaste teoste autor ning luuletaja Itaalias (temalt on eesti keeles ilmunud „Õigete teerada“, Tallinn 2004). Tänapäeval ulatub kabalaga tegelemine ortodokssest judaismist *New Age*'i vaimsuseni, nii et 1990ndatel USAs tekkinud Kabbalah Centre levitab pühitsetud „kabalavett“, küünlaid, esoteerilisi punaseid paelu ning *Kabbala-Energy-Drink*'i. Asjatundjate hinnangul pole selline *Kabbala on the beach* muud kui „McMysticism“, mille müügiartikliks on „Spirituality for Dummies“[4].

Armastusest judaismi teoloogilise kirjanduse vastu (aga mu armastus ei piirdu ainult selle kirjanduseliigiga ning üleüldse mitte ainult kirjandusega) tahtsin tõlkida mõnd esinduslikku teksti, mis poleks ratsionalistlikult filosoofiline ega käsitleks judaismi rituaali eesti lugejale võõraid küsimusi. „Zohari“ tõlkimine ei tulnud mitmel põhjusel kõne alla; kaalumisel oli Josef Gikatilla (1248–1325) väga mõjukas teos „Valguse väravad“, kuid selle teksti maht (400 lk pluss kommentaarid) sundis tegema valiku Moše de Leoni ühe peateose „Püha seekel“ kasuks (selle heebrea teksti maht on 130 lk, tõlkes tuli see koos minimaalsete kommentaaridega rohkem kui 200 lk). Eestikeelsele väljaandele lisatud „Kiri pühadusest. Mehe vahekord naisega“ sai tõlgitud peaasjalikult selleks, et näidata, millistele eluvaldkondadele kabalistide tähelepanu ulatus. Ei tarvitse lisada, et oma temaatika tõttu oli see tekst juutluses läbi aegade ülimalt populaarne.

Rõõmudest selle tekstiga tegelemisel ei oska ma rääkida; arvan, et igasugune armsaks saanud tegevus valmistab rõõmu, milleks mul kui eestlasel on raske sobivaid sõnu leida. Millised raskused selle teksti tõlkimisel esile kerkisid? Need olid esiteks keelelised ja teiseks sisulised. Kuna heebrea keel semiidi keelena on täiesti teistsuguse struktuuriga – puudub verbiaegade kategooria (verb väljendab reeglina vaid lõpetatud või lõpetamata tegevust, esimene oleks kujuteldav minevikuna, teine oleviku või tulevikuna – kuid see ei tarvitse alati nii olla!), puudub olemise-verb, mõned sõnaliigid (määrsõnad, sidesõnad) on väga napilt esindatud, nimisõna determineeritus on teistel alustel väljendatud jne; kuna ka väljendusviis on lakoonilisem/ökonoomsem (näiteks on võimalik ühe sõnaga väljendada öeldist ning otse- ja kaudsihitist, kui viimasteks on asesõnad), siis tuli tõlkes lauseid tublisti ümber sõnastada, või pigem uuesti moodustada. Sisuliseks raskuseks aga oli eelkõige kommentaaride mahu määramine ning vajaliku info hankimine. Kabalistliku temaatika puhul pole Eesti raamatukogudest ega üldkasutatavast arvutivõrgust kuigi suurt abi oodata, seepärast tuli paratamatult kasutada neid andmeid, mida teised uurijad ja tõlkijad, kes said töötada avaramates võimalustes, olid oma üllitistes esitanud.

Kui tuua näide teisest valdkonnast, siis pärsiakeelse ajakirjanduse ajaloo uurija peab lisaks Iraanis ilmunud perioodikale kasutama ka ligi viitkümmet Indias ilmunud/ilmuvat pärsiakeelset ajalehte-ajakirja, mille kättesaadavus Euroopas pole mõeldav ei raamatukogudes ega arvutites.

Moše de Leoni teose tõlkele lisatud ligi 700 märkust on arvatavasti kõik hädavajalikud; küllap oleks võinud neid rohkemgi olla, eelkõige viiteid paralleelsetele mõttekäikudele „Zoharis“ ja teistes kabalistlikes teostes – kuid kellele oleks seda tarvis olnud? Seega on nende valik suvaline – nii nagu iga teinegi valik. Tõlkele on lisatud 30-leheküljeline

[4] Vt J. Myers, „Kabbalah and the Spiritual Quest: the Kabbalah Centre in America“, New York, 2007.

järelsõna, milles antakse ülevaade autorist ja tema loomingust ning püütakse arusaadavalt(?) esitada „Püha seekli“ peamisi mõtteid.

KRISTA RÄNI:
Herderi peateos „Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast“ oli tellimustöö. Ilmamaa kirjastus mind ära rääkis, ise ma nii mahukat ja keerulist tööd ette võtta poleks julgenud. Aga lõppkokkuvõttes oli see üks tore ja huvitav töö. Ning suuremad raskused on praeguseks kõik juba unustatud. Üldse tundub vanem, klassikaline mõttekirjandus mulle paremini sobivat kui 20. sajandi mõtlejad (näiteks LRile tõlgitud Adornoga olin püsti hädas). Herderi stiil on lõpmata võluv, ladusalt voolav ja jutustav, filosoof on kogunud ühte teosesse kokku kõik tolleaegsed teadmised rahvaste eripäradest, paiknemisest, ajaloost, kultuurist, kommetest jne. Mul on teinekord palutud Herderi „Mõtete“ sisu paari lausega kokku võtta. See pole mõistagi võimalik, aga naljatamisi võiks ehk öelda: „Maailm ja mõnda, mis seal sees leida on.“ Oluline polegi vast mitte niivõrd see, kuhu autor oma mõttekäikudega välja jõuab, vaid see, kuidas ta seda teeb ning mida kõike ta selle protsessi käigus käsitleda jõuab. Muidugi on palju sellest teadmisest praeguseks lootusetult vananenud – aga laiaulatusliku pildi tolleaegsest mõtlemisest annab teos meile ometigi. See on mõnus aeglane lugemine ja loodan väga, et mul õnnestus tõlkides säilitada Herderile omast stiili ning keelekasutust. Mõistagi oli mul selles töös ka abilisi. Olen väga tänulik toimetaja Leino Pahtmale, kellega oli rõõm koos töötada. Asjatundlikke konsultante oli mitu, kõige suurema töö tegi neist ära riigita rahvaste uurija Andrus Mölder. Eestikeelsele väljaandele annab väga palju juurde Eva Piirimäe suurepärane ja põhjalik saatesõna. Tõlkijale läheb väga korda ka tõlgitud teose retseptsioon. Mul on hea meel, et Herderi „Mõtteid“ on märganud, lugenud ja ajakirjanduses asjatundlikult kommenteerinud mitu autorit, näiteks Liina Lukas ja Joonas Hellerma.

Tõlkimine on osa suurest raamatumaailmast, millega, nagu üldiselt teada, ei ole asjad hetkel väga hästi, ükskõik millise nurga alt sellele vaadata – olgu see sõnade ja asjade suhe täiesti abstraktses, filosoofilises plaanis; kirjanduse kaal, millega internet on midagi kummalist teinud, või lugejate arv ja kahanevad tiraažid. Aga mis peaks teie meelest teisiti olema? Mis on puudu? Mis on üle? Või kas on sellistele küsimustele üldse mõtet mõelda? Võib-olla läheb kõik, nagu läheb?

KRISTJAN HALJAK:
Kui jätta kõrvale mõned kultuurilised eriolukorrad, toimib tõlkimine alati teatavat liiki perifeerias. Tõlkekirjanduse – sealhulgas nii luule kui teooria – roll poeetiliste või sotsiaalsete muutuste läbiviimisel ja/või kaardistamisel on enamasti latentne, varjatud. Kuid võib-olla seda suurem on tema revolutsiooniline potentsiaal.

Puhtalt praktilise külje pealt maksab muidugi toonitada, et nõudlikumat sorti tõlkekirjanduse avaldamise puhul ei tohi riiklikul ja/või erakapitalil põhineva toetuse rolli alahinnata. Muidugi oleks ilus ja hea kujutada ette maastikku, kus kümned tuhanded eesti lugejad ihalevad osta Bretoni „Sürrealismi manifeste“, Bataille „Sisemist kogemust“ või näiteks Antonin Artaud’ luulekogusid, aga noh, paljutki võib loota. Võib-olla tasub siin hoopis mõistatada, mida mõtles André Breton ise, kui nõudis teises sürrealismi manifestis, et sürrealism peab olema täiel määral okultne ning publiku ligipääsu tuleb takistada… Ent nali naljaks. Lõppeks tundub mulle,

et head tõlkekirjandust ilmub omajagu, ka nõudlikumat. Ja see on hea.

MARTTI KALDA:
Interneti ja kirjanduse suhet ei tasuks näha ja võtta nõnda valuliselt. **Internet on lihtsalt tänapäevane Siiditee, kanal, mida mööda liiguvad kaubad, väärtused ja ideed**. Toimub kultuurivahetus. Ning interneti kiiruse ja kõikehõlmavuse tõttu on üks aasta võrgus võrdne aastasaja või enamagagi koloniaalajastu mereteel.

Mis sanskritikeelsesse kirjandusse puutub, siis see on valmis, olemas. Ajas ja ruumis üsna muutumatu (pluss-miinus mõned käsikirjaleiud). Olulised tekstid on läbinud ajaproovi, kandunud läbi eri ajastute. Nende sisu on jääv, just nagu merevaigus kivistunud juuraajastu putukas. Ja internet on suurepärane paik nende säilitamiseks ja jagamiseks.

Igal tõlkijal on oma suhe tõlkimisse. **Mina tõlgin mitte üksnes minevikust tänapäevale, vaid ka igavikust igavikku**. Kui tõlkida hetke, siis on hetk tõlke ilmudes juba möödas. See mõjutab ka minu tõlkevalikut, kirjandusmoe vooludega ma kaasa ei lähe, ning ei tõlgi midagi pelgalt seepärast, et see on populaarne tänases ajas. **Ajas ja ruumis kaugete tekstide tõlkija on omamoodi sild üle ajastute, keelte ja kultuuriruumide**. Oluline on tõlkes avada ka omaaegne kontekst, teksti ümbritsev maailm.

Kirjaoskuse kahanemine ei pane mind muretsema. Vastupidi, see kinnistab ja kasvatab vaimse eliidi tähtsust. Ning vaimne eliit jääb alati, isegi siis, kui see on vaid 1–2% elanikkonnast, nagu näiteks Vana-Indias oli preestriseisus. Mida keerulisem on keel, mida vallatakse, või keelte arv, mitut vallatakse, seda eliitsem on eliit. Ka praegu on vahe kirjaoskusel ja kirjaoskusel, ning see vahe jääb alati, just nagu vaimsed võimed on inimestel erinevad.

LAURITS LEEDJÄRV:
Mina vastasin siinkohal hoopis niisugusele küsimusele: „Tõlkimine ei ole ülikoolisüsteemis sugugi kõrgelt hinnatud, rahalises mõttes ei ole see samuti eriti lukratiivne tegevus. Mis vägi see on, mis teid siiski muude asjade kõrvalt tõlkima paneb?“ Niisiis, mis vägi paneb ühe täppisteadlase filosoofilisi raamatuid tõlkima? Ühte lühidalt väljendatavat põhjust on raske leida. Üks on kindlasti soov ise midagi huvitavat lugeda, midagi uut teada saada. Ja see on ilmselt juba paratamatult minu loomuses, et huvitavaid teadmisi tahaks teistega jagada. Kuigi suur osa minu tõlgitud raamatute lugejaid saaksid ilmselt hakkama ka ingliskeelse originaaliga, on eesti keeles koju kätte toodud raamat siiski midagi enamat. Selles mõttes on „Avatud Eesti raamatu“ sari üks väga väärt ettevõtmine. Ma ei tea, kui palju on neid keeli, milles saab lugeda näiteks Aristotelese ja Platoni teoseid või milles on kättesaadavad sellised filosoofia klassikud nagu René Descartes, David Hume, Baruch Spinoza, Friedrich Nietzsche, Arthur Schopenhauer, Martin Heidegger jpt. Võib-olla vähem kui Euroopa Liidu ametlikke keeli? Kuuldavasti pannakse eesti keelde ümber ka Immanuel Kanti „Puhta mõistuse kriitikat“. Vaevalt ma seda kunagi süstemaatiliselt lugema hakkaksin, aga teadmine sellise klassika olemasolust eesti keeles annab ikka hea tunde. Eespool mainitud loodusteadusliku suunitlusega raamatud jäävad selles sarjas võrdlemisi marginaalseks, aga teatud missioonitunne, soov panustada sarja oma võimete kohaselt on ikkagi üks stiimul tõlkimiseks, tõlkimise jätkamiseks. Ja lõpuks pole päris tähtsusetu ju ka materiaalne külg. Kuigi raamatu tõlkimise aja peale jaotatuna tundub stipendium tagasihoidlik, on see ühe summana väljamakstult siiski märkimisväärne.

Rahvas, kellel on omakeelne ülikool, on väärt, et ta saaks oma keeles lugeda maailma mõtteloo võtmetekste. Loodan sellele ka tulevikus jõudumööda kaasa aidata.

MIRJAM LEPIKULT:
Olen mõelnud tõlkijatöö tuleviku peale. Ei paista, et mitut masti masinlikud translaatorid niipea inimestelt selle töö üle võtaksid. Vähemalt ehk mitte minu eluajal. Kuid ulmeline pilt tulevikust andis tulemuseks nägemuse tõlkijast kui õilsast käsitöölisest. Asjalikud asjad aetakse korda masintõlke abil, kuid tõlkija jääb alles umbes nagu rätsep, kellelt tellitakse isiklik ülikond. Tõlkeid tellivad siis „gurmaanid", keda masinate masstoodang ei rahulda. Võib-olla tellitakse vahel sama teose tõlge mitmelt tõlkijalt, et oleks pärast hea võrrelda ja mõtiskleda...

Nii suuri tiraaže, nagu olid näiteks okupeeritud Eestis, meil ilmselt enam ei tule, aga ma ei usu, et lugejad päriselt välja sureksid. Ei ole enesestmõistetav, et neid peaks ainult või eelkõige kvantitatiivselt mõõtma.

KALLE KASEMAA:
Eesti haridussüsteem tuleks täiesti ümber korraldada. Öeldakse, et kala hakkab mädanema peast. Kõigepealt peaksid ladvikus hakkama puhuma teised tuuled, et mõista probleemide tõsidust. Koolides tuleks suurendada humanitaarainete mahtu – või moodustada kolme suunitlusega koolid: reaal-, humanitaar- ja klassikaharuga –, sealhulgas keelte (20. sajandi keskel oli Lääne-Euroopas koole, kus õpiti ladina keelt üheksa aastat neli tundi nädalas, ning kreeka keelt kuus aastat) ja kirjanduse õppimise mahtu. Sama käib ka ülikoolide kohta. Siis on loota, et sugeneb rohkem tõlkijaid, kes vahendaksid meile mitte ainult anglosaksi (rämps)kirjandust ning Rootsi kriminulle, vaid ka klassikalist, Vahemere maade ning Ida kirjandust. Kui praegu kurdetakse vähese lugemise üle, siis on selles süüdi kooliharidus, aga ka raamatupoodides ostjale vastu vaatav kaup. Usun, et kui meil väärtkirjanduse hulk kasvab, suureneb sellega ka ostjate ja lugejate hulk.

KRISTA RÄNI:
Ma tõlkijana väga palju ei juurdle nende küsimuste üle, teen lihtsalt vaikselt oma tööd. On selge, et asjad on viimasel ajal kõvasti muutunud, kuid väga ei usu, et üks tõlkija suuremaid protsesse mõjutada saaks. Olen õnnelik, et tööd jätkub, ja rõõm on näha, et kirjastused mõttekirjandust ikka avaldavad. Ju siis leidub ka üksjagu lugejaid. Praegusel segasel ajal on päris hea tunne, kui taskus on leping mõne mahukama töö tegemiseks – leib on laual mitmeks aastaks. Kahju muidugi, et enam ei saa väga ise oma ideid kirjastustele välja pakkuda (pean silmas rohkem ilukirjanduse vallas). Tõlkija on enamasti ikka rohkem loomeinimene ega oska arvestada, milline raamat müüb ja milline ei. Seega tulebki teha rohkem tellimustöid.

Tihti öeldakse, et eesti keel on rikas kõikvõimaliku loodusega seotud sõnavara poolest, samuti on meil näiteks nii mõnegi teise keelega võrreldes palju rohkem onomatopöasid, kuid abstraktset sõnavara, mida läheb tihti vaja just mõttekirjandust tõlkides, meil jälle napib. Kas olete seda probleemi tunnetanud? Ja kui, siis kuidas selle lahendate? Või mis on üldse need sõnapesad, valdkonnad, registrid, allkeeled jms eesti keeles, millest te tõlkides kõige rohkem puudust tunnete?

KRISTJAN HALJAK:
Selle onomatopoeetilise rikkuse ja abstraktse sõnavara nappusega on nii

ja naa… Tunnistan, et ei ole tundnud, kuidas keelevaesus kimbutaks või et eesti keelde poleks võimalik üht või teist tõlkida seetõttu, et sõnavara napib. Aga tõlkekogemused võivad muidugi erineda. Kui spetsiifilisemaks minna, siis muidugi, tõlkides näiteks prantsuse klassitsistlikku draamat, *à la* Corneille ja Racine, või ameerika 50. aastate narkokirjandust, *à la* William Burroughs, võib mõningatest registritest ja allkeeltest vajaka jääda. Ent praktika on näidanud, et piisavate poeetiliste vahenditega saab igast ajaloolisest paratamatusest võitu.

MARTTI KALDA:
Olen probleemi tunnetanud. Eestikeelne kirjasõna on parimal juhul umbkaudu 500 aastat vana, ning seda keelt kõneleb maksimaalselt miljon inimest. Vana-India sanskritikeelne kirjanduslooming on 3000 aastat vana, ning sellega tegeles juba muiste miljoneid inimesi. Tegu on eri keeleperekonda kuuluvate keeltega. Arusaadav, et eesti keelest jääb eelkõige sõnavara osas vajaka, et kõike seda päris täpselt tõlkida. Sanskritikeelse kirjanduse sees on mitmeid ajastuid ja arvukalt žanre, millel tohutu omanäoline sõnavara. Mõne nähtuse kohta on kümneid, kui mitte sadu termineid, mis ajas muutunud. Sõnapesad on tohutud. Sanskriti-eesti teljel on üsna hea olukord sõnadega, mis tähistavad sugulust, värve, ja meeleseisundeid. Kõige muuga on probleeme, eelkõige abstraktsete kategooriatega (mille puhul on eesti keeles sageli olemas võõrsõna (mida ei tahaks tarvitada), aga puudub adekvaatne eestindus), ning mõõtühikutega (Vana-India ja Aasia mõõtühikud on hulga täpsemad ja detailsemad kui Euroopa omad). Seega on sõnavara poolest kõige keerukam tõlkida tehnilisi tekste, samas on need minu arvates kõige huvitavamad. Ka on sanskriti keeles üsna vaba sõnamoodustus, näiteks nimisõnadest võib vabalt moodustada verbe, mis hoolimata veidrast kõlast võetakse kõhklusteta omaks.[5] Onomatopoeetiliste sõnadega on samuti sanskrit ees, neid on määratult enam kui eesti keeles.

Tõlkides asetan ma alati esikohale eesti keele. Seega on tõlkimine ühtlasi tõlgendamine, uus loomine. Ning juhul kui eesti keel on sanskritiga võrreldes sõnavaesem, siis eesti lugeja ei saa sellest liialt aimu, sest minu kui tõlkija ülesanne on kasutada sünonüüme võimalikult laialdaselt. Tõsi, vahel jääb sõnadest vajaka. Teisal taas on oht muuta tõlgitud tekst liiga ilusaks. Seda olen püüdnud samuti vältida. Ent see pole enam üksnes sõnavaliku, vaid ka stiili küsimus.

Raskusi on süntaksiga. Sanskriti keeles on tekstivorme, kus süntaks minetab oma rolli. Näiteks luule või mõned tehnilised tekstid (näit „Yogasūtra“). Neist on nende mitmetähenduslikkuses keerukas aru saada, ning veelgi raskem on neid tõlkida. Kui luule tõlkimisel võib veel endale lubada vabadusi, siis mõtte-kirjandus peab olema täpne. Mäletan, et suur töö oli „Yogasūtra“ tõlkimine.[6] Puudus süntaks, ning grammatikagi oli vähene. Teksti kirjutaja polnud järginud elementaarseid sanskriti keele reegleid, või oli meelega mitmetähendusik ja hämar. Lausungite sidumine tekstiks oli olematu. Nõnda tuligi suuresti tugineda oma kogemusele ja kommentaatorite arvamustele (õnneks oli tekstile juba Vana-Indias kirjutatud kümneid kommentaare).

[5] Näiteks *karṇa* („kõrv“) > *karṇaya* („kuulma“), ent sõna-sõnalt „kõrvama“. Eesti keel nõnda vaba sõnamoodustust ei luba. Sõna „kõrvama“ tarvituselevõtt jääks ilmselt ära, või kulgeks vaevaliselt. Vt näiteks Johannes Aaviku uudissõnu, millest on püsima jäänud vaid mõned.

[6] Patañjali, Yogasūtra. Tõlkinud Martti Kalda, kommenteerinud Martti Kalda ja Inga Põldma. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2015.

Vana-India kirjamehed ise klassifitseerisid teksti tõlkimise valikud nelja gruppi: kordamine (a.), sõnasõnaline tõlge (b.), reprodutseerimine (c.) ning tõlkimine muudetud vormi (d.). **Neist variantidest olen ma alati püüelnud reprodutseerimise poole**, sest sõnasõnaline tõlge oleks algtekstile *liiga lähedal*, tõlkimine muudetud vormi aga *liiga kaugel*. Sanskriti kirjandusteoreetikud väidavad ka, et teksti tõlkimisel peaksid säilima tekstist lähtuv tundepuhang (a.), stiil (b.), poeetiline ilu (c.) ning sümbolistlik esteetika (d.). Nende säilitamine tõlkes on alati ka minu sihiks.

LAURITS LEEDJÄRV:
Väga teravalt ei ole ma seda probleemi tunnetanud (mainitud loogika ja tõenäosusteooria mõisteid ei nimetaks ma abstraktseks). Muidugi on olnud olukordi, kus eri ingliskeelsed sõnad on saanud eesti keeles ikka ühe ja sama vaste. Aga võib juhtuda ka vastupidi. Eriti Harrise, aga ka Reichenbachi tõlkimisest on meeles ingliskeelne sõna *mind*, millel on eesti keeles väga palju vasteid: meel, aru, mõistus, vaim, meelelaad, vaimulaad, mõtlemisviis, arvamus. Kontekstist sõltuvalt tuli nende hulgast sobiv valida.

MIRJAM LEPIKULT:
Mina vastasin siin teistest erinevale küsimusele, see kõlas nii: „Olete hariduselt ajaloolane, ja olgu, inimesel võib olla filosoofiahuvi, või võib olla isegi tõlkimishuvi, aga teie tõlgite ammu, ikka, alati ja ainult filosoofiat prantsuse keelest. Mis *värk* teil nende prantslastega on?“ Minu vastus kattub paljuski „Taju fenomenoloogia“ tõlkimise kohta öelduga. Filosoofia on kultuurisektor, mis asub teaduse ja kunsti vahel. Teaduse piiril valitseb üks stiil, kunsti naabruses teine. Mulle sobib kahtlemata kunsti lähedus paremini. Filosoofia võib ometi ilus ka olla! Prantsuse filosoofias on ilu ja kunstilähedust omajagu.

Ma ei taha, et filosoofilise vestluse või lugemise tulemusena surutaks mulle peale mõni ainuõige ja äratõestatud seisukoht. Eelistan filosoofiat, mis pigem näitab, kui väidab. Tõlkiminegi läheb paremini siis, kui vaimusilmas jookseb taustal kujutluspilt sellest, mida räägitakse. Selline pilt aitab sageli ka keerulistes kirjakohtades selgust saada.

Aastaid tagasi imestasin endamisi selle üle, et filosoofia üldse veel olemas on. Mida sellelt oodata? Teadmisi annab tänapäeval teadus. Uudiseid annab meedia. Esteetilist naudingut annab ilukirjandus. Mida annab filosoofia? Lõpuks adusin, et filosoofia on alles just ebatavalise, harjumatu mõtlemisviisina. Seega filosoofia peabki olema veidi imelik. Näha nii, nagu veel pole nähtud. Mõtestada nii, nagu tavaliselt ei mõtestata. Tavamõtlemise piiride ületamine, rikkumine, purustamine. Arusaadav, et on inimesi, keda selline huligaansus ärritab. Õnneks on ka inimesi, kes raamidest välja mõtlemist naudivad. See on seotud loovusega. Olen üksjagu aastaid töötanud ka filosoofia õpetajana ning õpilaste suhtumisest paistavad need eelistused hästi välja.

Ja veel.

Prantslastelt õppisin paremini mõistma filosoofia rolli ühiskonnas. Meie häda on see, et filosoofia kiht kultuuris on õhuke ja akadeemilisevõitu. Kuid näiteks Pariisis on filosoofia kihid igale soovijale ligipääsetavad. Võid valida raamatupoest või ajalehekioskist filosoofiaajakirju ühest äärmusest teise: spetsialistidele mõeldud udupeentest käsitlustest kõige laiemale lugejaskonnale mõeldud aimeajakirjadeni. Võid minna Sorbonne'i maailma tipptasemel loenguid kuulama. Võid minna teatrisse Odéon, kus toimuvad meie Ööülikooli laadis loengusarjad. Võid käia filosoofiakohvikutes – see tähendab, et iga nä-

dal kokkulepitud ajal tulevad huvilised kokku mõnel filosoofilisel teemal arutlema. Kohvik, kus käisin, oli sel puhul pilgeni inimesi täis. Nende arutelukultuur tekitas minus suurt imetlust ja valget kadedust – kui lugupidavalt kõik suhtusid kõige erinevamatessegi vaadetesse... Arvatavasti see ongi pikaajalise ja sügava filosoofiatraditsiooni üks vilju. Meil Eestis on selles osas arenguruumi küllaga. Nagu ikka: kui näib, et mingit asja üldse vaja ei ole – nagu näiteks filosoofia tõlkeid –, siis on seda just eriti tarvis teha.

KALLE KASEMAA:
Eestikeelne sõnavara võib tõlkija mitmel puhul jänni jätta. Semiidi keeltele on omane väljenduslik ja sõnavaraline täpsus, näiteks heebrea keeles särk pole seljas, vaid on „naha peal", kohvi ei valata termosesse, vaid „suletakse" (korki peale panemata pole termosel ju mõtet); araabia keeles on eri sõnad joomise ja hommikuse joomise tarvis, on sõna tuule jaoks, mis puhub jalgade vahelt läbi siis, kui seista nii, et ühe jala varbad puudutavad teise kanda; kaamelipiima tähistamiseks on ligi 160 eri sõna. Pahatihti tuleb algupärandi ühte sõna tõlkida mitme sõnaga; nii näiteks on araabia keeles sõna, mis tähendab „hambaid kiristades nägu krimpsu tõmbama". Ka võimaldab araabia – ning vähemal määral heebrea – keel kindlate mudelite alusel moodustada algsest (verbi)tüvest teisi sõnaliike, sealhulgas abstraktnoomeneid, mida tõlkes on vahel peaaegu võimatu edasi anda. Saksa orientalistid on kurikuulsad oma sõnavaralise täpsuse poolest. Nii kohtab seal sõnu nagu *entichung* (*ich* on „mina"), „minatustamine", *Aufgetanheit*, „lahtitehtus" (pole sama mis „avatus"), *Ohnewieheit*, „nagutus" (olemine ilma „naguta"); samuti saab moodustada eesti keeles sõnu: „kuidasetus" (olemine ilma „kuidaseta"), kui on olemas „orjalikkus", siis miks mitte ka „sulaslikkus", „mäelisus" ja „mäelikkus" (vahe on selles, et esimene tähistab mäele omast, teine mäega sarnast), „halastajalikkus" ja „halastavus", „tehtus" (tehtud-olek), „olemislikkus" (Jumala kohta). Orientalistide saksa keele pärlid on mu meelest sõnad *beherrt* (sõnast *Herr*, „isand") – ehk vastaks sellele „isandatud" (< „isandama"), ning *Gegottetheit* (sõnast *Gott*, „Jumal") – eesti keeles ehk: „Jumal" > tegusõna „jumalama" > „jumalatumine" (= jumalatud olek, jumalatus) – mitte ajada segi Jumala puudumisega).

Näiteks, kus tõlkimisel puudub sõnavaraline vaste, on Pärsia müstiku ´Ajn ul-quḍāt-i Hamadānī (kes nüliti elusalt ja põletati 1131) lause: „Armastaja on armastatule „temam" (*az ū ūtar*, sõna-sõnalt „temast temam, temam kui tema")."

Esitatud näidetest selgub, et mõnel juhul tuleb algupärandi sõna tõlkida mitme sõna abil või moodustada keeles olematuid, kuid sõnatuletuslikult võimalikke sõnu, mõtlemata keeletoimetajate reaktsioonidele (viimaste jõnki häbematust piitsutab, mu arust õigusega, Jaan Kaplinski). Minu meelest on keel arenev, kasutajate suus muutuv nähtus, mida sõnastikud teatava hilinemisega fikseerivad, ning kasutajate eripära annab keelele omakorda eripära ja rikkuse; mõnede keeletoimetajate suhtumisest jääb aga mulje, nagu oleksid sõnastikud (nt ÕS) normatiivsed programmdokumendid, mis juba ette määravad keele kasutamise piirid. Seda on nukralt tõdenud Haljand Udam, kes ühenduses Jaan Puhveli keelekasutusega (teoses „Võrdlev mütoloogia") ütleb: „...autoril pole eales tulnud tegemist teha kodueestlasi kõva kari all pidanud keeletoimetajate seisusega. Meid on siin harjutatud tunduvalt impersonaalsema stiiliga."

KRISTA RÄNI:
Eesti keel on piisavalt rikas igasuguse sõnavara poolest. Mõttekirjandust tõlkides tuleb siiski teinekord tublisti vaeva näha, et algkeele mõistetele sobivaid vasteid leida või hädakorral vajalik sõna tekitada. Eelistangi, kui vähegi võimalik, kasutada omakeelseid, mitte võõrsõnu. Abi võib olla sellest, kui uurida tõlgitava autori või sama perioodi teiste autorite varem eesti keelde tõlgitud teoseid. Õnnestunud tõlkevasteid on hea üle võtta. Mõne teose lõppu on tõlkija lisanud lausa väikese sõnastiku olulisematest mõistetest. Tuleb aga ka ette, et mõni varem kasutatud eestikeelne termin ei meeldi ega sobi kohe üldse. Alati on võimalus targematelt inimestelt nõu küsida, kasutan meelsasti konsultantide abi ja kindlasti loeb palju toimetaja arvamus. Vajadusel toon tekstis sulgudes ära originaalis esineva mõiste (minu tõlgetes siis saksa keeles), teinekord kasutan selgituseks ka joonealuseid märkusi, kuid püüan nendega piiri pidada, et lugejal ei läheks pilt liiga kirjuks.

Palun öelge, et ka teil on päevi, mil tõlkimine tuleb raskelt. Mida te sel juhul teete?

KRISTJAN HALJAK:
On neid raskeid päevi ikka, on nädalaidki. Võimalusel ma jätan tõlkimata. Aga kui kuidagi tõlkimata jätta ei saa, siis kasutan mõningaid lihtsaid võtteid, et ennast õigele lainele saada. Mõnikord aitab, kui loen tunnikese mõnd lemmikautorit, mõnikord lähen pikemale jalutuskäigule. On abiks ka see, kui panen peale mõne elektroonilise muusika albumi, viimasel ajal olen sel otstarbel kasutanud näiteks Jan Jelineki või Thomas Köneri loomingut… Eks olen tundnud küll, et tõlketöö nõuab teatavat ebatavalist-ebaargist vaimset häälestust ja vahel aitabki selline monotoonne ja transsi viiv muusika seda õiget olekut kätte leida.

Aga peamiselt aitab edukale tõlketööle kaasa rutiin. Rutiin ja rahu ja… Kuidas Marju Lepajõe ütleski? Mõõdukas nukrus? Jah, mõõduka nukrusega saab ikka asjad tehtud.

MARTTI KALDA:
Õnneks pole ma üksnes tõlkija. Ma olen orientalist, Idamaade asjatundja. Tõlkimine on minu jaoks vaid üks paljudest väljendusviisidest. Ma loon ka ise üsna erinevaid tekste, ilukirjandusest kuni teaduseni. Sageli tuleb tekst ka ise ette kanda (raadiosaadete või ettekannete kujul). Teen giiditööd. Ma arvan, et see ei lõhu minu tööd, ei muuda fragmentaarseks, vaid vastupidi; iga kild selles mosaiigis moodustab osa suuremast pildist. Ilma kogemuseta Aasiast poleks ma pooltki nii hea tõlkija, ning ilma tekstiloometa hea jutuvestja.

Samas on raskused ületamiseks. **Mulle meeldib end tõlkijana proovile panna**. Osa tekste olen tõlkimiseks valinud just nimelt keerukuse pärast. Näiteks peetakse Aasia kirjanduste puhul luule tõlkimist eriti õilsaks ja keerukaks. Minul on ette näidata kolme autori (Bhartṛhari[7], Bilhaṇa[8], Amaru[9]) luuleteoste tõlge eesti keelde. See oli mõneti keerukam kui proosa tõlkimine, samas tohutult arendav, ning kokkuvõttes ei midagi ületamatut.

Suur osa tööst iidsete tekstidega on mehaaniline; teksti transkribeerimine,

[7] Bhartṛihari, Vairāgyaśataka ehk Sada värssi ilmaelust loobumise kiituseks. Tõlge, kommentaarid ja sissejuhatus Martti Kalda ja Mathura. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2012.
[8] Bilhaṇa, Caurapañcāśikā ehk Armuvarga viiskümmend värssi. Tõlge, kommentaarid ja sissejuhatus Martti Kalda. Tallinn, M. Kalda 2013.
[9] Amaru, Amaruśataka ehk Amaru sadakond värssi. Tõlge, kommentaarid ja sissejuhatus Martti Kalda. Tallinn, Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016.

sõnade leidmine, süntaksi mudelite lahtimuukimine. Loomingulisust on vaja eelkõige lõpliku vormistamise puhul. Minu meetod on töötada üks tekst läbi umbkaudu 3–10 korda (sõltuvalt raskusastmest, žanrist ja stiilist), lastes tõlkel vahepeal „settida“ (seista lauanurgal). Aeg annab arutust. Samuti on väga kasulik omada proovilugejaid, kes võimalikele arusaamatustele tähelepanu juhivad. Ning viimaks on igal tõlkel ka toimetaja, kes viimasedki pisivead lihvib. Ja ma olen neile selle eest lõpmatult tänulik.

MIRJAM LEPIKULT:
Kui tõlkimine mõnel päeval ei edene, siis lähen välja ja andun tajumisele. See puhastab.

KALLE KASEMAA:
Mida teen, kui tõlkimine läheb raskelt? Töö edenemist mõjutab kindlasti algteksti raskus, töötingimused ja selleks vajalike vahendite kättesaadavus ning küllap ka tõlkija emotsionaalne seisund või ehk ka vanus. Esimeste tõlgete ajal, mida ma uusheebrea keelest tegin, oli Tartu Ülikooli usuteaduskonnas külalisprofessor Iisraelist, kes igal kohtumisel tundis huvi, millised on mu järgmised küsimused heebrea teksti kohta. Muidugi mõjus see tiivustavalt, ning nii töötasin laua taga 15–16 tundi ööpäevas. Nüüd seda enam ei suuda. Mäletan, et esimese pikema tõlke ajal araabia keelest valitses väljas 30kraadine suvekuumus, toas oli ainult pisut vähem, ning ma märkasin, et esimesena kadus „süntaktiline võime“ – kõik araabia sõnad olid tuttavad, aga eestikeelset lauset kokku panna ei osanud.

Muidugi pole päevad võrdsed. Kui asi ei lähe, siis on mõttetu ennast sundida, sest tulemus ei tarvitse vastata ootustele. Siis on targem endale mõni muu tegevus leida. Hea meelega kuulan sellistel puhkudel muusikat või loen, mõnikord väga lihtsaid asju. Mäletan, et omal ajal olid minu ringkonna „kultusraamatuteks“ André Maurois’ „Les silences du colonel Bramble“ ja „Les discours du docteur O’Grady“ (1930. aastate eestikeelsetes väljaannetes); neid võin ikka ja jälle uuesti lugeda. Samuti „1001 öö“ jutte.

Järjest vähem olen hakanud lugema eestikeelset kirjandust, sest liiga tihti kubiseb see kirja- või tõlkevigadest; paistab, et toimetajad (kui teoseid on toimetatud) ei võta vaevaks ilmseid kirjavigu parandada, vahel aga ei paista nad mõtlevat, mida üks või teine lause tähendab. Esimeseks kättejuhtuvaks olgu Pam Jenoffi „Komandandi tüdruk“, kus Saksa ohvitser kõnetab ülemust sõnaga „söör“; või kus lk 262 on „mõnesid asju“, või lk 319 on naise nimi Hannah (eesti keeles peaks olema Hanna), samuti „drinke välja kallates“, „lööb käed lauale“, „teed välja kallates“, „tõrjutuks tulemise tunne“, „sinu ja komandandi vahel on teatav keemia“, „kolonel“ Saksa ohvitseri auastmena, „taustauuringud“ (ilukirjanduslikus tekstis!), „trükkida“ (masinal kirjutamise kohta), „lingvistiliselt sarnane“ (ilukirjanduslikus tekstis!), „kandikud külmade lõikudega“(?), „sada kuuli“ (*pro* „padrunit“), „spaa“ (II maailmasõja aastatel), „hingasin... pinnapealselt“, „lükkas mu pikali ja tuli mulle peale“ jne. Karen Armstrongi „Jumala ajaloo“ eestikeelses tõlkes on kümneid vigu, valeväiteid ja küsitavusi – osalt ehk seepärast, et tegemist pole kuigi tõsise autoriga –, mille krooniks on Voltaire’i aadliseisusesse tõstmine. Või Iisraelimaast kõnelevas „Punasest merest Jordani jõeni“ on paaristsajast leheküljest ligi 50 lehekülge vigadega, s.t peaaegu veerand raamatut on praak! Jeremy Gavroni „Israeli raamatus“ on Skobelevi asemel Skobeljov, kuulid rebisid kindralil kaabu(!) peast, konjaki asemel on brändi (tegemist oli Tsaari-Venemaaga), Nahmani asemel on

Nachmann (sellist eesnime juudi mehel ei ole), teoloogiakolledž traditsioonilises juudi kontekstis, Haninah asemel peab olema Hanina, „diplom“ *pro* „tunnistus“, matusekomitee asemel peab olema matuseselts, „usuringkondade kõrgemad ešelonid“(?!), korteri puhul mitte „rent“, vaid „üür“, „kritiseeris“ asemel „arvustas“, Dunkirki asemel Dunkerque, „kurikaga kuus mitteväljalöömist“ – kas saab olla olemas asja, mida pole?, „formaalselt riietumine“, Bjorni asemel peab olema Björn, „habeme mittekandmine“, „Armastus Siionis“ asemel peab olema „Siioni armastus“, Piibli puhul räägitakse salmidest, mitte värssidest, „ebalegaalne“ asemel peab olema „põrandaalune“, E. Lawrence'i teos pole „Tarkuse seitse sammast“, vaid „Seitse tarkusesammast“ (nagu on A. H. Tammsaare tõlkes), jne, jne. Paraku pole need raamatud ainsad, mida on halenaljakas kättegi võtta.

Viimastel aastatel olen avastanud mitmed tekstid, mis kuuluvad islami vaimukultuuri. Eelkõige on need Iraani šiiitlikud tekstid. Sunniitluse kohta on öelnud Henry Corbin, šiia-islami üks paremaid tundjaid 20. sajandil: „...[les] Musulmans sunnites, ils n'exposent qu'une foi incomplète et mutilée“ („Eranos-Jahrbuch XXXII, 1963, 71). Mõned Iraani tekstidest on ka eesti keeles ilmunud. Corbini enda kirjutisi on samuti lummav lugeda, sest tegemist on ülimalt haritud ja erudeeritud inimesega, kelletaolisi kohtab harva.

Kuid ajad on erinevad ja inimesed muutuvad koos nendega (üks klassikaline araabia luuletaja, külastades vanas eas oma hõimu laagripaika, on öelnud: „Telgid on needsamad, aga naised pole enam need“). Nüüd on päevi, kui tõlkimine ei edene. Komistuseks on minu jaoks olnud Rūzbehān Baqlī Šīrāzī pärsiakeelne „Armastajate jasmiin“ (pealkirjas olev araabiakeelne sõna ´āšiqīn tähendab täpsemalt meeletult armastajaid; tuleb teada, et pärsia kirjakeeles on umbes 50% araabiakeelseid sõnu, mõnikord natuke erinevas tähenduses kui araabia keeles, ning väga tihti kohtab konstruktsioone, kus araabia nimisõna (või verbi derivaat) on ühendatud pärsiakeelse nn abiverbiga nagu „tegema, panema, sööma, lööma jt – vrd meie „sõda pidama“). Tegemist on väga hõrgu teosega, võiks öelda, armastuse psühholoogilise fenomenoloogiaga, mille kohta keegi on kaunilt öelnud, et „selle kontseptsiooni integratiivne dimensioon on evidentne“. Rūzbehān Baqlī tähtsusest Pärsia vaimuilmas kõneleb seegi, et Henry Corbin on pühendanud talle 144-leheküljelise artikli „Quiétude et inquiétude de l'âme dans le soufisme de Rūzbehān Baqlī de Shīrāz“ („Eranos-Jahrbuch“ XXVII, 1959). Kuid pärsia kirjanduses on veel palju muudki tähelepanuväärset. Afganistani ja India pärsiakeelne kirjandus on suurel määral alles käsikirjades. Šiiitliku islami vähemlevinud haru, *isma´ilija* kirjandus on Läänes sama hästi kui tundmatu, ehkki sellel on rohkem kui tuhandeaastane traditsioon.

KRISTA RÄNI:

Ikka tuleb ette päevi (või öid), kui töö ei taha edeneda. Kuigi õnneks harva. Siis võib üritada lihtsalt tuima näoga algust teha ja loota, et töö käigus asi paraneb. Igavesti ei saa ju ootama jääda, et „vaim peale“ tuleks. Või kui on miskipärast eriti hull päev ja asjast kohe mitte midagi välja ei tule, on mõistlik laua tagant püsti tõusta ning teha midagi hoopis muud, eelistatavalt kätega ja nii, et töö tulemus oleks kohe silmaga näha: kraamida mõni kapp, triikida virn pesu, rohida ära peenar vms. Mõtted selgivad, pea puhkab ja hiljem tavaliselt laabub jälle ka tõlketöö.

AUGUST SANGA
NIMELINE AUHIND

August Sanga nimeline luuletõlke auhind määratakse „parima eestikeelse tõlkeluuletuse või katkendi eest“, mis on ilmunud August Sanga sünnikuupäevale, 27. juulile eelnenud aasta jooksul. 2019. aasta auhinna žürii koosseisus Doris Kareva, Igor Kotjuh, Kalju Kruusa (esimees), Carolina Pihelgas ja Ene-Reet Soovik otsustas sel aastal ilmunud tuhatkonna eestikeelse tõlkeluuletuse seast esitada auhinna kandidaatideks järgmised teosed:

Eda Ahi – Ljubov Jakõmtšuk, „kuidas ma tapsin“
(Värske Rõhk 56, 2018; ukraina keelest)
Hendrik Lindepuu – Anna Świrszczyńska, „Talunaine“
(raamatust „Ma ehitasin barrikaadi“; poola keelest)
Aare Pilv – Aygel, „Keha“
(Vikerkaar 1–2, 2019; vene keelest)
Øyvind Rangøy – Rolf Jacobsen, „Kiiguvad soodes kõrred“
(Looming 10, 2018; norra keelest)
Livia Viitol – Aleksandrs Čaks, „Ballaad minu rõõmust“
(Looming 9, 2018; läti keelest)
Märt Väljataga – John Milton, „Lycidas“
(raamatust „Väike inglise luule antoloogia“; inglise keelest)

Žürii lõpliku otsusega varakult tuttav **Märt Väljataga** saatis 27. septembril 2019 Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate sektsiooni meililisti kirja.

Kaks pastoraali
Eks kuulsus (õilsa viimne nõrkus) aja
suursugust vaimu rõõme salgama
ja tööle pühendama kogu aja,
ent kui me loodame, et algama
peaks tasu aeg, mil kaasas au ja sära,
siis tuleb pime fuuria...
„Lycidas“

Täna on piinlik päev luulele, tõlkimisele, tõlkijatele.

Kujutagem ette, et on ainult kaks kunstižanri: pastoraalne allegooria ja kriipsujuku. Mõlemat saab viljeleda halvasti, hästi ja veel paremini, kuid teisel juhul on hea ja parema tasemevahe võrratult pisem. Nüüd pannakse need omavahel võistlema. Kohtunikud on kultuurist tüdinud, leiavad: Aitab allegooriast!

Keda kõnetab Poussin, kui kriipsujukul on pisar silmas ja käed kukuvad otsast? Elagu primitivism! Ja kes üldse söandaks öelda, et Nublu luuletab kehvemini kui Alver? *De gustibus etc*. Võimatu on panna näppu täpselt kohale, mis teeb ühe joonistuse (või luuletuse) teisest paremaks, sest iga teost saab võtta kui püüdlejat omal ainulaadsel võistlusalal teistega ühismõõdutute eesmärkide poole.

Aga tõlkimisel ja selle hindamisel ning originaalloomingul ja selle hindamisel on mõned vahed – tõlke puhul annab algupärand aluse, millelt eri tõlkeid võrrelda. Ja mis tähtsamgi – lisaks puhtale väljendusele on tõlkimises tegu ka tehnikaga. Veel üks analoogia visuaalse kujutamise vallast: kaunis saab olla niihästi neutraalselt teostatud pilt kaunist objektist kui ka kaunilt teostatud pilt neutraalsest objektist. Marilyn Monroe passipilt on kaunis ja Leonardo „Mona Lisa" on väidetavasti samuti kaunis (kuigi sel kujutatud naine seda eriti pole). Ühel juhul on tegu looduse, teisel juhul kunstilise ilu ehk esteetilisusega, ühel juhul on kujutamisobjekt kaunis, teisel juhul kujutamisviis. Sama ka luuletõlkes: mõni tõlkeluuletus saab olla hea luuletus, olemata tõlkesaavutus.

August Sanga nimelise luuletõlke auhind on mõeldud aasta jooksul trükis ilmunud parimale tõlkeluuletusele. See anti Hendrik Lindepuu tõlkele Anna Świrszczyńska luuletusest „Talunaine". Otsisin teksti võrgust üles, tõlkisin ta Google'i abil 15 minutiga ära. Tulemus sai selline:

Talunaine
Kannab õlgadel
maja, aialappi, põldu,
lehmi, sigu, vasikaid, lapsi.

Selg imestab
et ei murdu.
Käed imestavad
et ei kuku otsast.
Tema ei imesta.

Nagu verine kepp toetab teda
kadunud ema
elutu rügamine.

Vaarema
peksti piitsaga.
See piits
särab pilvest tema peale
päikese asemel.

Chłopka
Dźwiga na plecach
dom, ogród, pole,
krowy, świnie, cielęta, dzieci.

Jej grzbiet dziwi się,
że nie pęknie.
Jej ręce dziwią się,
że nie odpadną.
Ona się nie dziwi.

Podpiera ją jak krwawy kij
umarła harowaczka
jej umarłej matki.
Prababkę
bili batem.

Ten bat
błyszczy nad nią w chmurze
zamiast słońca.

Lihtne, tugeva kujundiga angažeeritud pala – kivist peab olema süda inimesel, kes ei hakkaks seda lugedes naerma. Ma ei ole Hendriku tõlget veel lugenud. Olen kindel, et see on igati adekvaatne ja õnnestunud. Poola keele oskus aitaks tõenäoliselt ka minu tõlkes mõnda kohta praavitada, mõnda rõhku täpsustada. Aga ei usu, et lõpptulemuse tasemevahe oleks suur. Tekst on nii lapidaarne, lihtlauselise süntaksi roopad paigas, sõnavara elementaarne. Sedalaadi luulet halvasti tõlkida on peaaegu võimatu. Ka ei erine see põhimõtteliselt proosa tõlkimisest, kus stiilsematel juhtudel peab samuti arvestama rütmi ja häälikukordusi ning muid keele materiaalseid tunnuseid. See ei tähenda, et tegu oleks halva luulega, kaugel sellest, aga sellise luule põhjal ei anna teha väljapaistvaid tõlkeid. Hea küll, võib-olla terve kogumiku mahus juba annaks – siis tuleb hea ja vähem hea tõlkimisviisi erinevus esile. Üksikluuletuse mahus ei tule. Auhinna statuut arvestab aga ainult üksikluuletust. Hea, et meil on Hendriku tõlgitud raamat – hea, et ta on tutvustanud meile üht häält, mida me poleks võib-olla muidu kuulnudki. Aga taas – huvitavate nimede maaletoomine ei ole seesama mis „parima luuletõlke" produtseerimine. See pole ju linkimise auhind. Luule*tõlge* saab hea olla ainult siis, kui oleks saanud ka halb olla. „Talunaist" aga, kordan, on küllaltki raske tõlkida halvasti.

Mulle üks südamelähedasemaid luuletajaid 20. sajandist on Bertolt Brecht – tema loomingus leidub niihästi tekste, mida on väga raske tõlkida hästi, kui ka tekste, mida on küllaltki raske tõlkida halvasti (nt „Die Lösung"). Auhindamist vääriksid mõistagi ainult tõlked esimesest liigist.

Auhinnates just „Talunaise" tõlget, tegi žürii mulle selle diatriibi koostamise kergemaks. Mõnevõrra raskem olnuks ette tuua põhjendusi, miks on John Miltoni „Lycidase" tõlge ilmselgelt ja võrreldamatult parem kui mõni Sachsi või Čaksi ümberluulendus. Siis tulnuks laskuda analüüsi, tuua esile teiste küsitavusi, nõrkusi. Kuid auhinnanud luuletuse tõlget, mida halvasti (peaaegu) tõlkida ei saa ja mille korralikuks tõlkimiseks kulub veerand tundi, on žürii mind sellest vaevast säästnud.

Loomulikult vihastan ma isiklikel põhjustel. Aga küllap vihastanuksin (olgugi kergemini) ka siis, kui oleksin keegi teine, kui ma ei puutuks otseselt asjasse. Hindamisalusel perioodil ilmus minult esmakordselt sadakond tõlkeluuletust Caedmonist Nina Iskrenkoni. Tähtsaim nende hulgast võis Thomas Gray „Kalmistueleegia" kõrval olla tõepoolest John Miltoni „Lycidas".[1] Tõlkisin seda kaks suve. Selle ajaga oleksin jõudnud tõlkida mitu meetrit „Talunaisi" ja „Die Lösungeid". Tulemus (nagu originaalgi) on kaudselt võrreldav Ain Kaalepi tõlkega Mallarmé „Fauni pärastlõunast".

[1] Märt Väljataga, Väike inglise luule antoloogia. EKSA, 2018, lk 38–43.

Muidugi mängib auhindamise puhul rolli fortuuna ehk see iseäralik laudakeemia, mis žüriikoosluses tekib. Muidugi ei saa kellelgi olla auhinnale õigust. Pealegi, inglaste antoloogia juba kulka auhinna sai. Aga ikkagi, Sanga auhinna statuut näeb ette „parima tõlkeluuletuse“ auhindamist. Kas „Lycidas“ muutus osana juba auhinnatud raamatust kehvemaks? Kuigi algupärandit peetakse kaunis üksmeelselt inglise puhta lüürika tipuks, võib juba pastoraaleleegia žanr ise tunduda meie noores kultuuris tänasele lugejale mingi ajast ja arust museaalsusena, kopitanud konventsioonina. Tõlkes võib üht-teist vastu hakata, mõni konkreetne riim või koguni riim kui niisugune, mõne kujundi asendus või väljajätt. Kui nii, siis mulluses toodangus leidus muudki, küll iidsemat, küll moodsamat, küll sentimentaalsemale maitsele potentsiaalselt meelepärasemat kraami – kuid siiski sellist, mille tõlkimine on nõudnud vaeva ja oskusi.

Mida mõtles žürii – Doris Kareva, Igor Kotjuh, Kalju Kruusa (esimees), Carolina Pihelgas, Ene-Reet Soovik? Oleks veel arusaadav – kuid mitte õige –, kui otsust tehes oleks lähtutud soovist julgustada algajat, juhtida tähelepanu hindamata elutööle, tõsta esile varjujäänut, innustada eksperimenteerimist või tõlkeid kaugetest ja haruldastest keeltest. Siinsel juhul ei sobi ükski neist, niikuinii küsitavatest õigustustest. Ja miks üldse „nomineerida“ auhinnale parem ja tähtsam tõlge, et siis lõppotsusega mõista anda, et mingitel kirjanduselulistel põhjustel (nagu varasem auhind) see ei kvalifitseeru?

Žürii tegi halva otsuse, häbenegu! Muu hulgas ka selle pärast, et on seadnud piinlikku olukorda Hendriku, vilunud ja suurte teenetega tõlkija. Ärgu jumala pärast tema nende eksisammust heitugu! – „Nad ei tea karjasaua / käeshoidmiskunsti, sest nad lasknud kaua / käest minna oskustel ja kutseaul.“

Asi pole ainult maitses. Kohtunikud on oma otsusega kompromiteerinud lisaks iseendale luulet, tõlkimist ja auhinda; sundinud mind selleks alandavaks diatriibiks; kinnitanud üle, et luule tõlkimist pole mõtetki tõsiselt võtta, et see on üks absurdne värk, mäng, ninni-nänniku. Mis võib paraku nii ka olla. Aga kui žüriiliikmed kinnitaksid, käsi südamel, et tõesti-tõesti, „Talunaine“ oli kõikidest aasta jooksul ilmunud eestikeelsetest luuletõlgetest parim, paljastaksid nad ennast lootusetute võhikutena luule ja selle tõlkimise alal.

Žürii on otsustuses sõltumatu. Ta ei pea kellelegi aru andma. Kahju ainult, et vastsündinud August Sanga nimeline auhind on osutunud ühtlasi nurisündinuks: „See reetlik laev, mis kohe ära neeti, / kui varjutuse all ta ristsed peeti.“ Selle kohta vt veel Joel Sanga mullust mõtisklust „Valada saledasse stroofi“.[2]

[2] Keel ja Kirjandus, 2018, nr 11, lk 891–892.

Ametlikult kuulutati laureaat välja rahvusvahelisel tõlkijate päeval, 30. septembril 2019. Žürii lemmikuks osutus **Hendrik Lindepuu** eestindatud **Anna Świrszczyńska „Talunaine“**. Otsuse tagamaid valgustab žürii esimees **Kruusa Kalju**.

Tassib turjal
tare, aeda, põldu,
lehmi, sigu, vasikaid, lapsi.

Tema turi imestab,
et ei lähe katki.
Tema käed imestavad,
et ei kuku otsast.
Tema ise ei imesta.

Teda toetab kui verine toigas
tema surnud ema
surnud rassimine.
Vaarema
peksti piitsaga.

See piits
helgib tema kohal pilve sees
päikese asemel.

Üht luuletust on kergem tõlkida, teist raskem; ühe luuletuse tõlkimine nõuab väiksemat, teise oma suuremat pingutust. Mingis mõttes kõlab põhjendatult, et tõlkeauhinna kandidaatide kaalumisel tasuks eelistada raskemini tõlgitavaid palasid, teisalt aga tundub selline eelhoiak lihtsamale ja lühemale luulele liiga tegevat. Luule on loodud lugejat kõnetama. Pikematel, meetrumi, riimide ja muude teadvusele mõjuvate nõksudega paladel on niigi rohkem võimalusi lugejat võluda. Samas ei pruugi raskema ja nõudlikuma luuletuse mõju olla võrdeliselt sama tugev, vahel on suurem mõju saavutatud vähemate vahenditega. Lihtsam luuletus võib vabalt keerukamaga võrdsustuda. Vähemasti sedakorda ei osutunud määravaks mitte tõlkimise lihtsus või keerukus, vaid tulemuse toimivus, sisuline sügavus, kaalukus.

Hendrik Lindepuu eestindatud Anna Świrszczyńska „Talunaise“ toime on lihtsa väljenduse kiustegi mitmekihiline, läbinägelik ja peenekoeline, ilmutades oskust kõnelda igapäevastest asjadest nii, et paistab aura nende ümber. Luuletus kujutab inimest osana maailma tervikust ja osadest koosneva tervikuna. Sama kehtib inimese enda kohta – ühelt poolt tema turi ja käed, teiselt poolt tema ise. Ning arvestades, et tema ise ei imesta, kui tema kehaosad imestavad, et nad ei katke, jääb lausa mulje, et isegi kui kehaosad katkeksid, tema ise ei katkeks. Et inimene ise on see, mis kehast kaotsi ei lähe. Ja kui lähebki, jääb üle toetuda endast suurema terviku peale.

Talunaine saab tuge oma surnud ema elupikkusest rassimisest, seda tuge võrreldakse verise toikaga. See mõistatusena kõlav toigas jääb pikalt painama – kas peaks teadma, mis toigas see täpsemalt on? Eesti keeles on see sõna „toigas“, ega mitte „roigas“ või „kaigas“, kuna ta „toetab“ – aga mis ta sõnataguses tegelikkuses on? Mingi painama jääv mõistatus peabki olema, et pinget ja tähelepanu hoida. Ning vaarema peksti päriselt piitsaga. Piits on igapäevane, kuid luuletuses saavutab „see piits“ loomuülesed mõõtmed. Lihtsama kujundina väljendaks see näiteks talunaise elus päikeseliste päevade puudumist, kui kogu elu kulgeb põlise piitsa tähe all. Piits mõjub ühelt poolt vägevalt ja aukartust äratavalt müütilisena (see on esivanemate pärand), religioossena (Jumal valvab pilve pääl), teiselt poolt pelgalt bioloogilisena (seesama elupiits sunnib emasloomasidki ennastsalgavalt oma järglastele pühenduma). On midagi inimesest ülemat, mis inimest tagant tõukab ja sedavõrd teda toetab.

Luuletus on talunaisest, ühtlasi on aga talunaise kujus eriti võimendatult esil see robotiks taandatus, mis mingil määral peaks olema tuttav igale elusolendile. Kes saaks öelda, et ise seda piitsa eladeski tunda saanud ei olda? Soovi korral võib „toika“ ja „piitsa“ mõttes asendada kas või „oraga perses“. Tavalisest vaarema turjal tantsinud piitsast saab kujundina iga inimese elu armutu ja samas ikkagi kuidagi toetav ja helkiv sümbol, vähemasti ühendades inimese oma vanematega, kes teda ennast kunagi oma turjal tassisid. Kogu see vaev ja rassimine ei ole ju ühepoolne, küll aga suuresti ühesuunaline, inimesi pidi põlvest põlve edasi kanduv.

Seega „Talunaine“ on Anna Świrszczyńska terviklikust kogust üks pala, mis on ise omakorda pisikene tervik. See on talunaise, peaaegu bioloogiliseks-anatoomiliseks üksuseks taandatud ja ahtasse argielusse aheldatud umbisikulise eluvormi suisa müütiliste ja kosmiliste mõõtmeteni ulatuv jäädvustus, mis liigutab lugejat südamepõhjani. Küpsenud ja selginud meele väljendus. Hendrik Lindepuu kaasaelav ja tooni tabav eestindus kõlab otsekui algupärandina, sama lihtsalt ja ehtsalt.

Selguse poolest kuulus Táng'ide-aegne hiina luuletaja Bái Jūyì viimistlenud oma valmimisjärgus palasid, lugedes neid ette teenijaeidekesele, ja parandanud sõnastust, kuni too kõigest aru sai. Samas ei ole Bái Jūyì loomingu sisu sedasi saavutatud lihtsuse kiuste seniajani ammendunud.

„Talunaise“ luuletuski on ilmselt mõistetav igale talunaisele, samas ei tohiks see asjaolu olla puuduseks ega takistada pälvimast auhindagi. Lihtsus võib olla väärtus.

Muidugi on Hendrik Lindepuu tõlke kõrval sel aastal teisigi väga häid, muljetavaldavat tõlkijameisterlikkust näitavaid eestindusi. Oma osa, miks auhinna sai „Talunaise“ tõlge, mitte mõni muu, on ilmselt selgi, et algupärandis on teistest veidi rohkem seda ainet, mis seekordse žürii enamust kõnetas. Algupärandi valikust tõlkimine ju algabki.

EDVIN JA LEMBE HIEDELI NIMELINE TOIMETAJAAUHIND

Toimetajaauhinna žürii tegutses 2019. aastal koosseisus Anu Saluäär-Kall (esimees), Anti Saar, Sirje Ratso ja Riina Kasser. Nominentideks olid esitatud **Ljudmilla Gluškovskaja**, **Külli Habicht**, **Katrin Kern**, **Janika Kronberg**, **Terje Kuusik**, **Maarja Ojamaa**, **Kajar Pruul**, **Asta Põldmäe**, **Artur Räpp** ja **Tiiu Viirand**.

LAUREAAT **ASTA PÕLDMÄE** KÕNE MUSTA LAEGA SAALIS 30. SEPTEMBRIL 2019

Austatud kohalviibijad. Aulik auhinnažürii.

Aleksander Suumanil on luuletus elust Vilsandi saarel, ilmunud raamatus „Meil siin Hüperboreas“ (1980). Julm ja otsekohene luuletus. Selle motiiv on: luuletaja on minema saatnud teda mandrilt külastama sõitnud armsama.

Et viljakas on üksinduse õud,
ma vastu tahtmist hakkan aru saama.

Ei ähvarda mind enam mõttepõud
kesk kaelavarisevat sõnalaama.

Mus kuhjub enneolematu jõud.
Ja Sina oled jõudnud bussijaama.

„Lahkumine“

Kirjaniku töö on tegutsemine üksinduses, millest alles tagantjärele, kui teos valmis, võrsub arusaam, et just siis, kui sa midagi ei osanud, keegi ei aidanud ja äkki millegipärast suutsid, et just siis olid sa kõige õnnelikum. Olid iseenesest targem – ei olnud midagi, ja korraga oli!

Kui teise inimese teksti toimetad, ja oled ühtlasi sunnitud selle välja valima suuremast hulgast, nagu Loomingu toimetajal seda teha tuleb, märkad, et see on natukene seesama olukord. Et ka sinule on laienenud midagi palavikust, mida kingib viibimine loomishetke atmosfääris – seesama kaitsetuolek läbikukkumise ees ja vaikne juubeldus, kui läheb korda –, ainult selle vahega, et siin sa oled väljas t e i s e inimese, teose autori eest.

See lõhub üksilduse, isekuse raudkivivalli, selle, mis ongi teinud loomistööst kõik, mis temas on painajalikku ja paratamatut: igavene lahinguväli, igavene tugevuskatse. Kuid eks ole see siiski haruldane, tegelikult ainuke võimalus, ühtlasi asend, mis ühendab nii tõlkijaid kui toimetajaid: võimalus tingimusteta altruismiks permanentse dessandi olukorras! Kui see ei ole ilus, siis mis seda on?

Nii olengi seda tööd armastanud.

Öeldakse – kui mitu keelt sa oskad, nii mitu korda oled sa inimene. Seda lauset nihutades võiks öelda: kui mitu käsikirja sa oled trükivalgele aidanud või tõlkinud, sedavõrd sa oled inimesem.

Sest tekst ongi see keegi t e i n e. Inimene ongi raamat, sõnastab oma elu- ja kirjandusemõistmist Viivi Luik.

Ei jõua tänaseni küllalt imestada – mis töö see ometi on, mis olukord – veel viis minutit tagasi ma võib-olla ei tundnudki inimest, kes astub Loomingu toimetuse uksest sisse, käsikiri käes, ja hetke pärast me juba räägime kõige tähtsamatest asjadest. Mitte kõige tähtsamatest käsikirja jaoks, aga üldse. Ta ei malda istetki võtta. Ta loeb midagi ette, ta nägu kõneleb talitsetud hingeliigutusest, ta on asetanud võõra inimese ette midagi enamat, kui ta ise praegusel hetkel on ja suudab. Usaldavus, mille teeb võimalikuks kirgastunud, iseseisvunud, jõudu võtnud sõna, millele on kitsas keha kest. Sõna halvab ja sõna seob. Inimene on sõnaolend.

Kroonika

NOORTE TÕLKIJATE KOOLITAMINE
VAHEARUANNE

2017. aasta jaanuaris tekkis tõlkijate sektsioonil ootamatult võimalus hakata sponsorraha toel tegelema noorte tõlkijate koolitamisega. Väljavaade tundus igati haakuvat sektsiooni senise tegevusega ja kõlavat kokku eesmärkidega „edendada eesti tõlkekultuuri" ja „tõsta kirjandustõlkijate kutsemeisterlikkust" ja nii pakkuski sektsiooni juhatus tookord välja kolm tegevusliini, mis kõik käiku läksid ja tänaseni toimivad. Need on noortele mõeldud tõlkevõistlus, noorte tõlkijate suvekool ja individuaalõppe programm „meister-sell".

Tõlkevõistluse eesmärk on tõmmata noorte keeleoskajate tähelepanu tõlkimisele kui võimalusele ja meelitada neid katsetama, kuidas see tegevus istub ja välja tuleb. Osa võtma on oodatud kõik, kel vanust alla kolmekümne, ja samuti igas vanuses üliõpilased, ainsaks kitsendavaks tingimuseks see, et trükis ei tohi olla ilmunud tõlkeraamatut. Huvi tõlkevõistlusel osalemise vastu on olnud üsna suur, 2017. aasta 14. märtsil kuulutati välja esimene võistlus ja sinna laekus 147 võistlustööd, edaspidi on tööde arv jäänud vahemikku 100–150. Tõlkevõistlejate profiil on olnud üpris lai, gümnasistidest doktorantideni, nende seas on ootuspäraselt olnud keeleklasside õpilasi ja filoloogiatudengeid, aga niisamuti ja päris mitmekesiselt ka teiste erialade esindajaid. Võistluskeeled on vaheldunud (ainsana on igal aastal kordunud inglise keel), enamasti on tõlkesuundi olnud neli, ühel aastal ka viis: tõlkida on saanud prantsuse, vene, saksa, hispaania, itaalia, soome, rootsi, jaapani, ladina ja vanakreeka keelest eesti keelde ning eesti keelest vene ja seto keelde. Võisteldakse keelte kaupa, ühes keelerühmas tõlgivad kõik sama teksti ja tulemusi hindavad professionaalsetest tõlkijatest žüriid. Tõlkijate sektsiooni tõlkevõistluse eripäraks võib pidada seda, et lisaks auhinnaliste kohtade jagamisele saab arvestatav hulk töid (laias

laastus pooled tõlketööd) žüriilt ka individuaalset kirjalikku tagasisidet. Lisaks toimub pärast tõlkevõistluse lõppu igale keelerühmale seminar, kus neil, kel huvi tõsisem, on võimalus koos žüriiliikme(te)ga teksti analüüsida ja ka üldisemaid tõlkeküsimusi arutada. On võistlejaid, kes on osa võtnud mitmel aastal või tõlkinud mitmest keelest (ühel korral üks võistleja koguni kõigist neljast väljapakutud keelest), on neid, kes on jõudnud auhinnalisele kohale korduvalt. Nagu kommenteeris 2018. aasta inglise žürii liige Anne Lange: „Rõõmustav oli, et päris raske võistlustöö tõi välja nii suure hulga tõlkehuvilisi. Tõlkija ametil on oma vastupandamatu võlu kõikide takistavate asjaolude kiuste." Ja talle sekundeeris hispaania žürii liige Ruth Sepp: „Kokkuvõttes võib lootusrikkalt nentida, et heade eeldustega noori on peale tulemas küll, jääb vaid üle soovida neile jõudu ja tahet vaeva näha ning endas tõlkija välja arendada."

Neile viimastele ongi tõlkevõistluse jätkuüritusena välja pakutud võimalus tulla noorte tõlkijate suvekooli. Kutse saavad kõik tõlkevõistlusel osalenud, ja kui esimesel aastal oli korraldajana kõhe tunne, et kuidas huvilised ära mahuvad, siis elu on näidanud, et kõik tõlkevõistlejad siiski suvekooli ei tule ja kutse on liikunud koolide, ülikoolide ja teistegi kanalite kaudu ka laiemalt. Osalejaid on olnud igal aastal 20–30 vahel ja nelja aasta jooksul kokku on suvekoolides käinud 72 noort tõlkehuvilist. Ka suvekoolis toimub töö keelte kaupa, töökeeled on samad mis tõlkevõistlusel. Noored valmistavad ette ühe tervikliku teksti tõlke, mida seejärel koos juhendajaga seminarides analüüsitakse. Lisaks seminaridele peavad juhendajad ka loengu mõnel üldisemal tõlkimisega seotud teemal. Akadeemilise poole ja juba konkreetsema aimuse kõrval, mida tõlkimine endast kujutab, annab suvekool noortele hea võimaluse kohata teisi tõlkehuvilisi ja vahetada mõtteid tegevate tõlkijatega. Suvekooli satub päris algajate kõrval sageli ka neid, kes juba midagi tõlkinud ja avaldanud. Omast kogemusest võin öelda, et jutte tõlkeleidudest või -kadudest või näiteks sellest, mis värvi mõni täht kellegi meelest on, jätkub hiliste õhtutundideni.

Kolmandaks tegevusliiniks noorte tõlkijate koolitamisel on individuaalõppeprogramm „meister-sell". See näeb ette, et algaja tõlkija teeb kogenud tõlkija juhendamisel „sellitöö", milleks on raamatu tõlge, mis läheb ka avaldamisele. Sisuliselt on juhendaja tõlke toimetaja, kui aga enamasti on aega vähe nii tõlkimiseks kui ka toimetamiseks ning haruharva on inimestel aega näost näkku kohtuda ja tõlkevõimalusi põhjalikumalt läbi arutada, siis „meister-selli" programm annab raami rahulikumale ja süvenenumale tööle. Kuna koostöö on toimunud eri kirjastustega, siis alati pole aega küll piiramatult käes, kuid enamasti on töötempo siiski mõõdukas ja paindlik vastavalt „meistri" ja „selli" jõudlusele. Kirjalikule mõttevahetusele lisaks on eeldatud ka kohtumised ja suulised arutelud, mis annavad hea võimaluse konkreetsete küsimuste kõrval rääkida tõlkeküsimustest üldisemalt. Noor tõlkija saab aimu, kuidas kogenum

tõlkija tekstiga töötab, milliseid küsimusi esitab, kuidas neile vastuseid leiab, milliseid töövahendeid kasutab. Samuti on noorel tõlkijal võimalus heita pilk professionaalse tõlkija igapäevaellu, mille juurde käib ka koostöö kirjastusega. Täpset statistilist ülevaadet mul pole, kuid kuuldavasti on enamik „selle“ saanud samalt või ka mõnelt teiselt kirjastuselt ka järgmise tööpakkumise. Hetkel, kui käimas on „meister-selli“ programmi kolmas aasta, on oma „sellitöö“ lõpetanud 17 noort tõlkijat ja kümmekond raamatut on töös. (Lõpetatud tööde kohta vt lisa 2.) Tõlkesellide tagasisidest tuleb välja, et kõige rohkem ongi nad hinnanud seda, et tavapärase kiirustamise asemel on olnud aega mõelda ja võimalust katsetada, sest kõrval on kogenud tõlkija, kelle käest saab alati nõu ja tagasisidet. Mirjam Parve: „Üks tänuväärsemaid aspekte oli vist küll aeg, mida (vähemalt mulle) pole tihti nii heldelt antud. Nii et jõudis tõesti mõelda ja marineerida ja arutada.“ Maria Esko lisab: „Sellitöö käigus hakkasin mõistma, millist põhjalikkust ja eneseanalüüsi nõuab ilukirjanduse tõlkimine. [---] Tänu kõikidele juhendaja kommentaaridele saan edasiseks kokku panna iseenda näidete varal ja iseendale mõeldud „õpiku“, millest on mulle kindlasti edaspidiste tõlketööde puhul väga palju abi.“ „Sellide“ tagasisides korduvad motiivid on kenasti kokku võtnud Eda Ahi, kes toob oma kogemuse põhjal viies punktis esile, mis on see, mille algaja „meister-selli“ programmist kaasa saab: „Selgem arusaam ameti sisust: programm annab klaari ettekujutuse tõlkija tööst ja aitab sellil mõista, millises vormis ta sellega tulevikus tegeleda soovib („kas“ pole mingi küsimus – muidugi soovib, sest see on nii põnev). – Tõlkimiseks vajalikud põhioskused: selmet jalgratast leiutada, saab sell meistrilt praktilise materjaliga töötades kaasa väga korraliku teadmiste ja oskuste pagasi, õpib oma tööd ja selle probleemistikku mõtestama. – Pidev ja põhjalik tagasiside: programmi raames saab sell pidevalt meistri käest tagasisidet – sh seda lapsesuuga küsida, kartmata seejuures tüütuks muutuda või rumal paista, sest ettevõtmise eesmärk ongi ju õppida. – Parem nägemus toimetajatööst: niiviisi lähestikku töötades saab sell tänu meistri tavapärasest üksikasjalikumatele selgitustele aimu ka toimetajatöö telgitagustest. – Tsunftitunne, kontaktid: oma igapäevatöös vaatab tõlkija suuresti materjaliga tõtt üsna ihuüksi. Nõnda võib algajal raskete ülesannetega silmitsi seistes ajuti tekkida ahastus ja käegalöömine. Meister avab selli ees terve kontaktivõrgustiku ja näitab, kuidas kolleegide toel tõlkeprobleemidele lahendusi otsida.“

Praeguse seisuga on sponsor lubanud, et rahastus jätkub, nii on ka noorteaktsioonidele lootusrikast järge oodata.

TRIINU TAMM

Lisa 1

TÕLKEVÕISTLUSED

2017

Keeled: inglise, prantsuse, vene ja jaapani. Laekus 147 võistlustööd, inglise keelest 72, prantsuse keelest 40, vene keelest 26 ja jaapani keelest 9 tööd.

Prantsuse žürii koosseisus Kaia Sisask ja Heli Allik otsustas:
I koht Kaisa Kirotar, II koht Ulla Kihva, III koht Mattias Mäestu.

Inglise žürii koosseisus Krista Kaer, Doris Kareva, Märt Väljataga, Ülar Ploom otsustas:
I koht Heili Sepp, II–IV koht Liis Jälle, Silja Jürs, Hanna Marrandi.

Vene žürii koosseisus Veronika Einberg ja Aare Pilv otsustas:
I koht Kristiina Bernhardt, III kohta jagavad Anna Maria Kaarma ja Kadri Jürissaar.

Jaapani žürii koosseisus Alari Allik ja Rein Raud otsustas
välja anda kolm ergutuspreemiat, mille pälvisid Henri Kopra, Madli Keerman ja Kätlin Põldma.

2018

Keeled: inglise, saksa, hispaania, ladina. Laekus 120 võistlustööd, inglise keelest 62, saksa keelest 25, hispaania keelest 23 ja ladina keelest 10 tööd.

Inglise keele žürii koosseisus Anne Lange, Kersti Unt ja Triinu Pakk otsustas:
II kohta jagavad Kaisa Kirotar ja Marianne Ots ning III kohta Martin Leis ja Anita Soovik.

Saksa keele žürii koosseisus Tiiu Relve ja Anu Saluäär otsustas:
II kohta jagavad Silva Lilleorg ja Mirjam Tiitus ning III kohta Liis Kägu ja Kätlin Põldma.

Hispaania keele žürii koosseisus Ruth Sepp ja Margus Ott otsustas:
I koht Marianne Ots, II kohta jagavad Marianne Harju ja Ann Viisileht, III kohta jagavad Kadi Konsap ja Eva-Stina Randoja ning äramärkimine Anna Linda Tomp.

Ladina keele žürii koosseisus Maria-Kristiina Lotman ja Kristi Viiding otsustas:
I koht Anni Arukask, II koht Piret Kivi, eripreemia saavad Agne Pilvisto ja Kristin Issak.

2019

Keeled: inglise, rootsi ja soome keelest eesti keelde ning eesti keelest vene ja seto keelde. Laekus 132 võistlustööd, inglise keelest 70, rootsi keelest 26, soome keelest 14, vene keelde 15 ja seto keelde 7 tööd.

Inglise keele žürii koosseisus Doris Kareva, Triin Tael ja Aet Varik otsustas:
I koht Seio Saks, II koht Reti Maria Vahtrik, III koht Henrik Habicht.

Rootsi keele žürii koosseisus Anu Saluäär ja Kadi-Riin Haasma otsustas:
I koht Brita Kaasik, II koht Madli Keerman, III koht Lagle-Marie Tamm.

Soome keele žürii koosseisus Mihkel Mõisnik ja Hille Lagerspetz otsustas:
II kohta jagavad Katrin Joala, Johanna Lisette Viskar ja Merilyn Palmiste.

Vene keele žürii koosseisus Veronika Einberg ja Igor Kotjuh otsustas:
I koht Kadri Jürissaar, II koht Anita Soovik, III koht Yaroslav Stadnichenko.

Seto keele žürii koosseisus Silvi Palm, Õie Sarv ja Rein Järvelill otsustas:
I koht Mariko Faster, II koht Jade Lummo, III koht Helena Kesonen.

2020

Keeled: inglise, saksa, itaalia, vanakreeka. Laekus 97 võistlustööd, inglise keelest 50, saksa keelest 38, itaalia keelest 4 ja vanakreeka keelest 5 tööd.

Inglise keele žürii koosseisus Kersti Unt, Triinu Pakk ja Aet Varik otsustas:
I koht Linda Tarto, II koht Juuli Teder, III koht Grethel Simonlatser.

Saksa keele žürii koosseisus Piret Pääsuke ja Tiiu Relve otsustas:
II koht Liis Kägu ja Madli Oras, III koht Krister Kruusmaa ja Mari Saffre, ergutusauhinnad Mirjam Kärk ja Teele Tars.

Itaalia keele žürii koosseisus Eva Kolli ja Ülar Ploom otsustas:
II koht Piret Kivi, äramärkimine Kairit Maasikas.

Vanakreeka keele žürii koosseisus Ivo Volt ja Janika Päll otsustas:
I koht Elo-Mall Toomet, II koht Agne Pilvisto ja Anni Arukask, ergutusauhind Raul Hindov.

Lisa 2

LÕPETATUD „SELLITÖÖD“

2018

Heili Sepp: Chinua Achebe, „Kõik vajub koost“, juhendaja Krista Kaer (inglise).
Maria Esko: Annie Saumont, „Aeg elada ja teisi jutte“, juhendaja Triinu Tamm (prantsuse).
Aive Mandel: Inga Gaile, „Klaas“, juhendaja Lembit Vaba (läti).

2019

Mirjam Parve: Sarah Winman, „Plekkmees“, juhendaja Ene-Reet Soovik (inglise).
Kristiina Bernhardt: Marusja Klimova, „Blondid elajad“, juhendaja Ilona Martson (vene).
Ulla Kihva: Alain Mabanckou, „Katkine klaas“, juhendaja Leena Tomasberg (prantsuse).
Jaana Peterson: Aleksandr Solženitsõn, „Lenin Petrogradis“, juhendaja Veronika Einberg (vene).
Silva Lilleorg: Josef H. Reichholf, „Liblikad“, juhendaja Piret Pääsuke (saksa).
Eda Ahi: Claudio Magris, „Teine meri“, juhendaja Eva Kolli (itaalia).
Anni Arukask, Marilyn Fridolin, Marten Teemant, Tuuli Triin Truusalu, Martin Uudevald: „Roomlaste teod“, juhendajad Kristi Viiding ja Maria-Kristiina Lotman (ladina).
Brita Kaasik: Anne Cathrine Bomann, „Agathe“, juhendaja Kadi-Riin Haasma (taani).

2020

Liisi Rünkla: Don DeLillo, „Kosmopolis“, juhendaja Anne Lange (inglise).
Marianne Ots: Mario Vargas Llosa, „Paha tüdruk“, juhendaja Ruth Sepp (hispaania).